

Förhandlingarna vid
Det 34:e nordiska
juristmötet

i Stockholm
21–23 augusti 1996

DEL II

UTGIVNA AV DEN SVENSKA STYRELSEN

Innehållsförteckning

Del I

Inledning	7
Mötets program	12
Onsdagen den 21 augusti 1996	
Öppningsmöte	23
<i>Gruppdiskussion</i>	
Kodifiering av koncernrätten - reglerna om minoritetsdelägares och borgenärs ställning i dotterbolag	
Uppsats av kanslichef Kirsti Rissanen och Jyrki Jauhiainen	43
Referat av diskussionen	73
<i>Sektionsmöte</i>	
Idrottens normsystem - etik och juridik	
Uppsats av förvaltningsrådet Lauri Tarasti	83
Referat av diskussionen	93
Juristutbildningen i en föränderlig värld	
Uppsats av professor Björn P. Guðmundsson	105
Referat av diskussionen	125
Unionens och medlemsstaternas kompetens inom EU	
Uppsats av rättschef Göran Schäder	137
Referat av diskussionen	167

Nya finansiella instrument - normer och aktörer	
Uppsats av chefsjurist Hans Berggren	185
Referat av diskussionen	225
Generationsskiftets rättsliga problem i det moderna samhället	
Uppsats av professor Frederik Zimmer	241
Referat av diskussionen	263
Torsdagen den 22 augusti 1996	
<i>Gruppdiskussioner</i>	
Bekämpandet av den organiserade brottsligheten	
Uppsats av advokat Thomas Rørdam	279
Uppsats av afdelingschef Lars Bay Larsen och vicepolitidirektør HenningThiesen	295
Referat av diskussionen	315
Parallellimport	
Uppsats av cand. jur. Ole-Andreas Rognstad	321
Referat av diskussionen	367
<i>Sektionsmöten</i>	
Undersökningskommissioner och andra metoder för granskning av händelser som väckt offentligt intresse	
Uppsats av advokat Per Magid	385
Referat av diskussionen	413
Plikt att i förvaltningsförfarandet yttra sig om egna och närståendes straffbara förhållanden	
Uppsats av førstestatsadvokat Morten Eriksen	429
Referat av diskussionen	447
Förfarandet i skiljetvister (voldgiftssager)	
Uppsats av advokat Kaj Hobér	467
Referat av diskussionen	493

Del II

Bör reglerna om laglott (tvangsarv) och formkrav vid dödsrättshandlingar bevaras?

Uppsats av professor dr. jur. Peter Lødrup	519
Referat av diskussion	541

Icke-ekonomisk tredjemansskada vid brott - Utvecklingen av ersättningen för chockskador

Uppsats av docent Håkan Andersson	555
Referat av diskussion	587

Kumulering av sanktioner på skatteområdet

Uppsats av biträdande professor, jur. dr. Asko Lehtonen	601
Referat av diskussionen	613

Rättssäkerhet i mål om övergrepp mot barn

Uppsats av fil. dr. Sirpa Taskinen	629
Uppsats av hovrättsrådet Robert Liljenfeldt	643
Referat av diskussionen	659

Entreprenörens ersättningskrav och andra anspråk på grund av förhållanden på beställarens sida

Uppsats av professor, dr. jur. Halfdan Krag Jespersen	677
Referat av diskussionen	699

Avtalsrättsliga frågor vid elektronisk kommunikation

Uppsats av generaldirektör Hans Jacobson	713
Referat av diskussionen	733

Senildementas och liknande svaga gruppers rättsställning

Uppsats av landsdommer, dr. jur. Svend Danielsen	745
Referat av diskussionen	767

Arbetsrättsliga problem kring tillfälliga arbetsavtal

Uppsats av byrettsjustitiarius dr. juris Arne Fanebust	787
Referat av diskussionen	801

Fredagen den 23 augusti 1996

Plenarmöte

Miljökrav och ekonomisk effektivitet

Uppsats av riksdagsman, hovrättsråd Paavo Nikula 813

Uppsats av generaldirektør Egil Myklebust 825

Referat av diskussionen 837

Avslutning 855

Bilaga 1

Stadgar för de nordiska juristmötena 861

Bilaga 2

Reglemente för Gunnar Swensons fond

för de nordiska juristmötena 867

Bilaga 3

Förvaltnings- och revisionsberättelse för Gunnar Swensons

fond för de nordiska juristmötena 871

Bilaga 4

Medlemsförteckning 881

Sektionsmöten och gruppdiskussioner

Sektionsmöte

**Bör reglerna om laglott
(tvangsarv) och formkrav
vid dödsrättshandlingar bevaras?**

Referent: Professor dr. juris *Peter Lødrup*, Norge
Korreferent: Advokat *Christian Bojsen-Møller*, Danmark
Debattledare: Lagmann *Arild O. Eidesen*, Norge
Referatskrivare: Tingsfiskalen *Thomas Johansson*, Sverige

BÖR REGLERNA OM LAGLOTT (TVANGSARV, PLIKTDEL) OCH FORM- KRAV VID DÖDSRÄTTSHANDLINGAR BEVARAS?¹

Av professor dr. juris *Peter Lødrup*, Norge

Laglotten

1. Innledning

Denne rapporten gjelder *ikke* spørsmålet om barns (og øvrige livsarvingers) plass som arvelaterens nærmeste arvinger. Denne plass har vært – og er – selvskreven. Men det som er mitt emne – om pliktdelen bør bevares – må i

¹ Følgende forkortelser vil bli brukt: **Danmark:** *Bentzon*, Den Danske Arveret, København 1910, *Ernst Andersen*, Arv og Legat, København 1961, *Svenné Schmidt m.fl.*: Arveret, 2 utg. Århus 1991, *Møller og Nielsen*, Økonomers og juristers syn på arv, Festskrift til Børge Dahl, København 1994, *1941–bet.*: Udkast til Arvelov med tilhørende Bemærkninger. Udarbejdet af den ved kgl. resolution af 13. Maj 1936 nedsatte Kommission, København 1941, *1961–bet.*: Betænkning nr. 261 om arvelovgivningen. Afgivet af det af justitsministeriet den 24. juni 1954 nedsatte udvalg, København 1961. **Finland:** *Wörlund*, Är möjligheterna att göra bröstärvinge arvlös för begränsade? Behöver vi ett laglottsinstitut? JFT 1994 s. 416 flg., *Aarnio och Kangas*, Äktenskap, arv och testamente, Helsingfors 1995. **Norge:** *Morgenstjerne*, Hvorvidt bør Testationsfriheten begrænses til Fordel for Slægtsarvinger? TfR 1890 s. 446 flg., *Platou*, Norsk arverett, Christiania 1910, *Arnholm 1929* Testamenters gyldighed, Oslo 1929, *Knoph*, Norsk arverett, 3. utg. ved Erling Sandene, Oslo 1959, *Arnholm*, Privatrett V, Oslo 1971, *Lødrup*, Arverett, 3. utg. Oslo 1995, *Unneberg*, Arveretten, Tromsø 1990, *Giertsen*, Generasjonsskifte, Bergen 1995, *Søbstad og Andersen*, Eierskifte i landbruket, Oslo 1995, *Bachke*, Om pris ved familiesalg av landbrukseiendommer, Ås-NLH 1979, *Utkast 1962*: Utkast til lov om arv, Innstilling fra komité nedsatt ved kgl. res. av 7. mai 1954, *prp. 36*: Ot. prp. (1968–69) nr. 36 om lov om arv m.m., *Innst. O.* (1970–71) nr. XIX, *prp. 14*: Ot. prp. (1937) nr. 14. **Sverige:** *Wallin*, Kommentar til Ärvdabalken, 4. uppl. Stockholm 1993, *Lagberedningen*: Lagberedningens förslag till revision av ärvdabalken II, Förslag till Lag om Arv, SOU 1925:43, Äktenskapbalk, SOU 1981:85.

en viss grad ses i sammenheng med styrkingen av den gjenlevende ektefelles stilling. Ett av de mest sentrale trekk i nordisk arverett de siste decenniene, har vært en lovmessig utvidelse av ektefellens rettigheter. Dette har nødvendigvis skjedd på livsarvingenes bekostning.

Det er således ikke en førsteprioritet for livsarvingene på lovens arvetavle som jeg vil sette et spørsmålsteget ved. Gjenstand for drøftelsen er de forholdsvis få tilfelle hvor de bånd som begrunner arveretten er svekket, og arvelateren ønsker en annen fordeling av sine eiendeler enn den pliktdelsreglene leder til.

Reglene om livsarvingenes pliktdel (laglott, tvangsarv) har et noe forskjellig innhold i de nordiske land. I Norge² og Island³ er pliktdelen 2/3 av arvelaterens netto formue, mens den i Danmark, Finland og Sverige er 1/2 av denne.⁴ I Norge er imidlertid pliktdelen begrenset til 1 mill. kroner for hvert barn og dets linje, dog slik at grensen for fjernere livsarvinger enn barn er minst 200 000 kroner.⁵ Denne beløpsgrensen kom – i en noe annen form – inn i norsk rett i 1918.⁶ Meg bekjent har tilsvarende begrensninger ikke vært foreslått i de øvrige nordiske land.⁷ Mellom Danmark, Island og Norge på den ene side og Sverige og Finland på den andre er det videre den forskjell at testasjonsretten i de førstnevnte land også er kvalitativt begrenset, mens den i Sverige og Finland bare gir en rent verdimessig begrensning.

Reglene om pliktdel er regler som begrenser testasjonsfriheten. Historisk må de ses mot denne bakgrunn, idet nordisk middelalderrett opprinnelig ikke kjente noen slik frihet. Arven fulgte lovens arvetavle, og denne kunne ikke den enkelte arvelater gjøre noe med. Utviklingen mot den større testasjonsfrihet, ble en utvikling som grep inn i slektens tradisjonelle rettigheter,

² Lov om arv m.m. av 3. mars 1972 nr. 5 § 29 første pkt.

³ Arvelov av 14. mars 1962 nr. 8 § 35.

⁴ Se for Sverige Ärvdabalken 7 kap. 1 §, Danmark Arvelov nr. 215 af 31. maj 1963 § 25, Finland Ärvdabalken 7 kap. 1 §.

⁵ Arvelovens § 29 annet pkt. Men linjen skal fortsatt ha 1 mill – f. eks. deler tre barnebarn da beløpet.

⁶ Bakgrunnen var et privat lovforslag som skulle gjøre det mulig for Christian Michelsen (bl.a. norsk statsminister under unionsoppløsningen i 1905) å testamentere det vesentlige av sin formue til almennyttige formål uhindret av barnas pliktdelsarv, som den gang var hele 3/4. Derfor kalles denne begrensningen for Lex Michelsen. Avgrensningen til almennyttige formål bortfalt i 1937. Begrunnelsen var knapp: Man fant "ingen grunn" til å beholde den, prp. 14 s. 5.

⁷ I Bet. 61 heter det på s. 78 at tanken om en beløpsbegrensning ble drøftet under det nordiske samarbeidet, men den vant ikke "tilslutning fra de andre lande".

og som derfor krevet en særskilt begrunnelse. Den ble fortløpende funnet i endringer i samfunnsstrukturen og familiemønsteret. Nå bør det etter mitt syn være mulig å snu problemsstillingen og på fritt grunnlag reise spørsmålet om hvilke begrensninger i testasjonsfriheten som det er naturlig å oppstille i dag.

Ved vurderingen av pliktdelsregler, ektefellearv og testamentsarv i nordisk perspektiv, bør erindres at skatte- og avgiftsreglene er forskjellige. Norge har ingen alminnelig gaveskatt; gjenlevende ektefelle betaler ikke arveavgift og avgiftssatsene er til dels betydelig lavere enn i de andre landene.

2. Pliktdelen er i dag undergitt en rekke begrensninger og forutsetninger, som gjør den mer eller mindre illusorisk

1. Pliktdelen beregnes av arvelaterens formue slik den er ved hans død. *Arvelateren står ved livsdisposisjoner fullstendig fritt til å råde over sin formue.* For den eldre arvelater vil det som regel heller ikke være noen byrde, men en lettelse. Eksempelvis kan nevnes at i Norge overdras flertallet av alle jordbrukseiendommer ved livsdisposisjoner, og prisen antas i gjennomsnitt å være 60 % av omsetningsverdien.⁸ Også ved næringsvirksomhet ellers er det vanlig at overgangen til neste generasjon skjer ved en livsdisposisjon.⁹ Som hovedregel foreligger det en livsdisposisjon hvis den er oppfylt før døden (eller dødsleiet). Det sier seg selv at disposisjoner som "har døden for øiet" og er klart dødsmotivert, da lett går klar av pliktdelsreglene (og formreglene).¹⁰

2. Videre må vi erindre at pliktdelen beregnes av avdødes dødsbo, og at dødsboet i stor grad vil *avhenge av formuesordningen mellom ektefellene.* Dødsboets størrelse kan i stor grad påvirkes ved avtale om særeie, eller kombinasjoner av felleseie og særeie, bl.a. (i Norge og Danmark) å avtale

⁸ Se *Søbstad og Andersen* s. 64. Av dette er rundt 90 % salg innen familien, *Backhe* s. 1. Overdrageren er i gjennomsnitt midt i 60-årene.

⁹ Se nærmere *Giertsen* s. 131 flg.

¹⁰ Særlig har norsk rett her trukket snevre rammer om dødsdisposisjonene, se nærmere *Lødrup* s. 230 flg., *Unneberg* s. 201 flg. Her kan vises til dommene i Rt. 1955 s. 64 og Rt. 1978 s. 1083, hvor i det vesentlige vederlagsfrie overføringer av faste eiendommer til ett eller flere barn for å hindre at de øvrige får noe, ble opprettholdt som livsdisposisjoner. I den sistnevnte dommen var moren på overdragelsestidpunktet 81 år. Men også i de øvrige land er rammen snever, se *Ernst Andersen* s. 207 flg., *Svenné Schmidt m. fl.* s. 314 flg., *Walin* s. 182 flg.

”særeie i live, felleseie ved død”.¹¹ I Norge kan den vidtgående skjevdelingsregel for verdier som klart kan føres tilbake til det som en ektefelle hadde ved ekteskapets inngåelse eller har ervervet ved arv eller gave,¹² settes til side ved avtale mellom ektefellene.¹³ Hertil kommer at skjevdelingsregelen i Norge også gjelder ved dødsfall,¹⁴ og i Sverige kan gjenlevende ektefelle kreve at hver beholder hele sitt giftoverforingsgodts.¹⁵

3. Plikt delen er for felles livsarvinger i flertallet av tilfelle en rett til arv etter førstavdøde *først når lengstlevende faller fra*. Lengstlevendes rettigheter (arv, uskifte) suspenderer arveretten, med unntak for avdødes særkullsbarn. Reelt sett arver man ikke sin far eller mor, men sine foreldre når den lengstlevende dør, og da kan formuen være sterkt redusert. Hertil kommer at lengstlevendes rettigheter kan eliminere livsarvingens arverett i det hele, inklusive plikt delen. I Norge har lengstlevende rett til ”minstearv” på fire ganger folketrygdens grunnbeløp (som pr. 1. januar 1996 var NOK 39 230). Minstearven vil i mange tilfelle gjøre lengstlevende til enearving uten sekundærarverett for førstavdødes arvinger. At dette rammer førstavdødes særkullsbarn er klart, men det rammer ikke særkullsbarn som gruppe, idet lengstlevendes eventuelle særkullsbarn får fordelene ved alene å være dennes arvinger.¹⁶

4. Ved et dødsfall kommer ofte *forsikringer* til utbetaling. Disse går inn i den masse som plikt delen beregnes av, med mindre det er oppnevnt en ugjenkallelig begunstiget – for Norges del gjaldt imidlertid dette bare frem til 1989. Etter den nye norske fal. § 15–1 tilfaller forsikringsbeløpet ektefellen, med mindre forsikringstakeren har oppnevnt en annen som begunstiget, fal. § 15–2. Endringen fra eldre rett var prinsipiell: Man ønsket å gå over fra en arverettslig modell til en disposisjonsmodell: Forsikringstakeren skulle i hvert enkelt tilfelle uavhengig av arverettslige regler fritt kunne disponere over forsikringssummen.

¹¹ Norges Høyesterett slo i Rt. 1985 s. 1281 fast at endringer i formuesordningen på dødsleiet kunne gjøres uhindret av plikt delsreglene.

¹² Lov om ekteskap 4. juli 1991 nr. 47 § 59.

¹³ Ekteskapsl. § 44. Avtalen kan begrenses til å gjelde den ene ektefelles formue.

¹⁴ Ekteskapsl. § 77.

¹⁵ ÄktB 12:2, 1. stk.

¹⁶ Regelen i ÄB 3:1, 2 st. stiller lengstlevende betydelig svakere, idet det ved beregningen av 4 basbelopp også skal tas hensyn til lengstlevendes egne midler. Det samme er tilfelle i Danmark med regelen om suppleringsarv i SKL § 62 b, stk 2. I Norge kan minstearven ikke fratras gjenlevende ved testament.

5. Det tales gjerne om *barnas* pliktdel. Det er forsåvidt korrekt, idet vi alle er barn av våre foreldre. Men det gir lett gale assosiasjoner: Livsarvinger flest er ikke "barn", men voksne mennesker som forlengst har etablert seg i livet – gjennomsnittsalderen er over femti år, mange er ennå eldre. Arv er i dag ikke noe som gjør ungdomstiden og etableringsfasen mindre byrdefull – arv er for flertallet grunnlaget for en bedre pensjonisttilværelse.¹⁷

6. Også *familiestrukturen* må trekkes inn. Den særpreges av at det fødes færre barn pr. foreldrepar enn tidligere. I 1910 regnet man i Norge med 6,8 barn, i dag er tallet 1,8. Pliktdelen gir således mer til hver enkelt enn for et par generasjoner siden. Hertil kommer at når et barn blir født av en ugift mor, lever i det overveiende antall tilfelle moren sammen med barnets far. Det tradisjonelle "utenekteskapelige barn" er i et lite mindretall. Det store antall skilsmisser har medført at mange har en ektefelle (eller samboer) nr. 2, og barn også i det nye forholdet. Konflikter mellom flere barnekull og særkullsbarn og steforeldre er velkjente, og vil nok øke i tiden fremover. I dag er pliktdelen ofte en hindring for den som vil sikre ektefellen eller samboeren i det nye forhold, eller om man vil: Pliktdelen verner livsarvingene av første ekteskap mot at deres far eller mor prioriterer sin nye livsledsager. De mange oppløste ekteskap og samboerforhold innebærer at samhörigheten og fellesskapet mellom en av foreldrene og livsarvingene svekkes.

7. Familien eller slekten som et *sosialt sikkerhetsnett* er redusert. Barn har ikke lenger forsørgelsesplikt overfor sine foreldre, og foreldrenes forpliktelse overfor barna opphører normalt i 18–19-årsalderen. Det er i dag samfunnets oppgave å sikre de svake, såvel eneforsørgere som de eldre. Arv som en sosial sikkerhetsventil hører fortiden til.

8. *Hva som arves*, må også trekkes frem. De siste femti år er arv blitt aktuelt for de brede samfunnslag – flertallet av eldre som i dag faller fra etterlater seg arv, og denne utviklingen vil forsterkes. En selveiet bolig som det er lite

¹⁷ I *Utkast 1962* (s. 35) skinner det klart gjennom at man tenker seg barn som yngre mennesker: "Folk flest oppfatter det som rimelig at iallfall barn og annet avkom skal arve foreldrene og andre i ascendensen. Denne oppfatning bygger på den naturlige ansvarsfølelse som alltid bør finnes hos den som setter barn til verden. Hos foreldre og barna opprettholdes og styrkes oppfatningen gjennom det daglige samliv og barns avhengighet av foreldrene....". – Ved at det først er ved lengstlevendes død at avdødes arvinger får sin arv, innebærer det rent faktisk at livsarvingene er ennu eldre når arven faller.

lån på og noen verdier ellers (innbo, bil) blir det vanlige. Men en vurdering av pliktdelens berettigelse må selvsagt også trekke inn de større formuer knyttet til jord- og skogbruk, fiske og næringsvirksomhet ellers.

9. Drøftelsen av pliktdelsreglene skjer ofte *sammen med en drøftelse av arverettens alminnelige begrunnelse*, og forholdet mellom slektsarv og testamentsarv i det hele. Jeg skal – i den utstrekning det er mulig – søke å holde disse to problemstillingene atskilt.

3. Begrunnelser for pliktdelsregler i sin alminnelighet

1. Begrunnelsen(e) for pliktdelsregler er i dag i det vesentlige å finne i komiteinnstillinger og i lovforslag. De sentrale arverettslige fremstillinger av reglene¹⁸ i de nordiske land, er enten tause om pliktdelsreglenes begrunnelse, eller de begrenser seg til et kortfattet referat av de ”offisielle” begrunnelser. Disse har ikke endret seg særlig siden midten av forrige århundre.

Det er lite tvilsomt at forbudet i germansk rett i middelalderen mot testamentet, i vesentlig grad skyldtes at folk levde i et bondesamfunn – den enkelte generasjon forvaltet slektens verdier. At jordbrukseiendommer ”hører slekten til”, er en utbredt oppfatning også i dag. Den særnorske odelsretten, med røtter i middelalderlovgivningen, har fått en vesentlig del av æren for at Norge gjennom historien har hatt en betydelig selveiende bondestand.¹⁹

2. Slekten etterhvert svekkede stilling, medførte at det i dag bare er livsarvingene som vernes mot testasjonsretten, og dette vernet er for dem blitt gradvis redusert.²⁰ I prp. 14 s. 5 (fra 1937, hvor det ble foreslått å redusere

¹⁸ Se *Svenné Schmidt m.fl.* s. 187 flg., *Walin* s. 167 flg., *Arnio och Kangas* s. 167 flg. – I 1. utg. av *Arverett*, jfr. 3. utg. s. 97 flg., inntok jeg det standpunkt at pliktdelsreglene i sin nåværende form var modne for revisjon. Dette syn har senere *Giertsen* s. 254 flg. sluttet seg til, jfr. for Finlands del *Wörlund* JFT 1994 s. 416 flg.

¹⁹ Odelsretten er endog grunnlovfestet. Grunnlovens § 107 første punktum lyder slik: ”Odels- og Åsædesretten maa ikke ophæves”. Odelsretten er en løsningsrett for slektninger av eieren som kan gjøres gjeldende ved avhendelse og ved arv. Åsetsretten er en rett for den åsetsberettigede livsarving til å kreve eiendommen utlagt til seg ved eierens død, mot et ”rimelig” vederlag, se nærmere Lov om odels- og åsetsretten av 28. juni 1974 nr. 58 § 56.

²⁰ Den kraftige beskjæring av de slektninger som har plass på lovens arvetavle, er også karakteristisk for denne utviklingen.

pliktdelen fra 3/4 til 2/3), begrunnes den med fellesskapet mellom foreldre og barn, idet "foreldrenes eiendele, mens de ennu lever, faktisk mer eller mindre [fungerer] som en fellesformue for foreldre og barn. At barna helt unndras midlene ved foreldrenes død, vil derfor lett fremtre som et brudd på et bestående forhold, et brudd som kan ramme barna meget sterkt både økonomisk og på andre måter". Et utslag av slike tanker finner vi også i SOU 1981:85 s. 207, hvor det økonomiske fellesskapet mellom foreldre og barn skaper den sosiale tilhørighet som er grunnlaget for "laglotten" og arveretten i det hele.²¹ Det mindretall som i Norge i 1937 gikk imot å redusere pliktdelen, viste til at det ville virke uheldig bl.a. "for faste eiendommer som har fulgt og skal følge slekten".²²

Her berøres et grunnleggende spørsmål for vurderingen av testasjonsfrihetens rekkevidde: Hvem er arveretten til for – hvis interesser skal arvegangsreglene i første rekke tilgodese? Naturretsfilosofene Grotius, Kant og Fichte, og senere også Stuart Mill, la vesentlig vekt på at det må være et naturlig utslag av eiendomsretten at man fritt kan råde over sine eiendeler ikke bare inter vivos, men også mortis causa.²³ I sterk opposisjon til dette synet stod bl. a. *Olivecrona* og *Platou* – for dem var slektsarveretten den sentrale – testamentet var "ett undantag" og et rettsinstitutt som var lånt fra "fremmande rätt".²⁴ *Platou* refererer oppfatninger som hevder at bruk av testasjonsretten er slektssvik.²⁵ *Knoph* sier at den "organiske og sociale sammenheng innenfor familien betinger den solidaritet og kontinuitet mellom generasjonene, som arveretten er det adekvate uttrykk for".²⁶ I Dan-

²¹ Det vises her også til SOU 1925:43 s. 299, hvor det heter at det er "naturligt och följdriktigt" at det der hvor arveretten er sterkest, skal den beskyttes ved at noe av midlene "ovillkårligen" sikres arvingene "i form av laglottsrätt".

²² Innst. O. IX (1937) s. 5. Det samme mindretall gikk også imot å fjerne begrensningen "almennyttige formål" for testasjoner etter "lex Michelsen" med den begrunnelse at det kunne skape betydelige vanskeligheter for "en sønn eller sønnesønn" som skulle overta og føre videre arvelaterens næringsvirksomhet.

²³ *Morgenstierne* s. 455 flg. sluttet seg til dette syn, og hos *Getz*, Juridiske Afhandlinger (1903) s. 515 fremholdes det at det er lovens vilje at arvelateren skal bestemme arvefølgen.

²⁴ *Olivecrona* s. 4. Det heter videre (s. 6) at arveretten har sin ytterste "grund i familjens eget sedliga väsende". Dette synet var i tråd med det grunnsyn som ble forfektet blant den historiske skoles fremtredene personer.

²⁵ *Platou* s. 212.

²⁶ *Knoph* s. 22. I Ot. prp. (1909) nr. 13 – som danner grunnlaget for barnelovgivning av 1915 – heter det at arveretten og pliktdelsretten etter vår gjeldende lovgivning

mark er brudd på århundreders tradisjon vært anført til pliktdelens forsvar.²⁷

At nært slektskap og ekteskap skaper følelsesmessige bånd som normalt gjør at arvelateren også ønsker at slekt og ektefelle skal arve ham, er ubestridelig. I forslaget til ny Äktenskapsbalk m.m.²⁸ begrunnes laglotten i det vesentlige med den ”ekonomiske och sociala samhörighet som normalt föreligger mellan arvlåtare och bröstarvingar”. Arvetavlen er bygget opp slik at arvegangen blir slik det store flertall av arvelatere ønsker. Den meget lave testasjonsfrekvens (innen testasjonsfrihetens grenser) hvor arvelateren har livsarvinger og ektefelle, underbygger dette.

3. Forlater man disse mer filosofiske angrepsvinkler, begrunnes pliktdelen gjerne med det riktige (og rettferdige) i at det skapes *likhet mellom livsarvingene*. Denne likhet har en egenverdi.²⁹ Pliktdelen medfører at arvelateren ikke kan gjøre for stor forskjell på sine barn, noe som lett kan virke støtende. I *Utkast 1962* heter det at det er en ”alminnelig rettsoppfatning at hos dem som har barn og også barna mellom at hver enkelt skal ha like meget av foreldrene” (s. 124). I forslaget til ny Äktenskapsbalk³⁰ betones også dette: Laglottens ”andra syfte är at skapa en viss rättvisa mellan bröstarvingarna inbördes”. Dette kommer naturlig nok på spissen hvor det er flere barneskull, og hvor det kanskje kan være en tendens til at det siste kullet ønskes tilgodesett.³¹ I en viss kontrast til dette står argumentet om at

utelukkende er ”betinget av det mellom arvetaker og arving bestående blodsbaand – der bortsees her fra egtefellers arverett – uten i nogen henseende at berøres av andre omstændigheter, saasom livsfællesskap eller lignende”. Dette ble benyttet som et sentralt argument for å gi barn født utenfor ekteskap arverett etter faren og hans slekt; alle barna kunne med full rett hevde blodsbaandets styrke.

²⁷ 1941–bet. s. 62 flg., 1961–bet. s. 77.

²⁸ Prop. 1986/87:1 s. 79.

²⁹ Se SOU 1981:85 s. 207.

³⁰ Prop. 1986/87:1 s. 79.

³¹ Den norske advokatforening fremhevet i sin høringsuttalelse til Utkast 1962 at dette taler for pliktdelsregler, idet det første kullet kan bli satt til side av grunner som det ikke er ansvarlig for, *prp.* s. 102, jfr. *Lødrup* s. 99. Arnholm ønsker pliktdel for å verne barn av første ekteskap mot at hustru nr. 2 eller barn av det nye ekteskap blir tilgodesett på de øvrige bekostning, *Privatrett V* s. 249. I prop. 1986/87:1 s. 79 er det en målsetting å hindre at arvelateren begunstiger en eller flere livsarvinger på de andres bekostning: ”Kvar står emmelertid laglottens betydelse som ett instrument för att åstadkomma rättvisa mellan bröstarvingarna”. I *Utkast 1962* s. 35 nevnes presset fra en ny ektefelle som begrunnelse for pliktdelsregler. Stortingets justiskomitee anførte som den eneste begrunnelse for å opprettholde en pliktdel på 2/3 at

det ikke er grunn til å fjerne pliktdelsreglene, fordi testasjonsfriheten hvor det er livsarvinger benyttes i så liten utstrekning.³²

4. Pliktdelsreglene gir videre, hevdes det, *beskyttelse mot press* – det være seg fra en (ny) ektefelle, eller fra barn som har en dominerende innflytelse over arvelateren. Utkast 1962 fremhever at det uten pliktdelsregler ”kan bli en usmakelig konkurranse mellom barna, og vanskelige konfliktsituasjoner for arvelateren”.³³ Det fremholdes videre at man ”antagelig generelt” kan ”slå fast at barnet trenger beskyttelse” mot ”en særegen oppfatning hos arvelateren angående forholdet mellom foreldre og barn”. – Innen rettsøkonomien er det negative ved ”rent seeking” – som kan være arbeidet med å få en vederlagsfri fordel, og som bl.a. omfatter tilrettelegging av forholdene for å motta arv, herunder press på arvelateren – brukt som argument for pliktdelsregler.³⁴

5. Pliktdelsreglenes *utjevningseffekt* har vært anført som positivt. Ved at arven spres mellom livsarvingene og ikke samles på en hånd, reduseres oppbyggingen av en rikmannsklasse.³⁵

6. *Hensynet til de særkullsbarn som tidligere var det typiske ”uekte” eller ”utenekteskapelige” barn*, har stått som et sentralt moment. Dette var barn som ikke vokste opp sammen med faren, og som ofte var resultatet av et tilfeldig møte mellom mor og far, og som normalt ble følt som en sosial belastning. I dag vil man neppe hevde at barn som blir født av en ugift mor ”representerer et meget alvorlig sosialt problem”, slik *Arnholm* gjorde det i 1935.³⁶ Det store flertall av ugifte mødre bor i dag sammen med barnets far i en tradisjonell kjernefamilie. I Norge etablerte barnelovgivningen fra 1915

man ikke vil gi ”ein arvelatar eit vidare høve til å forfordele einskilde barn”, Innst. O. XIX (1971–72).

³² 1961–bet. s. 77.

³³ Utkast 1962 s. 35. I 1961–bet. s. 77–78 vises til det avhengighetsforhold som kan forekomme mellom arvelater og andre arvinger.

³⁴ Se senest *Sund*, Rättsekonomska aspekter på efterlevande makes arvsrätt, särskilt arv av andel i företag, Festskrift til Anders Agell, Uppsala 1994 s. 633 flg., særlig s. 650 og s. 659. Av andre ”rent seeking”-handlinger nevnes her å ta livet av medarbeidere.

³⁵ Se bl.a. SOU 1925:43 s. 292 flg., *Arnholm 1929* s. 71. I 1961–bet. s. 78 heter det: ”Tvangsarveretten bidrager også til at hindre en for stor opsamling af formuer på enkelte hender”.

³⁶ Lærebok i familierett, 1. utg. s. 54.

et reelt og rettslig slektskap mellom faren og det "uekte" barnet; det fikk arverett etter faren og farslekten på linje med barn født i ekteskap. Tidligere ble slike barn bare ansett å tilhøre morens slekt.³⁷ Den praktiske konsekvens av at slike barn fikk arverett, var nok i tillegg til selve arveretten det holdningsskapende. Et barn er et barn uansett foreldrenes ekteskapelige status, og barn skal rettslig sett være likestillet.³⁸

7. Det er videre vist til at pliktdelsreglene reduserer foreldrenes muligheter til ved trusselen om å frata livsarvingen arveretten søker å *påvirke deres valg av livsvei, ektefelle m.v.*³⁹ Pliktdelsregler vil også, anføres det, hindre konkurranse mellom barna om foreldrenes gunst, og verne barn mot å bli satt utenfor bare fordi foreldrene ikke liker dem.⁴⁰ Det er også vist til at pliktdelen gir barnet grunnlag for planlegging av fremtiden; den gir dem en økonomisk ryggrad.

8. Pliktdelsreglene er også sett som utslag av foreldres *plikt til å forsørge sine barn.*⁴¹ At foreldre skal kunne testamentere bort det de eier til utenforstående, og la mindreårige stå på bar bakke, er noe rettsordenen må sikre mot.

4. Kritisk analyse

1. Det er en kjensgjerning at pliktdelsreglene står sterkt i den nordiske rettsbevissthet. Da man i Norge i 1937 reduserte pliktdelen fra 3/4 til 2/3 – altså med 1/12 – stemte et betydelig mindretall for å beholde 3/4. I 1972 foreslo regjeringen å sette pliktdelen til en halvpart, noe som Stortinget enstemmig forkastet.⁴² Forslaget i SOU 1981:85 om å avskaffe laglotten,

³⁷ Ot. prp. (1909) nr. 13 s. 10.

³⁸ I prop. 1986/87:1 s. 80 fremheves det at når barn født utenfor ekteskap for bare vel ti år siden ble gitt arverett etter faren, kan det nå ikke være aktuelt å frata dem det vern som laglotten representerer. *Arnholm* bemerker i *Privatrett V* s. 249 at uten pliktdel ville arveretten for barn født utenfor ekteskap "være lite verd".

³⁹ *Arnholm Privatrett V* s. 248.

⁴⁰ *Arnholm Privatrett V* s. 249.

⁴¹ *Arnholm Privatrett V* s. 249.

⁴² I Utkast 1962 gikk et mindretall – senere høyesterettsjustitiarius Sandene – inn for at pliktdelen skulle reduseres til en halvpart, mens flertallet som bl.a. bestod av *Arnholm*, begrunnet ønsket om å beholde 2/3 med den sterke stilling som arvelaterens barn etter alminnelig oppfatning hos oss bør ha når det gjelder arv etter foreldrene. I Stortinget ble det vist til denne uttalelsen, og til hans utsagn i doktoravhandlingen

ble av nesten samtlige remissinstanser negativt mottatt, og heller ikke bifalt i proposisjonen.⁴³ Det opplyses her⁴⁴ at man også i de øvrige nordiske land har stilt seg avvisende til tanken om å avskaffe laglottsinstituttet.

Det kan etter dette synes lite meningsfylt å ta opp en diskusjon om plikt-delens berettigelse, særlig når man som jeg mener at den langt på vei bør avskaffes eller sterkt omformes. At jeg likevel gjør det, skyldes flere forhold. Plikt-delsreglene har meg bekjent ikke vært gjenstand for noen særlig omfattende analyse, begrunnelsesmønstrene er knappe,⁴⁵ og tiden har etter mitt syn langt på vei løpt fra dem.⁴⁶ Tiden er inne til å sette begrunnelsene for plikt-delen opp mot de mange omkringliggende regelsett, og som bidrar til at den blir sterkt gjennomhullet. Det er også mangel på harmoni og konsekvens i dette regelsystemet. Jeg misliker videre rettsinstitutter som man med kunnskap lett kan komme forbi – den kyndige forserer lett det hinder den ukyndige støter mot.

2. Flere av de begrunnelser som er gitt for plikt-delsregler og arverett i det hele, ligger på det følelsesmessige plan. Man synes at noe er rettferdig eller urettferdig, og det vises til den ”alminnelige rettsbevissthet”. Å bygge rettsregler på slike faktorer, er jeg ikke fremmed for, tvert om. Men da må det aksepteres at rettferdsbegrepet ikke er entydig. Den alminnelige rettsbevissthet er heller ikke noen gitt størrelse. Når man i Norge avviste reduksjonen av plikt-delen fra 2/3 til 1/2, skjedde det som nevnt under henvisning til rettsbevisstheten. Men at den norske rettsbevissthet skal atskille seg så meget fra den danske, finske og svenske, har jeg vanskelig for å forstå. Den særnorske begrensning på 1 mill. kroner til hvert barn, skyldes neppe at den norske rettsbevissthet her er annerledes enn i de øvrige nordiske land. Her kan nok forklaringen ligge i tradisjonen. I det hele er det en

”Testamenters gyldighet efter norsk rett” (1929) om at plikt-delen har sterk rot i norsk rettsbevissthet, smln. *Giertsen* s. 258. *Ernst Andersen* s. 69 går så langt som å hevde at plikt-delsregelen ”er så fast forankret i den almindelige rettsbevissthet og hensynet til ro i familieforholdene, at det er testationskompetensens utvidelse, der tiltrænger begrundelse”.

⁴³ Prop. 1986/87:1 s. 79 flg.

⁴⁴ S. 80.

⁴⁵ Mest utførlige her er SOU 1925:43 og 1941-bet.

⁴⁶ En liten oppmuntring finnes i Prop. 1986/87:1 s. 80, hvor det heter at av de ”skäl jeg nu har redovisat har jag kommit till den uppfatningen att man i varje fall f.n. (uthevet her) inte bør genomföra de sakkunnigas förslag om att slopa det sedan lång tid gällande laglottsinstituttet”.

anakronisme å tror at den norske rettsbevissthet tilsier en større pliktdel enn i de øvrige nordiske land for små formuer, men full testasjonsrett for de store, mens rettsbevisstheten i de øvrige land leder til en mindre pliktdel, men uavhengig av formuens størrelse. Det bør sterkt understrekes at diskusjonen om pliktdelen ikke er en diskusjon om at det mellom arvelater og livsarvinger er bånd som er sterke, og som er verdifulle. Det er heller ikke en diskusjon om styrken av slektskapsbånd, og det positive i samhörighet. Det er bred enighet om at selv uten pliktdelsregler, vil livsarvingene som regel være de arveberettigede; den begrensede testasjonsfriheten brukes lite hvor det er livsarvinger.⁴⁷ *Diskusjonen gjelder i første rekke spørsmålet om arvelateren hvor denne samhörighet ikke er tilstede, skal hindres i å testamentere til andre enn livsarvingene.* Men den er også relevant for de tilfelle hvor *forholdet mellom arvelater og livsarving er godt, men hvor arvelateren av særlige årsaker ønsker en annen fordeling av arven.*

Utgangspunktet for diskusjonen om pliktdelens berettigelse er således at arvelateren ikke ønsker at livsarvingen skal arve ham, eller mindre enn det pliktdelen i dag fører til. Med hvilken grunn er det rettsordenen forbyr ham det? Er det rettsordenens oppgave å styre arv – som i første rekke er basert på sosial og økonomisk tilhörighet – til personer som mangler denne tilknytningen til arvelateren? Mitt utgangspunkt er at arveretten er til for arvelateren, og ikke for arvingen. Det er arvelaterens ønske som primært skal styre fordelingen av hans etterlatte formue. At den da som regel tilfaller livsarvingene, viser at det normalt ikke er noen motsetning mellom slektsarveretten og testasjonsretten. Pliktdelsreglene hindrer således ikke en arvegang som stemmer med det store flertall av arvelatere ønsker.

3. La oss så se noe nærmere på enkelthetene i de begrunnelser som er gitt for pliktdelsreglene. De er dels generelle, dels retter de seg mot forhold som konkret gjelder den enkelte arvelater. Jeg begynner med de som det etter mitt skjønn er enklest å imøtegå.

At forsørgelsestanken kan begrunne pliktdelsregler i sin nåværende form, kan jeg ikke se.⁴⁸ Her er det tilstrekkelig å vise til den alderssituasjon som

⁴⁷ SOU 1981:85 s. 208, jfr. *Utkast 1962 s. 27. Giertsen s. 267* uttaler at hans undersøkelser viser at en del arvelatere unnlater å bruke lex Michelsen fordi det vil føre til ulikhet mellom barna og skade familiefreden.

⁴⁸ Forsørgelsestanken kom tidligere inn med motsatt fortegn: Den gang da barn hadde plikt til å forsørge sine foreldre, kunne pliktdelen begrunnes med at det var naturlig at barnet hadde et ubetinget arvekrav når de gamle hadde ligget livsarvingen til byrde. Men en slik plikt eksisterer ikke lenger.

er den normale når arven faller. Forsørgelseplikten går ikke lenger enn til å begrunne plikt del for barn som ikke har nådd den alder da forsørgelsesplikten normalt opphører. En plikt del kan her utformes som et forlotts krav mot dødsboet på midler som trenges til barnets oppfostring.⁴⁹ En slik sikkerhetsventil tror jeg nok det er behov for, selv om det nok vanskelig kan tenkes at foreldre i slike tilfelle setter de mindreårige på bar bakke.⁵⁰

Alderssammensetningen gjør at det er lite innhold i eventuelle trusler om tap av arverett hvis ikke barnas livsførsel, valg av yrke eller ektefelle er slik foreldrene ønsker det. Heller ikke kan en mulig arv i moden alder bidra til i ungdomstiden å planlegge fremtiden. Her kan det for øvrig innskytes at i de nordiske samfunn som ønsker å fremme egalitet og sosial rettferdighet, vil en plikt del som spesielt verner enkelte ungdomsgrupper, neppe veie tungt. At man som regel først arver i moden alder, medfører også at folk flest ikke kan ha forventninger om arv som det er grunn til å verne. Heller ikke pliktdelsreglenes utjevningseffekt har jeg noen tro på – det er ikke noe erfaringsmateriale som viser at den har bidradd til en spredning av verdier i et omfang som er verdt å vektlegge.

4. Vender vi blikket mot det syn at pliktdelsreglene skal hindre (for stor) forskjellsbehandling av livsarvinger, blir igjen utgangspunktet at foreldre flest oppfatter dette som negativt; de ønsker normalt å likestille dem. En slik likhetstrang hos foreldre har en åpenbar egenverdi. Vi ser utslag av den både når det gis gaver mens arvelateren lever, og hvor et generasjonsskifte av næringsvirksomhet blir planlagt.⁵¹ Men da får vi ikke noe problem. Igjen er det de tilfelle hvor arvelateren ønsker går i en annen retning, at begrunnelsen må prøves. Årsaken(e) til at arvelateren ønsker en forfordeling av ett eller flere barn, har derfor sentral interesse.

⁴⁹ Den norske arvelovens § 36 har en slik regel, som verner barnet utover pliktdelen: "Barn av arvelateren som ikkje har fått oppfostringa si fullenda på den tid arvelateren døyr, har krav på ein sum av buet som forlott til å sikre livsopphald og utdanning dersom dette er rimeleg etter tilhøva". Hvis man ønsker en fastere regel, kan den knyttes til antall år og folketrygdens grunnbeløp.

⁵⁰ Regelen om at en oppnevning av begunstiget etter den norske fal. § 15–6 skal kunne settes helt eller delvis til side av hensyn til en livsarving som forsikringstageren forsørget, forsvarer også sin plass.

⁵¹ *Dahl* trekker frem at de fleste foreldres ønske om å likestille barna, ofte kommer i konflikt med ønsket om et hensiktsmessig generasjonsskifte av næringsvirksomhet, se Foretaksrett (red. Bråthen) 2. utg. Oslo 1990 s. 373.

La oss først skyte ut de tilfelle hvor arvelateren ønsker at *ingen* av livsarvingene skal ha noe etter ham. De sitter jevnt godt i det, og har nådd en moden alder. Arvelateren ønsker f. eks. å tilgodese almenntilgitt formål han er opptatt av, og gjerne vil støtte. Det kan være andre slektninger, f. eks. nevøer og nieser, som arvelateren føler seg mest knyttet til, eller som anses best egnet til å overta og føre videre en næringsvirksomhet. Uansett om kontakten med livsarvingene er god eller dårlig, blir mitt syn at arvelateren bør ha rett å styre arvegangen. At en samhörighet innen familien, slektssolidaritet m.v. skulle være en hindring for en slik frihet, står for meg som ganske fremmed. I tilfelle som dette, blir det heller ingen forskjellsbehandling av livsarvingene.

En videreføring av denne situasjonen har vi hvor arvelateren ønsker å hoppe over en generasjon. Han finner at barnebarna i en utdannelses- og etableringsfase vil ha større behov for arven enn deres foreldre. Slike testasjoner bør ha rettsordenens velvilje. Arvelateren bør også ha frihet til å fravike fordelingen etter linjer, og ha rett til å gi barnebarna like meget, uavhengig av størrelsen på den enkelte søskenflokk.

Dermed har vi de arvelatere som bevisst ønsker at enkelte livsarvinger skal ha mer enn andre. Her tror jeg virkeligheten er meget sammensatt, og den taler ikke til pliktdelsreglens fordel. Pliktdelsreglene åpner allerede i dag for til dels betydelig forskjellsbehandling, men de setter en nedre grense. Med en fri halvpart betyr testasjonsretten at av barna A og B kan B sikres $\frac{3}{4}$, mot A's $\frac{1}{4}$,⁵² for Norges del blir tallene henholdsvis $\frac{2}{3}$ og $\frac{1}{3}$. Men her kommer Lex Michelsen inn i bildet, og gjør det mulig for arvelatere med de noe større formuer å fordele arven meget fritt. Likhetstanken har følgelig allerede betydelige sår. *Det kan ikke sies å være likhet reglene i dag bidrar til, men å sikre enhver et minimum i forhold til de øvrige.* Men dermed er vurderingstemaet blitt et annet.

Som nevnt ovenfor er ikke livsarvingene beskyttet mot livdisposisjoner fra arvelaterens side. Den forfordeling som arvelateren ønsker, kan således bli gjennomført mens han lever. Gjennom årene kan betydelige verdier bli gitt til ett eller flere av barna, mens andre ikke får noe. Kanskje bekostes den enes høyere utdanning (utover det som må anses som pliktmessig), mens den andre er blitt henvist til egenfinansiering eller straks gått ut i arbeidslivet. Her har lovgiveren bevisst valgt den løsning at det ikke skal

⁵² Når det i Prop. 1986/87:1 s. 79 sies at pliktdelsreglene hindrer at "alltfør mycket" tilfaller ett barn, så er det etter mitt syn ikke treffende.

skje noen utjevning (avkortning), med mindre arvelateren har bestemt det.⁵³ Våre middelalderlover hadde her den motsatte løsning – likheten mellom livsarvingene var den gang lovfestet.

Forskjellsbehandling av livsarvingene er for øvrig akseptert og er det normale ved generasjonsskifte av landbrukseiendommer, og dette er endog lovfestet i Norge⁵⁴ og Danmark.⁵⁵ I Norge er åsetestaksten gjerne ca. 25% under omsetningsverdien. I praksis skjer imidlertid flertallet av generasjonsskifter innen jord- og skogbruk ved livsdisposisjoner, og her settes overdragelsessummen normalt betydelig lavere.⁵⁶ Vi ser følgelig at det er alment godtatt at det i landbrukssektoren skjer en betydelig forfordeling av livsarvingene.⁵⁷ Det er også grunn til å nevne at Norges Høyesterett ikke har hatt prinsipielle motforestillinger mot forskjellsbehandling.⁵⁸ Det står for meg som samfunnsøkonomisk riktig at næringsvirksomhet overføres til den livsarving som er best skikket til å føre virksomheten videre, og at arvelateren normalt er den som best kan vurdere hvem dette er.

Begrunnelsen i Norge for i 1972 å avvise utvidelsen av pliktdelen til 1/2, var bl.a. at dette ville vanskeliggjøre overgang av landbrukseiendommer og næringsvirksomhet i det hele fra en generasjon til den neste. Også hensynet til arbeidsplasser ble nevnt. Dette må imidlertid bero på et feilsyn; pliktdelen slår heller den andre veien. Generasjonsskiftet muliggjøres best og økonomisk mest hensiktsmessig hvis eieren står fritt i å bestemme den byrde erververen skal bære. Den som overtar virksomheten må utløse sine medarvinger, og pliktdelsreglene hindrer arvelateren i å bestemme en overtakelsessum som virksomheten kan tåle. Lex Michelsen har følgelig i Norge sentral betydning for de større virksomheters vedkommende. Men i praksis

⁵³ Her hadde den norske arvelovkomiteen foreslått en annen regel, se Utkast 1962 s. 124 flg. Man ønsket ut fra likhetstanken å snu regelen dithen at avkortning skulle bli resultatet med mindre arvelateren hadde bestemt noe annet. Men dette ønsket ikke departementet å følge opp, se prp. s. 108, jfr. *Lødrup* s. 123 flg.

⁵⁴ Etter lov om Odels- og åsetesretten av 28. juni 1974 nr. 58 § 56 har åsetesarvingen krav på at det blir fastsatt en pris for eiendommen som er "rimelig" etter forholdene. Verdsettelsen skal skje "med særleg tanke på at overtakaren kan makte å bli sitjande med eiendommen".

⁵⁵ Se nærmere om selveiebønders testasjonsrett *Svenné Schmidt* m.fl. s. 206 flg.

⁵⁶ Se *Søbstad og Andersen* s. 64 og s. 68, *Bachke* s. 38.

⁵⁷ *Giertsen* s. 160 går mot uttalelsene i Utkast 1962 s. 124 og uttaler at det ikke er hans inntrykk at det er en "alminnelige oppfatning" at likhetstanken skal legges til grunn ved generasjonsskifte av næringsvirksomhet.

⁵⁸ Se Rt. 1955 s. 64, Rt. 1978 s. 1083 og dels Rt. 1982 s. 1165.

utsettes ikke generasjonsskiftet til innehaverens død. Det planlegges tidligere, og også utenfor landbrukssektoren er overgang ved livsdisposisjoner det normale. Da kan innehaveren både velge erverver og overtagessum. Pliktdelsreglene gir således bare en marginal beskyttelse for likhetstanken mellom livsarvingene, og de gir oss ikke svaret på hvorfor innehaveren må overdra virksomheten som livsdisposisjon hvis han ønsker å stå fritt, men bindes opp av plikt-delsreglene hvis han ønsker å sitte med den til sin død. Og for yngre virksomhetsinnehavere kan ikke et testament hjelpe som en sikkerhetsventil om eieren uventet skulle falle fra. Små og mellomstore virksomheter dominerer nordisk – og også europeisk – næringsliv.⁵⁹ Når det erkjennes hva næringsvirksomhet betyr for arbeidsplasser og lokalmiljøet, kan lett plikt-delsreglene virke negativt ved et generasjonsskifte, og svekke bedriften.⁶⁰

Disse betraktningene innebærer også at påstanden om at plikt-delsreglene sikrer eiendommer for slekten, hviler på sandgrunn. Når vedkommende arving skal overta ved eierens død, vil plikt-delsreglene eventuelle likhetsfremmende funksjon kunne gjøre overtakelsen for byrdefull – utløsningssummen gjør ikke virksomheten regningssvarende. Ønsker man regler som sikrer bestemte former for eiendommer for slekten, er det derfor ikke plikt-delsregler som er veien å gå, men løsningsregler som trer i funksjon ved eierovergang uavhengig av om den skjer ved en livs- eller dødsdisposisjon. Det er åpenbart at det er odelsretten som har sikret slekten norske landbrukseiendommer, ikke plikt-delsreglene. I de tilfelle som nå er behandlet, er ofte forskjellsbehandlingen nødvendig av hensyn til virksomheten, og er kanskje en følge som arvelateren forsåvidt beklager. Hensynet til likhetsbetraktningen og familiefreden er ofte på kollisjonskurs med hensynet til næringsvirksomhetens kontinuitet. Dette blir annerledes hvor arvelateren bevisst ønsker å prioritere mellom livsarvingene – det er forskjellsbehandlingen som er motivet. Ved livsdisposisjoner ligger veien åpen. Hensynet til likheten mellom livsarvingene er heller ikke av domstolene vektlagt særlig høyt. Som nevnt har Norges Høyesterett konsekvent opprettholdt som livsdisposisjoner overdragelser av faste eiendommer til én eller flere av livs-

⁵⁹ Se bl.a. EF-Tidende 94/C 204 s. 2.

⁶⁰ Flertallet av virksomhetsinnehavere planlegger ikke generasjonsskiftet, se EF-Tidende 94/C 204 s. 4. *Haglundh og Hydén*, Generationsskifte i familjeföretag, Stockholm 1993 s. 16 flg. opplyser at dette i Sverige er tilfelle i hele 71%, jfr. også *Giertsen* s. 17–23. Svekkelse av bedriftens kapital ved generasjonsskifte fremheves som et problem i NOU 1975:16 s. 39 og i NOU 1978 s. 21.

arvingene, og hvor et vesentlig motiv for overdragelsen var å fremme ulikhet. Når arv begrunnes med sosial og økonomisk samhörighet, oppstår spørsmålet om hvordan pliktdelsretten kan forsvares når denne samhörigheten ikke er til stede. Her er det lett å finne noen ekstreme eksempler: Bør tyveåringen som bryter med familien og ikke senere har noen kontakt med den, ha et ubetinget krav på noe av arven når foreldrene dør førti år senere? Selv om man ikke tar et så drastisk eksempel, har vi de tilfelle hvor de følelsesmessige bånd blir brutt, selv om en viss kontakt opprettholdes. Vi har videre livsarvingene som er blitt foreldrenes problem og bekymring – og hvor arven vil bli brukt til alkohol og narkotika.⁶¹

I en særstilling står de barn som blir født utenfor ekteskap, og hvor barnet er uønsket, ihvertfall av faren, og hvor faren ikke ønsker kontakt med hverken barnet eller moren. Det var disse ”tradisjonelle” utenekteskapelige barn man særlig hadde i tankene da barn født av en ugift mor fikk arverett etter faren og farsslekten. Her mangler også samhörigheten, og pliktdelsregelen må finne en annen begrunnelse. Etter mitt syn er det anerkjennelsen av at alle barn rettslig sett er barn av sin mor og sin far uten hensyn til foreldrenes ekteskapelige status som er det vesentligste. At arvelateren naturlig nok vil ha lettest for å eliminere arveretten ved testament for barn han aldri har kjent, er en kjensgjerning. Men det kan ikke være avgjørende for å begrunne pliktdel i sin alminnelighet nå når slike barn og deres mødre sosialt og moralsk ikke lenger fordømmes. Og også her må vi erindre den alder disse er i når arven normalt blir aktuell.

Forskjellig fra de tilfelle hvor utelukkelse av en livsarving er positivt ønsket, er de hvor arvelateren må prioritere – hadde det vært nok til alle, skulle de alle fått like meget. Prioriteringen skjer med beklagelse. Livsarvingenes behov er forskjellige – en datter er en etablert advokat med gode inntekter, mens sønnen ikke har noen utdanning og inntektsmessig ligger under gjennomsnittet. Her vil naturligvis et testament kunne sikre sønnen 3/4 (i Norge 2/3), og er ikke det nok? Bør ikke datteren ha krav på noe?

Hvor arvelateren har vært gift flere ganger (eller hatt flere samboerforhold), får vi flere barnekull, og ofte en ektefelle (samboer) som arvelateren prioriterer foran særkullsbarna (med fellesbarna vil uskifte- og arverettslige regler gi ektefellen forrangen). Det er særlig sikring av boligen og en rimelig god økonomi som arvelateren ønsker skal gå foran særkullsbarnas rett til straks å kreve sin pliktdel. I Norge vil ikke Lex Michelsen hjelpe noe særlig – vi har her som regel med gjennomsnittsfamilien å

⁶¹ Regler om båndleggelse av midlene i slike tilfelle, synes i praksis svært lite brukt.

gjøre, og hvor bolig, bil og innbo er de vesentligste aktiva. Det rettspolitiske spørsmålet blir om arvelaterens ønske om å prioritere ektefellen skal settes til side for særkullsbarnas pliktdelsrett. Her er ikke veien om livsdisposisjoner så enkel, idet det kan være vanskelig for arvelateren å oppfylle kravet om en reell overdragelse, når alt utad fortsetter som før.⁶² Gjenlevendes ektefelles interesser bør etter mitt syn prioriteres høyere i forhold til særkullsbarna når det gjelder bolig, innbo o.l.,⁶³ hvor dette er arvelaterens ønske.

At livsarvinger i det siste barnekull i en del tilfelle kan bli prioritert på bekostning av barn av tidligere ekteskap eller samboerforhold, er nok en kjensgjerning. Årsakene kan være mange. Normalt vil det nok skyldes at fellesskap og samhörighet slår sterkere ut; barn av et tidligere ekteskap kan endog ha reagert negativt på det nye forhold eller endog brutt kontakten med arvelateren. At disse skal ha et ubetinget krav på arv, betyr at vi forlater samhörighet og fellesskap som grunnlag for arveretten. Hvilken begrunnelse skal man gi den regel at vi godtar forfordeling langt på vei, men at vi vil sikre alle livsarvinger noe uavhengig av arvelaterens ønsker? Behovstankegangen holder ikke – arvinger i moden alder har ikke noe

⁶² Det er i Norge avsagt fem høyesterettsdommer om dette spørsmålet. Særkullsbarna fikk medhold i Rt. 1961 s. 935, Rt. 1963 s. 518 og Rt. 1979 s. 1200, mens hustru nr. 2 fikk medhold i Nord. Domss. 1963 s. 288 og Rt. 1971 s. 300, jfr. om dommene *Lødrup* s. 244 flg. I alle disse sakene hadde mannen overført boligen til hustruens særeie. Rt. 1971 s. 300 er typisk og prinsipiell: Fire dager etter ekteskapets inngåelse overdrar mannen alle sine eiendeler til hustruens særeie. Han hadde en sønn fra et tidligere ekteskap, som han ikke hadde noen kontakt med. Overdragelsen ble opprettholdt som en livsdisposisjon. Førstvoterende, som tre dommere sluttet seg til, bemerket bl.a.: ”Jeg ser ektepakten som et fornuftig ledd i etableringen av et felles hjem for to jevnaldrende mennesker. Mannen var 61 år, hustruen 57 år.” I denne saken hadde hustruen samtidig opprettet et testament til fordel for mannen: Han var således sikret hvis hun skulle dø før ham. Disse fem dommene er etter mitt skjønn innbyrdes lite forenlige, og det er, som det vil fremgå, dommen fra 1971 som står mitt hjerte nærmest.

⁶³ Slik også *Taksøe–Jensen*, UfR 1993 B s. 340, som gir sin tilslutning til tanken om å innføre ”dødsfallssæreie”, dvs. ”felleseie i live – særeie ved død”, jfr. *Linda Nielsen*, Familieformueretten, København 1993 s. 233 flg. Et slikt alternativ ble kjent ugyldig av Norges Høyesterett i Rt. 1976 s. 501. Det ble ikke foreslått endringer her i forbindelse med den nye norske ekteskapsloven, se NOU 1987:30 s. 97. Jeg er enig i de utsagn som fra norsk side er kommet om større frihet til å avtale delingsreglene ved ekteskapets oppløsning, se *Strøm Bull*, LoR 1994 s. 258, *Giertsen* s. 73. En slik utvidet avtalefrihet vil imidlertid svekke arvingenes stilling.

verneverdig krav på en arv som arvelateren ikke ønsker at de skal ha. Lovgiveren kan ha slått inn på kompromissets vei – så langt men ikke lenger. Men da blir grunnlaget for pliktdelen utvannet og lite prinsipiell. At pliktdelsreglene kan hindre en ”usmakelig konkurranse”⁶⁴ mellom livsarvingene er muligens riktig i de ekstreme tilfelle, men er ikke noe vektig argument. Igjen står veien åpen ved livsdisposisjoner (her kan nok konkurransen om gaver m.v. kunne ta usmakelige former), og konkurransen åpner vi for for den testasjonsfrie delen allerede, og den kan som ovenfor nevnt være betydelig. Dette er imidlertid ikke brukt som argument mot Lex Michelsen, som ved de større formuer virkelig skulle legge forholdene til rette for en slik konkurranse.

5. Diskusjonen om pliktdelen er som regel konsentrert om barnas situasjon – barnebarns (og fjernere livsarvingers) stilling trekkes sjelden inn når pliktdelen vurderes. Men også barnas livsarvinger har pliktdelsrett hvor barnet er død før arvelateren. Og arven fordeles her etter linjer i alle de nordiske land. Har således arvelateren to barn A og B som begge er døde og A etterlater seg ett barn og B fire barn, vil A’s barn arve en halvpart og B’s barn dele den andre halvparten. Hvis arvelateren her ønsker at barnebarna skal arve like meget, vil pliktdelsreglene til en viss grad stå i veien. Hvorvidt dette stemmer med den alminnelige rettsoppfatning skal være usagt – jeg tror nok mange vil si at barnebarn i slike tilfelle bør arve like meget, uavhengig av søskenflokkens størrelse.⁶⁵ At pliktdelsreglene skal hindre arvelateren i å bestemme dette, kan jeg ikke se berettigelsen av.

Formkravene

1. Reglene om testamentsformene er svært like i alle de nordiske land. At et testament normalt bør opprettes skriftlig og i overvær av vitner som har kunnskap om at de bevitner et testament, står for meg som naturlig. At tilsidesettelse av formkravene medfører at disposisjonen er ugyldig, har jeg heller ingen innvendinger mot.

Formkravene reiser imidlertid en del spørsmål som det kan være grunn til å vurdere. Ett gjelder i hvilken grad testamentet kan vise til handlinger

⁶⁴ Dette fremheves i Utkast 1962 s. 35, jfr. ovenfor note 33.

⁶⁵ Et forslag i denne retning forkastet Stortinget i 1937. At *Knoph* 1. utg. s. 66 og *Hambro TfR* 1925 s. 369 flg. sterkt hadde gått inn for en slik reform, gjorde ikke inntrykk på flertallet, *Forh. O.* (1937) s. 284 flg.

som ligger utenfor testamentet, eller bygge på en kjensgjerning utenfor testamentet, og som arvelateren formløst kan endre, se nedenfor 2. I sammenheng med dette har vi delegasjonsproblemet. I hvilken utstrekning kan testamentet bestemme at andre skal avgjøre hvem som skal ha arven? Vi har videre forholdet til ny teknikk: Bør andre former enn skriftformen aksepteres?, se nedenfor 3. Det kan også reises spørsmål om reglene om nødstestamenter er tilfredsstillende, se nedenfor 4. Av plasshensyn kan jeg her bare skissere endel problemstillinger.

2. Bør arvelateren i større grad enn det som synes å være den alminnelige tendens gis større rett til å la andre bestemme testasjonens innhold – altså en videre adgang til delegasjon enn det som er den alminnelige oppfatning?⁶⁶

Hvor langt bør henvisning til lister eller opptegetninger utenfor testamentet respekteres? Hvor det blir godtatt at testamentet kan henvise til formløse opptegetninger eller til navn festet/skrevet på bestemte ting, blir adgangen til å opprette/endre testamentet delvis formløs. Hvor langt man her i nordisk rett godtar slike henvisninger, er neppe klarlagt, men avvisende til det er man ikke.⁶⁷ En videreføring av denne problemstillingen har vi hvor testasjonen gjelder innholdet av en bestemt ting/eiendom, og hvor dette innholdet endres etter at testamentet er opprettet. Det kan være en bestemmelse om at X skal ha innholdet i bankboks A, eller sommerstedet med innbo. Når dette godtas, er det enkelt for testator å berike X ved å fylle bankboksen, eller øke sommerstedets verdi (eller motsatt).⁶⁸

3. Ny teknikk reiser spørsmålet om skriftformen fortsatt bør være enerådende. Etter mitt syn er det ikke grunn til å utvide de ordinære testamentsformer til å omfatte innspilte lydbånd, video e.l. Faren for manipulasjoner med slike bånd er betydelig. Det kan ikke ses å være noe praktisk behov for en endring her.

4. Også reglene for nødstestamenter er i det alt vesentlige de samme i de nordiske land. Heller ikke her kan jeg se at det er behov for prinsipiell nytenkning. I praksis har Norge gått egne veier når det gjelder gyldigheten av det holografe testament i selvmordstilfellene; her foreligger normalt etter dommen i Rt. 1984 s. 1424 ikke vilkårene for nødstestament. Dommen

⁶⁶ Se om spørsmålet bl.a. *Ernst Andersen* s. 116 flg., *Svenné Schmidt m.fl.* s. 160 flg., *Lødrup* s. 146 flg., *Walin* s. 209.

⁶⁷ Se *Svenné Schmidt m.fl.* s. 134.

⁶⁸ Se *Lødrup* s. 200–201.

er avsagt under dissens, og mindretallet viste til at etter ”dansk, finsk og svensk rettspraksis” ville en ”testasjon som den foreliggende der .... blitt godtatt som nødtestament” (s. 1432). Etter mitt syn er mindretallets begrunnelse overbevisende, og hensynet til nordisk rettsenhet burde hatt en større gjennomslagskraft.

Hvorvidt lydbånd, video-opptak o.l. bør finne sin plass blant nødtestamentene, bør overveies. Dette er kanskje ikke noe stort spørsmål. Men setter vi det på spissen og spør om den skiløperen som er i ferd med å fryse ihjel bør ha mulighet for å tale/filme sin testasjon inn på videokameraet, bør svaret være bekreftende. Rettspolitisk sett er det liten forskjell mellom dette og en svak blyantskrift på en krøllet notisblokk.

Avslutning

At jeg i denne rapporten har lagt hovedvekten på pliktdelsreglene har denne forklaring: Det er omkring pliktdelsreglene de viktigste og prinsipielle spørsmålene reiser seg. Emnets art gjør at det ikke er mulig å være for knapp – da vil argumentasjonsverdien gått tapt. Her er det også mulig å vise et rettspolitisk engasjement, uansett hvilke konklusjoner man kommer til. Formreglene på sin side er viktige nok. Problemstillingene er imidlertid enklere, og en debatt kan lettere skje uten noe bredt diskusjonsopplegg.

Bör reglerna om laglott (tvangsarv) och formkrav vid dödsrättshandlingar bevaras?

Sektionsmöte

Referatskrivare: Tingsfiskalen *Thomas Johansson*, Sverige

Debattledaren, lagmannen *Arild O. Eidesen*, Norge, hälsade alla välkomna och inledde med en kort presentation av debattämnet, varefter ha redogjorde för mötesordningen och lämnade ordet till referenten.

Referenten, professor, dr. jur. *Peter Lødrup*, Norge, inledde med en redogörelse för huvuddragen i den av honom inför mötet författade avhandlingen.

I. Reglerna om laglott

Korreferenten, advokaten *Christian Bojsen-Møller*, Danmark: Jag vill inledningsvis ge mina komplimanger till Peter Lødrup för hans fylliga och genomarbetade inlägg om debattämnet. Såvitt jag har kunnat konstatera har ämnet tidigare blivit endast sporadiskt behandlat i den juridiska litteraturen.

Jag har för avsikt att först behandla laglotsreglerna, då jag delar referentens uppfattning att detta ämne är det mest intressanta av de två delämnena som är föremål för detta sektionsmöte.

Jag har uppfattat att min uppgift idag är att bemöta de argument som Peter Lødrup har framfört i sin avhandling och jag vill därför börja med att konstatera att han närmast tycks vara motståndare till reglerna om laglott, men han uttalar detta, såsom jag uppfattat det, mycket försiktigt. Det skall i sammanhanget framhållas att när det aktuella regelsystemet har varit föremål för diskussion i de nordiska länderna, har förutsättningarna att ändra dem varit mycket dåliga. Reglerna är djupt förankrade hos såväl politiker som folk i allmänhet.

Jag kommer i det följande att gå igenom ett antal typfall där laglotsreglerna, enligt min uppfattning, framstår som rimliga och sådana där de inte gör det.

(1) Situationer där laglotsreglerna antingen förefaller nödvändiga eller i vart fall framstår som befogade i det praktiska rättslivet

Laglotten har en särskild betydelse i de situationer där det förekommer barn födda utom äktenskapet. Med hänsyn till att dessa barns rättsliga ställning i förhållande till fadern har blivit likställd med barn inom äktenskap så sent som under första delen av detta århundrade, förefaller det helt oförståeligt om det skydd för arvsrätten som ligger häri skulle avskaffas.

När kvarlåtenskapen i allt väsentligt består av pengar eller lätt omsättbara tillgångar finns det knappast några vägande argument som talar mot att laglotsreglerna vanligtvis fungerar rättvist. De argument som har åberopats till stöd för en laglotsrätt kan ha giltighet även i nästa århundrade. Likhetsprinciper, strävan att undvika osmaklig konkurrens mellan arvingar och det förhållandet att laglotsrätten i vart fall i flertalet av de nordiska länderna bara utgör hälften av arvsdelen, gör enligt min uppfattning att det inte kan anses skäligt att i nu berört fall avskaffa laglotsreglerna.

Även när det finns särkullbarn efter en arvlåtare, som dessutom kanske efterlämnar en make och gemensama bröstavingar, är laglotsregler rimliga, eftersom det trots allt finns gränser för hur man genom livsrättshandlingar kan åsidosätta laglotsreglerna. Även i detta fall då det finns bröstavingar på olika sidor tillgodoser laglotsreglerna arvingarnas rättigheter i nödvändig utsträckning. Laglotsreglerna fungerar rättvist i normal-situationen.

Ytterligare ett typfall är då det efter arvlåtaren finns minderåriga barn som inte har hunnit få en tillräcklig utbildning eller arbete, eller där han efterlämnar en mindre förmögen make. Är det rimligt att arvlåtaren i den situationen skulle kunna förordna att kvarlåtenskapen skall tillfalla någon annan? Det finns regler i den danska Arveloven om "forlodsret" för arvlåtarens barn under 21 år, men dessa regler används mycket sällan och ger dessutom bara ett ytterst begränsat skydd.

De angivna exemplen visar ett antal tillfällen där laglotsreglerna fungerar rättvist och bra i normalfallet. De skäl som har anförts mot laglotsreglerna är inte tillräckliga för att upphäva dessa. Laglotsrätten har också en stark historisk grund i de nordiska länderna.

(2) Situationer där laglotsreglerna antingen är skadliga eller i vart fall ger ett orättvist resultat

Den enligt min uppfattning viktigaste situationen där laglotsreglerna är till skada, eller i vart fall ger ett orimligt resultat, är den där arvlåtarens tillgångar till största delen är bundna i en näringsverksamhet. Frågor som anknyter till generationsskiftet har under gårdagen behandlats vid ett särskilt sektionmöte, "Generationsskiftets rättsliga problem i det moderna samhället", under professor Frederik Zimmers referentskap. Professor Zimmer berör i sin avhandling problemen med laglotsreglerna i relation till generationsskiftet men drar för egen del den slutsatsen att dessa regler i en rad fall inte utgör något hinder. Häremot vill jag invända att det i många fall, exempelvis då mycket stora tillgångar är bundna i fast egendom med låg avkastning, kan uppstå problem vid finansiering av den del av arvet som skall tillfalla de arvingar som inte har att överta verksamheten. Dessa problem förekommer också vid andra fall av näringsverksamhet än sådan som är anknuten till lantbruksegendomar eller motsvarande. I detta sammanhang vill jag framföra att den norska så kallade Lex Michelsen, dvs. att laglotten är begränsad till 1 000 000 kr per bröstarvinge, förefaller vara en intressant regel.

I Danmark har nu berörda problem i stor utsträckning brukat lösas genom fondavsättningar under arvlåtarens livstid. Efter införandet av "fondsloven" 1985 har emellertid möjligheterna till sådana överföringar starkt begränsats. De regler som har införts kan vara särskilt skadliga för den som vill säkra familjens rättigheter i förhållande till näringsverksamheten.

Ytterligare fall där det enligt min mening inte är rimligt att hålla fast vid reglerna om laglott är till exempel att ett av arvlåtarens barn på grund av psykisk sjukdom eller liknande svaghetstillstånd inte har någon glädje av sitt arv. I detta fall är laglotsreglerna i verkligheten bara ett säkerställande av statens eventuella önskan om medel för vederbörandes underhåll. Ett annat exempel är att en av flera bröstarvingar på grund av missbruk av alkohol, narkotika eller liknande skulle lida direkt skada av att mottaga ett penningararv. I dessa fall borde det vara möjligt för arvlåtaren att förordna att det inte skall utgå något arv till den påfordrande arvingen. Även om förmynderskapslagstiftningen, eller motsvarande, i viss utsträckning kan motverka de skadliga verkningarna av ett arv i nu berörda fall, kommer pengarna att göras räntebärande och avkastningen tillkomma den enskilde arvingen.

Beträffande de tillfällen där det inte finns någon personlig relation mel-

lan arvlåtaren och en bröstarvinge kan jag instämma med Peter Lödrup att arv i en sådan situation inte förefaller rimligt. Härvid bortses från de tidigare omnämnda fallen med barn födda utom äktenskapet.

Vidare kan man på goda grunder anse att laglotsreglerna utgör ett hinder i de fall där en arvlåtare, som efterlämnar arvingar som redan har en rimlig levnadsstandard och således inte är i något direkt behov av ett arv, önskar tillgodose något särskilt ändamål, exempelvis upprätta en välgörenhetsfond. I en sådan situation förefaller det befogat att arvlåtaren skall ha rätt att fullt ut disponera över sina tillgångar.

Som Peter Lödrup anför är det vanligen så att när arv skall utgå är arvtagarna i vuxen ålder och ekonomiskt oberoende av arvlåtaren medan dennes barnbarn kan sägas ha ett större behov av arvet. Laglotsreglerna omöjliggör emellertid att fördela arvet direkt till arvingar som tillhör en senare generation, exempelvis barnbarn. Vidare lägger laglotsreglerna hinder i vägen för att, om varje syskongren i tidigare generation har olika antal barn, låta barnbarnen ärva lika mycket. Borde det inte vara möjligt att kunna företa sådana dispositioner?

Det kan ifrågasättas om laglotsreglerna i nu berörda situationer är motiverade.

(3) Särskilda anmärkningar om arvlåtarens pensionsrättigheter, livförsäkring eller liknande

Det har visat sig i Danmark att dessa besparingsformer omfattar ansenliga belopp och har således en stor betydelse. Som huvudregel ingår inte pensionsrättigheter i den avlidnes kvarlåtenskap. De övergår ofta på efterlevande make och omfattas inte av bröstarvingarnas laglotsrätt. I dansk rätt finns en undantagsregel i 104 § andra stycket försäkringsavtalslagen som innebär att besparingen kan bli indragen i det allmänna boet.

Sammanfattningsvis kan anföras att när man talar om ändringar av laglotsreglerna måste man kämpa mot starka krafter. Reglerna bygger på en stark historisk tradition. Det finns emellertid en rad tillfällen då laglotsreglerna står i vägen för förnuftiga dispositioner och således inte fungerar väl. Man bör överväga att i de nordiska länderna införa regler som motsvarar den norska Lex Michaelsen, dvs. en övre beloppsgräns för laglotten. Bortom denna gräns skulle således full testationsfrihet råda. I allt fall bör övervägas att införa regler som vid generationsskifte av verksamheter som har betydelse inte bara för arvlåtaren och hans familj utan även för andra som möjliggör förnuftiga och rimliga generationsskiften. Vidare är det väsentligt att

man som arvlåtare ges möjlighet att leda arvet förbi en generation till förmån för en senare.

Advokaten *Göran Wörlund*, Finland: I de nordiska rättssystemen har man av tradition tillerkänt individen en stark självbestämmanderätt och i många avseenden har man kommit långt. Efter döden finns emellertid inte någon respekt för den enskildes sista vilja. Då skall lagstiftaren bestämma hur arvet skall fördelas. Denna ståndpunkt är svår att acceptera och att inlemma i det nordiska rättssystemet. Inskränkningen av testationsfriheten saknar hållbara motiv; den bygger helt på emotionell grund. En utökad testationsfrihet skulle inte medföra någon obalans, eftersom familjebanden fungerar normalt i de flesta fallen. Finns fungerande familjeband fungerar också arvsrätten. Den som vill avskära ett barn från arv har för övrigt möjlighet att göra detta genom livsrättsdispositioner.

Ett argument som anförs till stöd för laglotsreglerna är att man inte skall ändra på ett väl etablerat system. Häremot kan invändas att varför skall man ha ett system som inte behövs?

Det är i och för sig riktigt att det kan uppstå rättviseproblem när det finns särkullbarn. Men måste man verkligen vara rättvis? Skall inte föräldrarna få känna den antipati eller sympati för sina barn som faktiskt föreligger?

Advokaten *Franz Dahl*, Danmark: Till skillnad från för 50 år sedan är det i dag många barn som föds och får leva. Det leder till att det finns en hel del barn som det skulle vara orimligt att bestämma en laglott för. Vidare adopteras barn från andra delar av världen. Föräldrarna kan inte veta hur dessa barn kommer att utvecklas. Detta bör naturligtvis inte leda till att dessa barn skall diskrimineras; alla skall vara likställda och rätten till laglott upphävas. Det har nämnts att det i situationer som denna kan finnas ett behov av särregler. Korreferenten har pekat på ett par relevanta tillfällen. Problemet är dock: Hur arvlåtaren skall kunna få garanterat för sig att de undantagsbestämmelser han anser sig kunna använda i den givna situationen verkligen kommer att genomföras?

Referenten har uppgett att laglotsreglerna kan kringgås genom livsrättsdispositioner. Möjligheterna att företa sådana dispositioner är enligt min uppfattning närmast ett argument för att behålla laglotsreglerna. Dessutom hyser vissa människor en motvilja mot att vidta dylika dispositioner.

Professor, dr. jur. *Frederik Zimmer*, Norge: Korreferenten har tagit upp några spörsmål om generationsskiften beträffande större lantegendomar. Man kan dock fråga om de problem han berört verkligen beror på laglotsreglerna

som sådana eller om de beror på att arvlåtaren har önskat likställa sina barn. Om det är det sistnämnda som är riktigt kommer situationen troligen att bli densamma även om laglotsreglerna upphävs, eftersom föräldrar vanligen önskar likställa barnen ekonomiskt.

Peter Lödrup har anfört att laglotsreglerna är enkla att kringgå genom livsrättsdispositioner. I norsk rätt tillämpas för visso ett ganska snävt dödsdispositionsbegrepp, men i botten finns likväl ett krav på att dispositionerna skall medföra vissa konsekvenser i levande livet för den som företar dem. Det låter inte utan vidare säga sig att det är lätt att kringgå laglotsreglerna.

Peter Lödrup har vidare berört situationen med särkullbarn och omgifte. Han beskriver ett scenario med barn som är välbeställda när fadern avlider medan änkan saknar särskild förmögenhet. Man kan dock tänka sig den situationen att barnen inte är särskilt väl bemedlade, kanske studenter, medan änkan är en riktig "man-eater" som bara har väntat på pengarna. Värderingarna av utfallet av en sådan situation kan kanske se något annorlunda ut.

När det gäller möjligheterna att hoppa över en generation och således föra arvet vidare till barnbarnen kan det påpekas att arvsskattereglerna kan medföra, och utgör ett incitament till, att en generation hoppas över till förmån för barnbarnen.

Korreferenten, advokaten *Christian Bojsen-Møller*, Danmark: Om problemet vid generationsskifte är att föräldrarna önskar likställa sina barn ekonomiskt så står inte något att vinna genom ett upphävande av laglotsreglerna. Den situation han har haft i åtanke är den där det finns stora förmögenheter samlade, t.ex. i lantegendomar, med en låg avkastning och där det finns flera barn. Utanordnandet av laglotter är ett problem i detta fall och laglotsreglerna utgör ett hinder. Ett annat problem är där dödsfallet inträffar utan att arvlåtaren haft möjlighet att företa några förmögenhetsdispositioner medan han ännu var i livet och där det möjligen finns omyndiga arvtagare som inte kan avstå från arv. Laglotsreglerna kan då leda till att familjeföretag måste säljas. Detta är ett civilrättsligt problem som står i vägen vid en rad generationsskiftesfall.

Referenten, professor *Peter Lødrup*, Norge: Laglotsreglerna bör tillförsäkra minderåriga barn ekonomiska medel under uppväxttiden. När det gäller särkullbarn, dvs. sådana som egentligen aldrig haft någon kontakt med fadern, finns det mycket som talar för att även de bör tillerkännas viss ekonomisk säkerhet. Om det också finns barn inom äktenskapet och arvlåtaren önskar utesluta samtliga från arv, finns det emellertid ingen anledning till

varför särkullbarnet skulle erhålla mer än de andra. Man kan lösa frågan om särkullbarnens ställning med en regel som säger att om övriga barn skall ha något så skall också särkullbarnet ärva.

Omgiftssituationen är den starkaste invändningen mot laglotsreglerna. I normalfamiljen skall den nya livsledsagaren tillförsäkras bostad och bo-hag efter kanske många års sammanlevnad. Beträffande professor Zimmers exempel med "man-eatern" och särkullbarnet som är student kan anföras att det finns en dom från norska Høyesterett som gäller en juriststudent som hade väckt talan mot sin far och yrkat att denne skulle förpliktas att bekosta hans utbildning. Høyesterett uttalade med rätta att studenten fick vända sig till statens "lånekasse". Men skall studentens rätt vara större i faderns dödsbo? Om nu fadern vill gynna sin hustru, skall då studenten som annars inte har något berättigat anspråk på att bli försörjd kunna hindra detta?

Skifterettsjustitiarius *Anne Cathrine Frøstrup*, Norge: När det gäller frågan om neutratlitet mellan barnen vid generationsskiftet är problemet mindre i Norge, eftersom vi har den så kallade Lex Michelsen. Ligger det inte en viss rimlighet i att barnen tillförsäkras en viss del av föräldrarnas kvarlåtenskap? Antag att arvlåtaren önskar överföra ett familjeföretag till sonen samtidigt som det finns två döttrar, som har gjort en insats för familjen, väl så stor som sonens. Sonen tillförs hela företaget medan hans systrar blir utan arv, trots att det kanske är de som har ställt upp mest för de åldrande föräldrarna. Laglotsreglerna har kanske ett visst berättigande även utifrån ett kvinnoperspektiv.

När man till och från diskuterar frågan om efterlevande make och barn är det lätt att glömma den förres arvsrätt, som efter hand har blivit ganska omfattande, inte bara i fråga om möjligheten att kvarsitta i orubbat bo utan även genom den så kallade basbeloppsregeln. Ofta finns det därför kanske så litet kvar att fördela att laglotsreglerna inte har någon särskild betydelse.

Byfogd *Lars Borge-Andersen*, Norge: Man bör upphäva laglotsreglerna helt och hållet. Det finns ingen grund till varför en person i kraft av att han är bröstarvinge skall ha ett lagskyddat krav på att ärva i strid mot arvlåtarens önskemål. När man diskuterar laglotsregler är det svårt att få folk att förstå vad saken egentligen rör sig om, nämligen att bröstarvingen, mot arvlåtarens vilja, gör anspråk på arv. Det är alltså en fråga om att tillgodose arvlåtarens önskemål.

En tankegång man ofta stöter på är att om det i normalfallen är önskvärt att bröstarvingarna får ärva, så används detta som ett argument för att ha

regler om laglott. Det sägs att laglotsreglerna inte skapar några problem i normalfallen och därför är de önskvärda. Man använder således normal-situationen som ett argument för inte kunna frångå den legala arvsordningen i de fall det inte rör sig om en normal situation. Principen om att lika fall skall behandlas lika står ju stark och upplevs som självklar. Motsatsen till detta, att olikartade fall skall behandlas olika, är lätt att glömma. I de flesta fall arvlåtaren vill frångå den normala arvsordningen har vederbörande beaktansvärda skäl för det.

Det viktigaste motargumentet, som kanske ligger på ett mer rätts-sociologiskt plan, är att den omständigheten att vi har en stark arvsrätt till förmån för släkten inte bara påverkar vad folk tror är möjligt att göra utan också sannolikt vad de egentligen önskar att göra. Det skall mycket till innan man vill disponera i strid mot laglotsreglerna. Laglotsreglerna är möjligen konfliktförebyggande men inte konfliktlösande i det enskilda fallet.

När det gäller barn som arvlåtaren över huvud taget aldrig träffat leder ett upphävande av laglotsreglerna uppenbarligen till att dessa barn kommer att drabbas. Men är det så självklart att dessa barn skall ha något anspråk på arv?

På ett så centralt område som det berörda kommer man inte att få till stånd några omdaningar förrän det har inträffat förändringar i familjestrukturen som gör att den traditionella ordningen uppfattas som orättvis. Jag tror att vi är på väg att hamna där idag. Om man då upphäver laglotsreglerna kommer man snart att märka att det uppfattas som fullständigt orättfärdigt att en arvlåtare inte skulle få disponera över sina tillgångar som han önskar.

Referenten, professor, dr.jur *Peter Lødrup*, Norge: Reglerna i sig själva påverkar människors vilja att göra eller inte göra något. Reglerna underbygger uppfattningar på denna punkt. Om detta är riktigt blir laglotsreglerna närmast en självuppfyllande profetia om sin egen förträfflighet. Detta är ett centralt psykologiskt element. Om man upplever att laglotsreglerna är känslomässigt förankrade och står starka i rättsmedvetandet är det positivt att rättsordningen stämmer överens med vad människor tycker är riktigt.

Hovrättsrådet *Krister Thelin*, Sverige: Frågan om laglotsreglernas vara eller icke vara är inte någon politisk fråga i Sverige. Spörsmål om arv och inte minst arvsskatt har sina rötter långt tillbaka i historien. Arvet är mycket viktigt i en politisk kontext.

På ett område som rör familjen, familjerätt och arvsrätt, bör utgångspunkten vara att, om en verksamhet i huvudsak fungerar väl, det krävs oer-

hört starka skäl för att vidta en förändring. Det är ett uttryck för en sund konservatism att bevisbördan för den, som vill ändra något som är centralt i mänskliga relationer, vilar mycket tung. Det saknas enligt min mening anledning att i Sverige ändra de regler vi har för laglottens bestämmande.

Høyesteretsdommer *Guðrun Erlendsdóttir*, Island: Ett upphävande av laglotsreglerna löser inte de problem som dryftats här. Å andra sidan kan man instämma med korreferenten att det kan behövas vissa justeringar av regelsystemet, kanske på så sätt som gjorts i Norge, nämligen att laglotsreglerna inte gäller när man har kommit upp till en visst belopp. Laglotsreglerna har inte varit föremål för någon diskussion på Island men möjligen skulle man kunna införa en rätt till laglott som uppgår till hälften av arvs-lotten och inte, som idag, en tredjedel.

Det kan vara rimligt att tänka sig vissa förändringar av laglotsreglerna men det krävs ytterligare diskussioner för att upphäva dem.

F.d. justitierådet *Olle Höglund*, Sverige: Reglerna om laglott har en stark tradition i Sverige. Svensk rätt är så beskaffad att det inte är lätt att kringgå laglotsreglerna genom dispositioner i levande livet. Gåvor som är att likställa med testamente kan återvinnas av arvingarna så att de kan få sin laglotsrätt. Arvingarna är också skyldiga att, inte bara på sitt arv utan även på laglotten, avräkna gåvor de fått under arvlåtarens livstid. Det råder en presumtion härför. När det gäller livsrättshandlingar är det bara sådana gåvor som kan jämföras med testamente som kan återvinnas, dvs. gåvor som är givna sent i livet eller getts tidigare och där givaren inte behövt avstå från nyttjanderätten till gåvoobjektet.

Rätten till laglott har i Sverige som nämnts en mycket stark ställning. Det skall mycket till innan man avskaffar den. Betydelsen av den familjerättsliga sammanhållningen och att släkterv kan behållas inom familjen undervärderas lätt. Problemet är när en make gifter om sig och vill gynna den nya maken på bekostnad av barnen. Man skall dock inte bortse från laglotsrättens psykologiska betydelse för familjesammanhållningen. Man bör sträva efter att behålla kärnfamiljen och därvid spelar laglotsrätten en betydelsefull roll.

Man kan dock lätt inse att laglotsrätten kan ställa till problem i vissa speciella situationer när det gäller avveckling av vissa förrättningar.

Beträffande pensionsrättigheter är det i Sverige i stort sett så att att dessa går vid sidan om den avlidnes övriga egendom, men om det kan anses otillbörligt för make och bröstarvingar kan det ske en jämkning enligt 104 § försäkringsavtalslagen. Regelen är dock otydlig men jämkning har skett i praxis.

II. Reglerna om formkrav vid dödsrättshandlingar

Korreferenten, advokaten *Christian Bojsen-Møller*: Det råder en skillnad mellan å ena sidan Danmark och å den andra Norge, Island, Sverige och Finland i så måtto att i Danmark finns institutet notariatstestamente. Det är den allmänna huvudregeln i Danmark att när testamente skall upprättas uppsöker man en notarie, som i Köpenhamn är en särskild inrättning, eller, på landsbygden en domare. Vederbörande intygar att testator är den som han ger sig ut för att vara, att han är vid sina sinnens fulla bruk och att testamentet har ett innehåll som i allt väsentligt överensstämmer med ställande regler. Därefter registreras testamentet i ett centralt register. När ett dödsfall inträffar kan *skiftereten* direkt efterfråga hos registermyndigheten om den avlidne hade upprättat något testamente. Därmed får man en garanti för att de bestämmelser som upprättats också kommer att verkställas. Detta system fungerar mycket bra. Motsvarande regler gäller uppenbarligen inte i övriga nordiska länder. Det finns emellertid regler för annan testamentsform, men denna används bara om det föreligger hinder mot att uppsöka en notarie eller domare.

Skifterettsjustitiarius *Anne Cahtrine Frøstrup*, Norge: Ordningen med notariatstestamente förefaller bra från *skifterettens* synpunkt. Enligt min uppfattning bör det övervägas att införa den testamentsformen även i Norge. Ett problem för *skifteretten* är om det finns något testamente och var detta i så fall förvaras. Man nödgas söka genom olika utrymmen som disponerats av testator, vilket tar resurser i anspråk. Notariatstestamente ger en säkerhet för att det rätta testamentet kommer fram. Påträffas emellertid ett testamente av senare datering gäller det senare testamentet. I Norge kan testamenten deponeras hos en *skifterett*. Det sker emellertid inte någon central registrering. Ett notariatstestamente har också den fördelen att det utgör en garanti för att formkraven har iakttagits.

Det ligger ett egenvärde i att testamenten är så klara som möjligt. Problem uppkommer vid återkallelse av testamente. Om inte rätt form har iakttagits vad skall då gälla? Vidare kan man finna lösa lappar och andra uppteckningar. Klara och enkla regler är av värde dels från förutsebarhets-synpunkt, dels för arvingarna i det att man vid skifte undviker svåra och uppsplitande tvister.

Advokaten *Svend Danielson*, Danmark: I Danmark finns en mycket berömd dom från Højesteret om ett maskinskrivet holografiskt testamente. Domstolen uttalade att om det var obestriddigt att testamentet stammade

från arvlåtaren själv skulle det beaktas, trots att förarbetena till reglerna om holografiskt testamente krävde att detta i sin helhet skulle vara handskrivet. Andra former för testamenten är ägnade att inge bekymmer. I vilka fall skall vi vara formalistiska? Var befinner vi oss på den onödiga formalismens väg? Formkraven är ett vanskligt problem.

F.d. justitierådet *Olle Höglund*, Sverige: I Sverige saknas motsvarighet till notariatstestamente. Denna testamentsform har aldrig vunnit gehör. Upprättande av testamente har ansetts vara uteslutande en personlig angelägenhet.

Det finns all anledning att slå vakt om de stränga formkraven och så har också skett i rättspraxis även på senare tid.

Debattledaren, lagmannen *Arild O. Eidesen*, Norge, avslutade med att tacka referenten och korreferenten samt övriga mötesdeltagare och förklarade sektionens mötet avslutat.

Sektionsmöte

**Utveckling av ersättningen
för chockskador**
Icke-ekonomisk tredjemansskada vid brott

Referent: Docent *Håkan Andersson*, Sverige
Korreferent: Juris doktor *Leena Sisula-Tulokas*, Finland
Debattledare: Justitierådet *Anders Knutsson*, Sverige
Referatskrivare: Länsrättsfiskal *Kristina Wirdemark*, Sverige

UTVECKLING AV ERSÄTTNINGEN FÖR CHOCKSKADOR

Icke-ekonomisk tredjemansskada vid brott

Av docent *Håkan Andersson*, Sverige

1. Inledande probleminventering

Den uppgift som förelagts mig till årets nordiska juristmöte är att förbereda ett underlag för diskussion av "icke-ekonomisk tredjemansskada vid brott". Som synes av min uppsatsrubrik har jag utvidgat ämnet något. Det ämne som därmed ringas in är de så kallade chockskadorna, vars huvudtyp utgörs av att någon lider en personskada till följd av chock efter att ha bevittnat eller underrättats om en annan persons – i typfallet en anhörigs – skada, framförallt dödsfall. Den *icke-ekonomiska* delen av skadan hänför sig till de psykiska följder som inte täcks av ersättningen för inkomstförlust eller kostnader. För att behandla denna fråga kommer förutsättningarna i stort för ersättning (dvs även ekonomisk sådan) till anhöriga att behandlas. Översikten kommer dessutom att behandla vilka argument som överhuvud – dvs både vid *brottlig respektive annan ansvarsgrundande handling* – kan användas för och emot ersättning av denna indirekta skadeföljd.

Utgångspunkten för en diskussion om reformering av rättsläget är att Högsta domstolen i Sverige nyligen har brutit sin tidigare restriktiva praxis och, genom rättsfallet *NJA 1993 s 41 I-II*, givit ersättning till efterlevande familjemedlemmar som genom underrättelse om ett uppsåtligt dödandet av dottern i familjen tillfogats personskada i form av psykisk chock. Därefter har i Sverige ett lagförslag lagts fram där rätten till ersättning för de anhöriga vid dödsfall regleras. I korthet går förslaget ut på att den som stod en genom skadehändelsen dödad person särskilt nära ska ges rätt till skadestånd, oberoende av om dödsfallet framkallats uppsåtligen eller om annan ansvarsgrund föreligger; en förutsättning är att den närståendes chock kan klassificeras som personskada.¹ Frågan om chockskadeersättning har också tämligen nyligen varit uppe till bedömning i norska Høyesterett, där ersätt-

¹ SOU 1995:33, Ersättning för ideell skada vid personskada, s 42, 377 ff och 441 ff.

ning medgivits efter en påräknelighetsbedömning utan att någon specialregel för skadetyper i fråga uppställts.² I Danmark synes en restriktivare praxis gälla, men en mer generös inställning finns förordad i doktrinen.³ Också i Finland är inställningen, om än något restriktiv, att skadetyper principiellt kan ersättas.⁴ Eftersom det i Sverige genomförts en tydlig förändring av praxis och eftersom det dessutom finns ett aktuellt lagförslag i ämnet, kommer jag i den fortsatta framställningen att särskilt fokusera på konsekvenserna av förändringen avseende den svenska synen på frågan. Givetvis kommer även de övriga nordiska ländernas skadeståndsrätt att uppmärksammas, liksom rättspolitiska synpunkter beaktas oavsett geografiskt ursprung.

Kan man i det här skedet konkludera att problemet är löst, och kan man säga att lösningen är tillfredsställande? Genom domen från 1993 och lagförslaget från 1995 är förvisso *vissa frågor besvarade*, men desto fler frågor har *lämnats öppna*. Risken som föreligger är att de lösningar som nu givits kan blockera en vidareutveckling i praxis. HD uttalade nämligen i domen från 1993 att man i avvaktan på lagstiftaren inte ville gå längre än man där gjort. När nu lagstiftaren bara reglerar en typ av skadesituation, och lämnar andra därhän, kommer kanske läget för framtiden att vara låst. I betänkandet betonas visserligen att regeln inte ska läsas motsatsvis, utan att rättsutvecklingen i praxis kan gå vidare.⁵ Men eftersom HD uttalade att en långtgående utvidgning ankommer på lagstiftaren föreligger risken att den föreslagna regeln för tämligen lång tid kommer att lägga restriktioner på utvecklingen i praxis. Man borde nog överväga fördelen med att inte alls lagstifta hellre än att binda rättsutvecklingen vid en preciserad regel som ändå delvis redan är etablerad.

HD har genom sitt kasuistiska ställningstagande⁶ lämnat ett antal gränsdragningsfrågor öppna. En sådan fråga är huruvida skadestånd också ska

² NRt 1985 s 1011. För en bred översikt av problemet samt en kritisk hållning till tidigare norsk praxis, se Lødrup, *Ansvar for sjokkskader* (Jussens Venner 1972 s 121 ff).

³ Vinding Kruse, *Erstatningsretten* (4. udg, København 1987) s 361 ff. Se även Nørgaard-Vagner, *Lærebog i erstatningsret* (København 1990) s 245; Ussing, *Erstatningsret* (2. optryk, København 1944) s 148 f och 159 menar att anhöriga i princip kan få ersättning men att skadan oftast är inadekvat.

⁴ Saxén, *Skadeståndsrätt* (Åbo 1975) s 66 ff; dens, *Tillägg till skadeståndsrätt* (Åbo 1983) s 394 f.

⁵ SOU 1995:33 s 443.

⁶ Jfr Hellner, *Ersättning för psykiska besvär* (SvJT 1993 s 449 ff) s 457 f.

kunna utdömas när dödsfallet har orsakats av vårdslöshet eller *annat handlande som kan grunda skadeståndsskyldighet* (dvs ej uppsåtligt dödande). En annan fråga berör de närståendes skadeståndskrav när någon har tillfogats personskada som *inte lett till döden*.⁷ Den första frågan har SOU-förslaget, som ovan nämnts, tagit ställning till men den senare frågan återstår obesvarad. För framtiden kan man dessutom ifrågasätta om inte ersättning ska kunna ges även i fall där man *inte kan uppvisa chockskada* av sådan karaktär att den kan klassas som personskada. En annan fråga som är obesvarad är hur man ska se på *ökade besvär i anslutning till vård av anhöriga*, dvs i sådana fall där vården förvisso inte leder till inkomstförlust eller kostnader. I anslutning till frågan om chockskador uppmärksammar man vidare problemet med *psykiska skador* i allmänhet. Det är nämligen så att personskadereglerna i första hand är avpassade efter fysiska skador, men på senare tid har även den psykiska komponenten alltmer börjat uppmärksammas.

2. Allmänna ändamålsskäl avseende skadeståndsansvarets gräns

Gemensamt för de skadefall som nu nämnts är att någon annan än den som direkt blivit utsatt för skadevällarens riskskapande lider skada på olika sätt. Oftast får den skadelidande inget skadestånd i dessa situationer men det finns skadefall som ersätts. Några klara gränslinjer de lege lata är svåra att entydigt fixera, men man kan åtminstone uppmärksamma att en bakomliggande – om än oklar – idéram synes vara en värdering av hur pass nära relation en viss grupp skadelidande har till den initialt drabbade skadelidande.⁸

Trepartsrelationer aktualiserar alltid svåra problem inom skadeståndsrätten. Det kan därför inledningsvis vara lämpligt med en definition av termen *tredjemansskada*; åtminstone kan ett sådant klarläggande undanröja en del förhastade slutsatser om chockskadorna. Med tredjemansskada menar man traditionellt en ekonomisk skada som drabbar någon annan än den som initialt lidit en person- eller sakskada.⁹ Eftersom inte samma subjekt

⁷ NJA 1993 s 41 (s 55).

⁸ Se vidare H Andersson, Skyddsändamål och adekvans (Uppsala 1993) s 549 ff, om olika situationer av indirekta skador.

⁹ Se vidare om tredjemansskador H Andersson, Skyddsändamål och adekvans s 560 ff; Hellner, Skadeståndsrätt (5. uppl, Stockholm 1995) s 362 ff; Kleineman, Ren förmögenhetsskada (Stockholm 1987) s 180 ff; Lødrup, Lærebok i erstatningsrett (3. utg, Oslo 1995) s 305 ff; Nygaard, Skade og ansvar (4 utg, Oslo 1992) s 362 ff; Saxén, Skadeståndsrätt s 77 ff; Vinding Kruse, Erstatningsretten s 353 ff.

drabbas av den inledande integritetskränkningen och den efterföljande ekonomiska konsekvensen skulle en ersättning av tredje mans förlust kunna leda till en oöverskådlig krets skadeståndsberättigade som på något sätt har ett ekonomiskt intresse. För att motverka denna obegränsade ersättningsmöjlighet är utgångsläget – huvudregeln – att tredjemansskadorna inte ersätts. Men allt indirekt skadetillfogande kan inte klassas som tredjemansskada. Om en person eller en bil skadas som en kedjereaktion på att två andra bilar kolliderat är det således inte fråga om en tredjemansskada. Den som lider en över diverse mellanled härledd person- eller sakskada är ju inte tredje man i förhållande till sin egen fysiska skada. Den som lider en chockskada i anslutning till en anhörigs skada har således *själv* drabbats av en personskada.¹⁰ De argument som kan anföras för eller emot ersättning av chockskadorna måste därför sökas på annat håll än genom en hänvisning till tredjemansprincipen.¹¹

Det allmänt anförda argumentet mot ersättning i trepartsrelationer är att en oändlig krets av berättigade kan uppkomma och att ersättning därmed skulle leda till att skadeståndsansvaret svämmade över alla bräddar.¹² Vidare anføres ofta bevissvårigheter, risken att tveksamma krav ska framställas, behovet av en rättstekniskt enkel regel samt att åtminstone de egentliga tredjemansskadorna liknar rena förmögenhetsskador, för vilka huvudregeln om ickeersättning är stark.¹³ Onekligen är en regel om att skadetyper inte

¹⁰ Vi förbigår tills vidare komplikationen att fastställa vad som utgör "personskada". Se nedan avsnitt 3 och 5.4.

¹¹ Se nedan avsnitt 5. Jfr även SOU 1995:33 s 380 f; Hellner, Skadeståndsrätt s 363; Sisula-Tulokas, Starka billighetsskäl eller saknar stöd i lag? (FJFT 1994 s 387 ff) s 394 f och 400 f. Se vidare Bick, Die Haftung für psychisch verursachte Körperverletzungen und Gesundheitsschäden (Freiburg 1970) s 19 ff, om den tidigare tyska diskussionen om chockskadornas status av omedelbar eller medelbar skada. von Hippel, Haftung für Schockschäden Dritter (NJW 1965 s 1890 ff) s 1891 f, menar att kvalificeringen är irrelevant, och att den ej indikerar en lösning. Kötz, Deliktsrecht (4. Aufl, Frankfurt am Main 1988) s 63, sammanfattar att den chockskadade är "ebenso unmittelbar Geschädigter" som den kroppsskadade; likaså Schmidt, Schockschäden Dritter und adäquate Kausalität (MDR 1971 s 538 ff) s 538 f.

¹² Jfr Kleineman, Ren förmögenhetsskada s 127, 377 och 459 om detta s k "floodgateargument".

¹³ Se exempelvis Bengtsson, Ersättning vid offentliga ingrepp II (Stockholm 1991) s 322 ff; Hellner, Ersättning till tredje man vid sak- och personskada (SvJT 1969 s 332 ff) s 335 ff; Persson, Utlåtande i NJA 1966 s 210 s 214 ff; Saxén, Adekvans

alls ska ersättas väldigt lätt att tillämpa, men den motsatta regeln – att skadorna *alltid* ska ersättas – är förvisso lika enkel. För att motivera gränsdragningen får man därför söka andra skäl än den rena praktikabiliteten. Detta gäller med särskild styrka eftersom de indirekta skadorna – både chockskador och tredjemansskador – faktiskt stundom ersätts. Det intressanta är att söka de ändamålsskäl som kan rättfärdiga dessa ersättningsfall; indirekt får man därigenom skälen för att de flesta fall ej ska berättiga till ersättning.

Den traditionella begränsningsläran, dvs *adekvansläran*, kan med sitt förutsebarhets- respektive sannolikhetsrekvisit inte motivera gränsdragningen mellan ersättningsbara och ej ersättningsbara skador i nu relaterade trepartssituationer.¹⁴ Med ledning av förutsebarhetskriteriet kan man tvärtom mycket väl räkna med att folk blir chockade vid åsynen av den konkreta skadehändelsen. Man kan vidare tillfoga att det är betydligt sannolikare att en person som inte är anhörig till den skadade ska råka befinna sig på platsen för skadehändelsen. Att över en kam utesluta dessa skadelidande, eller att låta avgörandet bero på påräkneligheten i det enskilda fallet, leder till slumpmässiga lösningar.¹⁵ Inte heller kan en argumentation utifrån *skyddsändamålet* med den överträdde handlingsnormen leda till en differentiering mellan olika indirekt chockskadade. Exempelvis är det svårt att med hjälp av en regel om hastighetsbegränsning motivera varför bara vissa anhöriga, ej andra personer som befann sig i trafiken, ska få skadestånd om en kollision inträffar.¹⁶ Värderingen kring ansvarets gräns kan i dessa fall således

och skada (Åbo 1962) s 177; Vinding Kruse, Erstatningsretten s 367 f.

¹⁴ SOU 1995:33 s 381 f. Jfr Hellner, Skadeståndsrätt s 202 f, 209 och 396 ff. Se vidare Markesinis & Deakin, Tort Law (3rd ed, Oxford 1994) s 70 f, 120 och 129, om svårigheten i engelsk rätt att för trepartsrelationer använda begreppen "duty of care" respektive "foreseeability"; jfr a a s 81 f och 186 ff. Se Prosser & Keeton, On the Law of Torts (5th ed, St. Paul, Minn. 1984) s 365 f, om motsvarande frågeställning i amerikansk rätt; jfr a a s 65 f, 272 ff, 280 ff och 667 ff. Se om denna diskussion i norsk respektive tysk rätt, Lødrup, Lærebok i erstatningsret s 303 och 305; Lange, Schadensersatz (2. Aufl, Tübingen 1990) s 452 ff.

¹⁵ Jfr Bick, Die Haftung für psychisch verursachte Körperverletzungen und Gesundheitsschäden s 152 f och 188 f; Deutsch, Haftungsrecht I (München 1976) s 480 f; Kleineman, Skadeståndsansvar vid psykiska depressioner – HD ändrar sin praxis (JT 1992–93 s 814 ff) s 823 f; Peczenik, Causes and Damages (Lund 1979) s 215; Vinding Kruse, Erstatningsretten s 362 f, om adekvansargumentens ringa betydelse i chockskadefallen.

¹⁶ Jfr H Andersson, Skyddsändamål och adekvans s 351 ff, 365 ff och 449 ff, om hur långt argumentationen utifrån överträdde handlingsnorm kan föras.

inte ensidigt utföras genom vad man kan kalla ett skadevållarperspektiv,¹⁷ utan argumenten kommer istället mera att handla om den skadelidandes sida, dvs just angående chockskadorna blir det en värdering av relationen mellan den direkt utsatte och den chockskadade.¹⁸ Man får i den relationen söka någon faktisk närhet som gör det möjligt att särskilja gruppen som kan få ersättning från övriga skadeståndspretendenter. På så sätt kan man undvika olägenheten med en alltför stor oöverskådlig krets av ersättningsberättigade. Det handlar således om en öppen rättspolitisk argumentation,¹⁹ där särarten i de enskilda fallen bör analyseras och där en enhetlig formel inte låter sig genomföras.

Tills vidare görs följande konklusion:

Vi kan inte fastställa någon allmän formel för hur den sorts indirekta skador som chockskadorna utgör ska ersättas. Eftersom den trepartsrelation som är förhanden inte är av det slag som gör sig gällande vid tredjemansskadorna – den som kräver skadestånd har nämligen själv lidit en initial skada – kan vi åtminstone inte använda samma motiv för restriktivitet avseende chockskadorna. Vi måste istället syna argument både avseende den skadevällande handlingen och den relation som föreligger mellan direkt och indirekt skadelidande.

3. Problem med psykiska skador

Det är möjligt att problematiken kring chockskadorna inte bara härrör från skadans indirekta karaktär utan lika mycket beror på dess psykiska karaktär. Historiskt kan man iaktta en viss restriktivitet vad gäller synen på psykiskt tillfogade skador liksom även på psykiska följskador till initialt fysiska personskador. Angående den första frågan – om *psykiskt orsakande* – kan man peka på traditionen från främst dansk rätt, där begreppet integritets-

¹⁷ Om terminologin skadevållar- respektive skadelidandeperspektiv, se H Andersson, Skyddsändamål och adekvans s 237 ff, 344 ff och 452 ff.

¹⁸ Se vidare H Andersson, Skyddsändamål och adekvans s 456 ff om innebörden av att anlägga ett skadelidandeperspektiv. Idén går i korthet ut på att öppet och konkret analysera sakomständigheter, och rättsliga argument anknutna till dessa, på den skadelidandes sida. Jfr SOU 1995:33 s 384 där man däremot uppfattat skyddsändamåls läran såsom att det blott handlar om att väga skadevållarens respektive den skadelidandes intressen mot varandra – en abstrakt intresseavvägning som således inte skulle ge mycket vägledning i praktiken.

¹⁹ Jfr SOU 1995:33 s 387 ff.

kränkning använts såsom tillämpningsområde för culpregeln; därvidlag har culpregeln ansetts omfatta sak- och personskador som orsakats med fysiska medel.²⁰ Trots allt har dock även de nu omtalade chockskadorna kunnat ersättas, men de har då behandlats som särfall utanför de egentliga integritetskränkningarna.²¹ I Finland,²² Norge²³ och Sverige²⁴ har det teoretiska kravet på framkallande genom fysiska medel inte upprätthållits.

Historiskt kan den restriktiva synen ha sin förklaring i att psykologin är en sent utvecklad vetenskap. 1800-talets skadeståndsläror hade som en självklar utgångspunkt att en skada är något som kan förklaras med fysiska krafters påverkan på fysiska kroppar. Denna historiskt förlegade syn på psyket kan också förklara den andra ovan redovisade frågan – den restriktiva synen på *psykiska följdverkningar* av fysiska skador. Det är enkelt att iakttä att domstolarna vid bedömningen av psykisk kausalitet mycket oftare än vid bedömningen av fysisk sådan kommer fram till att orsakssambandet inte anses styrkt, exempelvis därför att den skadelidandes egen konstitution bidragit till skadeverkningarna.²⁵ Angående den skadelidandes känslighet upprätthålls förvisso i princip samma huvudregel vid fysisk som vid psykisk mottaglighet, nämligen att ”skadevällaren får ta den skadelidande såsom han finner honom”.²⁶ Men bevisprövningen eller adekvansbedömningen

²⁰ Ussing, Erstatningsret s 26; Vinding Kruse, Erstatningsretten s 101 f. Jfr även Prosser & Keeton, On the Law of Torts s 361 ff, om den motsvarande amerikanska utgångspunkten.

²¹ Jfr exempelvis Ussing, Erstatningsret s 158 ff; Vinding Kruse, Erstatningsretten s 361 ff. Jfr dock den senaste danska framställningen av skadeståndsrätten, Nørgaard-Vagner, Lærebog i erstatningsret s 21 f och 244 f, där begreppet integritetskränkning inte används och där således inte heller kravet på fysiskt tillförd skada upprätthålls.

²² Rättsläget i denna begreppsfråga synes tidigare varit något oklar; se Saxén, Skadeståndsrätt s 64 ff. Numera anses dock att skadan inte behöver ha orsakats med fysiska medel; se Sisula-Tulokas, Starka billighetsskäl eller saknar stöd i lag? s 395; jfr även Saxén, Tillägg till skadeståndsrätt s 394 f och 398.

²³ Lødrup, Lærebok i erstatningsrett s 48 f och 302 f. Jfr dock Hagstrøm, Culpanormen (4. utg, Oslo 1985) s 47 ff, som behandlar chockskadorna som exempel på ersättning utanför ”integritetskrenkelsesens område.”

²⁴ Bengtsson-Nordenson-Strömbäck, Skadestånd (3. uppl, Stockholm 1985) s 60 och 173; Hellner, Skadeståndsrätt s 93 f och 97 f.

²⁵ Se vidare H Andersson, Skyddsändamål och adekvans s 498 ff; Peczenik, Causes and Damages s 271 ff.

²⁶ Se Lange, Schadensersatz s 131 och 141 ff; Markesinis & Deakin, Tort Law s 122; Saxén, Adekvans och skada s 181 ff. Om huvudregeln se Hellner, Skadeståndsrätt s 209.

utfaller, som sagt, oftare negativt när psykiska komponenter finns med.²⁷ Det rent faktiskt problematiska är att en tämligen vid uppsättning av olika subjektiva besvär måste knytas till få, och ofta osäkra, objektiva indikationer. Dessutom kan de psykiska komponenterna höra hemma på ett antal olika ställen i det kausala förloppet, allt ifrån direkta chockverkningar, utvecklandet av traumatiska neuroser av olika karaktär till rent självdestruktiva förvecklingar såsom självmord.²⁸

Över huvud taget har man alltså kunnat notera en restriktiv attityd till ersättandet av psykiska skadeföljder. Man talar stundom om att upprätthålla ett minimikrav på det skadegörande ingreppet för att skadestånd över huvud taget ska bli aktuellt.²⁹ Vidare hävdas att ett minimum av motståndskraft måste krävas av den skadelidande, och att man alltså inte kan godta vilka överreaktioner som helst.³⁰ Restriktiviteten härrör också från det ovan nämnda floodgate-argumentet,³¹ risken för simulerade, alltför många och överdrivna krav eller helt enkelt oviljan att uppmuntra alltför stark känslighet.³²

Det är starkt önskvärt att vi i den framtida – varför inte redan i den nutida? – skadeståndsrätten får en *nyanserad syn på psykiska skador* och psykiska skadetillfoganden och att denna grundsyn ges en utformning som motsvarar den moderna psykologins krav. I det nu liggande svenska lagförslaget om ideell ersättning vid personskada betonas att de psykiska komponenterna uttryckligen ska beaktas. Ändringsförslaget betonar att inte bara fysiskt, utan också psykiskt, lidande omfattas av bestämmelsen om ideell ersättning.³³ Denna grundsyn bör, enligt mitt förmenande, i framtiden ge

²⁷ Om kritik mot att alls använda adekvansbedömningar vid lösandet av problem med psykiskt orsakande, se Bick, *Die Haftung für psychisch verursachte Körperverletzungen und Gesundheitsschäden* s 152 ff och 164 ff. Jfr även Hellner, *Ersättning för psykiska besvär* s 457.

²⁸ Se vidare H Andersson, *Skyddsändamål och adekvans* s 501 ff.

²⁹ Denna fråga bör systematiskt hänföras till culperekvisitet. Jfr Saxén, *Adekvans och skada* s 91.

³⁰ Lange, *Schadensersatz* s 132 f och 150.

³¹ Se ovan vid not 12.

³² Se Robertson, *An American Perspective* (i Markesinis & Deakin, se ovan not 14) s 204 f, om denna rättspolitiska bakgrund till den amerikanska grundsynen på chockskador; jfr a a s 198 och 208 om behovet av klara gränser. Se även Prosser & Keeton, *On the Law of Torts* s 359 ff.

³³ SOU 1995:3 s 41, 338 ff särskilt s 341 ff samt s 438 ff. Se även SOU 1994:75, *Patientskadslag* s 134 f och 180, som tecken på en omsvängning i riktning mot en

återverkningar även för andra skador än de ideella, dvs för psykiska skadeverkningar i stort. Exempelvis bör chockskador kunna ersättas även för det fall den chockade inte blivit fysiskt skadad utan bara haft befogad fruktan för att bli det.³⁴ När det gäller den ideella ersättningen bör man också notera att de psykiska besvären torde ha längre varaktighet än de rent fysiska krämporna, varför de äldre tabellerna för sveda och värk bör ses över. Dessa tabeller, som i främsta rummet avsett fysiska akuta besvär, innefattar en tämligen snabbt fallande ersättning över tiden, vilket inte är ändamålsenligt för den ideella ersättningen som avser psykiska besvär.

Inför den fortsatta framställningen vill jag avseende de psykiska skadornas natur hävda det följande:

En modern skadeståndsrätt borde ha en modern syn på de psykiska komponenterna. Även om bevisningen eventuellt kan bli svårare avseende den psykiska kausaliteten är det ingen anledning till att materiellt särbehandla psykiska skador. Ett erkännande av de psykiska komponenternas betydelse bör kunna undanröja huvudskälet till den restriktiva praxisen avseende chockskador.

4. Den initiala skadans karaktär

Vi ska i nästa avsnitt titta på olika sätt att avgränsa ersättningen för chockskador. Därvidlag kommer en differentiering att genomföras avseende den personella relationen mellan den direkt och indirekt drabbade, det sakliga kriteriet avseende det sätt på vilket chockskadan uppkommit, relevansen av skadevällarens faroskapande samt avseende olika skadetyper för den indirekt drabbade. Innan dessa frågor penetreras ska vi diskutera frågan vilken initial skadetyper som kan tjäna som utgångspunkt för diskussion om chockskadeersättning.

Traditionellt har man endast diskuterat frågan om chockskador till följd av *dödsfall*. Onekligen skulle den hypotetiska kretsen av ersättningskrävande kunna bli oändlig om alla personskador skulle leda till ersättning av, förutom själva personskadan, diverse reaktioner hos personer som på olika

positivare syn på ersättning av psykiska skador. Se även Law Commission Consulting Paper (No. 137) on Liability for Psychiatric Illness, Part III, där utvecklingen inom den medicinska forskningen avseende psykiska skador uppmärksammas som grund för en möjlig vidareutveckling av den skadeståndsrättsliga synen på frågorna.

³⁴ Jfr Lange, Schadensersatz s 151, som förordar en sådan lösning.

sätt blir obehagligt berörda av händelsen. Ett oändligt antal tvivelaktiga krav skulle kunna resas.

I de fall man trots allt kan konstatera att chocken nått upp till den nivå som anses krävas kan man fråga sig om skälen för en klassificering utifrån initialskadans art är övertygande. Om exempelvis kriterierna för den personella relationen³⁵ är uppfyllda bör det vara en öppen fråga om inte även *allvarligare initiala personskador* ska kunna utgöra utgångspunkt för skadeståndskravet. Om en person skadas och hamnar i koma under lång tid kan den effekten vara lika psykiskt påfrestande för de anhöriga som om ett dödsfall inträffar på en gång. Det utdragna skeendet kanske till och med kan vara mer psykiskt pressande än ett direkt dödsbud. Om personen i fråga avlider efter ett halvårs tid kan man ju heller inte säga att det är dödsfallet som sådant som föranleder chocken, varför en fyrkantig regel om enbart dödsfall inte tillgodoser de intressen som bör vara skyddsvärda. Det är den efterlevandes psykiska hälsa som värnas, och i sådana fall bör inte det utslagsgivande vara huruvida ett dödsfall inträder direkt, efter viss tid eller inte alls; dessa faktorer kan vara mer eller mindre slumpmässiga. En allvarlig personskada kan ju under en tid medföra risk för dödsfall eller risk för andra komplikationer som den anhörige med fog kan oroa sig över. Sålunda talar goda skäl för att även svårare kroppsskador kan behandlas på samma sätt som dödsfall; vid tidpunkten för skadefallet kan man ju heller inte alltid veta vilka följder som kommer att inträda.³⁶

Den svenska kommittén om ideell skada har lagt fram ett lagförslag som ger dem som stod den avlidne särskilt nära rätt till ersättning för den personskada som drabbar dem själva. Frågan är om man inte kunnat gå ett steg till och slopa rekvisitet att den direkt skadelidande ska ha avlidit. I betänkandet betonas visserligen att regeln inte ska läsas motsatsvis, utan att rättsutvecklingen i praxis kan gå vidare.³⁷ Men eftersom HD i 1993 års fall uttalade att en långtgående utvidgning ankommer på lagstiftaren³⁸ är det ganska troligt att den regel som nu lagstiftaren släpper ifrån sig kommer att verka hämmande på rättsutvecklingen i domstolarna. Kommittén motiverar regelns inskränkning till endast dödsfall med att en gränsdragning mellan

³⁵ Se nedan 5.1.

³⁶ Se Grunsky, Münchener Kommentar (Bd II, 2. Aufl, München 1985) vor § 249 Rz 55; Lange, Schadensersatz s 151; Saxén, Skadeståndsrätt s 68.

³⁷ SOU 1995:33 s 443.

³⁸ Se ovan, avsnitt 1.

allvarliga och lindrigare personskador är svår att genomföra.³⁹ Det må så vara, men man kan väl å andra sidan anta att, om man utsträckte regeln till att även innefatta chockskador vid anhörigs personskada, det ändå inte skulle uppkomma särskilt många fall där den anhöriges reaktioner skulle nå upp till egen personskada för de fall den direkt skadelidande endast lidit en lindrig personskada.⁴⁰ En utvidgning av ersättningsrätten till initiala *dödsfall eller allvarligare personskada* skulle alltså knappast ställa till några problem i praktiken. Det starka argumentet för en sådan utvidgning är att chocken kan vara minst lika allvarlig i de fall den anhörige länge svävar mellan liv och död (för att sedan överleva och kanske till och med bli fullt frisk) som i de fall då dödsfallet inträder direkt. Vidare kan misshandel, våldtäkt eller annan skändning etc som personskadan beledsagats av vara ägnat att förstärka chocken hos de anhöriga – och dessutom bidra till att personskadan för den direkt drabbade klassas som ”allvarligare”.

Man kan också tänka sig fall där hotet om personskada är tillräckligt för att framkalla de anhörigas chockskador. Om en person exempelvis kidnappas bör de chockskador familjemedlemmarna lider till följd av detta kunna grunda ett skadeståndsanspråk även om den kidnappade personen så småningom oskadad släpps fri. I ett alldeles nyligen avgjort mål i HD, *NJA 1995 s 269*, tillerkändes modern till ett bortrövat barn ersättning för psykiska besvär. I fallet hade fadern fört den ännu inte ett år fyllda sonen till Tunisien. I detta fall var således inte något direkt hot om personskada aktuellt, men den psykiska reaktionen på behandlingen av sonen kunde likväl motivera ersättning.

Ersättning för chockskada till följd av *egendomsskada* bör givetvis i de flesta fall vara utesluten. Rättspolitiskt kan förvisso diskuteras om inte dödande av familjedjur – katt och hund – i detta hänseende kan jämföras med initial allvarligare personskada.⁴¹ Den engelska Law Commission har nyligen lagt ett förslag om att skadestånd för förutsebara chockskador till

³⁹ SOU 1995:33 s 388.

⁴⁰ Däremot borde man inte i de fall den direkt skadelidande ej avlider ge *ideell ersättning* åt de anhöriga för de fall skadan inte uppnår ”personskada”. Jfr nedan, 5.4, om förslag till utvidgande av rätten, till ideell ersättning i de fall den direkt skadelidande avlider.

⁴¹ Jfr Markesinis & Deakin, Tort Law s 119 och 128, som överväger möjligheten av skadestånd vid dödande av favoritdjur, men som inte synes ta slutgiltig ställning. Jfr Grunsky, Münchener Kommentar vor § 249 Rz 55a, som menar att skadestånd ska vara uteslutet även vid dödande av avhållna djur.

följd av skada eller fara för skada på egendom ska kunna tillerkännas ägaren av egendomen.⁴² Det finns amerikanska exempel på att ersättning kan utgå för chockskador till följd av dödande av familjedjur.⁴³ Det finns också exempel på skadestånd för den emotionella chocken över ett förstört hem.⁴⁴ Det ska dock noteras att dessa fall av ersättning för chockskador, som följd av egendomsskada, inte uttrycker en entydig amerikansk praxis,⁴⁵ men likväl ger fallen en antydning om att man i ömmande fall kan ha svårt att neka ersättning. Vad som är "ömmande fall" kan förstås diskuteras, men man utesluter nog simulerade fall om man kräver att chocken ska ha uppnått graden av personskada. Och om nu personskada kan konstateras, och man kan utesluta att denna egentligen har en annan anledning, anser jag att man mycket väl kan jämställa chocken över exempelvis att ens hem demolerats eller att ens avhållna katt dödat med de ovan nämnda initiala allvarligare personskadorna.

Om ersättning över huvud taget skulle diskuteras i dessa fall av egendomsskador skulle det i så fall vara i situationer när argument utifrån skadevållarperspektivet talar för ansvar,⁴⁶ exempelvis vid grymma dåd mot djuret som ägaren, eller barnen i familjen, blir åsyna vittne till.⁴⁷ Vi närmar oss, i nu nämnda situationer, de fall av direkt tillfogad psykisk skada som ovan diskuteras;⁴⁸ det är ju möjligt att tillfoga personskada utan att över huvud taget röra personen ifråga. Kanske kan man också vid vissa egendomsskador av mer privat natur, exempelvis anlagd brand i någons hem, anföra samma argument för chockskadeersättning som när de "anhöriga" djuren skadas. Saken tål åtminstone att diskuteras.

⁴² Law Commission Consulting Paper (No. 137) on Liability for Psychiatric Illness, Part V; se vidare Sutton, Liability for Psychiatric Illness (Civil Justice Quarterly 1995 s 158 ff) s 161.

⁴³ Campbell v. Animal Quarantine Station (1981), 63 Haw 557, 632 P.2d 1066.

⁴⁴ Rodrigues v. State (1970) 52 Haw 156, 472 P.2d 509.

⁴⁵ Se vidare Prosser & Keeton, On the Law of Torts s 364 f; Robertson, An American Perspective s 207.

⁴⁶ Se nedan 5.3.

⁴⁷ Jfr von Hippel, Haftung für Schockschäden Dritter s 1893, som menar att man kan göra undantag från huvudregeln om ickeersättning i fall då skadevållaren avsiktligt dödat djuret. Hagstrøm, En høyesterettsdom om sjokkskader (LoR 1987 s 627 ff) s 630, utesluter inte principiellt att ersättning kan utgå. Enligt Saxén, Skadeståndsrätt s 67, bör skadestånd tillkomma den chockade hundägaren endast om han själv varit i fara vid anfallet på hunden.

⁴⁸ Avsnitt 3.

Inför behandlingen av gränsdragningsproblemen vill jag sammanfattningsvis hävda följande tes om den initiala skadans natur:

Man bör inte i framtiden strikt upprätthålla kravet att den initiala skadan ska bestå av ett dödsfall. Med hänsyn till de psykiska inverkanformerna kan en utsträckning till ersättning även vid allvarligare personskada, eller allvarligare hot om sådan, förordas. Vidare bör inte chockverkningar på grund av egendomsskada vara helt uteslutna från ersättning; skadeståndsmöjligheten bör åtminstone finnas vid förstörelse av hem respektive dödande av familjedjur. Det är möjligt att man avseende dessa initiala skadetyper kan genomföra differentieringar avseende anknytningspunkterna för avgränsningen (se nedan), men gränsen kan inte endast sättas utifrån kriteriet på den initiala skadan.

5. Rättspolitiska argument avseende skadelidandes och skadevållares anknytning till chockskadan

I det följande utgår vi från att personskada av sådan sort som krävs föreligger. Visserligen har ovan redovisats uppfattningen att sådan skada inte alltid borde vara ett krav, och för det fall den synpunkt vinner gehör gäller de nedanstående argumenten således även dessa fall.

Det klassiska argumentet att man måste begränsa kretsen av ersättningsberättigade så att inte skadeståndsrätten svämmas över alla bräddar leder till att man får försöka identifiera speciella relationer, speciella grupper, speciella skadesituationer etc, som skiljer sig från den obegränsade mängden av osorterade anspråk. För översiktens skull kan man indela dessa identifieringskriterier i ett antal kategorier: Det handlar om den *personella* kopplingen (relationen mellan den direkt drabbade och den indirekt chockskadade, nedan 5.1), den *sakliga* kopplingen (det sätt på vilket chockskadan uppkommit, nedan 5.2) samt sådana argument som endast är hänförliga till den *skadevållande* parten och dennes handlingssätt (nedan 5.3). Om en undersökning av dessa tre hållpunkter leder till positivt utslag kan man vidare differentiera mellan *olika typer av skador* för de indirekt drabbade, exempelvis, egen personskada, sorg, kränkning, kostnader eller andra besvär (nedan 5.4).

5.1 Argument avseende den personella relationen

Den personella anknytningen berör relationen mellan den direkt skadelidande och den chockskadade. Här brukar man uppställa grundkravet att den chockskadade ska vara nära anhörig till den döde. På så sätt undgår

man risken med en oöverskådlig personkrets. Man kan motivera ersättning i dessa fall genom hänvisning till att olyckan också träffar de anhöriga.⁴⁹

Vem som ska betraktas som nära anhörig beror på levnadsförhållandena. Gifta, samboende och relationen förälder–barn är klara fall, och i övrigt bör man inte dra alltför snäva gränser.⁵⁰ I det svenska lagförslaget har det personella kriteriet formulerats såsom ”någon som stod den avlidne särskilt nära”, varmed i första hand avses den avlidnes make, registrerade partner, sambo, barn och förälder. Även andra, exempelvis syskon, som vid dödsfallet levde ihop med den avlidne bör i de flesta fall räknas till den skyddade kategorin, liksom man i särskilda fall förordar att skadestånd ska kunna utgå även till den som inte bott tillsammans med den avlidne om det rått sådan samhörighet mellan dem som normalt finns mellan samboende personer.⁵¹ En sådan skrivning, som undviker exakta uppräknings, är onekligen att föredra; det avgörande måste vara hur nära relationen reellt sett är, inte de yttre kännetecknen.

Om en person som *inte är anhörig* till den direkt skadade chockas vid åsynen av skadehändelsen talar mindre för skadeståndsskyldighet; faran

⁴⁹ Bick, Die Haftung für psychisch verursachte Körperverletzungen und Gesundheitsschäden s 191.

⁵⁰ Jfr Lang, Normzweck und Duty of care (München 1983) s 134 not 507. Schmidt, Schockschäden Dritter und adäquate Kausalität s 540, menar att det faktum att personen chockades över någon annans skada åtminstone är ett indicium, men inte mer, på en nära förbindelse. von Hippel, Haftung für Schockschäden Dritter s 1893, menar att makar och föräldrar–barn hör till den skyddade kretsen, att vänskapsförhållanden ligger klart utanför samt att det är tveksamt beträffande förlovade och syskon, men att dessa oftast bör förvägras ersättning; jfr dock Mädlich, Das allgemeine Lebensrisiko (Berlin 1980) s 57 f, som under hänvisning till ett rättsfall där skadestånd utgick till den direkt skadades fästmo, menar att kriteriet ”nära anhörig” inte ska göras till en dogm, utan att undersökningen ska inriktas på om risken var en sådan som man ändå i det dagliga livet kunde bli utsatt för, varvid sättet för dödsfallets uppkomst är av betydelse (se nedan 5.2).

⁵¹ SOU 1995:33 s 391 f. Jfr Markesinis & Deakin, Tort Law s 122 f, om den mer restriktiva engelska inställningen och hur den ifrågasatts. Se dock numera Law Commission Consultation Paper (No. 137) on Liability for Psychiatric Illness, Part II, där en uppmjukning av den stela gränsdragningen förordas. Det ska enligt kommissionen vara tillräckligt att den chockskadade uppvisar ”a close tie of love and affection”. De närstående ska därmed kunna utvidgas till att även omfatta syskon, partners i ett stabilt homosexuellt förhållande samt sådana som den direkt skadade behandlat som ett barn eller en förälder.

för missbruk har anförts som skäl.⁵² I en situation där passagerare i en buss blev chockskadade vid anblicken av de fotgängare som blivit påkörda av bussen har i ett svenskt rättsfall skadestånd förvägrats.⁵³ Även i tysk praxis finns domar med motsvarande utgång,⁵⁴ liksom lösningen finns förordad i doktrinen.⁵⁵ Inställningen synes dock numera vara att utomstående olycksvittnen inte principiellt skulle vara uteslutna, utan att avgörandet är avhängigt arten av händelseförloppet.⁵⁶ Det har hävdats att en avgränsning efter den personella anknytningen i dessa fall är godtycklig eftersom den utomstående lika gärna själv kan bli skadad genom att exempelvis falla vid åsynen eller bli chockad eftersom han nästan blev påkörd etc.⁵⁷ Den som upplever en särskilt allvarlig olyckshändelse skulle enligt denna uppfattning kunna vara berättigad till ersättning,⁵⁸ medan däremot tillkommande åskådare vid olycksplatsen inte skulle få ersättning.⁵⁹ Utanför kretsen av ersättningsberättigade hamnar – självklart – personer som varken är nära anhörig till den skadade eller har bevittnat händelsen. Att bli chockad över underrättelser om vad som händer i omvärlden är något som var och en får uthärda trots filantropiskt medkännande. I ett engelskt rättsfall nekades skadestånd till personer som på radio eller TV hört om eller sett en olyckshändelse på en fotbollsarena där läktaren rasade.⁶⁰

Utifrån den diskussion som förevarit är det svårt att över en kam utesluta alla "utomstående". Vem som är en sådan utomstående beror ju på den konkreta skadesituationen; en handling som utförs med en viss åskådarkrets kan i viss mån sägas vara riktad mot dessa åskådare, särskilt om risken även, åtminstone hypotetiskt, skulle kunnat drabba dem. Uppenbarligen är dock en gränsdragning utifrån anhörigskriteriet den enklaste regeln, men kravet på enkelhet kanske inte alltid ska slå ut andra aspekter. Med en argumentation enbart anknyttande till den personella relationen kan man dock

⁵² Lech, *Skadeersättning för personskada* (Stockholm 1973) s 166; Vinding Kruse, *Erstatningsretten* s 363.

⁵³ FFR 1960 s 318.

⁵⁴ Se Bick, *Die Haftung für psychisch verursachte Körperverletzungen und Gesundheitsschäden* s 28 ff.

⁵⁵ Medicus, *Staudinger Kommentar* (2 Bd, 12. Aufl, Berlin 1983) § 249 Rz 60.

⁵⁶ Lange, *Schadensersatz* s 151. Se Prosser & Keeton, *On the Law of Torts* s 365 f, om motsvarande rättsläge i USA.

⁵⁷ Schmidt, *Schockschäden Dritter und adäquate Kausalität* s 540.

⁵⁸ Grunsky, *Münchener Kommentar vor § 249 Rz 54a*.

⁵⁹ Lang, *Normzweck und Duty of care* s 133 f.

⁶⁰ *Alcock v. Chief Constable of South Yorkshire* (1992) 1 AC 310.

inte förorda någon annan regel än anhörigsvarianten. Man får alltså för de utomstående konstatera att den personella relationen inte ger något bestämt utslag, utan att man istället måste undersöka de övriga anknytningspunkterna. Värderingen av sättet för skadans uppkomst samt en argumentation avseende den skadevällande och dennes handling kan leda till ett utsträckt ansvar – i förhållande till vad som annars skulle gällt enligt det personella kriteriet.⁶¹

Om rätten till skadestånd grundas på den personliga relationen till den skadelidande kan man ifrågasätta om inte *medvällande från den direkt skadelidande* ska kunna minska ersättningen. Det går ju att hävda att chocken i sådana fall delvis har orsakats av den initialt skadade, och om reducerad ersättning utgår i denna relation bör dennes del i skadeförloppet kunna räknas den anhörige till last. I amerikansk⁶² och tysk⁶³ rätt har det hävdats att medvällande från den direkt skadelidande på detta sätt även ska påverka den indirekt skadade till nackdel, men frågan är omstridd.⁶⁴ I engelsk rätt anser man som utgångspunkt att en bidragande oaktsamhet (i detta fall alltså från den direkt skadelidande) inte principiellt bryter den nödvändiga kausaliteten, men att det kan vara en öppen fråga för domstolen att anse den direkt skadelidandes misstag såsom grund för att anse skadan "too remote".⁶⁵

Medvällandefrågan har behandlats av kommittén om ideell skada. Enligt lagförslaget införs ett tillägg till regeln om jämkning av ersättning till efterlevande, nämligen att den skadelidandes uppsåtliga medverkan utöver att, som tidigare, läggas till grund för jämkning av efterlevandes ersättning för begravningskostnad och förlust av underhåll även ska kunna läggas till grund för den rätt till ersättning för den efterlevandes personskada (chockskada) som kommittén föreslår.⁶⁶ Regeln om att ersättning till efterlevande kan jämkas har i praxis tillämpats mycket restriktivt, ja snarast reduktionistiskt

⁶¹ Mer om det nedan 5.2 och 5.3.

⁶² Prosser & Keeton, *On the Law of Torts* s 954 f.

⁶³ Se Deutsch, *Haftungsrecht I* s 323 och 482; Kötz, *Deliktsrecht* s 195; Lange, *Schadensersatz* s 600 f.

⁶⁴ Schmidt, *Schockschäden Dritter und adäquate Kausalität* s 540, menar att eftersom den chockskadade är omedelbart skadelidande ska ingen begränsning göras på grund av den andres medvällande – BGB skulle inte erkänna något "Sippenverantwortlichkeit", dvs släktansvar.

⁶⁵ Markesinis & Deakin, *Tort Law* s 129; jfr a a s 176 ff, 181 ff och 640 ff.

⁶⁶ Genom 5:2, 1 st 3p SkL, se SOU 1995:33 s 42. Jämkningsregeln i 6:1 SkL ändras i lagförslaget vidare rent redaktionellt avseende hänvisningen till rattfylleribrotten. Se SOU 1995:33 s 43, 403 ff och 445 f.

eftersom full ersättning har utgått även i ett fall då den avlidne bevisligen (genom vittnesuppgift från överlevande passagerare) begått självmord genom att köra sin bil mot mitträcket på motorvägen. Detta rättsfall, *NJA 1981 s 920*, gällde förvisso den likalydande jämningsregeln i trafikskadefallen, men principen anses gälla inom hela skadeståndsrätten.⁶⁷ När det gäller ersättning för de efterlevandes chockskada använder sig kommittén av tekniken att genom motiven ändra innebörden av ett i lagtexten oförändrat uttryck. Chockfallen förs in i jämningsregelns klumphänvisning till efterlevanderegeln,⁶⁸ men jämningsrekvisitet ”om den avlidne uppsåtligt medverkat” står oförändrat kvar. I betänkandet klargörs dock att tidigare anförd praxis *inte* ska gälla ersättningen för chockskada, utan där ska – tvärt emot – full jämkning (jämkning till noll) göras för de fall den ersättningskyldige svarar på strikt grund (exempelvis i trafikskadefallet som just *NJA 1981 s 920* gällde). Denna typ av lagstiftning genom motiv är inte lämplig. Metoden innebär att man vid tillämpningen av en viss regel i skadeståndslagen inte bara har att hämta stöd från regelns förarbeten (och förarbetena till senare ändringar) utan att man också måste kontrollera förarbeten till ändringar på annat håll i lagen. Om någon förändring anses önskvärd bör denna förändring kunna finna en lämplig omformulering i den aktuella regeln. Om fler situationer än tidigare kommer att omfattas av ett visst rekvisit, men man anser att en annorlunda regel bör gälla för ett av fallen än den regel som genom praxis stadgats, bör man markera detta genom en avvikande skrivning av rekvisitet. *Avvikelsen kan förvisso motiveras* genom hänvisningen till att den efterlevandes chock säkert beror minst lika mycket på den anhöriges självmord som på den i övrigt ansvarige. Avvikelsen bör dock markeras, exempelvis genom att skilja ut nu nämnd chockskadeersättning och därvidlag använda rekvisitet ”*jämkas*” istället för det tidigare gällande ”*kan jämkas*”.

Med stöd av det personella kriteriet hävdas följande tes:

Den personkategori som kan komma i fråga för ersättning är i första hand de nära anhöriga till den initialt skadade. Men beroende på de konkreta omständigheterna kan mycket väl så utomstående vara direkt utsatta för den skadegörande handlingen, och då synes en strikt gräns vid ”anhöriga” alltför slumpmässig. Argument i sådana fall kan sökas i

⁶⁷ Hellner, Skadeståndsrätt s 228.

⁶⁸ Dvs 5:2 SkL, 1 p begravningskostnad, 2 p förlust av underhåll samt 3 p efterlevandes personskada (chockskada).

omständigheter som har med sättet för skadans uppkomst respektive skadevållarens skapade farosituation att göra (se nedan⁶⁹).

5.2 Argument avseende den sakliga anknytningen

Den sakliga anknytningen berör det sätt på vilket skadehandlingen kommit att framkalla chocken. Den chockade kan ha bevittnat händelsen eller fått underrättelse om den; vidare kan man tänka sig att chocken uppkom vid anblicken av offret på olycksplatsen efter själva tilldragelsen.

Det ligger närmast till hands att godta skadeståndsanspråk om en nära anhörig (eller annan som enligt ovan och nedan bör ha rätt till ersättning) chockats som *direkt ögonvittne* till skadefallet. Det klaraste fallet är om den chockade dessutom själv varit utsatt för samma risk, såsom exempelvis i *NJA 1971 s 78* där A och hans föräldrar blev påkörda av en bilist varvid A slängdes ur bilen och blev vittne till hur de skadade föräldrarna orörliga satt kvar i bilen; de dog senare samma dag. A blev fysiskt skadad och drabbades av en depression som medförde arbetsoförmåga redan från olycksdagen. HD anförde att A själv varit i uppenbar livsfara samt att händelseförloppet måste inneburi en chockartad och skräckfylld upplevelse; att A fick den uppfattningen att föräldrarna var döda var ägnat att förstärka intensiteten i upplevelsen. Vid dessa angivna förhållanden ansågs depressionen, ”oavsett i vilken grad föräldrarnas död medverkat till denna,” stå i så direkt och nära samband med olyckan att skadestånd skulle utgå. Det synes som om HD sett olyckan som en enhet, dvs ”oavsett” om föräldrarnas död i sig skulle medfört depressionen påverkade förloppet kring skadefallet intensiteten i sonens chockupplevelse på sådant sätt att han ansågs berättigad till skadestånd. Att den chockskadade själv råkade vara utsatt för den av skadevållaren skapade faran i det enda fall från HD som rör direkta olycksvittnen bör inte tas till intäkt för att ett sådant krav på sakligt samband med olyckan bör ställas.⁷⁰ Det finns norska och tyska exempel på att en person som, utan att själv vara hotad, blir vittne till en nära anhörigs död

⁶⁹ Avsnitt 5.2 och 5.3.

⁷⁰ Hellner, Skadeståndsrätt 3. uppl s 50. Jfr Agell, Anm Hellner m m (SvJT 1973 s 789 ff) s 804, som menar att domskälen inte lämnar besked i frågan om ersättning skulle ha utgått om chockskadan uppkommit enbart på grund av åsynen av föräldrarnas skador; i *NJA 1993 s 41 I* instämmer HD i Agells tolkning av 1971 års fall (referatet s 54; se vidare strax nedan). Agell, a st, menar vidare att ett avvisande av ersättning till andra än den som själv hotats ”åtminstone formellt” låter sig motiveras med att chockskadan inte står i samband med de moment i en bilförarens körsätt som bedömts som vårdslösa. Agells argumentation hänför sig, som synes, endast

tillerkänts skadestånd av skadevållaren.⁷¹ Om vittnet emellertid inte är anhörig har skadestånd nekats i ett norskt fall.⁷² I dansk och finsk rätt synes kravet vara att den skadelidande själv ska ha varit utsatt för faran, men i doktrinen förordas en utvidgning till nära anhöriga som endast bevittnat olyckan.⁷³ I engelsk rätt har anhöriga som direkt efter olyckan kommit till sjukhuset och där chockats över åsynen av de anhöriga tillerkänts rätt till ersättning.⁷⁴ Att genomföra en strikt gränsdragning mellan direkt bevittnande av händelsen och att bevittna resultatet av händelsen låter sig helt enkelt inte genomföras.⁷⁵

De personellt-sakliga anknytningspunkterna med hänsyn till en person som inte är anhörig men som bevittnar olyckan är problematiska. Utifrån dessa två kategorier av begränsningsprinciper synes man ej kunna åstadkomma någon lämplig gränsdragning alls, dvs man kan vare sig tillerkänna eller neka *alla* icke anhöriga vittnen ersättning. Om någon bevittnat och på så sätt deltagit i en katastrofsituation kan man dock anföra att den sakliga anknytningspunkten är mer påtaglig.⁷⁶ Vi närmar oss då sådana argument som har med skadevållarens riskskapande att göra; som vi senare kommer

till skadevållarperspektivet; jfr ovan, not 16–18, om att anlägga både ett skadevållar- och ett skadelidandeperspektiv. Agell, a st, anser dock att man kan tillskapa en självständig regel om ersättning till anhöriga ”om så anses rättspolitiskt motiverat”.⁷¹ NRt 1985 s 1011. Se Bick, Die Haftung für psychisch verursachte Körperverletzungen und Gesundheitsschäden s 25 ff; Lange, Schadensersatz s 150 f, med hänvisningar till tysk praxis.

⁷² RG 1990 s 187. Den som nekades skadestånd var vittne till hur oljeplattformen Aleksander Kielland förliste.

⁷³ Se vidare om finsk rätt, Saxén, Skadeståndsrätt s 67 f; Sisula-Tulokas, Starka billighetsskäl eller saknar stöd i lag s 390 ff. Se vidare om dansk rätt, Vinding Kruse, Erstatningsretten s 361 ff. Jfr Nørgaard-Vagner, Lærebog i erstatningsret s 245, som avseende bevittnandefallen säger att i den ”situation kan i alt fald kun de allernærmeste pårørende gøre sig håb om at få erstatning – og næppe heller de”.

⁷⁴ McLoughlin v. O’Brian (1983) 1 AC 410. Se vidare Markesinis & Deakin, Tort Law s 124 f.

⁷⁵ Jfr Robertson, An American Perspective s 207: ”Perhaps the ease with which all of us can imagine the horror of those situations is thought to provide a sufficient guarantee that the distress was genuine”.

⁷⁶ I *Alcock v. Chief Constable of South Yorkshire* (1992) 1 AC 310 uttalade Lord Keith (s 397) att ersättning inte helt kunde uteslutas för vittnen om ”the circumstances of a catastrophe occurring very close to him were particularly horrific”. Även Lange, Schadensersatz s 151 förordar att man till de ersättningsberättigades krets även, beroende på det konkreta skadeförloppet, kan föra icke anhöriga direkta vittnen.

in på kan argument utifrån den tredje kategorin – skadevållarperspektivet – i vissa fall kunna ge stöd för ersättning.⁷⁷

Nästa sakliga anknytningspunkt (kombinerad med den personella anknytningen ”nära anhörig”) är när chockskadan uppkommer *genom underrättelse* om skadefallet. Tysk rätt har erkänt skadeståndsanspråk i sådana fall.⁷⁸ Norsk rätt utesluter principiellt inte ersättning.⁷⁹ I rättsfallet *NRt 1960 s 357* förorsakade en starkt berusad bilist en dödsolycka där en pojke drunknade när bilen han satt i kördes över en kajkant. Den omkomnes moder chockskadades när hon anlände till platsen och då blev klar över att sonen satt i den sjunkna bilen. Ersättning utgick, varvid betoning lades vid bilistens skuld samt vid att händelseförloppet var särskilt ägnat att chocka. I två andra norska fall där inte dessa särskilda omständigheter förelåg förvägrades ersättning.⁸⁰ Rättsläget i Norge har följaktligen ansetts utmärkas av hänsynstagandet till skadevållarens uppträdande⁸¹ varvid den moraliskt klandervärda handlingen har fått vägas mot det sätt på vilket den skadelidande fick underrättelsen.⁸² På senare tid, efter det ovan nämnda fallet om direkt ögonvittne,⁸³ synes dock uppfattningen vara att *det inte behövs någon specifik och restriktiv chockskaderegeln, utan att fallen får värderas konkret* och att möjligheten till skadestånd vid underrättelser bör vara tillstädes.⁸⁴ Den ovan nämnda restriktivare danska och finska praxisen medger ej ersättning i dessa fall, men en utvidgning har förordats i doktrinen.⁸⁵ Även i England är den principiella uppfattningen att skadeståndstalan inte kan grundas endast på underrättelse,⁸⁶ men ersättning har dock givits i ett fall där fadern efter underrättelsen identifierade den dödade sonen på polisstationen.⁸⁷

⁷⁷ Se nedan 5.3.

⁷⁸ Se Bick, *Die Haftung für psychisch verursachte Körperverletzungen und Gesundheitsschäden* s 23 ff; von Hippel, *Haftung für Schockschäden Dritter* s 1893 f; Lange, *Schadensersatz* s 150 f, med hänvisningar till tysk praxis.

⁷⁹ Hagstrøm, *En høyesterettsdom om sjokkskader* s 629 f.

⁸⁰ NRt 1938 s 626; 1966 s 163.

⁸¹ Dvs sådan omständighet som hör till skadevållarperspektivet, se nedan 5.3.

⁸² Hagstrøm, *Culpanormen* s 49 f; Nygaard, *Skade og ansvar* s 22 f, 359 ff och 366 ff.

⁸³ Se ovan not 71.

⁸⁴ Lødrup, *Lærebok i erstatningsrett* s 303 ff.

⁸⁵ Sisula-Tulokas, *Starka billighetsskäl eller saknar stöd i lagen?* s 394 ff; Vinding Kruse, *Erstatningsretten* s 363 f.

⁸⁶ Markesinis & Deakin, *Tort Law* s 125 ff.

⁸⁷ *Hevican v. Ruane* (1991) 3 All ER 65.

Tidigare var den svenska rättsens hållning restriktiv.⁸⁸ I *NJA 1979 s 620* förvägrades dottern till en mördad kvinna ersättning för sina chockskador. HD ansåg att eftersom dottern befunnit sig på annan ort hade hon ej kommit att direkt beröras av mördarens handling. Därför kunde chocken ”icke anses ha haft sådant samband” med dennes handling att han kunde åläggas skadeståndsskyldighet.⁸⁹ Genom det tidigare nämnda avgörandet i plenum, *NJA 1993 s 41 I*,⁹⁰ ändrade Högsta domstolen sin restriktiva praxis: Mannen A våldtog och mördade den sjuuttonåriga kvinnan B. Därefter vanställde han hennes huvud med en yxa och sänkte kroppen i ett vattendrag. Kroppen påträffades först efter en veckas sökande i vilket även B:s familjemedlemmar deltagit. B:s föräldrar och hennes yngre syster drabbades till följd av dödsfallet av sådana medicinskt påvisbara psykiska besvär som ansågs vara att hänföra till personskada. HD uttalade att det finns anledning att inta en mindre restriktiv hållning beträffande möjligheterna för närstående att få ersättning för sina psykiska besvär. Starka billighetskäl ansågs tala för skadestånd även om de närstående inte bevittnat eller i övrigt vistats på eller i närheten av brottsplatsen. En långtgående utvidgning ”förutsätter så ingående överväganden av både principiell och praktisk natur att de lämpligen bör ankomma på lagstiftaren”. ”Även utan ny lagstiftning bör dock skadestånd kunna utgå åtminstone i fall då en person drabbats av psykiska besvär till följd av att en närstående blivit uppsåtligen dödad”. Skadestånd utgick för sveda och värk med anledning av de psykiska besvären.⁹¹

⁸⁸ Jfr dock Lech, Skadeersättning för personskada s 164, som menade att några större betänkligheter, exempelvis missbruksrisken, ej syntes möta mot skadestånd i dessa fall. Jfr även för finsk rätt Saxén, Adekvans och skada s 185 f, som ifrågasätter om inte ersättning skulle kunna utgå i dessa fall, men som konkluderar att ersättning måhända dock endast bör tillkomma sådana nära anhöriga som varit åsyna vittnen till olyckan eller olycksoffret. I Saxén, Tillägg till skadeståndsrätt s 395, anförs dock att ersättning borde utgå till dottern i rättsfallet *NJA 1979 s 620* eftersom det var fråga om en uppsåtlig handling.

⁸⁹ Lech, Skadeersättning för personskada s 164 f, anför ytterligare några domar där skadestånd förvägrats den anhörige för chockskada vid underrättelse om dödsfall.

⁹⁰ Vid samma tillfälle avgjordes, med samma utgång, ytterligare ett fall om föräldrars chockskador till följd av mord på deras barn; *NJA 1993 s 41 II*. I den domen hänvisar HD till de principiella resonemangen i det nu refererade fallet. Se vidare om fallen, Hellner, Ersättning för psykiska besvär s 449 ff.

⁹¹ De anhörigas yrkanden avsåg bara ideell ersättning, ej ersättning för inkomstförlust. Föräldrarna var dock sjukskrivna till följd av besvären som klassificerades som personskada, varför något hinder inte skulle förelegat till skadestånd även i den delen.

HD:s skrivning innefattar rekvisitet att närstående drabbats av psykiska besvär till följd av uppsåtligt dödande. *Värderingen av skadelidandesidan*, innefattande de anförda billighetsskälerna, talade sålunda för ett skadeståndsrättsligt skydd för drabbade med denna kvalificerade personella anknytning trots att den sakliga anknytningen inte var att sådant slag som krävts tidigare. *Värderingen av skadevållarsidan*, det uppsåtliga dödandet, talade mot en skadeståndsrättslig gräns redan vid den direkt drabbade.⁹²

Gränsdragningsfrågor, som HD genom sitt kasuistiska ställningstagande⁹³ har *lämnat öppna* med hänvisning till att de bör *ankomma på lagstiftaren*, är om skadestånd också ska kunna utdömas "när dödsfallet har orsakats av vårdslöshet eller annat handlande som kan grunda skadeståndsskyldighet" (dvs ej uppsåtligt dödande) samt frågan om de närståendes skadeståndskrav "när någon har tillfogats personskada som inte lett till döden".⁹⁴

Avseende den första frågan, finna starka argument för skadeståndsansvar; om väl ett culpaansvar täcker dödsfallet är värderingen av de personella relationerna knappast beroende av gränsen mellan culpa och dolus. För den senare frågan kan dock förordas en något restriktivare hållning;⁹⁵ reaktionen kan värderas olika beroende på hur kvalificerat chockerande meddelandet är. Utifrån skadevållarperspektivet kan även handlingens beskaffenhet i detta hänseende påverka meddelandets innehåll och därmed dess förmåga att orsaka de nämnda reaktionerna, vilket vi strax återkommer till.

Avseende det sakliga kriteriet kan följande summeras:

Numera synes det naturligt att såväl direkt skadebevitnande som meddelande om händelsen kan vara en saklig anknytningspunkt. Kombinationen personellt-sakligt samband talar för att man i det första fallet kan ge även icke anhöriga rätt till ersättning. I det senare fallet kan man knappast gå utanför de anhörigas krets, men däremot bör skadestånd-

⁹² Jfr Kleineman, Skadeståndsansvar vid psykiska depressioner – HD ändrar sin praxis s 824, som menar att HD "helt enkelt ändrat uppfattning i en normskyddsfråga". Kleineman menar vidare att medan adekvansläran inte kan ge något stöd, "speglar normskyddsläran på ett bättre och öppnare sätt den avvägning mellan samtliga ansvarsskärpande och ansvarslindrande faktorer som domstolen avväger mot varandra".

⁹³ Jfr Hellner, Ersättning för psykiska besvär s 457 f.

⁹⁴ NJA 1993 s 41 I (s 55).

⁹⁵ Jfr ovan, vid not 30, där det generellt angående chockverkningar anføres att vissa uppseendeväckande reaktioner på alltför ringa stimuli får bäras av den skadelidande.

sansvaret kunna omfatta även underrättelser om allvarlig personskada (se ovan⁹⁶).

5.3 Argument avseende skadevållarens handlande

De i avsnitt 5.1–2 anförda omständigheterna är sådana som främst värderar förhållanden på den skadelidandes sida, dvs hur relationen mellan den fysiskt utsatte och den indirekt chockade ser ut. Det finns också argument som mer har med den skadevållande partens situation att göra. Dessa argument anknyter till den skadegörande handlingen som sådan samt till förhållanden i kausalskedet efter denna där kausaliteten på något sätt argumentationsvis kan kopplas till den skadegörande handlingen.

Skadeståndets preventiva funktion är ett omdiskuterat ämne.⁹⁷ Ofta anförs emellertid i utlandet preventionsaspekten när man utdömer så kallade straffskadestånd, dvs sätter den ideella ersättningen tämligen högt. Skadevållarens handlande, dennes intentioner och motiv kan spela med för att höja skadeståndsbeloppet eftersom dessa faktorer förstör kränkningen av den skadelidande – man talar i sådana fall om ”aggravated damages”.⁹⁸ Det vanligaste uttrycket för skadeståndshöjning med hänsyn till skadevållarens beteende är dock sk ”punitive damages” eller ”exemplary damages”.⁹⁹ Institutet har främst använts i fall av medvetna risktaganden eller för att undvika att en skadevållare ska kunna göra en vinst som är större än skadeståndet till den skadelidande. Jag har förvisso inte kunnat notera någon trend att straffskadestånd utgått vid nu omtalade chockskador (förutom i enstaka amerikanska fall¹⁰⁰), men den preventiva funktionen kan likväl tala för att skadevållarens ansvar, beroende på hans beteende, i vissa fall bör kunna utvidgas därför att det skadestånd som annars skulle utgå blott är en mindre del av de skador som typiskt sett har med det aktuella skadevållandet att

⁹⁶ Avsnitt 4.

⁹⁷ Se senast Hellner, Skadeståndsrätt s 41 ff; H Andersson, Skyddsändamål och adekvans s 327 ff.

⁹⁸ Markesinis & Deakin, Tort Law s 686: ”Factors such as the defendant’s behaviour, his intentions and motives, his high-handed, malicious, or oppressive manner may be taken into account in assessing the aggravation of the injury to the plaintiff’s feelings of dignity and pride, thus, on occasion, producing fairly substantial awards”.

⁹⁹ Se Markesinis & Deakin, Tort Law s 687 ff; Prosser & Keeton, On the Law of Torts s 9 ff och 212 ff. Se även SOU 1995:33 s 311 f.

¹⁰⁰ Prosser & Keeton, On the Law of Torts s 949 ff, särskilt s 951 f. Jfr även Markesinis & Deakin, Tort Law s 729 not 33.

göra. Det kan dessutom vara ett ytterligare argument för ideell ersättning åt de efterlevande, även i de fall de ej lider personskada.¹⁰¹

Skadevållarens motiv kan vidare spela in; exempelvis har i Finland en moder erhållit chockskadeersättning i ett fall där mordet på hennes barn begåtts med avsikt att psykiskt skada henne.¹⁰² I det ovan nämnda svenska rättsfallet med en bortrövad pojke ansåg HD att brottet förvisso inte var riktat mot modern, men att faderns handlande i betydande grad måste anses ha varit riktat mot henne.¹⁰³

Vidare kan det sätt på vilket skadevållaren orsakat dödsfallet ha betydelse för uppkomsten av chockverkningar. Vid exempelvis tortyr, utdragna skändande handlingar eller styckning kan man hämta starkare argumentationsstöd, än vid exempelvis trafikolyckor och motsvarande, för att chocken ingår i den ansvarsgrundande farobilden.¹⁰⁴ Huruvida följden blir mer ”adekvat” beroende på hur grov handling som utförs är givetvis tveksamt.¹⁰⁵ Rent retoriskt kan man emellertid i fall av medvetet risktagande, uppsåtligt skadetillfogande eller liknande grövre skadegörande handlingar lättare argumentera för ett mer vidsträckt ansvar i det problematiska gränsdragningsområdet för följdverkningar;¹⁰⁶ den preventiva funktionen kan därmed förstärkas. Man kan också utifrån konkreta hållpunkter avseende handlingsbeskrivning, inklusive situationen kring denna, finna argument för att den

¹⁰¹ Jfr nedan 5.4.

¹⁰² HD 1983 II 8. Se Sisula-Tulokas, *Starka billighetskäl eller saknar stöd i lag?* s 388 f.

¹⁰³ NJA 1995 s 269. Se ovan stycket efter not 40.

¹⁰⁴ Jfr Trolle, *Risiko og skyld* (2. udg, København 1969) s 407, som vid redogörelse för dansk praxis finner att ansvaret sträcks längre i chockfall om den dubbla omständigheten föreligger att skadevållaren i ostyrlighet eller odygd (”kådhed”) och med skjutvapen framkallar chocken. Saxén, *Tillägg till Skadeståndsrätt* s 394 f, menar att skadan lättare kan anses ersättningsgill vid uppsåtligt skadetillfogande. von Hippel, *Haftung für Schockschäden Dritter* s 1892, föreslår att avgränsningen primärt görs utifrån sannolikhetsgraden för chockskada samt skuldgraden. En sådan ordning anses dock av Schmidt, *Schockschäden Dritter und adäquate Kausalität* s 540, inte möjlig att genomföra.

¹⁰⁵ Jfr SOU 1995:33 s 384 ff. Se även ovan vid not 14.

¹⁰⁶ En sådan tendens att ta hänsyn till om den skadegörande handlingen är etiskt klandervärd finns i norsk rätt; se Nygaard, *Skade og ansvar* s 366 ff. Jfr även Saxén, *Skadeståndsrätt* s 66 f. Se vidare Sisula-Tulokas, *Starka billighetskäl eller saknar stöd i lag?* s 398 f, om argumentation kring ”billighet och rättskänsla” i samband med skadestånd vid grova brott.

fara som handlingen medförde även riktade sig mot andra än den direkt drabbade.¹⁰⁷ I amerikansk rätt erkänns allmänt skadeståndsanspråk från den som råkat i chocktillstånd på grund av den fysiska fara som skadevållarens handling skapat.¹⁰⁸ Man talar om att den som bevittnat händelsen personligen kan ha varit inom "the zone of danger".¹⁰⁹

Om en utvidgning av rätten till ersättning skulle föras på tal – exempelvis till fler kategorier än de närmast anhöriga – kan nu nämnda argument utifrån skadevållarperspektivet ha viss betydelse. Om skadevållaren utför en särskilt upprörande handling inför en viss bestämd krets kan ju hela situationen upplevas hotfull av de närvarande.¹¹⁰ För att ta ett extremt exempel borde handlingar riktade mot en person i en gisslangrupp även kunna medföra ansvar för de övrigas chockskador. Det har även ifrågasatts varför en mördare skulle slippa skadestånd gentemot vittnen till mordet bara för att dessa vittnen inte var anhöriga till den mördade.¹¹¹ Mindre extremt, men likväl ersättningsgrundande bör det fallet vara att någon uppträder mycket hotfullt inför en folksamling, och att någon av dessa människor chockskadas.¹¹² Avgörande bör vara om situationen i sig är sådan att den kan framkalla fruktan.¹¹³ Också i de fall där personer ingriper med räddnings-

¹⁰⁷ Jfr Nygaard, Skade og ansvar s 360 f, om att sättet som skadan skett på kan påverka ansvarsgränsen: "Sjølve måten gjer årsaka meir intens og nær".

¹⁰⁸ Robertson, An American Perspective s 205 f.

¹⁰⁹ Prosser & Keeton, On the Law of Torts s 365.

¹¹⁰ Jfr FFR 1954 s 301. A hotade och slog B. C som hade nedsatt syn leddes av B. A ruskade även om C. C drabbades av en chock och blev tillfälligt blind. Han tillerkändes skadestånd av A för psykiskt lidande. I och för sig kan man säga att hotet riktades även mot C genom att A ruskade om honom. Men även om så inte skett kunde beroendeställningen göra att den chock C fick på ett särskilt sätt kunde knytas till hotet och våldet mot B. Om fallet, se Lech, Skadeersättning för personskada s 165 f.

¹¹¹ Bick, Die Haftung für psychisch verursachte Körperverletzungen und Gesundheitsschäden s 187. von Hippel, Haftung für Schockschäden Dritter s 1893, menar att man kan överväga undantag från regeln om ickeersättning i de fall där skadevållaren handlat avsiktligt. Angående NJA 1993 s 41 I kan man säga att värderingen av *skadevållarsidan*, det uppsåtliga dödandet, talade mot en skadeståndsrättslig gräns redan vid den direkt drabbade. Sakförhållandena i målet – bland annat vanställandet av B:s ansikte, vilket förhindrade de anhöriga att ta ett sista farväl – skulle kunna användas som ytterligare stödargument utifrån skadevållarperspektivet.

¹¹² Se Saxén, Skadeståndsrätt s 67, med där anförda finska rättsfall.

¹¹³ Hagstrøm, Culpanormen s 48 f.

åtgärder etc efter en skadehandling och någon av dessa personer drabbas av chockskada kan argument anföras för att ansvaret för den ansvarsgrundande handlingen ska utsträckas även till dessa.¹¹⁴

Ett ytterligare argument för de anhörigas talan – särskilt vad gäller den nedan¹¹⁵ förordade utvidgade rätten till ideell ersättning – är att chocken ej endast beror på dödsfallet (respektive underrättelsen om detta), utan också på vetskapen om lidande, skändning etc som föregått döden. I fall då sådana omständigheter föreligger borde ideell ersättning till efterlevande knappast möta större protester.

Angående skadevållarperspektivet avseende chockskador hävdas följande tes:

Utifrån en värdering av skadevållarens handlingssätt kan ytterligare argument tillfogas de ovan anförda avseende både anhörigas och utomståendes skadeståndskrav. Särskilt vad avser utomståendes krav kan nu anförda värderingar ge stöd för att faran i det enskilda fallet också riktades mot de utomstående som blev vittne till handlingen.

5.4 Argument avseende skadetyperna

Sedan dessa tre kategorier av argumentationsvägar – den personella respektive sakliga anknytningen på skadelidandesidan samt argument utifrån skadevållarperspektivet – undersökts kan man vidare differentiera något avseende de skadetyper som kan drabba de anhöriga.

I sammanhanget kan man anknyta till *personskadebegreppet*. Detta innebär för chockskadornas del att man, till att börja med, måste kunna fastställa en verkan som är att anse som personskada, samt att verkningarna ska gå utöver vad som hör till det naturliga sorgearbetet vid dödsfall. Det betyder att ingen ersättning utgår för blotta känsluskador eller sorg. En psykisk chock måste således kunna klassificeras som ett sjukdomstillstånd, eller åtminstone måste en medicinsk verkan av viss grad kunna konstateras.¹¹⁶

¹¹⁴ Jfr Markesinis & Deakin, Tort Law s 122 ff. I Chadwick v. British Railways Board (1967) 1 WLR 912 utgick ersättning till en person som efter att ha hjälpt till vid räddningsarbetet efter en stor järnvägsolycka blivit långvarigt psykiskt sjuk.

¹¹⁵ Se 5.4.

¹¹⁶ Se prop 1972:5 s 576; prop 1975:12 s 20; Hellner, Skadeståndsrätt s 97 f. Jfr SOU 1995:33 s 442 där det sägs att det inte är ett krav att besvären lett till sjuk-skrivning. Grundkravet är detsamma i Tyskland; se Lange, Schadensersatz s 150.

Detta sakernas tillstånd är inte helt tillfredsställande. Berättigade krav på kompensation från de anhöriga för deras lidande stöter genom personskadebegreppet på ett hinder som i många fall torde vara tillräckligt för att förhindra anspråk över huvud taget. De lege ferenda kan ifrågasättas om inte *ideell ersättning* borde kunna utgå till de efterlevande, även utan konstaterande av chock klassificerad som personskada. Denna ideella ersättning kunde i sådana fall beräknas efter motsvarande psykiska komponenter som avses vid sveda och värk-ersättningen. Om en enskild skadelidande uppvisar psykiska besvär överstigande en på detta sätt fastställd normalnivå – och i sådana fall är alltså en medicinsk personskada påvisad – bör denne givetvis ges möjlighet att få den högre ersättning som tabellerna för denna kategori av fall medger.

I norsk rätt finns en möjlighet till ”oppreisning” till den avlidnes make, barn eller föräldrar i de fall skadevällaren uppsåtligt eller grovt vårdslöst vållat dödsfallet.¹¹⁷ Det efterlevandeskydd som den svenska skadeståndslagen ger är dock begränsat till de ekonomiska skadorna, dvs förlust av underhåll samt begravningskostnader och andra kostnader i anslutning till dödsfallet.¹¹⁸ Motsvarande huvuddrag kan noteras avseende rättsläget i amerikansk,¹¹⁹ engelsk¹²⁰ och tysk rätt.¹²¹ En viss liberalisering i synen på de icke-ekonomiska följderna kan emellertid noteras i amerikansk rätt.¹²² Exempelvis ges ersättning för ”loss of society and companionship” i de fall den avlidne inte ekonomiskt försörjde de efterlevande (t ex då den avlidne var ett barn).¹²³ På så sätt närmar man sig ideell ersättning för sorg etc. I England har genom lag¹²⁴ införts en standardiserad summaersättning (för närvarande 7.500 £) till efterlevande make eller föräldrar till minderårigt barn: Skadeståndsanspråket kallas ”Damages for Bereavement”, dvs det avser sorgen som sådan.¹²⁵ Inom särskilt den romanska rättsfamiljen,

¹¹⁷ Se Lødrup, Lærebok i erstatningsrett s 434 ff; Nygaard, Skade og ansvar s 172 ff, jfr a a s 222 ff.

¹¹⁸ 5:2 SkL. Se vidare Hellner, Skadeståndsrätt s 407 ff.

¹¹⁹ Prosser & Keeton, On the Law of Torts s 945 ff.

¹²⁰ Markesinis & Deakin, Tort Law s 722 ff.

¹²¹ Lange, Schadensersatz s 433 ff; Stoll, Haftungsfolgen im bürgerlichen Recht (Heidelberg 1993) s 361 och 374.

¹²² Prosser & Keeton, On the Law of Torts s 952.

¹²³ Prosser & Keeton, On the Law of Torts s 952 f.

¹²⁴ Administration of Justice Act, 1982.

¹²⁵ Se vidare Markesinis & Deakin, Tort Law s 721 f; Stoll, Haftungsfolgen im bürgerlichen Recht s 361 f.

exempelvis fransk rätt, finns ofta möjlighet för de efterlevande att få ideell ersättning.¹²⁶

Det skulle knappast försvåra hanteringen av skadefallen om en rätt till ideell ersättning gavs åt de anhöriga. Det skulle snarare bli tvärtom eftersom man skulle slippa de i många fall komplicerade bedömningarna – med infordrande av läkarutlåtanden om de efterlevandes psykiska status – hurvida en psykisk verkan är av sådant slag att den kan klassas som personskada. Att, som i Norge, knyta rätten till ersättning till förhållanden på skadevållarens sida bör inte vara nödvändigt, men förvisso får man därigenom en begränsning om det skulle anses önskvärt.¹²⁷ För ersättning av ideella skador talar vidare att skadevållaren (eller dennes försäkringsbolag) i annat fall skulle "tjäna på"¹²⁸ att skadefallet fick en dödlig utgång istället för att en allvarlig kroppsskada inträffade;¹²⁹ i det senare fallet skulle ju den skadelidande, utöver ekonomiskt skadestånd, även erhållit ideell ersättning.¹³⁰

¹²⁶ Se Stoll, *Haftungsfolgen im bürgerlichen Recht* s 359 ff. Se vidare SOU 1995:33 s 247 (Belgien), s 269 (Frankrike), s 276 f (Italien), s 293 f (Schweiz).

¹²⁷ Jfr ovan, 5.3, om argumentation utifrån skadevållarperspektivet.

¹²⁸ Jfr nedan efter not 139 om "obehörig vinst".

¹²⁹ Om den skadelidande avlider efter att ideell ersättning redan bestämts genom dom eller överenskommelse succederar arvingarna i dennes skadeståndsfördran. Se NJA 1941 s 593, där skadestånd till dödsboet ej utgick emedan de nu nämnda förutsättningarna inte var förhanden; se även Prop 1975:12 s 156. I tysk, norsk och dansk rätt räcker det att talan i saken är anhängiggjord. Se BGB § 847; Nygaard, *Skade og ansvar* s 133; Vinding Kruse, *Erstatningsretten* s 636. I SOU 1995:33 s 44, 371 ff och 447 f föreslås en ny regel om verkan av den skadelidandes död. Rätten till den ideella ersättningen faller bort om inte krav på skadestånd framställts före dödsfallet. Motsatsvis får alltså arvingarna denna ersättning om krav framställts. Den föreslagna preklusionsregeln gäller även ideell ersättning enligt 5:6, dvs ersättning för bekostande av publicering av dom i ärekränkingsmål. Den hänvisningen anser jag bör strykas i lagtexten. Det kan tyckas aningen märkligt att skadevållaren skulle slippa denna publicering för det fall den drabbade dör – kanske till och med på grund av förtalet – innan åtal hunnit väckas. Den ideella ersättningen enligt 5:1 avser personliga obehag (och de upphör med döden) medan ersättningen enligt 5:6 avser äran (och den kan vara kränkt även efter döden). Jfr NJA 1966 s 565 om skadestånd till efterlevande på grund av förtal av avliden.

¹³⁰ Jfr Deutsch, *Haftungsrecht* s 481; Stoll, *Gutachten DJT* (Tübingen 1964) s 145 ff och dens, *Haftungsfolgen im bürgerlichen Recht* s 362 ff, vilka talar för ett införande av ideell ersättning till de efterlevande; en sådan ersättning skulle inte ytterligare belasta skadevållaren eftersom denne ändå hade att räkna med ideell ersätt-

I utredningen om ideell ersättning övervägde kommittén en rätt till efterlevandeersättning för ”sorg och saknad” (respektive ”kränkning” för det fall den avlidne dödats genom brottslig handling), men man avvisade slutligen denna möjlighet.¹³¹ Det betyder att ingen ”ren” ideell ersättning ges till efterlevande. Det förslag till regel om chockskador som ovan berörts har nämligen som rekvisit att den efterlevande tillfogats en ”personskada”, dvs det skall handla om medicinskt påvisbara besvär.¹³² Det kan, med hänsyn till det ovan anförda, ifrågasättas om denna ordning är den lämpligaste. Osäkerheten om vilka psykiska besvär som ska klassificeras som personskada skulle kunna undvikas om ideell ersättning gavs i dessa fall. Ytterligare ett argument för ideell ersättning till de efterlevande är att skadesituationen liknar det i 1:3 SkL reglerade fallet med lidande vid brott; kränkningen genom dödsfallet riktar sig även mot de anhöriga. Åtminstone vid uppsåtligt dödande borde det således övervägas att genom 1:3 medge ideell ersättning till de efterlevande.¹³³ Även i den ovan berörda situationen där barn bortrövas kan nu anförda synpunkter ha aktualitet.¹³⁴

En skadetyper som i viss mån liknar den ideella skadan är när anhöriga – kanske utan att förlora inkomster eller ådra sig utgifter – får *besvär vid omvårdnad av den skadade* i hemmet. Att detta kan leda till psykiska besvär hos de anhöriga är klart, men den ovan redovisade restriktiva inställningen till psykiska skadetyper överhuvud gör det problematiskt att åstadkomma ett skadeståndskrav.¹³⁵ Det har i Sverige föreslagits att utöver den skadelidandes kostnader även dennes anhöriga i skäligen omfattning ska kunna få sina kostnader ersatta.¹³⁶ De aktuella kostnaderna avser resor till sjuk-

ning vid personskada – och skälen för sådan ersättning väger ännu tyngre om skadan istället är ett dödsfall. Jfr även JustR Bengtssons särskilda yttrande i NJA 1993 s 41 II (s 60), som uttrycker en positiv syn på förbättrad ideell ersättning till anhöriga.

¹³¹ SOU 1995:33 s 392 ff. Också i engelsk rätt är inställningen att en skadeståndstalan inte kan grundas endast på ”grief or sorrow caused by a person’s death”; se Hinz v. Berry (1970) 2 QB 40. Se vidare Markesinis & Deakin, Tort Law s 121 f och 719 f.

¹³² SOU 1995:33 s 442.

¹³³ Se även Sisula-Tulokas, Starka billighetsskäl eller saknar stöd i lag? s 401.

¹³⁴ Se ovan om NJA 1995 s 269 efter not 40 och vid not 103.

¹³⁵ Jfr Markesinis & Deakin, Tort Law s 119, om att psykiska skador kan uppkomma utan en initial chock, exempelvis ”through the burden of caring for an injured relative”; jfr även a a s 124.

¹³⁶ SOU 1995:33 s 41 f, 327 ff och 437 f.

bädden, hotellvistelse etc.¹³⁷ Vidare nämns i det ovan nämnda betänkandet att de anhörigas omvårdnad om den skadelidande ska kunna rendera ersättning; det talas därvidlag både om ”kostnader”¹³⁸ och ”förlust”.¹³⁹ Man ställer sig frågan vad som gäller för den anhörige som inte lider någon ekonomisk ”förlust” men likväl får ett i många fall betungande merarbete. Det skulle vara önskvärt att man i det vidare lagstiftningsarbetet tog ställning till denna fråga. Vi befinner oss nära begreppet ”obehörig vinst” för det fall skadevällaren (eller dennes försäkringsbolag) slipper en kostnadspost som skulle uppstått om den skadelidande anlitat en utomstående för vården. En förstärkning av de anhörigas ersättningsrätt i dessa fall borde övervägas; det bär emot att de anhöriga ska behöva ge den skadelidande räkningar för vårdavgift för att de ökade besvären ska kunna ges skadeståndsrättsligt skydd.

Angående de olika arterna av indirekta skador summeras följande tes:

Med beaktande av svårigheten att fastställa psykiska skador bör i framtiden rätten till ersättning för chockskador inte vara avhängig att en personskada uppstått hos de efterlevande. Ideell ersättning för sorg och lidande bör schablonmässigt kunna utgå till efterlevande. Vidare bör de anhörigas övriga besvär kunna ersättas i fall där den direkt skadelidande överlever, men kräver desto mer vård etc av de anhöriga.

6. Sammanfattning av reformförslagen

Vi kan inte fastställa någon allmän formel för hur den sorts indirekta skador som chockskadorna utgör ska ersättas. Eftersom den trepartsrelation som är förhanden inte är av det slag som gör sig gällande vid tredjemansskadorna – den som kräver skadestånd har själv lidit en initial skada – kan vi åtminstone inte använda samma motiv för restriktivitet avseende chockskadorna. Vi måste istället syna argument både avseende den skadevål-

¹³⁷ Enligt kommittén ska även inkomstförlust i anslutning till sjukbesök ersättas (SOU 1995:33 s 328). Regelförslaget innehåller dock endast ordet ”kostnader”, och med en normal läsning skulle därför inkomstförluster uteslutas. Regeln bör därför kompletteras med ordet ”inkomstförlust” eller ”förlust”. Alternativt kan 5:1, 1 st 2 p där den skadelidandes inkomstförlust nämns kompletteras med en motsvarande skrivning om de anhöriga.

¹³⁸ SOU 1995:33 s 331 och 438.

¹³⁹ SOU 1995:33 s 331.

lande handlingen och den relation som föreligger mellan direkt och indirekt skade-lidande.

En modern skadeståndsrätt borde ha en modern syn på de psykiska komponenterna. Även om bevisningen eventuellt kan bli svårare avseende den psykiska kausaliteten är det ingen anledning till att materiellt särbehandla psykiska skador. Ett erkännande av de psykiska komponenternas betydelse bör kunna rycka undan huvudskälet till den restriktiva praxisen avseende chockskador.

Man bör inte i framtiden strikt upprätthålla kravet att den initiala skadan ska bestå av ett dödsfall. Med hänsyn till de psykiska inverkansformerna kan en utsträckning till ersättning även vid allvarligare personskada, eller allvarligare hot om sådan, förordas. Vidare bör inte chockverkningar på grund av egendomsskada vara helt uteslutna från ersättning; skadeståndsmöjligheten bör åtminstone finnas vid förstörelse av hem respektive dödande av familjedjur. Det är möjligt att man avseende dessa initiala skadetyper kan genomföra differentieringar avseende anknytningspunkterna för avgränsningen (se nedan), men gränsen kan inte endast sättas utifrån kriteriet på den initiala skadan.

Den personkategori som kan komma i fråga för ersättning är i första hand de nära anhöriga till den initialt skadade. Men beroende på de konkreta omständigheterna kan mycket väl s k utomstående vara direkt utsatta för den skadegörande handlingen, och då synes en strikt gräns vid "anhöriga" alltför slumpmässig. Argument i sådana fall kan sökas i omständigheter som har med sättet för skadans uppkomst respektive skadevållarens skapade farosituation att göra (se nedan).

Numera synes det naturligt att såväl direkt skadebevittnande som meddelande om händelsen kan vara en saklig anknytningspunkt. Kombinationen personellt-sakligt samband talar för att man i det första fallet kan ge även icke anhöriga rätt till ersättning. I det senare fallet kan man knappast gå utanför de anhörigas krets, men däremot bör skadeståndsansvaret kunna omfatta även underrättelser om allvarlig personskada (se ovan).

Utifrån en värdering av skadevållarens handlingssätt kan ytterligare argument tillfogas de ovan anförda avseende både anhörigas och utomståendes skadeståndskrav. Särskilt vad avser utomståendes krav kan nu anförda värderingar ge stöd för att faran i det enskilda fallet också riktades mot de utomstående som blev vittne till handlingen.

Med beaktande av svårigheten att fastställa psykiska skador bör i framtiden rätten till ersättning för chockskador inte vara avhängig att en personskada uppstått hos de efterlevande. Ideell ersättning för sorg och lidande bör schablonmässigt kunna utgå till efterlevande. Vidare bör de anhörigas övriga besvär kunna ersättas i fall där den direkt skadelidande överlever, men kräver desto mer vård etc av de anhöriga.

Icke-ekonomisk tredjemansskada vid brott

Sektionsmöte

Referatskrivare: Länsrättsfiskal *Kristina Wirdemark*, Sverige

Referenten, docent *Håkan Andersson*, Sverige, inledde med att göra en sammanfattning av huvudteserna i den uppsats som ligger till grund för sektionmötet, vilken uppsats åsatts rubriken "Utveckling av ersättningen för chockskador". De fem sista av de i uppsatsen framförda sju teserna (s. 584f) illustrerades på följande sätt. Vid diskussion av huruvida skadestånd för chockskada bör utgå är fem frågeställningar av betydelse. Den första rör den primära skadans art, den andra den personella anknytningen, den tredje den sakliga anknytningen, den fjärde skadevållarens handlande och den femte den indirekt skadelidandes typ av skada. Var och en av dessa kan illustreras med en stapel. Vid diskussion av ett tänkt fall kan på var och en av staplarna olika "värden" noteras. Som exempel kan anges att dödsfall respektive egendomsskada ger ett högt respektive lågt "värde" på den stapel som illustrerar den primära skadans art. Vid bedömning av huruvida skadestånd bör utgå kan ett lågt "värde" på en stapel kompenseras genom ett högt "värde" på en annan stapel. Det är inte fråga om att i det konkreta fallet utföra någon egentlig poängberäkning; däremot kan illustrationen användas som tankemodell.

Korreferenten, juris doktor *Leena Sisula-Tulokas*, Finland: Dagens diskussionstema kombinerar två mycket "suspekta" skadetyper: de ideella, icke-ekonomiska, ofta psykiska skadorna och de s.k. tredjemansskadorna. Dessa skador har traditionellt ofta fallit utanför skadeståndsrättens ersättnings-system. *Håkan Anderssons* analys av problematiken är betydligt mer nyanterad än det traditionella sättet att se på de aktuella skadorna. Till stora

delar omfattar jag hans sju teser. Emellertid följer jag inte Håkan Anderssons uppläggning utan bygger korreferensen på en indelning av de icke-ekonomiska, ideella skadorna i två skadetyper.

Den ena är de icke-ekonomiska, ideella skador som kan betecknas som personskador, dvs. medicinskt diagnostiserbara skador, och för vilka de traditionella ersättningsposterna är sveda och värk samt lyte eller annat stadigvarande men. Håkan Andersson använder termen chockskada. Jag undviker denna term. Den är visserligen behändig eftersom man genom att använda den slipper den mycket besvärliga indelningen i icke-ekonomisk skada, ideell skada, psykisk skada och personskada. Enligt min mening är termen dock mindre lämplig, då den tar fasta på det plötsliga och övergående i skadorna trots att dessa skador kan vara allt annat än plötsliga och övergående. Genom att använda termer som chockskada och "nervous chock" fördunklas också skadornas gravhet. Jag väljer den betydligt klumpigare termen *ideell personskada*. Den andra icke-ekonomiska, ideella skadetyper som kan bli aktuell kan benämnas *kränkningsskada*. Enligt traditionell terminologi ersätts här lidandet, inte sveda och värk samt lyte eller annat stadigvarande men. Kränkningsskadorna aktualiseras traditionellt i samband med att en person utsätts för en integritetskränkande handling och brukar inte diskuteras i samband med tredjemansskador. För att skadestånd skall kunna utgå för dessa skador krävs i Sverige och Finland vissa i lagen uppräknade brott. I Danmark är ersättningen inte bunden till straffbarhet. I Norge kan ersättning utgå vid uppsåtligt eller grovt vårdslöst handlande.

Den ursprungliga rubriken på dagens sektionsmöte - Icke-ekonomisk tredjemansskada vid brott - har av Håkan Andersson omformulerats. I sin uppsats behandlar han utvecklingen av ersättningen för chockskador, dvs. - enligt mitt synsätt - bara den ena av de två skadetyperna. Omformuleringen innebär samtidigt både en utvidgning och en liten inskränkning: en utvidgning genom att Håkan Andersson inte begränsar sig till brottsliga handlingar och en inskränkning genom att han enbart behandlar ideella personskador (chockskador) och inte kränkningsskador.

I fråga om *ideell personskada (chockskada)* är jag helt enig med Håkan Andersson om att man inte kan sopa problemet under mattan genom att säga att fråga är om en tredjemansskada och att tredjemansskador inte ersätts. Den argumentationen håller inte. Det är vid chockskador visserligen fråga om en indirekt skadeföljd, men den chockskadade har själv drabbats av en initialskada. Är det i själva verket så, att det är skadornas obestämbarhet som är orsaken till att tredjemansskadeargumentationen upprätthålls så

framgångsrikt? Om den chockskadade i stället hade drabbats av en kropps- eller sakskada skulle knappast någon komma på tanken att säga att fråga är om en tredjemansskada som inte ersätts.

Håller man fast vid kravet att B skall ha drabbats av en personskada, dvs. en medicinskt diagnostiserbar skada, är inte skadornas obestämbarhet i dag ett hållbart argument mot ersättning. Modern psykiatri har sedan slutet av 1970-talet utvecklat metoder för diagnos av psykiska skador. Av intresse i detta sammanhang är framför allt s.k. "Post-traumatic stress disorder" (PTSD). PTSD definieras som en störning som uppkommit på grund av en psykologiskt påfrestande yttre händelse som överskrider gränserna för vad människor vanligen upplever. Vanliga upplevelser som dödsfall, allvarlig sjukdom, finansiella förluster och äktenskapliga konflikter är inte tillräckliga. De händelser som kan resultera i PTSD framkallar en rad karakteristiska symptom, såsom psykisk återupplevelse av den traumatiska händelsen, oemottaglighet för intryck från den omgivande världen, undvikande av sådant som associerar till traumat samt en höjd aktivationsnivå. Kraven för att fråga skall anses vara om PTSD är således höga, men genom att anknypa ersättningsrätten till PTSD skapas större flexibilitet än vad som blir fallet om man t.ex. har lagfästa kriterier som binder ersättningsrätten till t.ex. dödsfall. Förutsatt att man håller fast vid personskadekriteriet utesluts ersättning t.ex. när familjedjur dödas eller hemlösöre förstörts. Jag menar, i likhet med Håkan Andersson, att den skadeframkallande händelsen inte skall behöva uppfylla de straffrättsliga villkoren för brott.

Sammanfattningsvis menar jag att om fråga är om en medicinskt diagnostiserbar psykisk skada som har orsakats genom en exceptionell händelse ersättning skall utgå för sveda och värk samt lyte eller annat stadigvarande men.

I fråga om *kränkningsskador* är frågan vilken integritetssfär som skall åtnjuta skadeståndsrättsligt skydd. Skall t.ex. föräldrar vilkas barn mördas på ett brutalt sätt ha rätt till skadestånd för sitt lidande? Fördelen med att utvidga lidandeersättningen till denna typ av tredjemansskador skulle vara att avgörande för skadestandsfrågan inte skulle vara huruvida den drabbade hade en medicinskt påvisbar skada. Uppmärksamheten skulle inte koncentreras på den skadelidandes högst individuella psykiska reaktioner och hälsa och den skadelidande skulle inte behöva föra bevisning härom. Det avgörande skulle i stället vara den skadeframkallande händelsen.

Personligen känner jag stor sympati för tanken att utvidga lidandeersättningen. Dock uppkommer svåra gränsdragningsproblem i fråga om vem som skall ha rätt till skadestånd och i vilka situationer. Här aktualiseras Hå-

kan Anderssons resonemang om t.ex. faktisk närhet mellan den direkt och den indirekt skadelidande, olika typer av skadevållande handlingar osv.

I såväl Sverige som Finland har nyligen presenterats lagförslag i fråga om skadestånd för icke-ekonomisk tredjemansskada. I det svenska betänkandet (SOU 1995:33) Ersättning för ideell skada vid personskada föreslås att en person som stått en dödad person särskilt nära skall ha rätt till skadestånd för personskada i form av psykiska besvär. Efterlevande till den som dödat skall däremot inte ha rätt till ersättning för "kränkning" eller för "sorg och saknad". Enligt det finska förslaget, som sannolikt kommer att behandlas i Riksdagen under kommande höst, ges vissa närstående rätt till ersättning för lidande då någon dödat genom en uppsåtlig eller grovt vårdslös handling. Eventuell lidandeersättning utesluter i princip inte möjligheten till ersättning för personskada. Förslaget är tämligen restriktivt och kommer knappast att ha stor praktisk betydelse. Det är dock en klar principiell förändring i det traditionella finska skadeståndsrättsliga tänkandet.

Reglerna om skadestånd för de här aktuella skaderiskerna är för närvarande föremål för revision i de nordiska länderna. Hittills har nordisk skadeståndsrätt i grunden följt ensartade linjer också om det funnits betydelsefulla differenser. Visserligen har relevansen av nordisk rättsenhet alltmer ifrågasatts, bl.a. genom det starka inflytandet från Europeiska Unionen. Det oaktat menar jag att i dessa skadeståndsrättsliga frågor, som samtidigt som de präglas av samhällsliga värderingar och moraluppfattningar kommer in på den enskilda individens mycket privata sfär, kunde lagstiftarna i våra länder på sikt överväga möjligheterna till större nordisk rättsharmoni.

Lagdommer *Jan Hein Eriksen*, Norge: Jag förde talan i den s.k. "Solaskaken" i Norges Høyesterett (NRt 1966 s.163) och företrädde där bilägarens försäkringsbolag. Høyesteretts majoritet fann att det inte var skäligt att ansvaret skulle täcka en moders chockskada vid sonens död i en trafikolycka. Majoriteten lade vikt vid att den omedelbara orsaken till olyckan var bristande uppmärksamhet hos bilföraren och att modern fick meddelandet på ett skonsamt sätt. De faktiska förhållandena var annorlunda i fallet NRt 1960 s. 357 i vilket en moder tillerkändes ersättning för chockskada vid förlusten av sin son. Skillnaden var att i 1960 års fall var skadevållarens handlande starkt graverande - en berusad man som inte hade något i bilen att göra satte sig i bilen och körde bilen över kajkanten med följd att pojken som satt i bilen drunknade. Händelseförloppet var upprörande i det att modern kom till kajen och förstod att sonen hade drunknat inne i bilen. Det bör nämnas att två domare i 1960 års fall röstade för att skadestånd inte skulle

utgå och att dessa två sex år senare deltog i avgörandet av "Solasaken" och också då röstade för att skadestånd inte skulle utgå. Å andra sidan deltog ingen av de domare som år 1960 röstade för att skadestånd skulle utgå i "Solasaken".

I "Solasaken" röstade ordföranden för att fru Sola skulle tillerkännas ersättning under en kort övergångsperiod "intill dess förhållandena igen faller till ro". Ordföranden uttalade vidare att det i enskilda fall förekommer att följderna av chockskada blir bestående, men att detta inte kan ses som en naturlig följd av bruket av motorfordon och att det därför inte är naturligt att den ansvarige för motorfordonet skall betala för detta slags följder med mindre ganska speciella omständigheter föreligger, som t.ex. i NRt 1960 s. 357. Jag måste erkänna att jag i dag, 30 år senare, är benägen att ansluta mig till minoritetens uppfattning i "Solasaken". Att en förälder drabbas av chockskada vid förlusten av sitt barn kan knappast anses opåräkneligt. Däremot kan det vara opåräkneligt att en skadelidande blir stadigvarande vanför. Sådant bör därför bara ersättas när det föreligger särskilda omständigheter, som i 1960 års fall och i fallet NRt 1985 s. 1011. I det senare fallet blev en man som stod på en perrong träffad av en lykta som var fäst på ett lok som passerade stationen. Behandlande läkare beskrev skadan som den värsta han hade sett. Hustrun, som stod på perrongen med sin man, tillerkändes ersättning för chockskada.

Till sist vill jag nämna ett gammalt rättsfall, NRt 1867 s. 324. En lantbrukare och hans gravida hustru kom åkande i en vagn dragen av en häst. Plötsligt stoppades hästen av en man som samma dag hade varit i slagsmål med lantbrukaren. Mannen gav sig på nytt på lantbrukaren. Hustrun blev då så skrämmd att hon fick missfall. Hon tillerkändes skadestånd av den angripande mannen. Høyesterett lade bl.a. vikt vid det graverande i den skadevällande handlingen. Måhända hade frågan om skadestånd bedömts på annat sätt om den skadevällande handlingen varit mindre graverande och om den ekonomiska skadan hade uppgått till större belopp.

Høyesteretts praxis synes ha genomgått en utveckling från år 1867 till år 1985 som ger god vägledning. 1985 års fall och minoritetens uppfattning i "Solasaken" indikerar att chockskador anses påräkneliga i dylika sammanhang och att det inte finns anledning att ställa dem i någon skadeståndsrättslig särställning.

Ordföranden *Pauli Ståhlberg*, Finland: Det är uppenbart att det inte är förnuftigt att i fråga om chockskada uttömmande precisera alla de skadefall som bör ersättas. Det skulle kunna leda till att många analoga fall stannade

utanför ersättningssystemet. Detta skulle i sin tur kunna leda till ett inkonsekvent ersättningssystem och i enskilda fall till orättvisa resultat.

Skadeståndets storlek måste i fråga om immateriella skador bestämmas genom en uppskattning. Inte heller då ersättningsbeloppet baserar sig på en tabell eller schablon finns det något objektivet sätt att fastställa ett riktigt belopp för ersättningen. Skadetabeller samordnar dock ersättningspraxis. Vidare gör de det möjligt att gradera olika skador efter storlek. Vid chockskador är det t.ex. motiverat att ersätta chocken till följd av eget barns död med ett större belopp än chocken av att ett främmande barn dött. I fråga om skadefall som är analoga med grundsituationen, t.ex. chocken av att någon annan än nära anhörig dött, kan ersättningsbeloppet sättas lägre än vid skador som uppstått vid grundsituationen. Med hjälp av olika och graderade ersättningsbelopp kan systemet göras omfattande, smidigt och konsekvent utan att skadeståndsansvaret blir alltför omfattande.

Verkställande direktören *Carsten Sommer*, Danmark: Jag menar att de psykiska skadorna är kraftigt undervärderade. Det hänger samman med att domstolarna nog anser att sådana skador bör ersättas, men att det är svårt att fastställa den faktiska skadan. Därför gläder det mig mycket att höra att man i Sverige och Finland har lagförslag på väg.

I Danmark är praxis restriktiv. Det viktigaste och mest vittgående avgörandet är en dom från Højesteret från år 1973 där en person som *själv* varit utsatt för en trafikolycka tillerkändes ersättning för chockskada. I kommentarer till domen har sagts, att den är mycket vittgående och att man inte kan räkna med att man i den närmaste framtiden kommer att utvidga ersättningsrätten ytterligare. Det finns såvitt jag vet inte några avgöranden i vilka en person tillerkänts ersättning på grund av meddelande om att en annan person blivit skadad.

Frågan om ersättning för chockskador har i Danmark särskilt diskuterats i de fall olyckan inträffat på arbetsplatsen. Det är i dessa fall vanligt att ersättning utgår för chockskada, t.ex. till banktjänstemän som utsätts för rån och lokförare som råkar ut för självmördare. I dessa fall är det i Danmark helt självklart att rätt till ersättning för chockskada föreligger. Det förefaller mig dock svårförståeligt att en busschaufför eller lokförare som råkar ut för att en person springer ut framför bussen eller tåget skall få ersättning för sin chockskada när samme chaufför eller förare inte får någon ersättning om samma sak händer honom när han kör privat. Ansvarsgrunden är ju i princip densamma: trafikförsäkringen med det objektiva ansvaret och arbetsskadeloven med i princip samma ansvarsgrund.

En mycket viktig fråga är, vilka förluster som ersätts. I Danmark utgår ersättning för inkomstförlust och men enligt vanliga regler. Ersättning bör också kunna ges för kostnader för psykologhjälp. Psykologhjälp är väldigt dyrt i Danmark. För att psykologhjälp skall vara till nytta måste den sättas in omedelbart efter olyckan. Om det kunde slås fast att chockskador skall ge rätt till ersättning och att däri skall ingå ersättning för psykologkostnader kunde de drabbade omedelbart efter en olycka söka psykologhjälp i förvisningen att de kommer att få sina kostnader härför täckta.

Justitierådet *Edvard Nilsson*, Sverige: Vid en diskussion om skadestånd för den här aktuella skadetyperna måste beaktas de samhällsekonomiska konsekvenserna av olika alternativa lösningar. Kostnaderna för skadestånden bärs i Sverige i första hand av försäkringsbolagen genom det överfalls-skydd som ingår i de flesta hemförsäkringar och i andra hand av Brotts-offermyndigheten. Om den svenska kommitténs förslag (SOU 1995:33) antas kommer kostnaderna också att drabba trafikförsäkringsbolagen.

Lagstiftaren kommer med all säkerhet att beakta de samhällsekonomiska aspekterna vid ställningstagande till olika förslag. Sveriges Högsta domstol har också betonat att om skadeståndsansvaret skall utvidgas så att det får större ekonomiska konsekvenser detta är en uppgift för lagstiftaren.

Som ett exempel på att de samhällsekonomiska konsekvenserna kan bli stora kan nämnas frågan om var gränsen skall sättas för anhörigas rätt till skadestånd. Om rätten inte begränsas till det fall att den initialt skadelidande avlider kommer ett mycket stort antal fall att aktualiseras med stora kostnader som följd. Det finns i och för sig goda rättspolitiska argument för att gå längre och tillerkänna även anhöriga till den som blivit allvarligt skadad rätt till ersättning, men kostnaderna för detta skulle bli så stora att lagstiftaren näppeligen skulle vara beredd att införa en sådan rätt.

Den lösning som den svenska kommittén föreslår - att man sätter gränsen vid dödsfall, men utvidgar det till dödsfall även i trafiken - skulle leda till en ökad kostnad om mellan 10 och 15 miljoner kronor för trafikförsäkringen, vilket skulle innebära en premiehöjning om 1 - 1,5 procent.

Närståendes skador kan antingen ersättas som personskador eller som rent ideella skador ("kränkning" eller "sorg och saknad"). I Sverige har den lösningen valts, att om närstående drabbats av en personskada så kan skadestånd utgå i vissa speciella situationer (enligt Högsta domstolen vid uppsåtligt dödande). Jag tror inte att det skulle vara gångbart att avskaffa den möjligheten till ersättning för personskada. Vid personskada utgår ersättning för bl.a. inkomstförlust, något som inte skulle bli fallet om man i stäl-

let inriktade sig enbart på en ersättning för "kränkning" eller för "sorg och saknad".

Ersättning för "sorg och saknad" förekommer i många andra länder, ibland parallellt med ersättning för personskada. Skadeståndens storlek bestäms i dessa länder ofta genom användning av tabeller eller schabloner. Systemet kan i vissa fall betecknas som både trubbigt och orättvist. Ersättningssystemet blir rättvisare om den psykiska skadans intensitet kan uppskattas i det enskilda fallet och skadestånd utges för personskada. Om ersättning utges för personskada är frågan om det finns någon anledning att till denna lägga ersättning för "kränkning" eller "sorg och saknad".

För försäkringsbolagen är ett viktigt argument för att gå över till schablonersättning att man då skulle slippa utreda och fastställa den psykiska skadan. Bolagen anser sig inte kunna begära att den anhörige skall vända sig till en psykiater för att få ett intyg om sina psykiska besvär. Det synes mig som om fördomar om att psykiska skador är "skamligare" än fysiska skador ligger bakom detta och att man med hänsyn härtill inte riktigt vill kräva samma utredning om psykiska skador som om fysiska. I framtiden bör man dock likställa de fysiska och de psykiska skadorna och kräva samma utredning för bägge skadetyperna.

Professor emeritus *Jan Hellner*, Sverige: Jag instämmer i Leena Sisula-Tulokas uppfattning att om fråga är om PTSD detta skall ersättas som en personskada i allmänhet. Det kan måhända vara svårt att i efterhand och utan tillgång till psykiatrisk sakkunskap avgöra huruvida det varit fråga om PTSD. I vissa situationer är dock PTSD en så naturlig följd att man torde kunna ställa beviskraven lågt. Det är viktigt att skilja dessa fall från de fall som i själva verket är ett slags tredjemansfall, nämligen genom att de anknyter till någon annans skada.

Det är vidare väldigt viktigt att skilja mellan ersättning för "sorg och lidande" och ersättning för psykiska besvär. Det förefaller som om bevisningen för de psykiska besvären i många fall varit ganska svag. I NJA 1995 s. 269 bestod bevisningen i underrätten i det att kvinnan meddelade att hon hade svåra besvär och ämnade uppsöka en terapeut. Jag tycker att man skall ställa större krav på utredningen och att man kan ställa samma krav på utredning beträffande psykiska skador som beträffande fysiska skador. Därigenom skulle man kunna avskilja ett antal fall som i realiteten handlar om ersättning för "sorg och lidande".

I det svenska betänkandet (SOU 1995:33) talas genomgående om att fråga skall vara om medicinskt påvisbara psykiska besvär. Det finns en annan mo-

dell, nämligen den modell som används i England. Där utges schablonmässiga belopp till ett antal närstående. Den engelska modellen har kritiserats för att gränserna för vem som är att betrakta som ersättningsberättigad närstående är för snäva. Det har dock diskuterats att vidga gränserna. Jag tror att detta skulle kunna vara ett bra system också för de nordiska länderna.

Avslutningsvis menar jag att det finns fall som bör jämföras med dödsfall, t.ex. våldtäkt och incest. Med hänsyn till de ökade kostnader för Brottsoffermyndigheten som skulle bli följden av att man införde en rätt till skadestånd också i dessa fall, torde det dock vara svårt att lagstiftningsvägen utvidga skadeståndsrätten till dem.

Advokat *Olav Willadsen*, Danmark: De bevis- och avgränsningsproblem som diskuterats i dag kan lösas. Värre är att ett antal skador inte ersätts, dvs. de är inte skyddade av den civila rättsordningen. Detta är en rättspolitiskt mycket väsentlig sak. Ett exempel är att i Danmark ersätts "tort" eller "kränkning" endast vid sexuella övergrepp. Våldsoffer får inte någon motsvarande ersättning.

Professor *Nils Nygaard*, Norge: Det norska rättsläget är otillfredsställande. Jag menar, i likhet med Jan Hein Eriksen, att majoritetens ståndpunkt i NRt 1966 s. 163 är föråldrad. På detta område sker en snabb utveckling och man kan med fog säga att domen från år 1966 och andra äldre avgöranden inte är av intresse i dag. I Norge utvecklas praxis för närvarande i riktning mot att uppsåtligt och grovt vårdslöst handlande kan ge upphov till ersättning utmätt efter skälighet. I tidigare praxis har hänsyn tagits till skadevållarens ekonomi, vilket lett till att ersättningsbeloppen blivit låga och symboliska. Från senare tid kan nämnas en läkare som blev ålagd att betala 50 000 kronor på grund av ett dödsfall vid sjukhuset.

Den norska arbetsskadeförsäkringen täcker inte "oppreisning". För att ersättning ändå skall kunna utgå tvingas domstolarna pressa det existerande regelverket. Som exempel kan nämnas en nyligen meddelad dom från Gulating lagmansrett. Fråga var om en arbetsolycka som i fråga om ekonomisk skada täcktes av trafikförsäkringen. De efterlevande yrkade "oppreisning" av arbetsgivaren. Domstolen ansåg att arbetsgivaren, ett aktiebolag, var skadeståndsskyldig i enlighet med principerna om organansvar och tilldömde de efterlevande flera hundra tusen kronor i "oppreisning". Domar som denna visar att regelverket är otillfredsställande i det att domstolarna tvingas pressa regelverket till det yttersta för att uppnå ett rimligt resultat.

Det finska förslaget är mycket intressant och jag förstår det så att det är gärningsmannen personligen som görs ansvarig. Det är visserligen rimligt

att gärningsmannen blir personligen ansvarig. Skadestånden måste dock begränsas till mera symboliska summor. Alltför stora summor måste undvikas; de gamla tankarna om blodshämnd får inte ges inflytande.

Rättschef *Severin Blomstrand*, Sverige: Det svenska betänkandet (SOU 1995:33) har remissbehandlats och vi räknar med att under hösten 1996 bereda ärendet för lagrådsremiss. Vi har ambitionen att ha kontakt med våra nordiska kollegor under lagstiftningsarbetet.

Hovrättspresident *Sven Ole Roos*, Finland: Såväl Sveriges som Finlands Högsta domstol har prövat frågan om föräldrar vilkas barn utsatts för svåra kränkningar och dödats skall ha rätt till skadestånd. Fallen har varit mycket lika och lagstiftningsunderlaget i de båda länderna har varit detsamma. Trots detta har domstolarna kommit till helt olika resultat. Sveriges Högsta domstol har, utan egentligt stöd i den svenska skadeståndslagen och med vissa rätt kraftiga reservationer, tillerkänt föräldrarna ersättning för personskada. Finlands Högsta domstol har däremot avslagit föräldrarnas yrkande om ersättning för lidande. Den finska domstolen, i vars avgörande jag deltog, ansåg mot bakgrund av tidigare praxis att ersättning för rent lidande inte kunde utgå. Vi hade också en lagstiftning som inte föreföll att tillåta detta. Vi ansåg att en ersättning i detta läge hade inneburit en så kraftig ändring av gällande rätt att den ankom på Riksdagen och inte på Högsta domstolen. Det gläder mig att saken nu förefaller att föras till Riksdagen.

Lagman *Hans Sjöquist*, Sverige: Jag skulle vilja ta upp frågan om skadestånd till barn som mister en av eller båda sina föräldrar. I sådana fall uppstår särskilda problem. Hur skall man t.ex. se på den situationen att ett barn mister sin ena förälder och barnet är i den åldern att det över huvud taget inte uppfattar vad som har hänt? Skall skadestånd utgå för något slags "uppskjuten sorg", "uppskjutet lidande" eller "uppskjuten psykisk störning"? I sådana fall synes det engelska systemet med ersättning enligt schablon vara tänkbart.

Referenten, docent *Håkan Andersson*, Sverige: Det har här framförts viss oro för att skadeståndsansvaret kan komma att utsträckas alltför mycket genom att successiva analogier görs. Jag tror inte att denna risk är så stor, förutsatt att argumentationen fokuseras på vad som faller utslaget i det konkreta fallet och att den allmänna grundsatsen om att analogier inte kan göras utifrån undantagsfall upprätthålls.

I likhet med Edvard Nilsson och Jan Hellner anser jag att man bör likställa fysiska och psykiska skador. Det finns ingen anledning att en fysisk

skada lättare skall leda till ersättning än en psykisk skada.

Det är riktigt att kostnadsaspekterna måste beaktas om man överväger att utvidga skadeståndsansvaret. Kostnadsaspekterna har försumrats i min uppsats. Jag förordar dock inte någon enkel huvudregel enligt vilken man utifrån vissa enkla kriterier kan utvidga skadeståndsansvaret. Fråga är om situationsanpassade lösningar för säregna fall. Jag tänker mig en rättsutveckling där man steg för steg, öppet och medvetet, tänjer en aning på gränserna eller åtminstone hittar flera förklarande omständigheter som kan göra rättsområdet mer förståeligt.

Debattledaren, justitierådet *Anders Knutsson*, Sverige: Mitt sammanfattande intryck är att man i de nordiska länderna känner en viss otillfredsställelse med rättsläget så som det har utvecklats på detta område och att man försöker att flytta fram positionerna efter litet olika vägar men med en viss osäkerhet om hur långt man vågar gå. Håkan Anderssons illustration kan vara ett intressant sätt att nalkas den här problematiken.

Jag har ett intryck av att när man vid bedömning av ett konkret fall kommit så långt att man konstaterat att ersättning bör utgå det finns en viss benägenhet att sänka beviskraven. Så länge man beloppsmässigt håller sig på en rimlig nivå synes det mig som om man inte ställer de krav på bevisning om den psykiska skadan som man egentligen borde göra. En schablonmodell liknande den engelska kan här vara värd att fundera på.

Jag vill tacka referenten, korreferenten, alla diskussionsdeltagare och alla som lyssnat för ett intressant och inspirerande sektionsmöte.

Sektionsmöte

Kumulation av sanktioner på skatteområdet

Referent: Biträdande professor, jur. dr *Asko Lehtonen*, Finland
Korreferent: Landsrettsagfører *Aage Spang-Hanssen*, Danmark
Debattledare: Förvaltningsrådet *Olof Olsson*, Finland
Referatskrivare: Kammarrättsfiskalen *Nils Sköld*, Sverige

KUMULATION AV SANKTIONER PÅ SKATTEOMRÅDET

Av biträdande professor, jur. dr. *Asko Lehtonen*, Finland

1. Inledning

Internationellt är det allmänt bekant att sammanjämkningen av ett straffrättsligt och skatteadministrativt sanktionssystem, som grundar sig på den skattskyldiges felaktiga förfarande är problematisk, då båda systemen har skilda sanktioner och då åläggandet av sanktionerna sker separat. Härvid föreligger fara för orättmätig kumulation av sanktionerna, vilket fenomen allmänt benämns för sanktionskumulation.

Problemen kan återföras till skillnaderna i de straffrättsliga och skatteadministrativa sanktionssystemen, å ena sidan gällande materialrättsliga saker och å andra sidan förfarandet. Ämnets mångsidighet tillåter inte en mer ingående behandling av alla därtillhörande omständigheter inom ramen för tillbudsstående sidosantal. I enlighet med givna föreskrifter är det bara att foga sig i att behandla centrala spörsmål och en del fakta måste lämnas på ett mer generaliserande och frågeställande plan.

Vid en nordisk tillställning vore det önskvärt att man vid behandlingen av ett ämne tar hänsyn till särskilda drag i varje nordiskt land. Indelningen av föreliggande ämnesområde i såväl straffrättsliga som skatterättsliga aspekter, ger inte tillfälle till specificerad behandling av vart och ett nordiskt land. På grund av ämnets omfattning ser jag mig tyvärr tvungen till att begränsa min synvinkel. Jag behandlar spörsmålen främst ur Finlands rättsordnings synvinkel. Jämförelser gör jag närmast med Sveriges rätt. Urvalsprincipen står att finna i den historiska kulturgemenskapen. Enligt tradition hör det till den finska juristen och speciellt den rättsvetenskapliga forskaren att, förutom kunskaper i Finlands rättsordning även relativt väl behärska och följa med Sveriges rätt. Traditionen grundar sig på Sveriges och Finlands tidigare statsgemenskap och den rätts- och samhällsordning, som uppstod därigenom. I spåren härav skönjes fortfarande en betydande likhet i rättsordningen. Utgående från detta kan den finländska forskaren tryggt göra jämförelser mellan Sveriges och Finlands rättsordningar. Samnordisk lagberedning och annat samarbete har minskat skillnaderna i rättsordningen mellan de nordiska länderna. Trots det skiljer sig Islands, Norges och Dan-

marks rätt i sådan omfattning mer från Finlands rättsordning, att en jämförelse med dem inte är lika tillförlitlig som jämförelsen med Sveriges rättsordning. Speciellt svårt är det att på ett tillförlitligt sätt klargöra i skillnaderna mellan administrativa förfaranden. Av dessa orsaker anser jag det bäst att nöja sig med, att korreferenten i sitt anförande och de övriga deltagarna i sina inlägg, kompletterar behandlingen i avseende å de andra nordiska ländernas särdrag.

2. Sanktionskumulation

Med **sanktionskumulation** avser jag i detta sammanhang en situation, till vilket ett lagstridigt beteende hör två eller ett flertal negativa sanktioner. Med en **negativ sanktion** avses i detta sammanhang en obehaglig och menlig påföljd som förorsakas av avvikelser från normerna.

Prima facie verkar saken vara ett sådant begränsat problem, där det är fråga om en sammanjämkning av skatteadministrativ skatteförhöjning (eller skattetillägg som det heter i Sverige) och straffrättslig bestraffning. Sanktionskumulationen är som fenomen mycket mer mångfasetterad, varför det är skäl att analysera dess systematik.

Sanktionskumulation kan bestå av å ena sidan anhopningen av de officiella eller **formella påföljder**, vilka tillhör det formella kontrollsystemet, bestämda av domstolen och annan myndighet och å andra sidan av anhopningen av formella och **informella** eller inofficiella eller faktiska sanktioner.

Då förändringen av samhällets strukturer och verksamhetsformer blir allt mer komplicerad uppstår lätt parallella system, i vilka man för samma beteende gör flera beslut. Påföljden blir härvid lätt en anhopning av sanktioner. Sanktionskumulationssituationen har kunnat uppstå i samband med samhällets utveckling antingen på ett analytiskt eller syntetiskt sätt.¹

I den **analytiska** utvecklingen spjälks den tidigare helheten upp i delar. Som ett gott exempel på detta kan nämnas böter, som i den gamla svensk-finska rättsordningen var en helhet, omfattande gottgörelse för målsäganden och som räckte t.o.m. till enda påföljd även för grovt brott. Så småningom gavs en del av boten åt samhället eller "det allmänna". Senare urskiljdes skadestånd och konfiskation. Botsystem har uppdelats i tre separata påföljder: böter, skadestånd och konfiskationspåföljd.

¹ Se Anttila-Törnudd: Kriminologi i kriminalpolitisk perspektiv. Stockholm 1973 s. 189-190.

Kännedom om den historiska utvecklingen hjälper att förstå, att böter och skadestånd kan förorsaka sanktionskumulering. En mer förståelig situation uppstår då, när en person som är dömd till straff åläggs ett ansevärt skadeståndsansvar för annan än sin egen skatt. Vid kartläggningen av sanktionskumuleringens hävningsalternativ är det liksom orsak att komma ihåg den analytiska utvecklingen av dessa påföljder. Man har under senare år, både i den anglosaxiska och den tyska kriminalpolitiska diskussionen, åter framfört åsikter, enligt vilka skadestånd i vissa fall kunde brukas som sådan straffrättslig påföljd som helt skulle ersätta annat straff.²

I den **syntetiska** utvecklingen är enskilda sanktioner förknippade med varandra. Med andra ord riktas ända från början emot en person flera av varandra oberoende negativa påföljder på grund av samma beteende. En typsituation rör ett fall, där straffet, utfärdat av domstolen och administrativa sanktioner åtgärdade av förvaltningsmyndigheterna riktas mot samma person. Sedan gammalt är det känt att man föreskrivit tjänstemän och militärer disciplinpåföljder enligt administrativ ordning samt straffrättsliga påföljder för samma gärning. Likaså har parallella straff och administrativa tvångsvårdåtgärder varit bekanta. Ytterligare kan man förutom straffen nämna indragning av vissa särskilda tillstånd, såsom körkort, näringsstillstånd eller auktorisationsförluster, eller förbud, såsom näringsförbud. I dessa fall berör en parallell situation ett straff som bör dömas på grund av skattefusk och skatteförhöjning som påförs i beskattningsförfarandet.

Man bör komma ihåg motsvarigheten i de uppräknade sanktionskumuleringssituationerna, då man börjar överväga de lösningsalternativ som hänförs till skattefusk. På många områden har man kunnat eliminera kumuleringen eller mildra dess verkningar, då man tagit sig an problemen.

I syntetiska utvecklingssituationer är helt regelmässigt problemet, att bestämmanderätten tillhör ett flertal myndigheter, vilkas kontakt sinsemellan möjligen har försvagats på ett mångfasetterat sätt i det utvecklade samhället och vilka kan följa olika värderingsgrunder i sin verksamhet. Uppdelningen av skattelagstiftningen i flera skattelagar och det separata beskattningsförfarande som hänförs sig därtill kan mångfaldiga den sanktionskumulering som berör skattefusket.

Vid värderingen av preventiva verkningar man i kriminalpolitiken enbart fäst uppmärksamhet vid de effekter som hänförs sig till gripandet och

² Se t.ex. Zila: Skadestånd till brottsoffer som en straffrättslig påföljd i skuldfrihet och ansvarslöshet. Helsingfors 1994 s. 229-239.

straffprocessen, fastän den skyldige inte skulle dömas påföljd. Från denna synvinkel kan man inte lämna obeaktat de till skattefusk hänförande verkningar, som å ena sidan härrör sig från skattegranskning och bestämning av skatteförhöjning och å andra från förundersökning och domstolsbehandling. Parallella sanktionssystem förorsakar i sin form av dubbelt förfarande upprepade ekonomiska kostnader och själsliga lidanden.

Bestrafningen av handlingar som ansluter sig till skattefusk kan förorsaka sedvanliga informella sanktioner, såsom förlust av arbetsplats samt diskriminering av den skyldige och hans familj förorsakad av omgivningen. Skattebrott, såsom annan ekonomisk brottslighet, kan ofta behäftas med ett ovanligt omfattande offentliggörande utfört av kommunikationsmedlen. Detta förorsakar press på och anpassningssvårigheter för den skyldige och därtill menliga verkningar med anledning av långvarig förundersökning och domstolsförhandling.

3. Nackdelar av sanktionskumulationen

Helhetsfördelning som uppstått på analytisk väg kan man anse för en naturlig följd av samhällsutvecklingen. Sanktionskumulation kan då vara skenbar och påföljdernas mångfald är i sig inget egentligt problem. Här är det vanligen fråga om exempelvis uppdelningen av gammal bot i böter, skadestånd och förverkandepåföljd. Böter döms på grund av sedvanliga preventiva orsaker som hänför sig till straff. Skadestånd döms ut så att målsäganden försätts i en situation som föregår skadan eller ersätts för åsamkade skador. Med konfiskation elimineras bland annat den ekonomiska fördel som brottet åstadkommit.

Sanktionskumulationens negativa företeelser är mer betydande i sådana fall, som uppstått i syntetisk utveckling. Påföljdernas faktiska innehåll har möjligen förändrats, vilket man nödvändigtvis inte beaktat vid revidering eller förenhetligande av systemen.

Vid utredandet av nackdelarna kan man fästa uppmärksamhet vid följande.³

3.1 Rättvisa

Helhetspåföljd, som hänför sig till samma gärning kan med anledning av mångfald eller sanktionskumulation bli alltför sträng. Detta slutresultat

³ Se Anttila: Rikosseuraamusten kumulatiivisuuden oikeussosiologista tarkastelua (Zur Kumulation in den sanktionen aus Verbrechen), Lakimies 1964 s. 678-679.

påverkas ofta av omständigheten, att i varje berörd myndighets vetskap enbart finns de sanktioner som ålagts av denna myndighet och att man inte vid prövningen av påföljderna beaktar de negativa sanktioner som annan myndighet förelagt.

3.2 Likställighet

Sanktionskumulationen förorsakar ofta den konsekvensen att gärningar som är likartade till sitt straffvärde sanktioneras på ett från varandra avvikande sätt, ifall man inte beaktar sanktionernas sammanlagda verkan. Som exempel kan tas ett vanligt bedrägeri och skattebedrägeri. Till det vanliga bedrägeriet hör straff och skadestånd såsom regelmässiga negativa sanktioner. Som sanktion för skattebedrägeriet föreligger vanligen dessutom skatteförhöjning. Brottenas tillvägagångssätt och skadlighet och den skuld som gärningsmannen ådagalagt i brottet kan vara fullständigt desamma. Även offret för brotten kan vara densamma eller staten. I en dylik situation kan skattebrottslingen med orsak fråga, varför han dessutom utsätts för sträng skatteförhöjning, om straffpåföljderna är desamma. Likheten i brottens straffvärden förutsätter, att man på något sätt beaktar den administrativa skatteförhöjningen vid straffmätningen.

3.3 Rättsskyddet

Till ett förvaltningsförfarande hänför sig inte heller ofta samma garantier för rättsskydd som i den rättegång i brottmål som sker i domstolen. Bristerna i ett förvaltningsförfarande kan bero på summariskt förfarande, fördelningen av bevisbördan, den låga bevisröskeln (beviskrav) och bristfälligheten i den muntliga förhandlingen samt avsaknaden av möjligheter till erhållandet av fri rättegång.

3.4 Allmänpreventiva synpunkter

Sanktionskumulationen försvagar i allmänhet allmänpreventionen, om till allmänhetens kännedom endast kommer en del av sanktionerna eller de straff som domstolarna dömt. För en utomstående person kan påföljderna verka mycket mildare än de i verkligheten är, såvida de administrativa påföljderna inte är offentliga t.ex. på grund av skattesekretessen. På grund härav skulle det vara optimalt, att alla formella sanktioner skulle vara samlade i ett sanktionssystem och att de skulle dömas i samma domstolsförhandling.

3.5 Individualpreventiv synvinkel

Påföljdernas mångfald kan innebära konfliktfyllda resultat och sålunda försämra individualpreventiva mål. Innehållet i en påföljd kan förorsaka en situation, som i sin helhet fråntar betydelsen av ett annat beslut. Denna påföljd hänför sig ofta till olika värderingsgrunder hos myndighetsutövarna. Domstolarnas åtgärder, som skulle underlätta brottslingens anpassnings-svårigheter, kan förlora sin betydelse på grund av sträng beskattning enligt uppskattning och skatteförhöjning.

3.6 Rationalitet

Ett straffrättsligt och skatteadministrativt sanktionssystem innebär dubbel behandling av samma ärende hos myndigheterna. Under det gångna årtiondet har myndigheternas kostnadsbesparingar blivit allt mer angelägna. Ur denna synvinkel kan det inte anses motiverat att man ålägger skilda sanktioner i två separata behandlingar.

4. Sammanjämkning av straff och skatteförhöjning

För att skydda skattetagarens fiskaliska intresse eller den offentliga ekonomins medelanskaffning kan man anse det klart, att straff och skatteförhöjningar behövs för deras allmänpreventiva effekters skull. I allmänhet kan man också anse godtagbart, att den skada som genom bedräglig åtgärd åsamkat skattetagaren bör ersättas.

Föremål för intresse i detta sammanhang är den omständigheten, att ett beteende sanktioneras två olika gånger. Ordningen är i allmänhet den, att först verkställs beskattning och samtidigt påförs eventuell skatteförhöjning. Härefter kan en rättegång i brottmål följa, där man kan döma straff. Som utgångspunkt i mitt anförande är antagandet, att skatteförhöjningar i allmänhet är så betydande ekonomiska sanktioner, att man inte kan lämna dem helt obeaktade. Problemet rör sålunda frågan, hur påföljdernas mångfald förorsakad av sanktionskumulationen skulle beaktas, exempelvis för att undvika alltför stränga sanktioner.

Straffmättningsstadgandena möjliggör i allmänhet den omständigheten, att skatteförhöjning, som tidigare ålagts för samma gärning beaktas vid straffmätningen. Exempelvis enligt stadgandena i Sveriges brottsbalk 29 kap. 5 § första stycket punkt 8 och Finlands strafflag 6 kap. 4 § kan skatteförhöjning beaktas för att undvika obilligt resultat.

I motiveringar av ett av de tidigare avgörandena i Sveriges högsta dom-

stol har man uttalat: "Vid straffmätningen bör hänsyn tagas till att U (den tilltalade) får antagas bli påförd skattetillägg." (Se NJA 1974 s. 198.) Man har även senare gett betydelse åt skatteförhöjningen vid straffmätning vid sidan av andra omständigheter, varvid ytterligare en kännbar skatteförhöjning har kunnat leda till att man inte förenat den villkorliga domen med bötesstraff. (Se Thornstedt – Rabe – Eklund: Skattebrott (1994) s. 54-57). Samma ståndpunkt har tagits redan vid förarbetena till Sveriges skattebrottslag. (Se prop. 1971:10 s. 351 och 364.) Finlands högsta domstol har i samma spörsmål gett ett prejudikat med följande innehåll:

HD 1981 II 14: Vid straffmätning beaktades såsom straffnedsättande omständigheter de stränga ekonomiska påföljder, vilka ålagts de åtalade i form av skatteförhöjningar och -tillägg.

Ur den svenska och finska rättens synpunkt föreligger inget hinder för att man vid straffmätningen beaktar tidigare ålagd skatteförhöjning.

I skenet av refererad rättspraxis känns det överraskande att man i delbetänkandet av 1993 års skattebrottsutredning presenterat följande uttalande: "Det förekommer likväl knappast i praktiken att en domstol som dömer till ansvar för skattebrott uttryckligen i domskälen åberopar den omständigheten att skattetillägg ålagts." (Se Översyn av skattebrottslagen. SOU 1995:10 s. 293.) I betänkandets uttalande anses naturligt bland annat av den orsaken, att skatteförhöjning i princip är en obligatorisk påföljd. Man kan rikta kritik mot det ställningstagande som framlagts i betänkandet. Ur processrättslig synvinkel vore det viktigt, att man i domsmotiveringarna uttrycker öppet, vilka omständigheter som inverkat på straffmätningen. Ovan redogjorda allmänpreventiva synpunkter försvarar även det ställningstagandet, att beaktandet av skatteförhöjningen framkommer i beslutet.

I skattebrottsutredningen (SOU 1995:10) har man mångsidigt behandlat sanktionskumulationen, fastän man där inte presenterar åtgärder för eliminering av dubbelbestraffning. Betänkandet avslöjar för egen del, vad bevarandet av sanktionskumulationen beror på. I betänkandet behandlas problemen i första hand ur byråkratisk eller domstolarnas och skattemyndigheternas synvinkel. Dessa instanser är dessvärre inga parter (sakägare), utan det är skattetagaren eller staten och den skattepliktige. I betänkandet har man glömt att myndigheterna bara betjänar parterna. I betänkandet klargör man de olägenheter, som sanktionskumulationen förorsakar den skattskyldige. I betänkandet underkastar man sig problemen genom att konstatera, att sanktionskumulationen är en konsekvens av systemet och att motsvarigheter står att finna på många andra områden.

Sanktionskumulationens paradox ligger däri, att problemet identifieras, utan att åtgärdas. Sanktionskumulationen är en följd av systemet, såsom man konstaterar i betänkandet. Systemet borde förändras, så att sanktionskumulationen skulle försvinna.

Det spaltutrymme som här står till förfogande möjliggör inte en omfattande diskussion av ämnet, varför jag nöjer mig med tesliknande konstateranden, vilket jag inledningsvis konstaterade.

Sanktionskumulation är ett kriminalpolitiskt problem. Saken bör således granskas ur kriminalpolitisk synvinkel.

De skatteförhöjningsstadganden som innefattas i Danmarks, Finlands, Norges och Sveriges skattelagstiftning är i allmänhet märkbart stränga. De möjliggör användningen av kännbara ekonomiska sanktioner. Allmänt taget kan sägas, att skatteförhöjningspåföljderna ofta är strängare än dömda bötesstraff, såväl i jämförelse med skattebrott som andra ekonomiska brott. Stränga skatteförhöjningar och därtill fogade straff innebär faktiskt, att man strävar efter att påverka med hjälp av strängheten i sanktionen eller såsom fordom med sanktionernas avskräckande effekt. Då har man glömt det, i kriminologiska undersökningar konstaterade faktumet, att man genom märkbart strängare straff bara erhåller en kortsiktig effekt. För inom kort förloaras effekten – man vänjer sig vid sträng straffnivå.

Förutsättningen för sanktionens allmänpreventiva verkan är bland annat sannolikheten för upptäckt, vilket är av betydelse speciellt för de brott, för vilkas del den potentiella gärningsmannen väger skillnaden mellan upptäckten och straffet samt den nytta som brottet skulle medföra. Skattebrotten är ofta brott, till vilken man fogar planmässighet. Ett lyckat skattefusk medför i allmänhet åt gärningsmannen en märkbar ekonomisk nytta, emedan skattesatserna är höga. Enligt utredningar som gjorts i de olika nordiska länderna är skattebrotten allmänna, men den dolda brottslighetens omfattning är stor. Risken för upptäckt är inte en märkbar faktor i anknytning till skattebrott. Stränga straff kan då inte ha önskvärd effekt, eftersom risken för upptäckt blir föga. De som blivit upptäckta är ställföreträdande lidande (syndabock) i systemet. Dubbelbestraffning av skattefusk är inte rationellt ur allmänpreventiv synvinkel. Den skapar endast onödiga kostnader och olägenheter.

Skatteförhöjningar verkställs i allmänhet mycket formalistiskt i ett massaliknande skatteförfarande. Individuella faktorer beaktas inte alltid i tillräcklig utsträckning. Det uppstår missnöje gentemot systemet. En formalistisk sanktion innebär en återgång till ett förfarande enligt de absoluta straffteorierna.

Bestraffning har inte ett preventivt syfte som riktas mot framtiden, utan straffet betraktas som soning för ett brott. Ofta saknas fasta och klara regler för vilka fall av uppdagat skattefusk som blir föremål för rättegång i brottmål. Föremål för skattemyndigheternas val är bland annat sådana tidsmässiga variationer, som inte kan förklaras med antagna förändringar i totalbrottsligheten. Under det gångna årtiondet har exempelvis skattemyndigheterna i Sverige och Finland gjort anmälningar om misstänkta skattebrott i väsentligt mindre utsträckning än tidigare. (Se SOU 1995:10 s. 137-145 ja Rikollisuustilanne 1994 (Crime in Finland 1994). Rättspolitiska forskningsinstitutet s. 63-65.) Förändringarna kan inte förklaras på annat sätt än att myndigheternas anmälningsaktivitet har förändrats. I praktiken betyder detta att selektionen av föremålet för straff kan vara slumpmässigt. De som råkar ut för rättegång i brottmål är kriminalpolitiskt ofta ställföreträdande lidande (syndabock). De omständigheter som förutsätter rättvis och likvärd behandling försvarar inte heller dubbelt sanktionssystem, eftersom selektionen av föremål för bestraffning inte sker på konsekventa grunder.

På vilket sätt borde man avlägsna sanktionskumulationen, ifall den inte är till nytta för skattetagaren och om den är till men för både skattetagaren och den skattskyldige? Lösningen kan vara mycket enkel. Som modell kan det inbördes förhållandet mellan administrativt disciplinförfarande och rättegång i brottmål föreligga. Om disciplinpåföljd anses för tillräcklig sanktion, förs förseelsen inte till domstolsbehandling, utan den behandlas såsom disciplinåtgärd. Brott förs till domstol, ifall disciplinpåföljd inte är tillräcklig påföljd. Då behandlas ärendet inte såsom disciplinåtgärd. På motsvarande sätt kunde man förfara beträffande skattefusk. Ifall skatteförhöjning anses som tillräcklig påföljd, leder skattefusk inte till domstolsbehandling. Nuförtiden förfar man i allmänhet sålunda. Sanktionskumulation uppstår i sådana situationer, då enbart skatteförhöjning inte anses vara tillräcklig sanktion. Problemet är, att först påförs skatteförhöjning och sedan dessutom anmäls ärendet till straffprocessuellt förfarande. Sanktionskumulation skulle elimineras i de flesta fall genom att skatteförhöjning inte skulle påföras då avsikten är att skattefusk skall bli föremål för rättegång i brottmål. Det förutsätter att man enkelt ändrar systemet så, att skattemyndigheterna har rätt att avhålla sig från att verkställa skatteförhöjning, om man gör en skattebrottsanmälan till polisen.

I alla fall skulle det tydligen inte vara möjligt att handla på föreslaget sätt. Till en början kan man avslöja endast en liten del av det skattefusk, enligt vilket man verkställer skatteförhöjning. Senare kan den återstående delen av skattefusk uppdagas, varefter skatteförhöjning inte längre anses

som tillräcklig sanktion. I ett dylikt fall kunde domstolen beakta den erlagda skatteförhöjningen som ett avdrag i samband med straffmätningen.

5. Kumulation av skatteförhöjningar

Skatteförhöjningarna kan även hopa sig sinsemellan. Jag utesluter de fall, där den skattskyldige vid olika tidpunkter gjort ett flertal olika skattefusk, vilka inte står i inbördes förhållande.

En anhopning av skatteförhöjning kan likställas med sanktionskumulation t.ex. då en företagare inte bokför sådana försäljningsinkomster, enligt vilka inkomstskatt och mervärdesskatt samt eventuella andra skatter, såsom accis eller punktskatt skall påföras. Dessa skatter regleras i särskilda lagar, vilka var och en har egna skatteförhöjningsstadganden.

Skilda skatteförfaranden leder regelmässigt till att det för varje skatt påförs skilda skatteförhöjningar till sitt fulla belopp. Denna typ av anhopning av påföljder har i allmänhet uteblivit från den kriminalpolitiska diskussionen.

Skattefusk grundar sig ursprungligen på ett beteende – att man låter bli att bokföra inkomster. Beteendet differentieras dock som skilda skattebrott, om man för varje skatt lämnar in skilda skattedeklarationer.

Enligt den straffrättsliga bedömningen uppfyller beteendet både rekvisit för bokföringsbrott och skattebedrägeri. Dömande av straff vållar inga problem enligt nordiska strafflagar, för enligt enhetsstraffprincipen kan man för flera brott bestämma ett gemensamt straff.

Det straffrättsliga systemet beaktar helheten, men för det skatterättsliga systemet gestaltas inte totalitet.

I skatteförfarandet är det möjligt att avlägsna anhopning av skatteförhöjning genom skattemyndigheternas interna samarbete. Ifall skattefusken är så grova, att skatteförhöjning inte kan anses som tillräcklig påföljd, följer rättegång i brottmål, där man ändå borde beakta helheten. I dylika fall framträder allt tydligare krav på, att man bör beakta skatteförhöjningarna vid straffmätningen. En mångfaldig sanktionskumulation skulle bäst undvikas vid ett sådant system, där man i stället för ett flertal skatteförhöjningar och straff skulle bestämma ett gemensamt straff.

6. Kumulation av förfaranden

Det nuvarande systemet kan leda till, att man hamnar att enskilt värdera sanktion av skattefusk vid skatteförfarande och i rättegång i brottmål. Man hamnar att framlägga samma material på två olika ställen. Två skilda myn-

digheter gör beslut i samma ärende. Såvida den skattskyldige är missnöjd med både skatteförhöjningen och straffet, bör han söka ändring enskilt för vardera besluten. Två skilda myndigheter behandlar samma ändringsansökan.

Dessa olägenheter i förfarandet underskattades i skattebrottsutredningen (se SOU 1995:10 s. 294). I ställningstagandet har man på sätt och vis lämnat obeaktat alla de tråkiga erfarenheter, som den svenska staten hade i fallet med den kända svenska skådespelaren Max von Sydow.

De svenska förvaltningsdomstolarna godkände inte i tiden skådespelarens krav, att han skulle höras i muntlig förhandling beträffande de stränga skatteförhöjningar som ålagts honom. Skådespelaren vände sig härefter till Europadomstolen som verkar i Strasbourg. Under behandlingen i domstolens första instans eller i kommissionen gjordes mellan den svenska staten och skådespelaren en förlikning, som blev kostsam för den svenska staten. Härefter ändrades Sveriges lagstiftning så, att förvaltningsdomstolarna bör hålla muntlig förhandling angående skatteförhöjning, om den skattskyldige anhåller därom.

Frågan gällde tolkningen av 6 artikeln 1 punkten i Europarådskonventionen om mänskliga rättigheter. Forskare i internationell rätt är benägna att tolka nämnda avtalspunkt så, att sträng skatteförhöjning skulle kunna anses för där avsedd "kriminaltalan". Skatteförhöjning jämföras således med böter.

Ett förfarande enligt principerna i rättsstaten skulle förutsätta införande av nödig muntlig förhandling både i allmän domstol och förvaltningsdomstol. Dylikt förfarande är till sin kostnad hög och besvärlig både för skattebetalare och den skattskyldige. Förfaringsmässiga synpunkter försvarar även upphävandet av sanktionskumulation och koncentrerat av bestämmande av påföljderna till ett förfarande.

Skatteförhöjning är en straffartad påföljd, som kan med sina ekonomiska effekter vara sträng. Av denna orsak stöder ovan presenterade synpunkter om rättsskyddet och individualprevention ett antagande av ett sådant system, där bestämmandet av flera påföljder skulle koncentreras till allmän domstol.

7. Sammanfattning

Bestämmande av skatteförhöjning och straff på grund av ett skattefusk leder nuförtiden till sanktionskumulation. Straffrättsliga stadganden möjliggör beaktande av tidigare påförd skatteförhöjning i samband med straff-

mätning. Bestämmandet av skilda sanktioner förorsakar en behandling av samma ärenden vid två olika förfaranden.

Sanktionskumulationens olägenheter skulle man kunna avlägsna genom att koncentrera bestämmandet av de negativa sanktionerna till ett förfarande. Mildare fall skulle kunna lämnas helt beroende av skatteförhöjning, så som man nuförtiden i allmänhet gör. Utdömmande av sanktion för grövre fall skulle i allmänhet vara möjligt att koncentrera i sin helhet till rättegångar i brottmål.

Skadestånd kan utgöra sanktionskumulation tillsammans med andra påföljder. Det har inte funnits möjligheter att fördjupa sig i alla problem kring denna kumulation inom ramen för detta anförande. En menlig kumulation kan uppstå speciellt då, när skadestånd rör skatter som debiteras annan och då skadeståndet inte grundar sig på bedrägligt förfarande. En intressant fråga i detta sammanhang skulle vara, skall man kunna utnyttja ett skadestånd till sitt fulla belopp i stället för andra sanktioner. Ett dylikt alternativ kunde ligga i målsägandens eller skattetagarens intresse.

Kumulation av sanktioner på skatteområdet

Sektionsmöte

Referatskrivare: Kammarrättsfiskalen *Nils Sköld*, Sverige

Debattledaren förvaltningsrådet *Olof Olsson* hälsade välkommen till sektionsmötet och presenterade referenten, korreferenten och referatskrivaren samt redogjorde för uppläggningsen av mötet.

Referenten biträdande professor *Asko Lehtonen*, Finland, inledde med en genomgång av huvudpunkterna i det skriftliga materialet.

Korreferenten landsretssagfører *Aage Spang-Hanssen*, Danmark: Det emne vi her drøfter er centralt for de skandinaviske velfærdssamfund. Vort ønske om at sikre velfærd for alle modsvares af

- a/ et internationalt set højt afgiftniveau på ca. 50 % af bruttonationalindkomsten,
- b/ en stor vægt på de såkaldte direkte skatter, det vil sige skatter på lignet de indkomster, som oppebres af personer og selskaber.

Disse forhold taler for, at så sige disciplinen opretholdes gennem kraftige straffesanktioner overfor dem, der søger at unddrage sig deres del af betalingen.

Her over for står det fundamentale, at vi ønsker at leve i et retssamfund, hvor ingen skat pålignes uden følge en (helst nogenlunde forståelig) lov og hvor den enkelte har en realistisk mulighed for på betryggende vis at få efterprøvet, at han eller hun ikke afkræves for store beløb.

Disse hensyn er forskelligt udformet i de enkelte skandinaviske lande. I Danmark har vi ikke systemet med automatiske skatteforhøjelser/skatte-

tillæg. Vi har derimod et bødesystem som i sine praktiske konsekvenser nærmer sig systemet med skattetillæg.

I princippet afgøres alle spørgsmål om straf for forsætlige eller groft uagtsomme overtrædelser af skattelovgivningen af domstolene. Men hvis skatteyderne ønsker det kan man - bortset fra grove overtrædelser - få sagen afgjort administrativt, det vil sige ved forhandling med den lokale skattemyndighed og dette sker i 90 % af alle tilfældene. Både domstole og skattemyndigheder følger da den praksis, at man ved forsætlige overtrædelser afkræver en bøde på det dobbelte af det for lidt erlagte skattebeløb og ved groft uagtsomme overtrædelser en bøde svarende til det for lidt betalte skattebeløb. Når tallet er så højt som 90 % skyldes det, at realiteten er, at befolkningens skræk for at blive tiltalt i en skattestraffesag er så stor, at alle der har mulighed for det vælger den administrative løsning - også selv om de måske havde en chance for at blive frifundet ved en retssag.

Den danske ordning er næppe i strid med menneskerettighedskonventionen idet, borgeren har krav på, at strafsørgsmålet afgøres af domstolene. Det forhindrer imidlertid ikke, at den danske ordning virker tungt.

Personlig er jeg noget tiltalt af det finsk/svenske system. I mange tilfælde kunne der være behov for at sanktionen er en tillægsskat og ikke en bøde. Bøde er jo straf og det danske system virker meget tungt.

Skattestrafferetten er jo noget helt specielt. Alle kan forstå, at et samfund må straffe en række positive handlinger som simpelthen er uacceptable så som tyveri, manddrab og voldtægt. Men uorden, sjuisk, dårlig begavelse og konstant beruselse er ikke strafbar. Skatteretten retter sig jo imidlertid mod alle borgere, også den der af tilbøjelighed eller andre grunde lever livet anderledes end de fleste.

Lad mig tage to eksempler:

- Tillidsfulde hustruer findes endnu. Det er ikke helt sjældent, at gifte kvinder, i en ikke altid begrundet men fuldstændig tillid til mandens talent for regnskabsføring, helt overlader udfyldelsen af selvangivelsen til ham. Hvis dette fører til, at hustruens formue eller formueafkast ikke er rigtigt oplyst, får hustruen en bøde - ofte af meget betydelig størrelse. Det har hun svært ved at forstå og med nogen grund.

- I Danmark har man for nogen år siden også kriminaliseret det forhold, at folk ikke reagerer på de oplysninger skattevæsenet angiver at have fået om deres forhold. Hvis de tal skattevæsenet her anfører er forkerte, har skatteyderen pligt til at reagere. Tanken med ordningen er, at den såkaldt fortrykte selvangivelse skulle gøre livet lettere for de mange skatteydere,

der kun har en lønindkomst eller andre let registrerbare indtægter. Det er imidlertid ikke nemt at kriminaliserede forhold, at folk ikke opdager, at de tal skattevæsenet sender dem er forkerte.

Vi havde for nogle år siden en sag om en sømand, som blev tiltalt for ikke at have reageret på et brev. Han svarede, at når han kom hjem fra langfart, smed han alle rudekoverter i papirkurven. En sådan bohemeagtig indstilling til tilværelsen er ikke forbilledlig - men den burde ikke være strafbar. Sømanden fik en bøde.

Fejlen i vort straffesystem er, at bødeberegningen - der er automatisk en eller to gange bøden - fører til tal som reelt burde forudsætte latent fortsæt til skattesvig.

Sideløbende har vi i Danmark - som sikkert i hele Skandinavien - det problem, at det såkaldte sorte arbejde støt vokser i omfang. Man regner i Danmark med, at ca. 14 % af alle i arbejdsdygtig alder i større eller mindre omfang har indtægter, som de ikke selvangiver. Nogle af dem som oppebærer sådanne indkomster er naturligtvis klar over, at de bærer sig forkert ad, men store områder opfattes af befolkningen som skattefrie, f. eks. arbejde i hus og have for andre. Dette går naturligtvis hånd i hånd med, hvad vi jurister ville kalde socialt bedrageri - nemlig hvis de pågældene modtager fuld understøttelse samtidig, men som af store dele af befolkningen opfattes som fuldt lovligt.

Et element i problemstillingen er, at de fleste danske skatteborgere - med rette eller urette følge sig hjælpeløse over for systemet. Dette hænger dels sammen med det offentliges reelt ubegrænsede ressourcer og den lange tid det tager at føre en materiel skatteforhøjelse op gennem systemet - mellem 3 og 10 år. Det har også sammenhæng med, at vi har et meget højt rentetillæg, 1 % pr. måned ikke fradragsberettiget som løber under hele klagesagens gang. Får en klager således ikke medhold i en klage over sin ansættelse og har rekurs sagen varet 5 år, er selve skatte vokset med 12 % gange 5 det vil sige 60 % og dermed ofte til et beløb som er helt uoverstigeligt for den enkelte skatteyder. Resultatet er, at alle der blot har nogen mulighed for det betaler ethvert opkrævet skattebeløb og for de flestes vedkommende nøjes med - som vi siger på dansk - „at knytte hænderne i bukselommerne“.

Denne meget stærke position for skattevæsenet er naturligvis politisk fristende som en mulighed for at øge skatteprovenuet. Vi har i Danmark i dette øjeblik en politisk stemning for, hvad man kunne kalde en skattemæssig „Thunderstorm“. Vi har endog indført præstationstillæg til de regionale skattechefer, der sørger for flest skatteforhøjelser. Resultatet er skatteforhøjelser af et hidtil uset omfang.

Fra et juridisk hold mener jeg, at vi må påpege det farlige i en sådan udvikling. Jo mere befolkningen føler afmagt over for systemet, jo mere udbredt bliver accepten af sort arbejde.

Vi kan ikke afskaffe sort arbejde - vi kan ikke gøre mennesker bedre end de er - men vi kan indkapsle den ved at sørge for, at skattesystemet fungerer på en måde den almindelige befolkning accepterer som fornuftig. Målet må være, at ingen borger der ønsker at leve som en lovlydig borger tvinges ud i efterbetalingssager endelige bødekra. Jeg er helt enig med referenten i hans bemærkninger om den manglende langsigtede virkning af et drakonisk straffesystem.

Problemet er således ikke blot retligt, men det er vigtigt, at vi fra retligt hold giver det budskab, at man i et demokratisk retssamfund ikke i det lange løb kan leve med en lovgivning, som ikke af befolkningens alt overvejende flertal opfattes som en rimeligt modstykke til de sociale goder, som jo også alle ønsker at få del i.

Debattledaren förvaltningsrådet *Olof Olsson*, Finland: Vi kan konstatera att även om det inte föreligger en egentlig kumulation av sanktioner i Danmark är situationen från den skattskyldiges synpunkt bekymmersam och kanske ännu värre än i Sverige och Finland. Att rättsläget inte är exakt detsamma i våra länder innebär kanske inte ett hinder för att meningsfullt diskutera temat. Fenomenet höga formaliserade sanktioner finns i alla de nordiska länderna, oavsett om de kommer från olika håll eller ett håll. Vi kan kanske också ha likartade lösningar på problemet.

Debattledaren presenterade några utgångspunkter för den följande diskussionen (se biloga)

Professor *Frederik Zimmer*, Norge: Jag vill lämna några kompletterande upplysningar om rättsläget i Norge som påminner mer om tillståndet i Sverige och Finland än tillståndet i Danmark. Vi har ett system med s.k. tilläggs-skatt för inkomst och förmögenhetsskatten och tilläggsavgift för mervärdes-skatten som är administrativa sanktioner. Vi har byggt upp ett schematiskt system som innebär att 30% tilläggs-skatt utgår på intäkt som borde ha redovisats om det inte föreligger klart ursäktliga omständigheter. Om det föreligger grov oaktsamhet eller uppsåt kan tilläggs-skatten bestämmas till 60 % i praxis mellan 45 - 60 %. Förhållandet mellan europakonventionens om mänskliga rättigheter krav och de administrativa sanktionerna har diskuterats i Norge. Domstolarna har en begränsad prövningsrätt i fråga om dessa administrativa sanktioner. Domstolarna kan pröva om villkoren varit uppfyllda men kan inte pröva den konkreta utmätningen, de kan alltså inte pröva

om det skall vara en tilläggsskatt om 45 eller 60 %. Det står administrationen fritt att välja nivå. I en norsk doktorsavhandling om mänskliga rättigheter i straffprocessrätt, har frågan om dessa regler är i överensstämmelse med europakonventionen behandlats och däri konstateras att så inte i allo är fallet. För egen del anser jag, oavsett hur reglerna om tilläggsskatt/avgift förhåller sig till europakonventionen, att det vore bättre om domstolarna finge göra en fullständig prövning av sanktionerna. Domstolarna har att göra skönmässiga bedömningar i andra sammanhang och det är därför svårt att förstå att de inte skulle klara av detta när det gäller administrativa sanktioner. När det gäller kumulering - när det för samma förseelse också påförs straff - finns det ingen reglering i Norge. Den administrativa påföljden beaktas sannolikt vid en senare straffrättslig prövning. Problem kan uppstå om straffförfarandet kommer först, som skett på senare tid, men det finns även vid utmätandet av den administrativa sanktionen möjlighet att ta hänsyn till ett eventuellt straff.

Regeringsrådet *Göran Wahlgren*, Sverige: Jag vill erinra om tillkomsten av skattetillägget i Sverige. Denna sanktionsform var den första i raden av en lång serie sanktioner som skulle vara i avgiftsform och som var ett led i den s.k. avkriminaliseringen. Man ville från polis- och åklagarväsendet få bort en hel del överträdelser från brottmålsidan och skatterna var då intressanta. Tidigare var oaktsamhet i samband med deklaration staffbelagt - hela taxeringsförfarandet byggde på att folk lämnade självdeklarationen. I dag motsvaras denna skyldighet av att bekräfta uppgifter. När skattetillägget infördes hade man gjort iakttagelsen att många - i synnerhet småföretagare - underlät att deklarerat. Ett mycket stort antal, ibland avsevärda, avvikelser föranledde inte några som helst åtgärder från samhällets sida, främst för att resurser att ingripa saknades. Då infördes skattetillägget istället för bestraffning, men man ville inte avstå från att bestraffa t.ex. grova bedrägerier och annat som kunde förekomma. Sanktionsavgift som påföljdsform är inte omnämnd i grundlagen och syftet med sanktionsavgiften var delvis annan än kriminalisering. Mot oriktiga uppgifter och undandragande riktade sig kriminaliseringen under det att skattetillägg egentligen inte riktade sig mot ett brottsligt beteende men syftade till att, såsom ett vitesinstrument, få folk att lämna korrekta uppgifter. Det skulle vara en påminnelse om att sköta sina åligganden efter bästa förmåga. Om en påföljdsfråga uppstod skulle den egentligen överlämnas till straffrättslig prövning. Historiskt sett täcker således dessa områden inte varandra. Numera är skattebrotten farebrott istället för effektbrott. Skattetilläggets rättsliga status - straff eller inte - är

egentligen en fråga som vuxit fram. Många uttalanden tyder på att man inte tycker att dessa skall ha straffrättslig karaktär och därför inte innehålla subjektiva rekvisit. Det finns skillnader som gör att man kanske inte utan vidare skall tala om kumulation. Skattetillägget är idag sänkt till 20 % och har blivit blygsammare ur effektsynpunkt.

Professor *Nils Mattsson*, Sverige: Jag vill närmast be Aage Spang-Hansen att tänka över det ytterligare en gång om han verkligen vill se det svenska systemet i Danmark. Det skulle sannolikt inte ha väckt samma uppskattning om han kände till de effekter det svenska systemet har i många sammanhang. Det må så vara att man kan ta hänsyn till kumulation i vissa fall men det svenska systemet med skattetillägg slår otroligt hårt eftersom det inte finns några subjektiva rekvisit. Det innebär att den som råkar periodisera fel i en mervärdesskattedeclaration kan råka på de mest förskräckliga tillägg. Tyvärr är det inte bara procentsatsen som avgör slutsumman. Frågan om skattetilläggen måste ställas under förnyad debatt i Sverige. Det är riktigt som Göran Wahlgren säger att det fanns goda skäl att införa dessa. Tyvärr kan det vara svårt att låta något om spelat ut sin roll försvinna. Ett av skälen till att skattetilläggen borde vara historia är att myndigheterna i dag har helt andra möjligheter att kontrollera uppgifter. Det finns fortfarande skattetilläggsåtgärd för att man lämnat en felaktig uppgift även om myndigheten har den riktiga uppgiften. En randanmärkning kan slutligen vara att procentsatserna för skattetillägget har höjts när räntorna gått upp medan en motsvarande sänkning i samband med räntenedgång inte varit lika självklar.

Docenten *Anders Hultqvist*, Sverige: Jag vill komplettera Göran Wahlgrens och Nils Mattsons bilder. I Sverige har frågan om det skatteadministrativa sanktionssystemet utretts ett stort antal gånger. Särskilt i fråga om att kunna differentiera - få rim och reson på - systemet. Många studier har genomförts och alla är tämligen negativa till det svenska skattetillägget. Som Asko Lehtonen framhållit kunde inte heller skattebrottsutredningen lösa kumulationsproblemet. Man kan tillägga att utredningen i viss mån förlitade sig på rättssäkerhetskommitténs arbete med att söka lindra effekterna. Rättssäkerhetskommittén fick inte fullfölja sitt arbete och ingen annan har tagit sig an uppgiften. Kommittén diskuterade bl.a. att det var svårt att differentiera skattetillägget på ett godtagbart sätt varefter arbetet inriktades på att överväga en sänkning av tillägget och/eller möjliggöra jämkning när detta slår fel. Det finns en möjlighet att jämka skattetillägget när det är uppenbart oskäligt. I praktiken blir detta en i det närmaste aldrig tillämpad ventil.

Ökade möjligheter till jämkning och en allmän sänkning av skattetillägget är tänkbara åtgärder, men man åtgärdar därigenom inte alla problem. Det är svårt att jämka efter objektiva kriterier. Den kräver ett förvaltningsmässigt skön vilket medför problem av praktisk natur och kan leda till avsteg från likformighetsgrundsatsen. Det var framförallt dessa skäl mot jämningsregeln som framfördes från skatteförvaltningen. Å andra sidan är domstolarna inte obekanta med ett sådant skön såsom vid jämkning av vite och vid straffmätning. Kan man inte finna ett system för jämkning av skattetillägg i själva skatteförfarandet, borde man enligt min mening kunna föra talan vid domstol om jämkning i sådana fall där skattetillägget slår oskäligt. Ett problem som härvidlag uppstår är att undvika massöverklaganden. Att därvid ta hänsyn till kumulativa skattetillägg avseende olika skatteformer men som i grunden hänför sig till ett och samma fel samt att ta hänsyn till skattebrottpåföljden torde kunna vara en framkomlig väg. Jag anser därför att Asko Lehtonens förslag är intressant och förtjänt av att följas av en djupgående analys även i Sverige. Arbetet med att undanröja oskäliga effekter av skattetillägssystemet är viktigt och jag hoppas att detta sektionsmöte blir en katalysator för den svenska lagstiftaren i sammanhanget.

I doktrinen är det, i den mån det kommenterats, en enig uppfattning att skattetillägg skall hänföras till europakoventionens artikel 6. Däremot har skattekontrollutredningen kommit fram till att tillägget inte skall föras in under denna artikel. Argumentationen i det nyligen presenterade betänkandet (SOU 1996:116) kommer att möta starkt motstånd från rättsvetenskapligt håll.

Professor *Leif Mutén*, Sverige: Jag vill bara göra en randanmärkning till vad Aage Spang-Hansen sade om det danska systemet angående den färdigpreparerade självdeklarationen som den skattskyldige inte ens behöver underteckna, men som han kan straffas för om han inte öppnar och lägger till det som fattas. I Sverige har vi ett system där deklarationen måste sändas ut för undertecknande. Därigenom har vi gjort vårdslösheten/brottet till en vad teologerna kallar verkssynd - „a sin of commission” och inte „a sin of ommission”. Jag tror att gammaldags moraliskt präglade människor ser en skillnad i att man skriver under på att deklarationen är korrekt och det förhållandet att man vet att man borde tillägga något men glömmer bort det. Det senare är mer ursäktligt. Men det kostar 300 miljoner svenska kronor om året att få in de undertecknade deklarationerna. Skatteverket föreslog för något år sedan att dessa pengar skulle sparas genom att ta bort namnteckningen. Göran Wahlgren sa att det är ett så gott som vattentätt system och vad skattemyndigheten inte kommer på är obetydligt men det är just

sådana saker som den skattskyldiga kan ha framgång i att fuska med. Det kan vara utlandsinkomster och inkomster från den informella sektorn. Att straffa folk för att de inte gjort någonting utan bara låtit deklarationen löpa är betänkligt ur den allmänna moralens synpunkt och jag vill därför flagga för att jag ser stöd hos Aage Spang-Hanssen för att det danska systemet är ett dåligt system och att det svenska system som kräver undertecknande är bättre och att skatteverkets förslag är dåligt.

Professor *Frederik Zimmer*, Norge: Den ordningen som Norge har är mycket omdiskuterad, inte minst i ett rättsfall angående direktören för Norges bank eftersom han blev fälld till skattetillägg. Han ansågs ha gjort sig skyldig till grov oaktsamhet eftersom han som investerare i ett kommanditbolag inte hade upplyst om att det förelåg ett återköpsavtal för det fartyg som moderbolaget ägde och detta avtal var av betydelse för bolagets krav på avskrivningar. Jag är relativt skeptisk till den objektiva regel som vi har i Norge och Sverige och anser liksom Nils Mattson att den kan få orimliga konsekvenser.

Referenten sade i sitt anförande att han inte sett några fördelar med att ha såväl ett administrativt system som ett straffsystem, utan att han såg endast en rad olägenheter. Från norskt perspektiv vill jag kommentera det dubbla systemet. Att skatteflykt kan mötas av både administrativ sanktion och straff kunde föra med sig att straffet blir strängare för denna form av bedrägeri än andra former. Enligt den norska erfarenheten är det ofta tvärtom. Länge var straffsatsen för skattebedrägeri lägre än för andra bedrägerier. Det var svårt att få med stortinget på en förändring av detta förhållande så att satserna blev någorlunda lika. Utan att ha undersökt det, har jag intrycket att straffnivån vid skattebedrägerier i varje fall inte ligger högre även om man lägger samman de båda sanktionerna och jämför med andra typer av bedrägerier. Referenten menade även att det befintliga systemet ur rationalitetssynpunkt är olämpligt. Ett tudelat system innebär visserligen att två myndigheter behandlar samma sak men jag är inte säker på att detta innebär dålig effektivitet. Taxeringsmyndigheten är redan djupt insatt i saken och skall ha värderat alla sidor av taxeringen. Om det uppstår tilläggproblem är det inte någon helt ny prövning av saken som skall ske. Från norskt perspektiv är detta inte ett så stort problem som det kan förefalla. Enligt min mening finns det effektivitet i systemet. Referenten lägger fram en modell som innebär att man skall byta spår om saken växer efter hand. Från norsk utgångspunkt innebär det en bra ordning att taxeringsmyndigheten kan fatta beslut utan att med säkerhet veta hur polis och åklagarmyndighet kommer

att agera. Om taxeringsmyndigheten i ett sådant läge endast kunde lämna över ärendet till polismyndigheten, är det inte säkert att polisen kommer se samma problem som taxeringsmyndigheten har gjort. När de norska administrativa reglerna antogs 1980 var det meningen att endast en 30 % tilläggs-skatt skulle kunna utgå. Om en strängare sanktion trövades skulle saken överföras till polisen. När regeln sattes i kraft visade det sig att polisen inte hade tillräckliga resurser för att hantera ett sådant förfarande. Därför ändrade man omgående regeln och om uppsåt eller grov oaktsamhet förelåg kunde det administrativa förfarandet resultera i en tilläggs-skatt på upp till 60 %.

Debattledaren förvaltningsrådet *Olof Olsson*, Finland: Det är legislativt en intressant situation när kumulationsproblemet är löst men situationen för de skattskyldiga är fylld av prövningar. Kumulationen kanske inte är ett så allvarligt problem som det kan förefalla. Kumulationen förefaller ju delvis irrationell men professor Zimmer anger en del rationella skäl till parallella system, exempelvis att det ena kan avlasta det andra. Det kan också finnas andra skäl att inte göra en uppdelning mellan administrativt och straffrättsligt förfarande utan låta dem vara överlappande. I Finland har ett skäl angivits vara - även om jag inte tycker att det är lyckat - att man måste hålla den straffrättsliga vägen öppen för att kunna inkräva skattegälden såsom skadestånd. Eftersom skattegälden preskriberas på fem år medan en skadeståndsgäld har en preskriptionstid på tio år måste man ha straffprocessen öppen för att kunna driva in skattegälden. Det förefaller inte rationellt.

Departementsrådet *Bodil Hulgaard*, Sverige: Enligt min uppfattning har det kumulativa systemet delvis sin bakgrund i att en penningssanktion inte alltid är tillräcklig. Man måste kunna tillgripa frihetsstraff också. Å andra sidan är inte alltid frihetsstraff tillräckligt utan man måste ha ett penningstraff också. Man kan tänka sig att man vid en viss nivå på brottet kan återbörla pengarna genom ett motsvarande bötesstraff även om man då måste ha en form av normerade böter som vi hade förr. Kommer man över en viss tröskel, skulle man komma upp till frihetsstraff och hade man då ingen ekonomisk sanktion kunde det kanske vara värt att ta den här chansen för ett par månaders fängelse om man inte hade någon ekonomisk nackdel därav. Å andra sidan förefaller det i vårt system otänkbart att det inte skulle föreligga risk för frihetsstraff vid riktigt grova skatteförseelser, eftersom vi ser det som en specialart av bedrägeribrott. Har man i Danmark bara böter och ingen möjlighet att utdöma frihetsstraff vid hur grova skattebedrägerier som helst? Hur ser man isåfall på den situationen att brottet

renderar fängelse - kan man då kombinera denna påföljd med en ekonomisk sanktion?

Lansrettsagförelsern *Aage Spang-Hansen*, Danmark: Det är möjligt i Danmark att kombinera böter och fängelsestraff om det är fråga om ett undandragande över 100 000 Dkr - då är det en polissak. Straffrätten, som då kommer in i bilden, öppnar för frihetsstraff till skillnad från skatterätten. Förutom skatten, tilläggs-skatt och böter kan alltså frihetsstraff tillkomma. Kumulation av sanktioner vid grova överträdelser är mycket hård. Jag förmodar att det är så i alla nordiska länder att grov kriminalitet medför såväl frihetsstraff som ekonomisk påföljd.

Som dansk är det spännande att höra att systemet med tilläggs-skatt är gemensamt för Nordens länder i övrigt. Vi kan inte undvika att det medför en del problem. Det är inte så att jag bättre än Göran Wahlgren kan beskriva svensk rätt, men det kan inte undvikas att även ett tilläggsavgiftsystem ger problem. Det problem som Nils Mattson tog upp angående periodiseringar är ett tekniskt problem som borde gå att lösa på något sätt inom systemet eller annars anses ursäktligt. Den mycket omfattande indrivningsordningen vi har i de nordiska länderna medför att skattemyndigheterna har en mycket god inblick i löntagarekonomin och detta borde påverka straffnivåerna. Det är inte säkert att folk i allmänhet känner till att skattemyndigheten har alla upplysningar och utgångspunkten bör vara att straffa aktivitet men inte passivitet. Det är betänkligt att den som förhåller sig passiv kan drabbas av ett omfattande bötesstraff. Människor som har en bohemisk eller anarkistisk inställning till tillvaron, som inte läser fönsterkuvert, borde inte betraktas som kriminella men deras passivitet blir likväl straffbar. Jag vill framhålla att om det skall vara verklig tyngd i straffen så är man nästan nödd att göra som i Sverige - att kräva tillbaka deklarationen med en underskrift. Ur internationell synvinkel går det att dra slutsatsen att det i alla länder i Norden finns en tilläggsavgiftordning - de övriga nordiska ländernas ordning och den danska ordningen. Den danska ordningen fungerar väl i praktiken men är i princip för tung och oacceptabel för folket. Intresset för en tilläggsordning som mer liknar den i andra nordiska länderna är därför inte opåkallat.

Biträdande professor *Henry Lönnfors*, Finland: Det som intresserar mig här är frågan om vite och böter som straff, m.a.o. den administrativa påföljden och den straffrättsliga påföljden. Det kommer faktiskt att ske en kumulation i de fall den skattskyldiga påförts förhöjning och därefter döms till böter eller frihetsstraff i allmän domstol. Vad finns det för möjligheter att i

den allmänna domstolens behandling beakta de administrativa påföljden vid straffmätningen?

Docenten *Anders Hultqvist*, Sverige: Även beträffande skattetillägg borde oskuldspresumtionen råda om skattetillägget betraktas som ett straff enligt europakonventionens artikel 6. I Holland hade man en ordning som medförde att den enskilde skulle exkulpera sig. Högsta domstolen i Holland föreslog att bevisbördan skulle vändas. Man kan inte utesluta att artikel 6 omfattar skattetillägget trots att det saknar subjektivt rekvisit. Det skulle i så fall få den konsekvensen att man skulle ha rätt till „a fair trial” innan skattetillägg kan påföras. Det skulle å sin sida innebära att skattemyndigheten möjligen skulle kunna förses med rätt till strafföreläggande - den som vill undvika process kan godta skattetillägget. I annat fall måste man sannolikt vänta på en lagakraftvunnen dom innan skattetillägget kan tas ut. Det föreligger sannolikt inget hinder mot att detta prövas i en förvaltningsdomstol istället för allmän domstol. Det centrala är att domstolen följer artikel 6 i europakonventionen. Detta var följderna av von Sydow-ärendet då en absolut rätt till muntlig förhandling infördes i skattetilläggsprocessen.

Debattledaren *Olof Olsson*, Finland: Om man förenklar det hela, innebär det att man kommer till det danska förfarandet?

Landsretssagföreläsaren *Aage Spang-Hansen*, Danmark: Det borde vara möjligt att få sin sak prövad med beaktande av ett subjektivt rekvisit. I Danmark har det varit möjligt. Men brottmålsdomare är inte lämpade för att ta hand om komplicerade skattemål. Det är alltså inte säkert att det bästa är det goda, att man alltid prövar skattemål såsom gängse brottmål. Det stora flertalet vill inte tillbringa flera år i tvist med skattemyndigheten.

Regeringsrådet *Björn Sjöberg*, Sverige: Innebörden av artikel 6 i europakonventionen är såvitt jag har förstått inte att man måste ha förhandlingen innan tillägget påförs. Det väsentliga är att det skall finnas en möjlighet att få det prövat. Den paradoxala - danska - konsekvensen kommer inte att uppstå i praktiken. Det räcker att man efter påfört tillägg kan föra talan.

Rättssakkunniga *Anita Saldéen-Enerus*, Sverige: Majoriteten i en departementsutredning i Sverige (SOU 1996:116) har kommit fram till att skattetillägget inte omfattas av artikel 6 i europakonventionen. Man stödjer sig därvid främst på ett fall som gällde det franska systemet. Man konstaterade väsentliga skillnader mellan det svenska och det franska systemet. Utredningen var inte enig och två skiljaktiga meningar redovisas i utredningen.

Docenten *Anders Hultqvist*, Sverige: Jag kan inte säga att jag är helt säker på vad gäller kravet på att domstolsförfarande måste föregå utfärdandet av skattetillägg, men det vore svårt att ha det på annat sätt. Det skulle innebära en motsvarighet till fängelse först och rättegång sedan. Beträffande den omnämnda svenska utredningens ståndpunkt och det franska fallet finns en studie från Stockholms universitet som behandlar detta. Det är den s.k. fjärde faktorn i det franska fallet - att påföljden inte kan omvandlas till fängelse - som utgör det väsentliga stödet för den svenska utredningens ståndpunkt. Studien från Stockholms universitet visar att man inte kan tolka fallet på ett sådant sätt. De fyra faktorer som räknas upp i fallet kan inte tolkas *e contrario*.

Landsrettsagförelse *Aage Spang-Hanssen*, Danmark: Jag vill avsluta med att helt kort konstatera att det ur dansk synpunkt varit en spännande debatt. Det har framkommit att övriga länder har ett annat system än det danska med tilläggsavgift som går ut automatiskt och som beräknas procentuellt, ett system som principiellt fungerar otillfredsställelse. Vi har i Danmark att lära av de andra nordiska länderna.

Biträdande professor *Asko Lehtonen*, Finland: Jag vill avsluta med att konstatera att jag i mitt referat behandlade sanktionskumulationens nackdelar ur svensk och finsk synvinkel. Enligt min uppfattning kan man inte se några positiva effekter av en sådan kumulation. Jag lade därför fram ett förslag om att kumulationen skulle avskaffas genom att sanktionerna endast hantearas i ett förfarande. Antingen i beskattningsförfarande eller brottmålsförfarande. I Danmark förekommer inte motsvarande problem. Sanktionskumulationen framträder där som ett rättsskyddsproblem vilket hänför sig till skatteadministrativa böter. Den danska modellen hjälper oss att förstå att användningen av administrativa sanktioner inte får betyda förlust av besvär rätt. I diskussionen har många intressanta tillägg och synpunkter lämnats. Jag vill inte vara självvis men jag kan inte låta bli att konstatera att jag inte finner något skäl att avstå från det förslag jag gjort i mitt referat. Mitt förslag innehöll enbart en grundsystematik. Jag framför ett stort tack till korreferent och ordförande och till alla som deltagit i diskussionen och till alla åhörare.

Debattledaren förvaltningsrådet *Olof Olsson*, Finland: Jag skall inte upprepa det som har sagts, men konstaterar att likheterna och olikheterna mellan de nordiska ländernas sanktionssystem vid beskattningen och de likartade problemen som är förknippade med dessa system i våra länder har lett till en god och stimulerande debatt. Ett speciellt tack vill jag rikta till refe-

renten och korreferenten för det arbete de har lagt ned på att skapa den fruktbara grunden för vår diskussion. Jag vill vidare tacka alla som deltagit i debatten och övriga närvarande ävensom referatskrivaren för det som komma skall. Sektionsmötet är avslutat.

BILAGA

I. Påpekanden och kompletterande upplysningar om rättsläget i våra länder

- * Avser vi i sak i stort sett detsamma då vi talar om skatteadministrativa sanktioner, skatteförhöjning, i de olika nordiska länderna (straff kan antas betyda detsamma i alla länder)?
- * Hur förhåller sig institutet skatteförhöjning till artikel 6 i den europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna; är yrkande på skatteförhöjning att jämställa med anklagelse mot den skatteskyldige för brott?

II. Sanktionskumulation / straff - skatteförhöjningar fenomenet

- * I vilken utsträckning förekommer sanktionskumulation?
- * Varför förekommer sanktionskumulation?
  - Avssiktlig/oavsiktlig
  - Eventuella ovidkommande skäl till att kumulation vidmakthålles
  - Skillnader mellan Danmark och Norge med ett enhetligt domstolssystem å ena sidan och Sverige och Finland med ett tudelat domstolssystem å den andra
- * Negativa och eventuella positiva följder av kumulation?

III. Sanktionskumulation / straff - skatteförhöjningar lösningar på problemet

- * Hur eliminera eller åtminstone minska de negativa följderna av kumulation?
- * Var borde tyngdpunkten i sanktionssystemet vid beskattningen ligga - straffrättsliga eller administrativa sanktioner?
- * Hur borde det formella systemet för påförande av sanktioner vid beskattningen vara utformat?

IV. Sanktionskumulation skatteförhöjning - skatteförhöjning

- * Hur kommer man till rätta med skatteförhöjningar inom två eller flera sanktionsformer på grund av en och samma förseelse från den skattskyldiges sida?

Sektionsmöte

**Rättssäkerhet i mål om
övergrepp mot barn**

Referenter: Fil. dr. *Sirpa Taskinen*
och hovrättsrådet *Robert Liljenfeldt*, Finland
Korreferent: Advokat *Lotta Insulander-Lindh*, Sverige
Debattledare: Justitierådet *Per Lindholm*, Finland
Referatskrivare: Kammarrättsfiskalen *Charlotta Lokrantz*, Sverige

RÄTTSSÄKERHET I MÅL OM ÖVER- GREPP MOT BARN

Av fil. dr. *Sirpa Taskinen*, Finland

Two dangers keep threatening the world.

One is the state of disorder.

The other is the state of order.

(Paul Valéry)

Inledning

De olika definitionerna på rättssäkerheten i juridiska publikationer handlar mest om den s.k. objektiva rättssäkerheten. Därtill kunde man väl tala om ”en subjektiv rättssäkerhet”, som t.ex. kan betyda, att en människa känner att hennes sak behandlas utan förutfattad mening, och att hon kan lita på sakkunnigheten, opartiskheten och det goda omdömet hos dem som medverkar till beslutet. Om denna psykologiska erfarenhet saknas, spelar den objektiva rättssäkerheten en ganska liten roll för en människa som genomgår olika procedurer.

Rättssäkerheten betyder också olika saker för olika parter. För ett utnyttjat barn är det viktigt att det får rättsligt skydd, och att man lyssnar på det och tror på vad det säger. För att processen inte skall göra mera skada än nytta, har barnet rätt till integritet, och ett utnyttjat barn behöver oftast också terapeutisk stöd. Man skall inte heller glömma, att barnet har rätt att bevara relationen till sina föräldrar – och att behålla en positiv bild av dem.

Den misstänkte förövaren skall få tillfälle att uttrycka sin sida av saken. I dessa ärenden bör man speciellt betona principen av FN:s Universella Förklaring om de Mänskliga Rättigheterna enligt vilken *envar som blivit anklagad för straffbar gärning har rätt att betraktas som oskyldig till dess hans skuld blivit lagligen fastställd vid offentlig rättegång under vilken han åtnjutit alla för sitt försvar nödiga garantier.*

För hela familjen är det viktigt att få sin integritet skyddad, att bli bemött med diskretion och empati. Processen i rättsväsendet bör vara snabb så att

barnet och familjen kan återuppbygga sitt liv. En rättsprocess som tar månader eller rentav år kränker i sig själv rättssäkerheten.

I fall av misstänkta sexuella övergrepp mot barn gäller objektiv rättssäkerhet framför allt den preventiva rättssäkerheten. Nog är det viktigt med rättssäkerhet i efterskott, d.v.s. rätt att söka ändring i beslut och kontroll över förvaltningen, men för ett akut fall är det väsentligt att följande former av rättssäkerhet är försäkrade:

1. Strafflagen skall ha en tydlig, kulturbunden definition av det beteende som skall betraktas som sexuellt övergrepp och som är kriminaliserat.
2. Misstänkta sexuella övergrepp mot barn skall utredas av en professionell barnexpert under vägledning och med hjälp av ett team.
3. Det skall råda, om möjligt, enhetlig praxis om hurdana misstänkta fall av övergrepp som skall anmälas till polisen och sedermera behandlas av domstol.
4. Bedömningen skall basera sig på fakta och på en evaluering av trovärdigheten i alla parter utsagor. Alla beslut skall noggrant motiveras.
5. Motiveringen i domen skall vara offentlig, men i övrigt skall domarna vara hemliga och skydda barnets/ familjens integritet.
6. Påföljder av olika slag får inte kollidera med varandra.

Dessutom skall alla som deltar i processen vara medvetna om de psykologiska och psykosociala problem som lätt förekommer i utredningen av misstänkta fall av sexuella övergrepp.

Dessa krav kan låta självklara. Tyvärr är det inte alltid så, vilket diskuteras nedan.

1. Strafflagen skall ha en tydlig, kulturbunden definition av det beteende som betraktas som sexuellt övergrepp och som är kriminaliserat.

Vad som anses vara övergrepp måste ses i förhållande och med hänsyn till kultur, seder och sunt förnuft. Det är beklagligt om t.ex. barns nakenhet eller bastukulturen, som är naturlig i Norden, sexualiseras och nedsmutsas. Det vore också mycket olyckligt om föräldrar skulle dra sig för att kela med sina barn och visa ömhet på grund av rädsla för att detta skall tolkas som övergrepp. Alla icke-önskvärda handlingar i föräldrarnas relation till sina barn kan och får inte heller kriminaliseras. T.ex. det man kliniskt kan kalla "översexualisering" utan konkreta handlingar kräver snarare vård än straff.

Kliniska begrepp avviker från juridiska termer, och en internationell definition saknas. Begreppet *utnyttjande av barn* innefattar i detta referat alla de fenomen som innebär kränkningar av barnets sexuella integritet, från beröring av könsorgan till barnpornografi och barnprostitution. (Taskinen 1994). Begreppet *sexuella övergrepp mot barn* (child sexual abuse, Sexuell Missbrauch, sevicees sexuels) är något mindre omfattande än *utnyttjande*. Som övergrepp avses här handlingar som omedelbart riktar sig mot barnets kropp.

Det är skäl, enligt Sveriges Socialstyrelses guide (1991:3), att begränsa termen "incest" till de fall där det gäller samlag mellan nära släktingar (barn/föräldrar, syskon emellan o.s.v.) Om man inte skiljer dessa begrepp, vilket man i början inte alltid gjorde t.o.m. i undersökningar, råder det stor förvirring t.ex. över förekomsten av sexuella övergrepp mot barn. Det är en stor skillnad om man talar om sexuella erfarenheter, om utnyttjande eller om incest. Man kan t.ex. säga att 30 % av barn har haft sexuella erfarenheter – men dessa har inte alla varit övergrepp, inte alla ens sexuell störning. I Finland har 7 % av 15-åriga flickor och 3 % av pojkar erfarenhet av övergrepp (Sariola 1990). Siffrorna är desamma i Sverige (SAM 73). Förekomsten av incest inom familjen är enligt undersökningar 0.3 – 1.5 % (Antikainen, Finkelhor, Sariola, mm). Vad är "mörkertalet", d.v.s. proportionen av dolda fall, vet man inte säkert. Ingen har emellertid visat några pålitliga grunder för påståendet om att vi endast skulle ha sett "toppen av ett isberg."

2. Misstänkta sexuella övergrepp mot barn skall utredas av en professionell barnexpert under vägledning och med hjälp av ett team.

Sexuella övergrepp mot barn är speciella brott även i den meningen, att ett slags förundersökning (och i somliga fall rentav hela undersökningen) ofta sköts och handhas av social- och hälsovården och inte av rättsväsendet. Ur juridiskt synpunkt är detta problematiskt eftersom social- och hälsovårdspersonalen inte har utbildning i att utreda brott och bedöma bevismaterial – och många anser att de inte heller skall göra det. Polisen å andra sidan är inte utbildad till att förhöra små barn – och många anser att de inte heller skall göra det. Nedan (punkt 3) diskuteras vidare problemet med att väcka åtal i saken.

Hur vet man, att ett barn blivit utnyttjat? Utredningar företas oftast inte på grund av barnets berättelse (i Finland 10 % – 45 %, Antikainen 1994,

Sariola 1984). Vanligtvis blir någon vuxen bekymrad över barnets beteende. De flesta utnyttjade barn har visserligen svåra symptom, men dessa kan också förekomma i andra krissituationer: fysiska skador (t. ex. blåmärken, sår i könsorganen, könssjukdom), psykosomatiska symptom (såsom kroniska och allvariga matproblem, sömnsvårigheter, magont eller nedsmutsning) eller beteendesymptom (spänning, rastlöshet, depression, självstraffning, översexualitet mm.). Alla barn reagerar emellertid inte på samma sätt på övergrepp; också situationerna varierar enormt, och därför kan inget enskilt symptom påvisa, att övergrepp har inträffat. Därför bör saken alltid utredas i sin helhet.

A review of 45 studies clearly demonstrated that sexually abused children had more symptoms than nonabused children, with abuse accounting for 15–45 % of the variance. Fears, post-traumatic stress disorder, behavior problems, sexualized behaviors, and poor self-esteem occurred most frequently among a long list of symptoms noted, but no one symptom characterized a majority of sexually abused children. Some symptoms were specific to certain ages, and approximately one third of victims had no symptoms. Penetration, the duration and frequency of the abuse, force, the relationship of the penetrator to the child, and maternal support affected the degree of symptomatology. About two thirds of the victimized children showed recovery during the first 12–18 months. The finding suggests the absence of any specific syndrome in children who have been sexually abused and no single traumatizing process. (Kendall-Tackett, Williams & Finkelhorn 1993).

Det är viktigt att utredningen görs av en erfaren expert (barnpsykolog, barnpsykiater, barnläkare el. dyl.) med hjälp av ett team av olika professionella. Vägledning är också nödvändig för att garantera objektiviteten hos de sakkunniga.

Det har saknats konsensus beträffande hur sexuella övergrepp mot barn skall utredas, och vilka metoder som är acceptabla. Under de senaste åren har man emellertid åstadkommit någon slags överenskommelse i saken i olika länder och hos olika professionella. (I USA Guidelines of APSAC 1990, ett internationellt forskarmöte i Sätra Bruk 1993, i Finland rekommendationer av en mångfacklig expertgrupp 1994 o.s.v). Det finns – och bör alltid finnas – olika skolor, men situationen har i alla fall förbättrats betydligt när man lärt sig granska metoderna mera kritiskt än förr.

Utgångsläget är av stor betydelse då man undersöker misstänkta fall. De uppkommer antingen på grund av barnets egen berättelse eller då en närstående vuxen person observerar symptom eller annars oroar sig för barnets

väl. Ibland väcks misstankar i samband med andra undersökningar. Utredningsprocessen varierar från fall till fall, men minimum är en psykisk och somatisk undersökning av barnet. Därtill kan man inom social- och hälsovården höra familjemedlemmar och träffa hela familjen, och även höra den misstänkte, speciellt om hon/han hör till familjen.

Tills vidare har man funnit somatiska skador enbart hos en femtedel av de barn som varit föremål för övergrepp, kanske därför att barn läks ganska snabbt och undersökningen görs för sent. En somatisk undersökning måste ändå nödvändigtvis göras, och expertis i form av rättsläkare bör användas mera än hittills.

De viktigaste enskilda undersökningarna nuförtiden är de psykiska undersökningarna och intervjun med barnet. Det finns olika typer av intervjuteknik (se t. ex. Bull 1992). Ofta rekommenderas dock följande inledning: 1) skapande av kontakt (som kan kräva många intervjutillfällen, 2) barnets egen berättelse (om en sådan finns), 3) öppna frågor, 4) temaintervju, 5) avslutning av intervjuerna. Den största riskfaktorn är sättet att ställa frågor. De får inte vara ledande eller locka till ett visst svar. Det är också viktigt att veta hurdana frågor man har ställt till barnet – och hur många gånger. Det är skäl att ta upp intervjun på ljud- eller videoband. Om intervjun inte kan bandas, bör möjligast noggranna anteckningar göras, inklusive frågor och kommentarer som görs till barnet, eftersom man vet att dessa kan påverka barnets svar.

Intervjun kan kompletteras med psykologiska tester, samt observation av barnets lek och ritande. Tidigare brukade man använda mycket s.k. anatomiska dockor. För att undvika manipulation och överdrivna tolkningar, rekommenderade expertmötet i Sätra Bruk (1993) att man inte skall använda dockor innan barnet har blivit intervjuat utan dem. På basis av lekar kan man inte dra några direkta slutsatser, men dessa kan bekräfta andra observationer och hjälpa barnet att visa vad som hänt.

”Terapeutiska” intervjuer med en grupp av barn har i många fall visat sig vara ytterst manipulativa. T. ex i fallet av *Oude Pekela* i Holland började små barn berätta om otroliga övergrepp efter ett par månader av en sådan ”terapi”. (Kutchinsky 1994) Den tyska professorn Tilman Fürniss har infört en intervjuteknik där man berättar för barnet om ”ett annat barn som blivit utnyttjat”. Därefter ber man barnet spekulera över saken – men denna spekulering tas på allvar som bevis på barnets egna erfarenheter. Till denna metod har Norges riksadvokat (1995) tagit följande ställning: *For sin del finner riksadvokaten grunn till, inntil videre, å avare mot bruk av denne metoden i straffesakssammenheng.*

3. Det skall råda en rimlig överenskommelse om hurdana misstänkta fall av övergrepp som skall anmälas till polisen och behandlas av domstol.

Att anmäla ett misstänkt övergrepp till polisen har visat sig vara mera problematiskt än man hittills trott. Det råder ingen konsensus i denna fråga. Skall saken anmälas till polisen redan när någon anhörig börjat misstänka övergrepp? I många fall vet man ju inte, när utredningen inleds, om ett brott överhuvudtaget har inträffat. Eller skall man polisanmäla efter att man fått några bevis, efter "säkra" bevis – eller inte alls?

Det finns åtminstone fyra olika orienteringar inom det kliniska utredningsarbetet. Man kunde kalla dem juridisk, traditionell barnskydds-, terapeutisk och familjecentrerad orientering. De har bl.a. olika inställningar till straffrättsliga åtgärder i misstänkta fall av sexuella övergrepp mot barn.

De personer som präglas av en **juridisk arbetsorientering** anser, att barnmisshandel främst är ett brott, och att utredningens huvudsyfte är att hitta den skyldiga och producera bevismaterial. Dessa personer anser att samhället klart och tydligt skall bestraffa brottslingar också för att respekten för lag och rätt skall upprättbehållas. Därför anser de att polisanmälan skall göras så snart misstanke om övergrepp har väckts.

Detta synsätt motiveras också med att många gärningsmän har förstått, eller åtminstone sagt sig förstå, vidden av sin gärning först i det skede ärendet har förts inför domstol. Såvida man föreslår terapi för den misstänkte eller familjen, anses förutsättningen vara att den misstänkte erkänner övergreppet.

När denna arbetsorientering tillämpats inom social- och hälsovården, har den kritiserats med att en arbetsinriktning som avser att hitta och bestraffa skyldiga, avviker från social- och hälsovårdens grunduppgift, som består av vård. Klientensituationen kan helt låsa sig i en tvist om huruvida övergrepp har inträffat eller inte. Även polisen anser att denna typ av arbetssätt har försvårat dess uppgifter.

Kritikerna anser att man, trots goda avsikter, inte lyckats hjälpa barnen enbart genom att åtala de misstänkta och inte heller genom att straffa de skyldiga. Att förpassa föräldrarna till fängelset hjälper inte nödvändigtvis barnen. I misstänkta fall, också om man inte funnit "bevis", har barnen kunnat bli utan vård eller separerade från sina föräldrar under en lång tid.

Uppfattningen inom **det traditionella barnskyddet** är att sexuella övergrepp först och främst är en kränkning av barnets rättigheter. Övergrepp ses också som ett tecken på misslyckat föräldraskap. Enligt detta synsätt är den

första förutsättningen för vård, att kränkningarna upphör. Detta är orsaken till att barnskyddsmyndigheterna ofta stöder tanken på att barnet skickas hemifrån och att kontakten mellan barn och föräldrar begränsas åtminstone för en viss tid.

Även denna arbetsorientering har lett till stora meningsskiljaktigheter mellan de instanser som vårdar barn. Automatiskt omhändertagande i fall av misstanke om övergrepp har frångåtts i många länder, eftersom det enligt undersökningar inte alltid hjälper barnet. Ofta tas barnet hemifrån som om barnet vore den skyldiga. När misstankar inte kan bevisas, kan omhändertagandet förbli den enda åtgärden.

Åsikterna har gått skarpt isär även i frågan om att skilja barnet från familjen, eller åtminstone från den misstänkte, medan utredningarna pågår, för att ingen skall kunna påverka barnets åsikter. Personer som ställer sig kritiska till dessa former av arbetsorientering, hävdar att man vållar skada under återopande av barnets rättigheter. Dessa kritiker återopar undersökningar som ger vid handen att den rättsliga processen och barnets förflyttning hemifrån oftare har försämrat situationen än förbättrat den. (Se t.ex. Kendall–Tackett, Williams & Finkelhor 1993).

Både den juridiska och den traditionella arbetsorienteringen inom barnskyddet är förhärskande i angloamerikanska länder. I princip skall alla brott leda till åtal och brottmålsrättegång. Det är emellertid anmärkningsvärt, att åtal även i dessa länder väcks endast i 30–45 % av de misstänkta fallen och att en ganska liten andel (5 – 8 %) av alla misstänkta fall leder till straff. (Ostyrkta kalkyler av olika föreläsare vid internationella kongresser).

De som representerar det s.a.s. **rent terapeutiska synsättet** hävdar att man omöjligt samtidigt kan vara familjens hjälpare, åklagare och domare. Det har hävdats, bl.a. i Mellaneuropa, att sexuella övergrepp inom familjen är till den grad inkopplade i familjedynamiken, att det inte lönar sig att behandla dem som kriminalfrågor. Både barnet och familjen är i första hand i behov av hjälp, men man kan inte hjälpa familjen om saken blir polis-anmäld och förövaren t.ex. blir förpassad till fängelse. Problemen förringas inte, men dessa terapeuter ser att redan hotet om bestraffning förhindrar verkliga förändringar i familjen. De ser det traditionella barnskyddet som en kamp mot familjen, inte en stödåtgärd. Straffen hjälper inte familjerna att uppfostra barnen på ett bättre sätt.

Om terapeuten är lättlurad, kan det hända att terapin blir ett slags skenbar vård: man ljuger för terapeuten och misshandeln eller kränkningarna fortgår. Även barnen deltar i hemlighållandet, som blir ett spel som binder samman familjen. – Å andra sidan har man konstaterat, att ingen

annan form av terapi utgår ifrån att problemen skulle vara lösta redan i inledningsskedet: varför behövs terapi om utnyttjandet har upphört? Terapeuter som omfattar detta synsätt utgår inte från att incesten alltid upphör omedelbart, inte heller kräver de löften därom av familjen. En snabb "räddning" av barnet ur situationen skulle enligt deras mening endast vara en skenbar lösning.

Den terapeutiska skolan har också kritiserats för att den sätter alltför stor tro till vårdens effekt. Med de metoder som hittills använts, har man endast kunnat hjälpa en liten del av de utnyttjade barnens familjer. Man kan å andra sidan hävda att all terapi hittills inte har utgått ifrån familjens behov.

Ovannämnda synsätt representerar frågans extrema poler, mellan vilka största delen av social- och hälsovårdspersonalens åsikter är förlagda. Den **familjekoncentrerade arbetsformen** ser sexuella övergrepp som problemyttringar, där hela familjens funktion och växelverkan är störd, och där vården förutsätter samarbete mellan ett flertal olika myndigheter. Också de fall, där gärningsmannen är en utomstående, inverkar på hela familjen.

Enligt detta synsätt är det viktigt att hålla de olika myndigheternas centrala arbetsuppgifter och roller åtskilda. För att skydda och hjälpa barnet, kan också barnskyddsåtgärder och offentliga juridiska åtgärder vara på sin plats. I den familjekoncentrerade arbetsformen beaktas dock, att en juridisk behandling är mycket svår för alla parter. Man underrättar inte automatiskt polisen om misstänkta övergrepp, utan bedömer situationen i varje enskilt fall. Riskerna är, att social- och hälsovårdspersonalen påtar sig ansvaret som egentligen tillhör rättsväsendet. Därtill finns faran att familjer behandlas olika beroende på utredningsort. Trots det anser man att barnet gynnas mest av att saken först utreds och att man håller en stödande kontakt så långt det är möjligt. I de flesta fall finner man inte "bevis" (kanske också därför att ingenting har skett), och vad som mest behövs är terapi. Det kan man inte ge om familjen förlorat sitt förtroende för myndigheterna.

Polisanmälan är inte ett problemfritt tillvägagångssätt, även i de fall där social- och hälsovårdspersonalen är övertygad om övergrepp. Den straffrättsliga beviströskeln är med rätta ganska hög, vilket betyder att fällande bevis är svåra att skaffa fram. Detta har lett till att personalen har blivit försiktig, eftersom en resultatslös rättegång kan försämra barnets situation, bryta samarbetet med familjen – och även leda till att personalen blir anklagad.

En automatisk anmälan till polisen i alla de fall när någon misstänker övergrepp skulle i teorin främja rättssäkerheten – men kanske endast i teorin. Eller skulle den endast i onödan öka polisens arbetsbörda? Advokaterna berättar, att de knappast sköter en enda vårdnadstvist där det inte också

skulle förekomma misstankar om incest. I vissa länder tar t.ex. dagvårdspersonalen försäkringar för eventuella övergreppsanklagelser. Skulle det lugna ner situationen, om en ogrundad misstanke ledde till skadeståndsansvar för den som väckt misstanken? Eller skulle det tvärtom leda till att människor inte vågar söka sin rätt?

4. Bedömningen skall basera sig på fakta och på evaluering av trovärdigheten i alla parter utsagor. Alla beslut skall noggrannt motiveras.

Det är av många orsaker nödvändigt att bedöma alla utsagors trovärdighet. Om barnet spontant berättat om övergrepp, kan man i regel tro på henne/honom. Det händer emellertid att vuxna missförstår och övertolkar det som barnen säger. Också sätten att fråga eller rentav "förhöra" barnet kan leda till falska anklagelser. Man har gjort flera psykologiska prov som visar att en långvarig repetering av samma frågor kan leda till att barnet svarar på ett sätt som han/hon tror behagar den som frågar, och rentav börjar "minnas" saker som aldrig hänt. (Ceci & Bruck 1993, Robbins 1995). Man känner även till fall där speciellt flickor i puberteten har hittat på en historia om övergrepp. De har vanligen varit i behov av hjälp av andra orsaker.

Om barnet *inte* berättar om övergrepp eller tar tillbaka det som det tidigare har sagt, kan det bero t.ex. på rädsla för eller lojalitet gentemot den misstänkte. Men man måste också ta hänsyn till att barnet kanske inte berättar – därför att *ingenting har hänt!* Det är ologiskt att tro på barnet endast om det talar om övergrepp, men inte om det förnekar misstanken som har väckts av någon annan person. Det finns märkliga fall, där både den misstänkte och "offret" enhälligt förnekar misstanken, och inga bevis finns, men ändå är någon övertygad om att ett brott har ägt rum. Det är också en problematisk fråga, huruvida ett barn har rätt att inte yttra sig om det vill genuint skydda sig själv och sin familj mot olika åtgärder av myndigheter? Om vår "hjälp" inte är välkommen?

I situationer där vuxna tvistar sinsemellan (t. ex. vid äktenskapsskillnad) kan det hända att endera parten har satt orden i mun på barnet. Eftersom sexuella övergrepp mycket flitigt debatteras i massmedia, är det förståeligt, att oron för saken lätt sätter fart på misstankar i en situation där förtroendet för den andra parten är som lägst. Likaså måste man komma ihåg, att det kan vara upptäckten av övergrepp som är orsaken till separation eller omgångstvist.

Bedömningen av trovärdigheten skall basera sig på en noggrann analys av händelseförloppet. När uppstod misstankarna? Väcktes de i samband med en pågående äktenskapsskillnad, vårdnadstvist eller annat gräl? Vem kom fram med misstanken? På vilka grunder? Vilka belägg har uppdragats i saken? Har barnet sagt något som tyder på övergrepp? Stöder barnets beteende eller symptom misstankarna? Finns det belägg som inte tyder på övergrepp? Kan händelserna och barnets beteende logiskt förklaras på annat sätt? Kan situationerna ha blivit misstolkade?

Då man bedömer trovärdigheten av barnets (och likaså av de vuxnas) berättelser skall man fästa uppmärksamhet såväl vid känslouttryck, motiv och berättelsernas innehåll som vid deras korrelation med verkligheten. Pålitliga berättelser har drag som en erfaren utredare kan skilja från uppbyggda eller överdrivna utsagor. (Se t.ex. Undeutsch 1989, Holgerson 1995).

Det är skäl att analysera även utredningar som givits av sakkunniga. Hur har saken utretts? Har man företagit en sakkunnig psykisk och somatisk undersökning av barnet? Har man hört familjemedlemmar? Har den person, som misstänkts för övergrepp blivit hörd?

Ett stort problem i domstolsprocesser som gäller sexuella övergrepp har varit, att den kliniska och juridiska personalen inte har samma uppfattning om vad som är "fakta". En kliniker tar mera hänsyn till barnets beteende, lekar, drömmar, testsvar o. dyl. än vad en domstol traditionellt är redo att acceptera som bevis. När det gäller en så allvarlig anklagelse som sexuell övergrepp mot ett barn, är det också skäl att vara mycket kritisk. Man skall också kräva, att den kliniska personalen noga motiverar sina slutsatser. Testresultat, lek med s.k. anatomiska dockor m.m. kan förstärka andra observationer, men allena räcker de inte till som bevis.

Ibland händer det att man presenterar två eller flera utlåtanden av experter som är av motsatta åsikter i saken. Enligt en enkel tumregel skall man då tro mest på den expert som inte visar maktbegär t.ex. genom att skylla på de andra sakkunniga, som inte överdriver eller nekar övergrepps-fenomenet och som oemotionellt skiljer fakta från påståenden och föreställningar. Det är klokt att akta sig för "experter" som redan före domstolsbehandlingen "avgör" vilka som är skyldiga.

5. Motiveringarna i en dom skall vara offentliga, men i övrigt skall domen vara hemlig och skydda barnets/familjens integritet.

Offentligheten har spelat en ytterst viktig roll i diskussionen kring sexuella övergrepp mot barn. Massmedierna har mycket villigt tagit sig an saken.

Det positiva är att man via en hektisk debatt äntligen börjat tro på fenomenets existens. På den negativa sidan står överdrifter och missförstånd som även medverkat till masshysteri och enorma tragedier vid falska anklagelser. I fackjournaler (mest omfattande *J. of Child Abuse and Neglect*) finns det gott om material i ämnet. Den första vågen var att upptäcka barn som blivit utnyttjade. Den senare linjen bland seriösa forskare har varit att mycket kritiskt analysera processer allt från misstanke till domstolens avgörande. Det finns berömda fall runtom världen där försvaret och åklagaren – som det ser ut – levit i helt olika realiteter. Det låter inte överdrivet att kalla några av dessa fall ren "häxjakt" med misstankar om sataniska ritualer, av sexorgier mitt på dagen med massor av barn, vilket emellertid ingen har sett, eller av mord med inga bevis eller offer o. dyl. (Se t.ex. Kutchinsky 1989 och 1994, Lied 1995).

Allt skall göras för att garantera integritetsskydd för enskilda barn och familjer. Offentligheten utgör ett extra straff för de anhöriga. Om domstolens avgörande stämplar barnet i hennes/ hans hembygd, möjligtvis i hela landet och i värsta fall i hela världen kan man knappast tala om rättssäkerhet. Yttrandefriheten får i dessa fall aldrig gå framom integritetsskyddet.

Ändå skall domstolens avgöranden vara offentliga i fråga om motiveringarna så att en likadan praxis uppstår i hela landet. Om domarna och motiveringarna förklaras hemliga, blir tolkningarna sannolikt mycket olika i olika domstolar. Namnen på de personer som det är fråga om borde i alla situationer hållas hemliga.

6. Påföljder av olika slag får inte kollidera med varandra.

För att rättssäkerheten skall förverkligas, måste myndigheter koordinera sina åtgärder. Det händer tyvärr att olika åtgärder drar åt skilda håll. På det sättet kan följderna bli orimliga och kontroversiella. Med sitt beslut kan en myndighet omintetgöra den förmån som någon annan myndighet har eftersträvat. I dessa fall händer det lätt att åtgärder leder till kumulerande straff som är emot all rättssäkerhet. Trots sekretessreglerna kunde många av dessa problem undvikas, om myndigheterna regelbundet skulle samarbeta med varandra och med familjen i fråga.

Samarbetet underlättas också, om myndigheterna

- håller sammanträden om enskilda fall
- bildar gemensamma specialiserade arbetsgrupper i dessa frågor
- ger varandra konsultation eller arbetsvägledning och
- ordnar gemensam utbildning i frågor som gäller sexuella övergrepp

mot barn – inklusive de psykologiska och psykosociala problem som lätt förekommer i utredningen. Även jurister skulle ha nytta av en viss utbildning i psykologi och utredningsteknik.

Ett minimikrav är att kontaktpersoner utses för dessa fall vid alla berörda myndigheter. Då sexuella övergrepp och misstänkta övergrepp utreds, är det viktigt att bibehålla ett yrkesmässigt omdöme och att handla med eftertanke. Arbetet underlättas om myndigheterna på förhand är insatta i varandras procedurer. Behandlandet av ärendena underlättas och påskyndas dels av förmännens och kollegernas stöd, och dels av goda relationer till samarbetsparterna. Vad vi inte behöver är ett nätverk av ”bästa bröder” som eventuellt döljer varandras misstag eller okritiskt tror på kollegernas utsagor.

Slutsats: Alla som deltar i processen skall vara medvetna om de psykologiska och psykosociala problem som ofta förekommer i utredningen av misstänkta fall av sexuella övergrepp.

Problemen beträffande rättssäkerheten i fall av misstänkta sexuella övergrepp mot barn är ofta mindre juridiska än praktiska och psykologiska.

Misstankar om sexuella övergrepp mot barn är svåra för alla yrkesgrupper att behandla, för att de rör vid våra djupa personliga lager: sexualitet och maktbegär.

Blotta misstanken om att någon kränkt ett oskyldigt barn väcker starka känslor. Vad som gör situationen så komplicerad är att man tvingas möta sin egen tabubelagda sexualitet, sina rädslor och erfarenheter; det är svårt nog. Därtill kommer relationen till makten och den egna hjälplösheten – något som man alltför sällan har lärt sig behärska professionellt.

Sexuellt utnyttjande, liksom allt våld, är missbruk av makt. Även misstanken om sexuellt övergrepp kan i vissa situationer vara maktmissbruk (”mitt barn kommer du aldrig att se igen”). Vad man ser åter och åter är att människor kämpar om makt. Vem är den som vet vad som är bäst för barnet, var barnet skall vara, hur hennes liv skall ordnas? Vem skall bestämma vad som är sanningen i saken? Hallberg och Rigné (1995) anser, att kontroversen mellan olika yrkesgrupper syftar till att stärka den egna professionen t.ex. genom att undergräva andras auktoritet.

Då svåra familjesituationer behandlas, är det inte ovanligt att personalen identifierar sig med olika familjemedlemmar och börjar återge familjens problem i sitt arbete. En person som identifierar sig med barnet kan bli panikslagen eller uppleva en regression. En annan identifierar sig med den

förälder som inte är den misstänkte, och skulle gärna blunda för hela problemet. Personer som omedvetet återspeglar gärningsmannens dynamik, börjar tvista om sakkunskapen och ifrågasätta de övrigas kompetens. I yttersta fall kan sådana personer vara färdiga att kräva att man avskedar personer som har andra åsikter än de själva.

Följande försvarsreaktioner märks ofta vid utredning av sexuella övergrepp:

- 1) Brist på reaktion. Det är inte länge sedan man ofta reagerade genom att utestänga möjligheten av sexuella kränkningar. Behandlandet av sexuella frågor upplevdes som så svårt, att man frestades att blunda inför barnets problem, att intala sig att inget allvarligt hade skett och att hoppas att problemet skulle lösas av sig självt. Det finns fall där åklagaren inte har väckt åtal även om den kliniska personalen har varit övertygad om ett brott.

Detta problem har klart minskat som en följd av ökad utbildning och allmän medvetenhet. Det förekommer numera sällan i yrkeskretsar att sexuella övergrepp förringas eller förnekas.

- 2) Överdriven reaktion. Det var speciellt vanligt när man började få upp ögonen för sexuella övergrepp, att nästan alla ett barns problem misstänktes botten i sexuella kränkningar. Även överilade åtgärder, utan eftertanke, är exempel på överdriven reaktion. Det finns människor som har en s.k. hysterisk övertygelse om utnyttjandet, och knappast någonting kan få dem att byta åsikt.

Man kan förstå att överdrivna reaktioner baserar sig på ont samvete: varför tog det så länge innan samhället upptäckte fenomenet av övergrepp mot barn? Man kan fråga sig om många barn kanske blivit utan hjälp på grund av vår blindhet?

- 3) Yrkesmässig regression. Det kan hända även erfaren personal, att en utredning av sexuella övergrepp leder till att utredaren "går i lås". När de egna känslorna och tabubelagda ärenden plötsligt kommer till ytan, kan det hända att arbetsförmågan blir begraven under ett känsloutbrott. Man glömmer yrkesrutinen och känner sig ur stånd att göra något. Denna typ av regression åtgärdas bäst genom att man tyr sig till arbetsvägledning och konsultation.

Dessa försvarsreaktioner kan också försvåra samarbetet mellan olika instanser. Utredningssituationen kan medföra ångest som leder till icke-koordinerade åtgärder, så att olika instanser vidtar motstridiga följder eller omedvetna om varandras åtgärder. Detta kan i värsta fall till och med försämra barnets eller familjens situation.

Sexuella övergrepp mot barn, och även misstanke om dem, förorsakar ångest hos alla dem som kommer att handla i situationen – såväl hos socialarbetaren, psykiatern och psykologen som polisen och domaren. Så måste det också vara så länge vi är kännande varelser. Ångesten utgör en viktig, motiverande kraftresurs, som hjälper personalen att fortsätta i sina strävanden att förstå situationen så att de kan hjälpa barnet, familjen och de övriga inblandade.

Ångesten och maktlystenheten måste man emellertid behärska innan man kan hjälpa barnet eller familjen, eller bestämma om ett eventuellt straff för gärningsmannen. Utredandet av övergrepp förutsätter att den professionella personalen besitter dels nödvändig kunskap och dels en förmåga att handskas med sina egna känslor om sexualitet, maktbruk och hjälplöshet, om rädsla, osäkerhet och hat.

RÄTTSSÄKERHET I MÅL OM ÖVERGREPP MOT BARN

Av hovrättsrådet *Robert Liljenfeldt*, Finland

1. Allmänt

Ämnet för diskussionen återkommer med jämna mellanrum i massmedierna i samtliga nordiska länder. Uppgifterna om förekomsten av övergrepp verkar ibland överdrivna.¹ Likaså förekommer det ofta rapporter om oskyldigt dömda föräldrar. Dessa skrivelser intresserar naturligtvis allmänheten p.g.a. deras dramatik.

Vid nordiska juristmötet i Köpenhamn 1963 höll Jon Palle Buhl ett referat om "Afhøring af børn". Han kom förstås att beröra en del frågor, som även tas upp i detta referat. Det som gör discussionsfrågan viktig och intressant är å ena sidan de svårigheter i bevishänseende som i allmänhet är förknippade med mål, där barn är inblandade, och å andra sidan hur rättssäkerheten påverkas av den tekniska utvecklingen och tillgången till sakkunniga med insikter i psykologi eller psykiatri. Beträffande den tekniska utvecklingen och användningen av sakkunniga har det skett en hel del sedan 1963.

Övergrepp mot barn kan begås på flera olika sätt. Vad som tilldrar sig den största uppmärksamheten är framförallt misshandelsbrott och sexuella övergrepp. Dessa är till naturen allvarliga övergrepp både fysiskt och psykiskt sett. De medför ofta allvarliga störningar för barnen under deras uppväxttid och i värsta fall kommer händelserna att följa de utsatta genom hela deras liv. Numera har psykisk misshandel även kriminaliserats i Finland.² Bevissvårigheterna är ännu mera påfallande i sistnämnda situationer, eftersom inga synliga märken eller spår uppstår. Följderna syns i många fall

¹ Nyligen har det påståtts att t.o.m. 25 % av barnen i Norge skulle ha varit utsatta för sexuella övergrepp.

² Se regeringspropositionen 94/1993 s. 91 och 95. Se även Kommentar till Brottsbalken I 6 uppl. 1995 s. 161 f.

först när barnet har nått vuxen ålder. Orsaken till psykiska störningar är svår att förknippa med psykisk misshandel.

I fortsättningen kommer jag att fästa huvudvikten vid miss- handelsbrott och sexuella övergrepp. Sexualbrotten är de som oftast figurerat i debatten och de har oftast förorsakat de mest dramatiska rubrikerna. Berl Kutchinsky gjorde en undersökning rörande antalet publikationer om olika brottstyper. Publiceringsåret var 1989. Etta i publikationsstatistiken var skrifter om sexuella övergrepp mot barn. Inte mindre än 73 publikationer utgavs inom detta område. Jämförelsevis kan nämnas att det fanns 21 publikationer rörande ADB-brott, 16 om korrupktion, 8 om stöld och 71 om den näst största gruppen drogmissbruk.³ Av Kutchinskys publikation framgår det att antalet övergrepp mot barn antas skifta rätt kraftigt vid olika tidpunkter. Det tycks vara fråga om ett slags vågrörelse. Vid en telefonintervju med 2.600 män och kvinnor skulle övergreppsprocenten ha varit så hög som 16 för män och 27 för kvinnor.⁴ Dessa siffror förefaller vara överraskande höga. Man måste i alla fall komma ihåg att övergreppen är av mycket olika slag. Om man tänker på typen av övergrepp, som leder till polisanmälan och vidare åtgärder i form av åtal och dom, så är procenterna avsevärt lägre.

Som exempel kan i det här sammanhanget nämnas de brott som kommit till polisens kännedom i Finland under åren 1984 – 1993 och vilka berör otukt med barn = sexuella övergrepp (Strafflagen 20 kap. 3 – 6 §§).⁵ Antalet anmälda otuktsbrott var

år	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993
antal	320	352	299	145	407	226	186	120	265	774

Motsvarande siffror för våldtäktsbrott växlar mellan ca 350 – 400 fall årligen under tiden 1988 – 1993. Variationerna i fråga om antalet otuktsfall är påfallande stora jämfört med andra brottstyper. Vad denna vågrörelse beror på är svårt att säga. En orsak kan vara en offentlig debatt om incest eller så

³ Se Berl Kutchinsky: Missbrauchspanik. Häufigkeit und Befund sexuellen Kindesmissbrauchs s. 50 f. i publ. Katharina Rutschky och Reinhart Wolff: Handbuch sexueller Missbrauch Hamburg 1994.

⁴ Kutchinsky s. 54. Beth Grothe Nielsen hänvisar till en undersökning där motsvarande siffror skulle vara nästan 20 % för män och t.o.m. mera än 30 % för kvinnor (Rapport vid NSfK's forskerseminar 1994).

⁵ Se om dessa uppgifter i Rikollisuustilasto 1993. Rikollisuus ja seuraamusjärjestelmä tilastojen valossa. Oikeuspoliittinen tutkimuslaitos. Helsinki 1994 s. 176 ff.

kan ett uppseendeväckande rättsfall leda till en större aktivitet både från olika myndigheters sida och från dem som blivit utsatta för övergrepp. Om man härfter jämför de till polisen anmälda otuktsbrottens antal med dem som leder till dom i första instans (tingsrätt) finner man följande siffror för åren 1987 – 1991.⁶

år	1987	1988	1989	1990	1991
antalet dömda i TR	40	43	57	48	53

Siffrorna visar ett ganska stabilt mönster. Man kan i alla fall dra den slutsatsen att rätt få anmälda övergrepp leder till dom i första instans. Om sexuella övergrepp drabbat ungefär 3 % av pojkarna och 7 % av flickorna i deras barndom,⁷ inser man problematiken med dessa brott, dvs. en stor del av övergreppen leder inte till åtgärder.

Man måste likväl komma ihåg att vitt skilda handlingar klassificeras som sexuellt övergrepp. Detta förklarar kanske delvis varför så få anmälda gärningar leder till en dom. Av de polisanmälda fallen är det 20 – 30 % som resulterar i en dom. Mörkertalet är och kommer antagligen att förbli förhållandevis stort.⁸

2. Barns trovärdighet

I brottmål strävar domstolarna att nå ett materiellt riktigt slutresultat. I många mål angående övergrepp mot barn är det dessvärre så illa ställt med bevisningen att domstolen har endast den åtalades och målsägande-barnets berättelser att ty sig till vid avgörandet av skuldfrågan. Ifall den åtalade inte har erkänt gärningen, står ord ofta mot ord.

Tidigare har barn ansetts vara mindre trovärdiga vittnen.⁹ Den åtalades rättsbiträde åberopade ofta sakkunniga utlåtanden om barns bristande trovärdighet. På detta sätt lyckades de ofta få åtalet förkastat, om det inte fanns tillgång till annan bevisning än två motstridiga utsagor. Speciellt opålitliga

⁶ Se Oikeustieteellinen vuosikirja 1993. Rättsstatistisk årsbok 1993. Helsinki 1994. s. 108.

⁷ Uppgiften är tagen från Sirpa Taskinen (red.): Att utreda och behandla sexuella övergrepp mot barn. Jyväskylä 1994 s. 12 ff.

⁸ Beth Grothe Nielsen: Så graed jeg lidt for mig selv. Aarhus 1995 s. 148.

⁹ Se bl.a. Beth Grothe Nielsen: Børn som ofre og vidner i sager om seksuelle overgreb. Nordisk tidskrift for kriminalvidenskab (NTfK) 1992 s. 40 f.

ansågs flickor i puberteten vara.¹⁰ Numera försöker de åtalades rättsbiträden undvika hörandet av sakkunniga om barnens trovärdighet.¹¹

Detta beror naturligtvis på att psykologerna har kommit till att det är en fel utgångspunkt att betrakta barn såsom icke trovärdiga i allmänhet. Såsom i fråga om vuxna människor finns det mera eller mindre trovärdiga vittnen bland barn. Det gäller följaktligen för domstolarna att göra en bedömning av trovärdigheten på samma sätt som när man har att göra med vuxna. Domstolarna kan inte eller snarare skall inte i sina avgöranden stöda sig på allmänna rön angående barns trovärdighet, utan de skall utföra individuella bedömningar av barns trovärdighet.

Barnens ålder och mognad skapar olika problem. Ju yngre barn det är fråga om desto större är kommunikationsproblemen; hur skall barnet utfrågas och höras och hur skall utsagor och reaktioner tolkas. Trovärdigheten kan förminsкас av de vuxnas påverkan. Likaså kan ett felaktigt eller oskickligt sätt att verkställa utfrågningen påverka trovärdigheten av barnets utsagor.¹²

Beth Grothe Nielsen¹³ framhåller helt riktigt, att ”det kan ikke vaere retssystemets opgave at gøre det svært for børn at blive hørt. Det må tvaertimod vaere opgaven at møde børnene på deres egne præmisser og hjælpe dem med at få sandheden fram”. Om domstolarna i jämförelse med andra brottstyper ställer allt för höga krav på bevisningen och processförfarandet vid övergrepp mot barn, kan det resultera i att straffbestämmelsernas verkan till denna del åtminstone delvis slås ut och att de kan tillämpas endast i de fall, där den åtalade har erkänt gärningen. I så fall får vi räkna med en hög procent förkastade åtal och en rättspraxis som knappast kan anses tillgodose barnens rättsäkerhet.

¹⁰ Jon Palle Buhl framhöll i sitt referat vid juristmötet 1963 att ”Børn i puberteten – efter de foreliggende oplysninger især piger er ganske særligt upålidelige vidner, når problemet har eller af barnet hævdes at have med krænkelse af blufærdigheden eller andre sædelighedsfor- brydelse at gøre” (s. 5).

¹¹ Beth Grothe Nielsen NTfK 1992 s. 46 f.

¹² Se Astrid Holgerson: Sexuella och rituella övergrepp – utsagors uppkomstbetingelser. NTfK 1995 s. 129 f, där hon bl.a. säger, att nya studier visar att även utan ledande frågor, endast genom att upprepa en och samma fråga till ett barn vid ett stort antal tillfällen, kan ett barn fås att berätta detaljerat om skeenden som barnet aldrig varit med om.

¹³ NTfK 1992 s. 52.

Då det gäller frågan om barns trovärdighet har man ofta i litteraturen fäst uppmärksamheten vid antalet falska anklagelser i samband med äktenskaps-skillnadsmål och vårdnadstvister.¹⁴ Antalet ogrundade anklagelser har visat sig vara förhållandevis höga i samband med dylika processer. Föräldrar påverkar barnen och ”utnyttjar” dessa i kampen sinsemellan. Barnet befinner sig i en trängd och svår situation och är naturligtvis i hög grad beroende av den förälder som har hand om vårdnaden eller hos vilken det bor. I dylika situationer är det praktiskt taget en omöjlig uppgift att förhindra otillbörlig påverkan och suggestion av barnet.

3. Människorättskonventionen och det processuella förfarandet

Vid fri bevisföring har det i princip inte ställts upp någon begränsning beträffande bevismedlen och domaren kan fritt bedöma bevisvärdet av den företedda bevisningen. Det råder m.a.o. fri bevisföring och fri bevisvärdering. På så sätt har man i modern rättskipning tänkt sig att domstolarna bäst kan uppfylla sina uppgifter och därmed nå de bästa resultaten, dvs. domar, som är både juridiskt och materiellt sett riktiga.

Vid bevisföringen har omedelbarhetsprincipen stor betydelse. Domen skall som huvudregel grundas på det material som framlagts vid huvudförhandlingen. I förslaget till ett nytt rättegångsförfarande i brottmål har man i Finland liksom i andra länder utgått ifrån att handläggningen vid huvudförhandlingen skall vara muntlig, omedelbar och koncentrerad. Omedelbarhetsprincipen innebär, att domstolen endast får fästa avseende vid bevisfakta, som endera iakttagits av rätten under huvudförhandlingen eller till vilkas existens man kan sluta från vad som som sålunda iakttagits.¹⁵ Härigenom har man försökt skapa förutsättningar för att bevismaterialet företes i ett sammanhang och att domstolen bereds möjlighet till en helhetsbedömning. Om det lättas på kravet på koncentration och omedelbarhet försvåras domarnas arbete. De blir tvungna att föra någon form av protokoll över bevisningen, annars åstadkommer den mänskliga faktorn med all säkerhet en hel del svårigheter och problem vid avfattandet av domskälen.

¹⁴ Se bl.a. Astrid Holgerson NTfK 1995 s. 131 ff. och Wendy Deaton m.fl.: The Child Sexual Abuse Custody Dispute Anotated Bibliography 1995 s.4 f., 27, 31 f., 93, 105 och 109.

¹⁵ Se Per Olof Ekelöf och Robert Boman; Rättegång IV. 6 uppl. 1992 s. 20 ff.

Huvudregeln bör således vara att bevisningen skall tas emot vid en huvudförhandling. Undantag härifrån skall göras enbart av tvingande skäl, dvs. om det är omöjligt att höra vittne p.g.a. dödsfall eller hörandet förorsakar svårigheter av fysiska eller psykiska skäl.

Enligt 6 art. 3 d p. i människorättskonventionen skall envar, som blivit anklagad för en brottslig gärning, äga rätt att förhöra eller låta förhöra vittnen, som åberopas emot honom, samt att för egen räkning få vittnen inkallade och förhörda under samma förhållanden som de vittnen som åberopats mot honom. Den kontradiktoriska principen innebär att domstolen inte får grunda sitt avgörande på annat material än det som kommit fram i rättegången och vilket parterna kunnat ta del av och ställning till.¹⁶ Principen att "ingen må dömas ohörd" har inte i alla tider betytt, att domstolarna skulle ha ombesörjt att den åtalade skulle ha beretts tillfälle att konfronteras med vittnen eller andra bevismedel.

En konfrontation är av vikt för att domstolen skall kunna skapa sig en uppfattning om vittnets eller målsägandens tillförlitlighet. Människorättsdomstolen (Strasbourg) har en rätt omfattande praxis i fråga om kravet på att bevisupptagningen skall vara kontradiktorisk.¹⁷ Domstolen har understrukit vikten av att bevisningen skall framläggas och tas emot i en offentlig rättegång, där den åtalade är närvarande.¹⁸ Om en dom har grundats enbart på målsägandens eller vittnes berättelse, har ett brott mot artikel 6 ansetts föreligga, ifall den åtalade eller dennes ombud inte har beretts tillfälle att konfronteras med den som avgett en berättelse i någon fas av processen. Då konfrontation har skett under förundersökningen eller även annan bevisning finns att tillgå har det inte ansetts föreligga brott mot artikel 6.¹⁹ Den åtalade skall beredas tillfälle att konfronteras med vittnet eller målsäganden vid något tillfälle under processen. Ibland räcker det med att konfrontationen har ägt rum redan i förundersökningsstadiet. Såsom Danelius har anfört "är det i allmänhet inte förenligt med art. 6 i Europakonventionen att

¹⁶ Se t.ex. Per Olof Ekelöf: Rättegång I. 7 uppl. 1990 s. 63 ff., Eva Smith: Straffprocess. Grundläggande regler og principper. 2 udg. 1991 s. 92 och Johs Andenaes: Norsk straffeprosess. Bind I. 1984 s. 51 och 135. Se även Vittnen och målsägande i domstol. Ds 1995:1 s. 42.

¹⁷ Se härom bl.a. Hans Danelius: Mänskliga rättigheter 5 uppl. 1993 s. 164 ff. samt Danelius' rättsfallsöversikter i Svensk Juristtidning (SvJT) 1991 s. 257 ff. och 1994 s. 337 ff.

¹⁸ Principen framgår ur fallen Unterpertinger, Delta och Saidi.

¹⁹ Se fallen Asch, Isgro och Artner.

bygga en fällande dom uteslutande på uppgifter som lämnats utan att den tilltalade har haft möjlighet att ställa frågor till uppgiftslämnaren. Saken kommer dock i ett annat läge, om det vid sidan av dessa uppgifter finns annan stödbevisning av viss styrka”.²⁰ Part skall som huvudregel ha rätt till fullständig insyn i de förhållanden som kommer att utgöra grund för domen.

I allmänhet blir det inte svårigheter om barnet har uppnått en sådan mognad och ålder att det kan uttrycka sig verbalt och förstå frågor. Likaså är övergrepp, som förorsakar skador eller ger tillgång till teknisk bevisning lättare att hantera. De verkliga svårigheterna uppstår, då vi har att göra med övergrepp mot barn, med vilka kommunikation förorsakar problem p.g.a. ringa ålder eller rädsla. Om det inte finns annan bevisning än parternas motstridiga berättelser, står domstolen och dessförinnan myndigheterna inför en svår situation.

Huvudförhandlingen, där alla parter och rättsbiträden är närvarande, är naturligtvis inte det lämpligaste stället för hörande av små barn eller barn, som känner sig hotade. Vad det gäller dylika barn är det svårt att praktiskt ordna en konfrontation mellan parterna på det sätt människorättskonventionen förutsätter. Frågor kan inte alltid ställas och iakttagelser av barnets reaktioner kan inte göras direkt av den åtalade eller dennes rättegångsbiträde. Myndigheterna får som senare kommer att redogöras för, försöka efter bästa förmåga ombesörja att den åtalade får ta del av utredningsmaterialet och bereds möjlighet att framföra kompletterande frågor med hjälp av utredningsmyndigheterna.

4. Hur skall hörandet av barn gå till ?

I barnkonventionens (Convention on the Rights of the Child) 12 art. stadgas det om barnets rätt att fritt, med beaktande av ålder och mognad, få framföra sina synpunkter i alla ärenden som berör barnet.²¹ Vid alla judiciella

²⁰ Se Danelius: Mänskliga rättigheter s. 166 och Ds 1995:1 s. 42 f.

²¹ Art. 12 har följande lydelse: ”1. States Parties shall assure to the child who is capable of forming his or her own views the right to express those views freely in all matters affecting the child, the views of the child being given due weight in accordance with the age and maturity of the child. 2. For this purpose, the child shall in particular be provided the opportunity to be heard in any judicial and administrative proceedings affecting the child, either directly, or through a representative or an appropriate body, in a manner consistent with the procedural rules of

förrättningar skall barnet beredas möjlighet och tillfälle att bli hört endera självt eller genom en representant i mån av möjlighet.

Vid hörandet av ett barn i anledning av övergrepp är det viktigt att alla myndigheter (sociala myndigheter, polisen, åklagarna osv.) kommer ihåg att rättssäkerheten i allra högsta grad gäller både barnen och dem som är misstänkta för övergrepp. Handläggningen av dessa typer av mål får inte i någon situation förlora det s.k. objektiva greppet.

Övergreppen är av olika art. Huvudregeln för att nå ett bra slutresultat torde i alla fall vara den att barnen skall höras så snabbt som möjligt för att de dels inte skall glömma och dels för att inte påverkan av utomstående skall försvåra utredningen.²² Vid övergrepp som fortgått under en längre tid inom en familj är principen svår att upprätthålla. Oftast begränsar en onaturlig solidaritet och eventuell skuld känsla barnets öppenhet och förmåga att redogöra för det inträffade. Dessutom har en stor del av övergreppen skett för länge sedan då man kommit så långt som till utredningen. Vid enstaka övergrepp utfört av "utomstående" förövare reagerar barnet, föräldrarna och myndigheterna mycket snabbare. Vid sådana situationer kan barnet bättre och framförallt opåverkat redogöra för det inträffade övergreppet.

Med tanke på barnets bästa och på att myndigheterna och domstolarna bör eftersträva ett riktigt och rättvist slutresultat är som redan nämnts det vanliga förundersökningsförfarandet med påföljande huvudförhandling inte det lämpligaste förfarandet.²³ Barn bör höras av utredare med erfarenhet av övergrepp mot barn. Utredarna bör äga kunskaper om hur barnen skall utfrågas på ett korrekt sätt ur rättssäkerhetssynvinkel. Bandupptagning och, om det är möjligt, videoupptagning bör användas på alla förundersökningsstadier. Detta är viktigt för att domstolarna skall kunna bedöma berättelsernas trovärdighet och för att kunna iaktta eventuella förändringar under förundersökningens lopp. Vikten av att allt tas upp på band/video och att dessa spelas upp inför domstolen bekräftas av ett fall som Astrid Holgerson

national law." Se även art. 19 som ålägger staterna att skydda barnen mot fysiska och psykiska övergrepp. Angående barns rättigheter se likaså Beth Grothe Nielsen: Så gaed jag lidt for mig selv s. 187 f.

²² Jon Palle Buhl 1963 s. 6 och Johs Andenaes: Etter overveielse. Artikler i utvalg 1983 – 1992 s. 126.

²³ Peter Garde: Afhøring af børn. NTfK 1992 s. 31 ff. och Johs Andenaes: Artikler i utvalg s. 123 ff.

omnämner.²⁴ I fallet hade tingsrätten tagit del endast av ett polisförhör, som hade spelats upp (det fjärde och sista). Med stöd av bevisningen dömdes den åtalade till 3 års fängelse. Hovrätten tog del av hela utredningen från förundersökningen och använde sig dessutom av en vittnespsykologisk utredning och analys av samtliga fyra bandade polisförhör. Muntligt sakkunnigförhör hölls vid huvudförhandlingen, där även alla videoförhör spelades upp. Slutresultatet blev en friande dom (omr.) Det är naturligtvis vågat att dra några alltför långtgående slutsatser av ett enskilt fall, men slutresultatet i målet talar likväl sitt tydliga språk om att det alltid bör företas en helhetsbedömning och att hörandet av barn bör tas upp på band/video ända från första början av utredningen.

Det är stor skillnad mellan barn i olika åldrar och även inom samma åldersgrupper beträffande mognad och förmåga att kunna uttrycka sig. Detta måste beaktas vid hörandet av barn. De minsta barnen kan bäst höras i hemmiljö eller i en omgivning, som så litet som möjligt påminner om ett ämbetsverk.²⁵ Närvaron av en förälder eller stödperson underlättar hörandet, förutom i fall där den andra föräldern är misstänkt för övergrepp. Även i andra situationer, där föräldrarnas "förväntningar" kan anses ha en negativ inverkan på barnets möjligheter att uttrycka sig fritt, är det skäl att försöka klara av förhöret utan närvaro av en sådan. Om det praktiskt sett är möjligt, skulle rättssäkerheten säkert gagnas av ett system, enligt vilket en psykolog skulle vara närvarande och kunna ta del av hörandet av barnet och barnets beteende ända från början av förundersökningen fram till huvudförhandlingen.

Såsom framgick av redogörelsen för den kontradiktoriska principen och människorättskonventionens stadgar skall den åtalade beredas möjlighet till konfrontation med vittne eller målsägande under något stadium av processen. Ifall det är fråga om större barn kan detta ske t.o.m. vid huvudförhandlingen, då alla parter är närvarande. Ibland kan det finnas skäl att höra barnet, medan den åtalade befinner sig utanför rättssalen. Den åtalades rättegångsbiträde är då tillstådes och bevakar dennes intressen. Frågor kan ställas av rättegångsbiträdet eller av den åtalade efter det att han har fått ta del av barnets berättelse. Efter hörandet är det skäl att spela upp band

²⁴ Se närmare Astrid Holgerson: Sexuella och rituella övergrepp – utsagors uppkomstbetingelser. NTfK 1995 s. 136 f. Se även Per Lindholm: Bandning av polisförhör. Festskrift till Curt Olsson. Helsingfors 1989 s. 215 f. och 219 ff.

²⁵ Se Johs Andenaes: Artikler i utvalg, s. 125 f.

och videon, som kommit till före huvudförhandlingen. Om det är fråga om mindre barn kan det hända att man är tvungen att nöja sig med hörandet och band/ videoupptagningen, som skett före huvudförhandlingen. Huvudsaken är att den åtalade själv eller dennes rättegångsbiträde vid något tillfälle under förundersökningen har beretts möjlighet till konfrontation på ett eller annat sätt. På ett sådant sätt kan den tilltalade få insyn i processmaterialet; en "fair trial" äger rum i ordets rätta bemärkelse.

Efter hörandet och konfrontationen vore det av stor vikt att en sakkunnig (psykolog/psykiater) kunde redogöra för sin uppfattning om barnets utsaga, dess trovärdighet och förankring i verkliga händelser.²⁶

Det är viktigt ur rättssäkerhetssynpunkt att de myndigheter (sociala, polisen, åklagare osv.) som skall sköta utredningen av övergrepp mot barn inte helt okritiskt utgår ifrån att ett övergrepp har förekommit. För att kunna sälla bort ogrundade anklagelser, bör dessa lära sig känna igen situationer, där det finns risk för att barnen påverkats eller förletts till att avge en önskad men inte med verkligheten överensstämmande berättelse. Alltför nitiska förhållare kan med ledande frågeteknik och felaktigt förfarande få små barn att berätta t.o.m. någonting, som de inte överhuvudtaget har upplevt. Ett sådant förfarande spolierar alla möjligheter för domstolarna att kunna nå ett materiellt riktigt slutresultat. Det föreligger risk för att all tjänlig bevisning går förlorad.²⁷

Användandet av anatomiska dockor eller listor över "allmänna tecken" på övergrepp vid utredandet av brott begångna mot barn är förknippat med risker ur rättssäkerhetssynpunkt. Dockorna kan användas manipulativt och felaktiga tolkningar av barnets hantering av dessa dockor kan ha förödande konsekvenser.²⁸ Förundersökningarna vid övergrepp mot barn får inte bli några experimenttillfällen på bekostnad av parternas rättssäkerhet. Allra minst kan domstolen stöda sig på dylika experiment eller på listor över generella tecken på övergrepp vid ställningstagandet till skuldfrågorna. Trots

²⁶ Se Peter Gardes konklusioner vad det gäller hörandet av små barn NTfK 1992 s. 35 f.

²⁷ Se Astrid Holgerson NTfK 1995 s. 136 ff.

²⁸ Holgerson (NTfK 1995 s. 130 f.) har framhållit "att man beträffande användandet av anatomiska dockor i utredningen av sexuella övergrepp mot barn inte ännu kommit fram till några vetenskapligt grundade normer för tillämpning och tolkning. Forskningsresultaten är motsägelsefulla. Det finns exempelvis inget entydigt stöd för att barn som varit utsatta för sexuella övergrepp hanterar dockorna på annat sätt än barn som inte varit utsatta".

de svårigheter som möter utredarna och domstolarna vid dessa brottstyper, kan beviskraven inte sänkas. Självklart kan de inte heller höjas. Domstolarna bör som ovan redan nämnts ombesörja att en "fair trial" äger rum och att vid behov en helhetsvärdering av allt bevismaterial, även sådant som tagits upp under förundersökningen, görs. Vittnespsykologisk sakkunskap bör utnyttjas framförallt i sistnämnda situationer.

Eftersom det i övergreppsmålen ofta föreligger svårigheter i bevishänseende,²⁹ är det av största vikt att domarna är välskrivna vad det gäller motiveringarna. Bevisningen skall redogöras för ingående och både det som talar för och emot att ett övergrepp har inträffat skall tecknas ned. Bevisvärderingens öppenhet är en rättssäkerhetsgaranti. Då domstolarna redovisar bevisvärderingen öppet och anger på vilka grunder åtalet har styrkts eller inte styrkts, kan parterna bättre ta ställning till riktigheten i slutresultatet.

5. Vittnesplikt och sanktioner

Minderåriga, dvs. barn som inte fyllt femton år, kan i de flesta rättssystem inte ställas till straffrättsligt ansvar och dömas till påföljd för förseelse eller brott. Sålunda kan domstolarna inte använda sig av vite eller böter som tvångsmedel och de kan inte heller döma för falsk angivelse. Detta är viktigt att komma ihåg, då barnen hörs av olika myndigheter från förundersökningen till huvudförhandlingen. Det går följaktligen inte för sig att handla efter samma mönster som när man har att göra med vuxna målsägande.³⁰ Domstolarna och myndigheterna måste på ett varsamt och korrekt sätt få barnen att inse vikten av att de håller sig till sanningen. En begriplig information om vad en felaktig dom kan innebära skall ges barnet innan förundersökningen påbörjas. Detta förutsätter att det är möjligt med hänsyn till barnets ålder och mognad. Det är naturligtvis inte en särskilt enkel uppgift, då det rör sig om de allra minsta barnen. I detta sammanhang är det viktigt att även informera vuxna människor (barnets föräldrar eller ställföreträdare) om vikten av att tala sanning. Ifall en vuxen person har fått barnet att handla felaktigt i detta avseende och m.a.o. fått till stånd en falsk angivelse, så kan den vuxna riskera åtal p.g.a. medelbart gärningsmannaskap. Åtal väcks antagligen ytterst sällan i sådana fall.

²⁹ Se härom t.ex. Christian Diesen (red.) i *Brottsoffrets rätt*. Stockholm 1995 s. 86 ff.

³⁰ Se om problematiken i Danmark och Norge Peter Garde NTfK 1992 s. 23 ff och Johs Andenaes: *Artikler i utvalg* s. 205 ff.

Eftersom vittnesmål inte kan avfordras i vissa situationer, kan man ställa sig frågan om detsamma gäller skyldigheten att ställa upp som målsägande i bevishänseende. Vittnen och målsägande har olika ställning i processen och sanktionerna är olika. Målsägandens ställning har inte reglerats i lag i Finland i detta avseende, men man har utgått ifrån att målsägande deltar i utredningen p.g.a. eget intresse. Ofta förekommer likväl intressekollisioner, då det är t.ex. fråga om barnets nära anhörig som är misstänkt för övergrepp. Det är ganska motbjudande i de flesta fall att "sätta fast" en nära anhörig. Vem skall då ta ställning till hur ett litet barn skall förfara. Föräldrarna som vanligtvis är barnets förmyndare kan ha motsatta intressen. Detta är ju ett vanligt fenomen vid skilsmässor och vårdnadstvister. Ännu mera bekymmersam är situationen, om båda föräldrarna på sätt och vis tillsammans har motsatta intressen i förhållande till barnet. Sådant upplevs tyvärr i en del incesträttegångar.³¹ Förordnande av en god man torde ibland vara påkallat.

Av det ovannämnda framgår, att målsägande-barnet ofta kan befinna sig i en mycket svår situation. Ett stort psykiskt tryck från olika sidor gör sig gällande. Olika myndigheter och domstolarna har en svår och krävande uppgift, då de skall informera barnet om dess skyldigheter och rättigheter som part i ett rättsärende. Barnet skall bemötas med respekt och hänsyn under handläggningen av ärendet vid alla myndigheter. Detta förutsätts inte minst av ingångna internationella konventioner. Bemötandet av barn ställer helt andra krav på myndigheterna än detsamma av vuxna människor. Om barnet känner sig hotat eller tvingat på något sätt ligger ett misslyckande nära till hands. I värsta fall är dess berättelse värdelös i bevishänseende eller så drar sig barnet totalt ur och tiger. Domstolarna och myndigheterna får försöka klara sig fram till det bästa möjliga slutresultatet ur rättvisesynpunkt utan tillgång till förpliktelser och sanktioner gentemot barn.³²

6. Användandet av vittnespsykologer

Domstolens uppgift är att försöka röna ut den materiella sanningen. Barnets berättelse om vad som försiggått är av största betydelse. Eftersom det inte alltid är så lätt att kommunicera med barn och förstå vad de vill ge uttryck för, har myndigheterna ibland använt sig av sakkunniga vittnes-

³¹ Se t.ex. Peter Garde NTfK 1992 s. 33. Personligen har jag upplevt detta vid några rättegångstillfällen.

³² Jfr. Johs Andenaes: Artikler i utvalg s. 207 ff. Se även Ds 1995:1 s. 17.

psykologer eller psykiatriker. Sådana sakkunniga har kanske anlitats flitigast i Sverige.

Med hjälp av sakkunniga har man försökt fastställa trovärdigheten av barnets utsaga. Det gäller att fastställa trovärdigheten av berättelsen i det enskilda fallet och inte av barnets trovärdighet i allmänhet.³³ Domstolen svarar ensam för bevisvärderingen och fattar det straffrättsliga avgörandet i det enskilda fallet. Den slutliga bevisvärderingen kan inte och skall inte göras av någon annan än en domstol.

Eftersom det ofta är fråga om en lång process från det att misstanke om övergrepp uppstått tills dess att slutligt avgörande fattats i saken, så vore det önskvärt att myndigheterna kunde sälla bort falska anklagelser i ett så tidigt skede som möjligt. Därigenom kunde man bespara förutom den misstänkte även barnet en hel del obehagliga upplevelser inför olika myndigheter.³⁴

Man borde ha ett så likartat förfaringsätt som möjligt efter det att misstanke om övergrepp uppstått. Flera olika myndigheter kan bli inblandade i de första stadierna, t.ex. sociala myndigheter, polis eller läkare. Redan på detta plan fattas det en del beslut om långtgående ingrepp. För att utredningen och förundersökningen skall fylla alla krav ur rättssäkerhetssynpunkt, borde myndigheterna förfara på ett någorlunda likartat sätt från första början. Det borde dras upp klara linjer i fråga om vem som skall fatta beslut på olika stadier. Om besluten fattas av olika myndigheter beroende helt på tillfälligheter, uppstår det allvarliga problem ur rättssäkerhetssynpunkt.

Det skulle vara till stor nytta för dem som utför förundersökningen och framförallt för domstolarna om de hade tillgång till utomstående och opartiska sakkunniga, dvs. psykologer. Opartiskhet innebär bl.a. att dessa inte på något sätt har varit verksamma som barnets terapeut el. dyl. Det viktigaste är att de sakkunniga har klart för sig att de är utomstående objektiva iakttagare och inte företrädare för t.ex. barnet. De skall medverka till att både den åtalades och målsägandens rättssäkerhet upprätthålls på bästa möjliga sätt.

Vilken kompetens och utbildning en sådan psykolog/psykiater skall ha är en omstridd fråga och borde få en saklig lösning.³⁵ Det är naturligtvis

³³ Beth Grothe Nielsen: Så graed jag lidt for mig selv s. 65.

³⁴ Se härom Beth Grothe Nielsen: Så graed jag lidt for mig selv s. 109 ff.

³⁵ Se Margareta Hallberg och Eva Marie Rigné: Varför är experter oeniga om sexuella övergrepp mot barn ? SvJT 1995 s. 570 ff.

viktigt att experterna blir medvetna om rättssäkerhetsriskerna som är förknippade med deras medverkan i processen.³⁶ De sakkunniga skall inte utföra några egna utredningar, utan de skall närmast fungera som rådgivare och ge sin syn på barnets trovärdighet i det konkreta fallet efter det att allt material har varit tillgängligt. De sakkunniga har i bästa fall kunnat följa med utvecklingen av målet från första början och kan dra eventuella slutsatser av ändringar och tillägg i utsagor. (Se det tidigare nämnda rättsfallet med helt olika utgång i tingsrätten och hovrätten).

Det har ibland och t.o.m. berättigat framförts kritik mot ett specialiserande av domstolarna. Då det gäller övergrepp mot barn och i synnerhet sexuella övergrepp, tror jag att man skulle ha mycket att vinna i rättssäkerhetsväg, om målen åtminstone kunde koncentreras till speciella utredare i förundersökningsstadiet och likaså till åklagare som är specialiserade på dylika mål. Under hela processens gång skulle experter vara inkopplade och stå till förfogande med sin sakkunskap. De falska anklagelserna skulle förhoppningsvis gå att uppdaga tidigare och verkliga överträdelser skulle resultera i en rättvis dom materiellt sett. Ett effektivt och bra system ur rättssäkerhetssynpunkt förutsätter en utbildning av polis, åklagare och domare, som skall fungera i dylika ärenden. Likaså bör sakkunniga få insyn i hur rättsmaskineriet fungerar för att de skall kunna fullgöra sina uppgifter.

Man bör alltid i dessa sammanhang komma ihåg att "in the court-room, it must depend on the weight of the evidence, while in the therapist's office belief is another thing".³⁷

7. Avslutningsvis

Sammanfattningsvis skall nedan nämnas följande teser:

- barns trovärdighet skall alltid bedömas individuellt
- barn skall bemötas och höras utgående från deras egna förutsättningar
- myndigheter och domstolar bör göras uppmärksamma på riskfaktorer såsom t.ex. vårdnadstvister, äktenskapsskillnadsprocesser o.s.v.
- det processuella förfarandet i mål angående övergrepp bör uppfylla kraven i olika internationella konventioner (människorättskonventionen och barnkonventionen)
- förundersökningsmyndigheterna bör vara insatta i problematiken med sexuella övergrepp mot barn

³⁶ Se Astrid Holgerson NTfK 1995 s. 131.

³⁷ Se Wendy Deaton m.fl. 1995 s. 11, där en artikel av Berliner L. recenserar.

- band- och videoupptagning under hela förundersökningen vid hörandet av barn
- ogrundade anklagelser sållas bort i ett så tidigt skede som möjligt
- förpliktelser och sanktioner skall inte användas gentemot barn
- sakkunniga borde anlitas i större utsträckning
- rättssäkerheten skall i lika hög grad gälla alla parter (såväl målsägande som åtalad)
- domarna skall motiveras ingående i besvishänseende.

Rättssäkerhet i mål om övergrepp mot barn

Sektionsmöte

Referatskrivare: Kammarrättsfiskalen *Charlotta Lokrantz*, Sverige

Debattledaren, justitierådet *Per Lindholm*, Finland, öppnade mötet och hälsade mötesdeltagarna välkomna.

Referenten, fil. dr *Sirpa Taskinen*, Finland: Det var en gång fem män som reste till ett fjärran land. En dag när de promenerade såg de en ko stå sidlänges på vägen.

- Jaså, sa Arne, korna är svarta i det här landet.
- Åtminstone en ko här är svart, korrigerade Bengt.
- För att vara exakt, sade Christian, det enda vi vet är att en sida av en ko är svart.

Då rynkade Daniel på pannan.

- I det här ljuset, från den här vinkeln, ser det ut som om en sida av den här kon är svart, sade han.

Men Erik såg förvirrad ut.

- Är ni så säkra på att det där är en ko? frågade han.

När jag diskuterar övergrepp mot barn menar jag främst sexuella övergrepp. Fysisk misshandel av barn, hur allvarlig den än är, väcker inte sådan oenighet som vi bevittnat de senaste åren beträffande incestfall. Våldet i samhället är mer eller mindre öppet. I många länder är det tillåtet att visa mord men inte samlag på TV. Det är relativt lätt att finna bevis på fysisk misshandel. Där ser vi sällan att experter grälar med varandra. Fall rörande psykisk

misshandel av barn, som kan vara lika sårande, har knappast prövats i domstol ännu, åtminstone inte separat, utan att vara kopplade till fysiska eller sexuella övergrepp. Det som gör sexuella övergrepp mot barn så enormt sensationella är att fenomenet berör två tabubelagda områden, nämligen sexualitet och makt. Jag återkommer till ämnet inom kort.

Det som väcker mest intresse är de stora mängderna misstänkta sexuella övergrepp mot barn. Många svåra incestfall har även dryftats offentligt. De största skandalerna väcks emellertid när man misstänker flera vuxna för otukt med flera barn. I de senare fallen är anklagelserna ofta fantasifulla, utan någon påtaglig bevisning.

I mitt skriftliga referat har jag påstått, att det vid misstanke om sexuella övergrepp mot barn är väsentligt att följande former av rättssäkerhet är tryggade:

1. Strafflagen skall ha en tydlig, kulturbunden definition av det beteende som skall betraktas som sexuellt övergrepp och som är kriminaliserat. Vi bör också uppnå samförstånd i fråga om begrepp - t.ex. petting, hur osedlig den än är, skall inte kallas för incest, osv.
2. Misstänkta sexuella övergrepp mot barn skall utredas av en professionell barnexpert med vägledning av ett team. Var det här teamet skall befinna sig, är också en viktig fråga som jag dock inte går in på här.
3. Det skall om möjligt råda en enhetlig praxis om hurdana misstänkta fall av övergrepp som skall polisanmälas och sedermera behandlas av domstol. Att anmäla ett misstänkt övergrepp till polisen har visat sig vara mer problematiskt än vad man hittills trott. I många fall vet man ju inte, när utredningen inleds, om ett brott överhuvudtaget har begåtts.
4. Bedömningen skall baseras på fakta och på en evaluering av trovärdigheten av parternas utsagor. Alla beslut skall noggrant motiveras.
5. Endast domsmotiveringarna skall vara offentliga. I övrigt skall domarna vara hemliga och skydda barnets/familjens integritet.
6. Påföljder av olika slag får inte kollidera med varandra. Myndigheterna skall koordinera sin åtgärder och ha sammanträden om enskilda fall. Vad vi inte behöver är ett nätverk av "bästa bröder" som okritiskt tror på kollegornas utsagor.

Av dessa förutsägelser om rättssäkerhet höjer sig en sak över de andra, nämligen problemet med bevis. Med anekdoten i början ville jag fästa uppmärksamheten på hur svårt det är att enas om vilka slutsatser som är "legitima" att dra ur viss information? Hurdana bevis är tillräckliga? När för-

vandlas kritisk evaluering till hårklyveri? Därtill finns ett filosofiskt problem rörande epistemologi, nämligen vad vet man egentligen om den s.k. realiteten? Till slut är man lika osäker som den arma studenten som skrek på filosofikursen: "Hur vet jag att jag verkligen existerar?" Då svarade professorn: "Vem är det som frågar?" Måste man se båda sidorna av en ko för att tro att den är svart? Och varför ifrågasätter man just i dessa fall saker som man tidigare behandlat inom kriminologin i årtal?

Utan perspektiv till den psykologiska dynamiken vid sexuella övergrepp mot barn, kan man knappast förstå varför detta brott - och även misstanke om ett sådant - väcker så starka känslor, inte bara bland de anhöriga utan även bland alla andra som hör eller enbart läser om saken.

Alla djur har i sin genetiska kod ett förbud mot att skada sina ättlingar. Därtill är det förbjudet för djuret homo sapiens att ha sexuella relationer med sina barn. Sexualiteten har behållit sin ställning som det första av tabun. Kränker man detta tabu, hotar man familjens och samhällets enhetlighet och solidaritet.

Incesttabu är känt i alla samhällen. Ett annat tabubelagt område som inte diskuteras i samma grad är bruket av makt. Vi lever i en värld av hierarkier. Varje dag brukar någon makt över oss. Varje dag använder eller försöker vi behärska det vi tror vi kan ha makt över. Sexuella övergrepp mot barn innehåller element av båda dessa tabun. Man använder sin sexualiserade makt över dem som är mindre och hjälplösa.

Det psykologiska perspektivet förklarar även varför professionella grälar med varandra i samband med svåra mänskliga konflikter - förutsatt att de inte är medvetna om vad de gör. Misstankar om sexuella övergrepp mot barn innehåller hemlighetsmakeri, otillit, grymhet, hjälplöshet och likgiltighet för andras känslor. Dessa drag kan man även finna i konflikter mellan professionella. Sexuella övergrepp mot barn är missbruk av makt. När man exempelvis hotar en pappa med att han aldrig mer kommer att få se sitt barn, utgående från en fantiserad incest, utövar man makt. Samma dynamik förekommer då de professionella börjar beskylla varandra för inkompetens och yrka straff på varandra. Det pågår en maktkamp mellan olika professionella: "Mirror mirror on the wall, who is the best of us all?". Vi har fått ett nytt slag av experter, nämligen människor som är experter på att veta att andra är inkompetenta.

I fråga om rättssäkerheten i fall som gäller övergrepp mot barn är det avgörande att behålla sitt sunda förnuft. Den juridiska och formella sidan av rättssäkerheten är relativt enkel att nå, men innan de som deltar i utredningar (och här menar jag socialarbetare, psykologer, psykiatrer, pediatri-

ker, polis, åklagare, domare, nämndemän m.fl.) är redo att behandla övergrepp sakligt och utan starka emotioner - kommer det att ta tid.

Referenten, hovrättsrådet *Robert Liljenfeldt*, Finland: Domstolarna bör sträva efter att en "fair hearing" äger rum i mål om övergrepp mot barn. Principen om "equality of arms" skall även gälla så långt som det är möjligt. Vid anlitande av sakkunniga vittnen kan problem uppstå i sistnämnda hänseende. Det är oftast fråga om sakkunniga som myndigheterna har anlitat. Framför allt torde den åtalade uppleva sådana sakkunniga som partiska. Förordnandet av sakkunniga bör därför ske så att tilltron till opartiskheten upprätthålls. Hur detta skall ske i praktiken är svårt att säga. Endera utses två sakkunniga (den ena på den åtalades förslag) eller så lämnas uppgiften till domstolarna, som antas beakta alla parterers intressen. (Se Jørgen Aall: *Rettergang og menneskerettigheter*, Bergen 1995 s. 221 f. samt NJA 1992:67 s. 465, där HD i domskälen bl.a. framhåller att "för att risken för partiskhet så långt möjligt skall förebyggas är det angeläget att domstolen - och inte någon av parterna - utser den sakkunniga").

Motiveringen av domar medför svårigheter i en del rättssystem, där man i vissa mål använder sig av jury. Oftast är motiveringarna knapphändiga, om de överhuvudtaget förekommer. Ställning tas ju bara till skuldfrågan. I en del avgöranden finns å andra sidan endast det utsagt som förutsätts i brottsrekvisitet (Aall s. 225 ff.). Parternas rättssäkerhet och upprätthållandet av ett rättvist rättegångsförfarande förutsätter, att bevisningen refereras (kort) och att bevisvärderingen redovisas öppet i domskälen. Det är enda garantin för att domstolarna prövar om argumenteringen är övertygande och hållbar för att parterna skall kunna ta ställning till hur bevisningen uppfattats och värderats.

Någon nämnvärd vägledning av människorättsdomstolens praxis står inte att finna vad gäller domsmotivering (Se Aall s. 225, där han bl.a. framhåller att "artikel 6 er taus om avgørelsegrunner, og konvensjonsorganenes praksis gir ikke noe klart svar på i hvilken utstrekning et krav om domsgrunner kan utledas av "fair hearing"-begreppet i artikel 6.1."). En sak är likväl uppenbar, domsmotiveringarna bör vara så avfattade att parternas rätt att överklaga avgörandena och överinstansernas möjlighet att pröva avgörandenas riktighet inte går om intet.

Om vittne eller målsägande inte kan höras vid huvudförhandling, är det utomordentligt viktigt att hörandet och konfrontationen utförs på ett korrekt sätt (Se t.ex. NJA 1993:13 s. 80; jfr. NJA 1986:139 s. 829). Eftersom domstolarna ofta har enbart målsägandens och de åtalades berättelser att tillgå i bevis-

hänseende, är det ödesdigert om hörandet skett på ett felaktigt eller bristfälligt sätt. Domstolarna kan tyvärr inte korrigera dylika fel vid en senare huvudförhandling, eftersom vittnet eller målsäganden inte kan närvara.

När det sedan gäller bevisprövning i dessa mål är det trovärdigheten i målsägandens berättelse som är det centrala. Om inte annan bevisning (teknisk eller personell) finns att tillgå gäller det att fästa uppmärksamheten vid hur detaljerad och följdriktig berättelsen är. Om det finns annan bevisning skall denna jämföras med berättelsen för att se hur de stämmer överens. Orsaken till ändrade utsagor eller tillägg till berättelsen vid olika tillfällen bör utredas. Ändrade utsagor innebär inte nödvändigtvis att vittnet eller målsäganden farit med osanning. Dessutom skall man försöka utreda om det ligger något motiv bakom utsagan (t.ex. hämnd). En sådan bevisprövning som därtill sker med stöd av sakkunnigutlåtande om trovärdigheten torde innebära en rättssäkerhetsgaranti på godkännbar nivå.

Det finns även skäl att komma ihåg det som sägs i domskälen i NJA 1992:67 s. 464: "Det förtjänar understrykas att det inte kan bli tal om att efterge de beviskrav som allmänt anses bör gälla i brottmål. Det är exempelvis inte tillräckligt att målsägandens uppgifter framstår som mer tillförlitliga än den tilltalades. För en fällande dom i ett mål om sexualbrott förutsätts - liksom i brottmål i övrigt - att domstolen genom den samlade utredningen i målet finner det ha blivit ställt utom rimligt tvivel att den åtalade har gjort sig skyldig till vad som lagts honom till last."

Preskriptionstiderna för övergrepp mot barn har varit föremål för debatt och ändringar i lagstiftningen i Sverige (se NJA II 1994 s. 718 ff. och BrB 35:4 där det stadgas att "Har brott som avses i 6 kap. 1-4 och 6 §§ eller försök till sådana brott begåtts mot barn under femton år skall de i 1 § bestämda tiderna räknas från den dag målsäganden fyller eller skulle ha fyllt femton år"). Mycket talar emot en dylik förlängning av preskriptionstiderna. Bevissvårigheterna blir inte mindre med åren och därtill bör ett slags "frid" uppstå inom en rimlig tid. Å andra sidan finns det ett tungt vägande intresse för att grava överträdelser beivras. Framtiden får utvisa hur lyckat det är att starta processer rörande handlingar som begåtts för över tio år sedan.

Korreferenten, advokaten *Lotta Insulander-Lindh*, Sverige: I stort delar jag de teser som referenterna ställt upp. Jag instämmer i Sirpa Taskinens uppfattning, att teserna är övergripande och rätt självklara. Jag vill dock fästa uppmärksamheten på ordet rättssäkerhet. Vems rättssäkerhet talar vi egentligen om? Bör barn ges starkare skydd än vuxna? Är det det som menas

med rättssäkerhet? Ges skyddet i så fall på de vuxnas bekostnad? Var hittar vi balansen? Var hittar vi rättssäkerheten och vem definierar den? Jag tror att det här är kärnfrågan. Jag vill först peka på några av de teser som referenterna berört och sedan ta upp några egna punkter.

Sirpa Taskinen betonar i sitt referat vikten av att övergrepp mot barn utreds av professionella barnexperter med vägledning av ett team. I dag tar hon även upp risken med team ur rättssäkerhetssynpunkt. Fördelarna med team är väl beskrivna i hennes referat och också ganska självklara. I Sverige finns sedan en tid dels länsgrupper, där åklagare, polis, barnpsykiatrer och barnpsykologer ingår, dels lokala grupper. De förra ger riktlinjer medan de senare arbetar med individuella fall. Meningen är att grupperna på de olika nivåerna skall samarbeta med varandra. En nackdel med teamen är att de främst har kunskaper om barn och att det därför finns en risk att barnet helt sätts i fokus till nackdel för den misstänkte.

Därefter vill jag ta upp ett problem som Robert Liljenfeldt berört, nämligen tilltron till vittnespsykologer. Fram till 1992 var vittnespsykologiska utredningar i den här typen av mål vanliga i Sverige. I utredningarna konstaterades ofta att något hade hänt respektive inte hade hänt. Domstolarna tog inte sällan utredningsresultatet för gott, vilket måste anses vara oacceptabelt ur rättssäkerhetssynpunkt, särskilt som psykologi inte är en exakt vetenskap. Antalet vittnespsykologiska utredningar har dock minskat markant sedan Högsta domstolen i ett rättsfall (NJA 1992:67 s. 464) betonat att det är domstolarna som skall göra bevisvärderingen.

Ett annat problem är att barn och vuxna inte talar samma språk och därför har svårt att förstå varandra, särskilt i sådana här sammanhang. Av den anledningen behöver vi vuxna hjälp med att tolka barnens språk. Inom psykologin är man dock inte enig om hur det skall gå till. Jag anser att det är viktigt att de som skall hjälpa juristerna och rättsapparaten att tolka barnens språk har både barnpsykologisk och barnpsykiatrisk kunskap, eventuellt med vittnespsykologisk kunskap på toppen.

I Sverige har psykologers inverkan och påverkan i mål om sexuella övergrepp mot barn debatterats flitigt de senaste två åren. Det har bl.a. hävdats att psykologer själva driver mål, att de inplanterar minnen hos barn och att de är en fara för rättssäkerheten. Läkarna Frank Lindblad och Clara Gumpert vid Huddinge sjukhus har granskat ett antal domar rörande sexuella övergrepp mot barn från åren 1985, 1989 och 1992. De fann bl.a. att vid fällande domar hade psykologer anlåtats i 22 procent av fallen 1985, i 25 procent av fallen 1989 och i 14 procent av fallen 1992. Det kan således konstateras att psykologernas inblandning i den här typen av mål inte är

särskilt stor. Man kan dock fråga sig om det är bra eller dåligt. Av hävd finns det ju bland jurister en djup misstro mot psykologer. Jag tror att det ur barnens perspektiv är olyckligt om psykologer inte anlitas i ifrågavarande mål

När det gäller frågan om videobandade förhör med barn aktualiseras ett par frågeställningar som jag vill beröra. I artikel 6 i människorättskonventionen uppställs vissa garantier som bl.a. innebär att den som åtalats för brott skall ha rätt att ställa frågor till målsäganden. Det skall normalt ske vid huvudförhandling, men kan också ske på förundersökningsstadiet. I dag är det inte alltid som den misstänkte och/eller hans försvarare får tillfälle att närvara vid förhör av barn. Jag anser det dock vara av vikt att så sker. I vissa fall videofilmas förhör med en målsägande som kan närvara vid huvudförhandlingen, exempelvis när målsäganden är över 15 år. Robert Liljenfeldt tycks vara av den uppfattningen att videoförhör alltid skall spelas upp vid förhandling för att rätten skall kunna bilda sig en uppfattning om exempelvis förhörsteknik. Det kan dock ifrågasättas varför principen om att förundersökningsprotokoll inte är bevismaterial vid huvudförhandling skall sättas ur spel. Vems rättssäkerhet talar vi då om? Vid svenska domstolar råder olika praxis, vilket inte är tillfredsställande.

Sirpa Taskinen har berört frågan om omhändertagande av barn i samband med incestutredningar. I Sverige omhändertas barn enligt lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga (LVU). Jag tycker att man kan fråga sig vems rättssäkerhet man egentligen talar om när barn skickas bort från sin hemmiljö under utredningstiden. Är det verkligen barnet som skall flytta? En lösning är att den misstänkte föräldern flyttar i stället.

En fråga som inte är tillräckligt belyst i referaten är frågan om preskriptionsreglerna i mål om övergrepp mot barn. Robert Liljenfeldt har dock berört frågan i dag och bl.a. uppgett att preskriptionsreglerna för övergrepp mot barn under 15 år är annorlunda än i normala fall. Vems rättssäkerhet talar vi då om? Barnets eller den vuxnes?

En annan fråga som inte alls berörs är frågan om kroppsbesiktning av målsäganden. I Sverige får kroppsbesiktning endast företas mot den som är misstänkt. En utredning har dock föreslagit att kroppsbesiktning av målsägande skall tillåtas när brottet ifråga kan ge minst två års fängelse. Till saken hör att de flesta sexualbrott mot barn kan ge minst två års fängelse. Skall effektiviteten få vika för integriteten? Vems rättssäkerhet är det då fråga om?

Barn är små, svaga och utsatta och kan inte själva tillvarata sina rättigheter. Måste samhället då inte erbjuda barn starkare skydd än vuxna? Kanske

är det på det sättet rättssäkerhet uppnås och jämvikt mellan barn och vuxna skapas. I Sverige pågår f.n. en debatt om sänkta beviskrav i mål om sexuella övergrepp mot barn. Jag anser dock inte att beviskraven sänkts, utan snarare att man lagstiftat till skydd för barnen för att uppnå jämvikt mellan barn och vuxna. En doktorand vid Stockholms universitet, som forskar i bevisvärdering vid sexualbrottsmål, har bl.a. kommit fram till att synen på barn, sexualitet och sexualbrott förändrats genom tiderna. Detta har givetvis även påverkat rättsapparaten.

Slutligen vill jag redovisa lite statistik. Av alla anmälda sexualbrott är det cirka tio procent som leder till fällande domar. Så har det i princip varit sedan 1965. När det sedan gäller sexuella övergrepp mot barn är procent-satsen något lägre. Frank Lindblad och Clara Gumpert granskade i sin undersökning 586 fällande domar och fann bl.a. att i 57 procent av fallen erkände gärningsmannen, i 5 procent av fallen erkände gärningsmannen delvis, i 32 procent av fallen förnekade gärningsmannen, i 3 procent av fallen förstod gärningsmannen överhuvudtaget inte åtalet och i 3 procent av fallen gick det inte att fastställa gärningsmannens inställning.

Generaldirektören vid Brottsoffermyndigheten *Britta Bjelle*, Sverige: Barnens trovärdighet är central i mål om övergrepp mot barn och har därför ofta debatterats. Påståenden om att barn hittar på eller förvränger sanningen har ibland fått för stora proportioner.

I samband med barnpornografihärvorna, Huddingehärvan 1992 och Norrköpingshärvan 1993, gjordes för första gången i Sverige beslag av pornografiska alster. I detta material kunde tio barn identifieras. Överläkaren Carl Göran Svedin har med dessa barn kunnat göra en helt unik undersökning. I samtliga fall fanns det dokumenterat vad barnen blivit utsatta för och det kunde jämföras med vad de berättat innan de konfronterats med det dokumenterade materialet. Undersökningen visade att inget barn berättat för någon vad de varit med om, trots att övergreppen pågått i flera år. De berättade om övergreppen först sedan de fått vetskap om att det var känt vad de varit med om. Undersökningen överensstämmer med andra undersökningar som gjorts om barnpornografi och visar samma sak, nämligen att utnyttjade barn inte berättar.

BRIS (Barnens rätt i samhället) tillhandahåller jourtelefon för utsatta barn. Deras erfarenhet är att barn som ringer är mycket noga med att det inte sker någon dokumentation och att det inte blir känt att de ringer och berättar vad de varit med om. Att det finns en ovilja att berätta vad man varit med om styrks av uppgifter som vi på Brottsoffermyndigheten stött

på. För närvarande håller vi på att inventera brottsofferarbetet i Sverige. I projektet som pågår finns ett antal s.k. självhjälpgrupper för incestoffer. De som arbetar med dessa grupper bedömer att ungefär 60 procent av dem som tar kontakt med incestföreningar aldrig tidigare berättat för någon vad de varit med om.

Två läkare vid Huddinge sjukhus har lett en intressant undersökning där man studerat samtliga tingsrättsdomar i sexövergreppsmål under 1985, 1989 och 1992. Undersökningen visade att 90 procent av dem som åtalades fälldes för brott. Av dem som fälldes byggde åtalen i 62 procent av fallen på gärningsmannens bekräftelse av händelserna. Det var endast i cirka 30 procent av åtalen som gärningsmannen nekade och där det alltså blev fråga om bevisning som ställdes mot gärningsmannens nekande.

Det kan vara intressant att kort redovisa hur åtalsstatistiken ser ut i Sverige. När det gäller sexuellt tvång, sexuellt utnyttjande m.fl. liknande brott mot person under femton år anmäldes 1235 fall i Sverige. Åtal ägde rum i 390 fall. Det motsvarar ungefär 30 procent. Resterande 70 procent av dessa ärenden avskrevs. Samma gäller sexuellt ofredande mot person under femton år, där det under 1994 gjordes 951 anmälningar, varav åtal skedde i 217 fall. 1994 anmäldes 208 fall av våldtäkt av person under femton år och åtal skedde i 58 fall. Slutsatsen är att åtal i ärenden som handlar om övergrepp mot barn ligger runt låga 25 procent.

En intressant iakttagelse i Carl Göran Svedins undersökning är att de utsatta barnen medger de oskyldigaste aktiviteterna först. De drar sig i det längsta för att berätta om aktiviteter som är associerade med starka skamkänslor och olust eller äckel.

Med sifferexercisen har jag velat påvisa följande: 1. Undersökningar som gjorts visar att barn inte berättar om övergrepp som de utsatts för om övergreppen inte blivit kända på annat sätt. 2. Att barn när de berättar först i ett senare skede berättar de verkligt obehagliga händelserna om de alls berättar dem. 3. Att åtal sker i ett fåtal fall i förhållande till anmälda brott. 4. Att bevisningen i sexövergreppsmål huvudsakligen bygger på medgivande.

Carl Göran Svedins undersökning visar även att barn syns dåligt i rättsprocessen därför att rättegången fokuserar på förövaren och brottet. Hur barnen mår, hur de har det och hur de ser på sin situation återspeglas inte i rättegången. Detta trots att de resten av sitt liv skall leva med det handikapp som övergreppen gett dem.

Vi på Brottsoffermyndigheten ser mål om övergrepp mot barn från hela landet. Inför detta möte gjorde jag ett slumpvis urval av ärenden rörande sexuella övergrepp mot barn för att kontrollera hur dessa startat. Det ena

fallet rörde en flicka som i 11-årsåldern började utnyttjas av sin farfar. Det var samlag, sexuell beröring och onanering vid ett stort antal tillfällen. Vid 13 års ålder började fadern, farbrodern och två äldre bröder att utnyttja henne på samma sätt. Trots alla dessa övergrepp teg hon. I samband med en utbildning hon försökte gå berördes frågan om incest. Hon berättade då för första gången vad hon hade varit med om. Det andra fallet rörde en fosterhemsplacerad pojke som mådde mycket dåligt. Han betedde sig underligt och stal bl.a. trosor som han onanerade i. Den psykoterapeut som kopplades in uppmanade fostermodern att diskutera trosor med pojken. Vid ett sådant samtal berättade pojken att hans pappa ”gjort det på honom baki-från”.

Med mitt inlägg har jag bl.a. velat peka på vad få incestären den som når rättsapparaten och som går till åtal. Det får inte bli så, att debatten om rättssäkerhet skrämmar dem som utsatts för övergrepp på ett sådant sätt, att de inte medverkar till att incestären får en rättslig prövning.

Hovrättsrådet *Mikael Krogerus*, Finland: Det verkar som om vårt tema i först hand syftar på de fall, som handläggs i rättegången eller åtminstone i förundersökningen. Problematiken har behandlats mycket grundligt i referaten. Både Sirpa Taskinen och Robert Liljenfeldt pekar också kort på det fenomen, som är typiskt för dessa brott, nämligen den dolda brottsligheten. De undersökningar, som gjorts i Finland och i andra länder visar att den dolda brottsligheten, när det gäller övergrepp mot barn, är ovanligt stor.

Vid andra brottstyper än övergrepp mot barn skadar den dolda brottsligheten ofta i första hand samhällsmoralen. När man talar om brott mot barn, förorsakar den dolda brottsligheten allvarliga, många gånger livslånga konsekvenser för individen. Det är ju känt, att de barn, som har blivit utsatta för övergrepp, riskerar att bli brottslingar, psykiskt sjuka, prostituerade eller narkomaner. Självmord är inte ovanliga bland dem. En del av dem börjar själva utnyttja barn. Dessa följder blir dyra för samhället. Av dessa skäl är det viktigt att övergrepp mot barn uppdagas så att man kan vidta behövliga åtgärder, som vård, straff osv.

Jag vill utvidga diskussionsämnet till hur man kan minska antalet dolda fall. Enligt artikel 34 i FN:s barnkonvention är vi skyldiga att skydda barn mot övergrepp så effektivt som möjligt. Man vet att de utsatta barnen inte sällan lever i en deprimerande miljö och i ett beroendeförhållande till gärningsmannen. Vidare vet man att barnen ofta saknar möjlighet att kontakta myndigheterna. När det gäller små barn är det naturligtvis omöjligt på grund av åldern. Inte heller vuxna i barnets närhet vet vart man skall vända sig vid

övergrepp. Det behövs därför ett organ som kan ge information, hjälp och vägledning i dessa frågor.

Detta problem har man försökt lösa på olika sätt i de nordiska länderna. I Finland finns ingen statlig barnombudsman eller motsvarande myndighet. Däremot finns en privaträttslig barnskyddsorganisation, Mannerheims Barnskyddsförbund, som sedan 15 år driver barnombudsmansverksamhet. Förbundet har bland annat en jurist, som är specialiserad på övergrepp mot barn. Det finns även fyra andra jurister i olika delar av landet som deltar i verksamheten. Vidare har förbundet en allmän telefontjänst för barn och ungdomar, och en särskild telefontjänst för föräldrar, närmast för uppfostringsfrågor. Om frågor rörande övergrepp mot barn kommer upp hänvisas den som ringer till barnombudsmannen. Förbundet har lokala avdelningar i hela landet och dess verksamhet är tämligen känd bland allmänheten.

Barnombudsmannen har årligen ungefär 300 fall som rör barns rättigheter. I 50-70 av fallen är det fråga om allvarliga övergrepp mot barn. Under de senaste åren har antalet allvarliga fall minskat något. Orsaken kan vara, att detta tidigare så tabubelagda fenomen har börjat diskuteras i samhället, i massmedierna osv. Denna öppenhet har kanske fungerat preventivt i vissa fall. En annan orsak kan vara, att yrkesskickligheten inom social- och hälsovården blivit bättre och bättre.

Erfarenheterna visar att det är viktigt att ha en sådan institution som barnombudsmannen. Man kan dock ställa sig frågan om barnombudsmannen skall drivas av en privaträttslig förening. En av de största fördelarna är att barnombudsmannen är obunden och oberoende av myndigheterna. I några internationella sammanhang har denna obundenhet betraktats som en bra och viktig egenskap hos barnombudsmannen. Andra fördelar är barnombudsmannens möjlighet att specialisera sig i branschen och att det ofta är lättare för allmänheten att ta kontakt med en privat barnombudsman än med en myndighet. Största nackdelen är att offentliga regler och stadganden om barnombudsmannens befogenheter saknas. Även ansvars- och skadeståndsfrågor kan vara svåra för en privaträttslig förening, till och med dyra.

Enligt min mening skulle det vara bäst att ha en statlig barnombudsman med biträdande tjänstemän, som var välutbildade och specialiserade i branschen. Vid sidan av denna offentliga myndighet finns det säkert även behov av privata barnskyddsorganisationers aktivitet, särskilt för att ge information och vägledning i konkreta fall.

Det viktigaste är att förebygga övergrepp genom information och att de utsatta barnen får hjälp i ett så tidigt skede som möjligt.

Dommer *Mogens Pedersen*, Danmark: Robert Liljenfeldt konstaterar i sitt referat att domstolarna strävar efter att uppnå ett materiellt riktigt slutresultat. I Danmark anses det oetiskt att en domare griper in i bevisföringen, med mindre det finns risk för att omständigheter som leder till frikännande eller mildare straff annars inte blir klarlagda. Det är åklagarens, inte domarens och försvararens uppgift att sträva efter ett materiellt riktigt resultat. Domarens uppgift är att tillsammans med nämndemännen bedöma om det efter bevisföringen är ställt utom rimligt tvivel att den tilltalade är skyldig. Det är otvivelaktigt så, att man som domare kommer att frikänna på materiellt oriktig grund en del gånger i sitt liv. Det motsatta, att man finner någon skyldig på materiellt oriktig grund, får man hoppas inträffar sällan.

Jag instämmer i huvudsak i det som Robert Liljenfeldt anför om barns trovärdighet. Jag har dock själv haft en upplevelse som gör mig mer skeptisk till barns berättelser i sedlighetsmål än i andra fall. Det rörde sig om en nioårig flicka (dvs. före puberteten) som påstod att hennes far förgripit sig på henne. Flickan verkade intelligent och mogen för sin ålder. Hon berättade utan att dramatisera eller överdriva. Föräldrarna var skilda och flickan bodde hos modern. Det fanns inget som talade för att det förelåg problem med umgänge eller vårdnad. Flickan hade bl.a. berättat att hon efter övergreppet sprungit hem till en äldre dam i samma trappuppgång samt att damen senare avlidit. Efter att ha hört flickans berättelse var jag övertygad om att den var sann. Polisens efterforskningar visade emellertid att det inte hade bött någon dam som stämde in på beskrivningen i fastigheten eller i närheten vid den aktuella tidpunkten. Detta medförde att målet aldrig gick till åtal. Tyvärr fick flickan aldrig tillfälle att kommentera polisens utredning. Jag hade, med hänsyn till min framtida syn på nioåriga flickors trovärdighet, gärna hört hennes kommentarer. Var det något hon hade drömt, hade någon fått henne att vittna falskt eller hade övergreppen inträffat någon annanstans där det bodde en gammal dam?

Förhör och bevissäkring i Danmark går ungefär till på det sätt som Robert Liljenfeldt beskriver i sitt referat. Jag har emellertid aldrig varit med om att en psykolog eller en psykiater uttalat sig om ett barns eller någon annans trovärdighet. Det har kommit en mycket uppseendeväckande frikännande dom i Danmark där en psykologs roll var mycket omdiskuterad och oerhört kritiserad i försvarskretsar. Jag tror att domen får till följd att det inte inom överskådlig tid kommer något förslag på att man skall använda psykologer i mål om övergrepp mot barn. Nämnas bör att det endast finns ett fåtal psykiatrer och psykologer i Danmark. Människorättskonventionens krav på att rättegångar skall hållas inom skäligen tid, skulle

därför inte kunna upprätthållas om det blev obligatoriskt med psykiatriska undersökningar. Østre Landsret fastslog i ett avgörande (Ugeskrift for retsvæsen 1969 side 491) att det inte var rätt att utreda om en tioårig flicka, som skulle vittna i ett sedlighetsmål, var trovärdig. Enligt 185 § första stycket första punkten i danska retsplejeloven får bevisföring om ett vittnes trovärdighet endast äga rum på det sätt och i den utsträckning som rätten bestämmer. I Danmark är utgångspunkten att sådan bevisföring inte får äga rum. Rätten skall, som vid bevisföring i övrigt, ta ställning till bevisningens vikt på samma sätt som i alla andra mål.

I Danmark förhörs barn av polisen. Jag tror att förundersökningar i dylika mål tidigare gjordes i det socialas regi. Efter det s.k. Roumfallet, är det mitt intryck, att i vart fall inte Fredrikshamns kommun agerar förrän barnet förhörts av polisen. Jag har själv kommit i kontakt med ett fall där en mor nekades bistånd till psykologhjälp till sitt barn i avvaktan på att den juridiska delen var avklarad.

Jag medger att det finns hänsyn som talar för att en socialarbetare bör överväga två gånger, om en polisanmälan om övergrepp mot barn skall göras. Jag anser det emellertid olyckligt att en lång handläggningstid hos kommunen föregår en polisanmälan. Den utpekade förövaren har ju inte rätt till försvarare under denna period och jag tror knappast att de sociala myndigheterna upplyser om att en misstänkt inte är skyldig att uttala sig. Vissa klienter har nog svårt att skilja på olika myndigheter. Det kan vara slumpen som avgör om en mor vänder sig till polisen eller till de sociala myndigheterna. Om de sociala myndigheterna inte polisanmäler misstänkta sexuella övergrepp mot barn omedelbart, bör de spela med öppna kort och informera de berörda, så att de kan överväga om de själva vill göra en polisanmälan, medan tid är.

Advokaten *Christian Wiig*, Norge: Jag har varit försvarare i Norges största sedlighetsmål där flera personer åtalades för sexuella övergrepp mot barn, men friades. Under arbetets gång fick jag stöd av stora delar av befolkningen och många kom med råd om hur ärendet skulle hanteras.

I samband med målet uppgav barnombudsmannen i media att han ansåg att barnen talade sanning. Enligt min mening är det mycket olämpligt att en person i hans ställning uttalar sig i trovärdighetsfrågor under pågående process.

I Norge har barn god rättssäkerhet. Vid misstanke om sexuella övergrepp mot barn utses ett målsägandebiträde omedelbart och förhören hålls av jurister. Psykologer anlitas i princip inte längre i den här typen av mål.

Detta beror bl.a. på att man numera är skeptisk till psykologers yttranden om barns trovärdighet.

Dommer *Peter Garde*, Danmark: Jag vill göra några reflexioner av straffprocessuell karaktär, med anledning av korreferentens föredrag och delvis i motsats därtill.

Jag anser att då ett barn som vittne, som förorättad målsägande, har en mycket svag ställning, är det nödvändigt att stödja barnet, så att det kan medverka och försvara sina intressen. Detta är emellertid inte liktydigt med övergrepp mot den misstänktes rättsställning, vilket däremot skulle vara fallet om det var tal om att sänka beviskraven.

Den viktiga konfrontationen mellan den misstänkte och vittnet är, enligt min uppfattning, uppfylld genom den rådande danska praxis om videoförhör med barn, där barnet förhörs av en polisassistent, medan försvararen kan följa förhöret på TV, själv sittande i ett annat rum. Försvararen kan i en paus föreslå nya frågor, som kan ställas strax därefter. Om försvararen efter att ha gått igenom förhørsutskriften med den misstänkte yrkar att nytt förhör skall hållas bör rätten medge detta under förutsättning att försvararen inte dröjer för länge med sin begäran. Direkt konfrontation som krävs i anglosaxisk rätt, där man går så långt att vittne och misstänkt ser på varandra, krävs lyckligtvis inte i nordisk straffrätt eller i den europeiska konventionen.

Dansk praxis godkänner att, om barnet är 10 år eller yngre och/eller psykiskt svagt, videoförhöret spelas upp under domstolsförhandlingen i stället för ett direkt förhör med barnet, vilket enligt min uppfattning är tillräckligt betryggande. Om barnet däremot hörs under förhandlingen bör den misstänkte avlägsnas ur rättsalen och dörrarna stängas och namn- och referatförbud införas. Eventuellt kan det bli aktuellt med uppspelning av videoförhör som ett supplement. Då kan försvararen och rätten följa hela förhöret och eventuella ledande frågor. Detta förfarande hotar, enligt min mening, inte den tilltalades rättssäkerhet.

När det gäller frågan om vittnespsykologer vill jag nämna bl.a. följande. I Danmark används inte längre vittnespsykologer i målets slutskede, om inte av annan anledning, så för att det kan sägas strida mot barnets integritet att tvångsmässigt underkastas en sådan undersökning, men också för att den allmänna efterföljande bedömningen av bevis är rättens uppgift. Däremot är det vanligt att psykologer som redan haft med barnet att göra hörs. Detta beror på att bedömningen av sanningshalten av barnets berättelse i mycket hög grad är avhängig av berättelsens ursprung. Även andra som

talat med barnet vid tiden för anmälan bör höras om barnets reaktioner.

Frågan om kroppsbesiktning av barn har berörts av flera deltagare. Jag skulle inte drömma om att föranstalta om en tvångsundersökning, om exempelvis en halv vuxen flicka direkt protesterade däremot. Man bör dock vara uppmärksam på, om protesten verkligen kommer från barnet och inte exempelvis barnets mor, som framför protesten på barnets vägnar, inte så mycket av hänsyn till barnet, men för att hindra att avgörande bevis kommer fram mot exempelvis barnets styvfar. Envar domare vet att modern i dessa fall ofta sympatiserar mer med den misstänkte än med sitt eget barn. Därför bör rätten utse ett målsägandebiträde som kan utröna vad som är barnets bästa, innan frågan om kroppsbesiktning eller liknande avgörs. I detta sammanhang vill jag framhäva den danska retsplejelovens 171 § tredje stycket, där det stadgas att domaren i särskilda fall kan framtvinga en berättelse från ett vittne, som är den misstänktes "närmaste". Den här bestämmelsen kan vara bra i konfliktsituationer. En viktig poäng i detta sammanhang är, att försvararen aldrig kan vara vittnets advokat, då försvararen ju endast har den misstänkte som sin klient.

Till slut vill jag göra en anmärkning med anledning av och i motsats till Mogens Pedersens åsikt att domaren inte bör ingripa i bevisföringen till den misstänktes nackdel. Jag anser att det är domarens rätt och plikt att finna den materiella sanningen, vilket även stadgas i den danska retsplejeloven.

Referenterna och korreferenten framförde några avslutande synpunkter med anledning av vad som sagts under debatten.

Debattledaren tackade talarna för en intressant debatt och avslutade mötet.

Sektionsmöte

Entreprenörens ersättningskrav och andra anspråk på grund av förhållanden på beställarens sida

Referent: Professor *Halfdan Krag Jespersen*, Danmark

Korreferent: Professor *Torgny Håstad*, Sverige

Debattledare: Advokaten *Jesper Lett*, Danmark

Referatskrivare: Tingsfiskalen *Anders Reldén*, Sverige

ENTREPRENØRENS VEDERLAGSKRAV OG ANDRE KRAV SOM FØLGE AF FOR- HOLD PÅ BYGHERRENS SIDE

med særligt henblik på

KONTRAKTSÆNDRINGER, UFORUDSETE FORHOLD, FORSINKELSE OG FORCERING

Af professor, dr. jur. *Halfdan Krag Jespersen*, Danmark

1. Indledning

I forhold til mange andre emner er dette emne karakteriseret for det første ved, at der – bortset fra aftalerettens almindelige ugyldighedsregler – hersker stort set *fuldstændig aftalefrihed*.

For det andet er entrepriseretten – i modsætning til visse andre kontraktforhold, f.eks. garantiretten – karakteriseret ved en *omfattende kontraktregulering* på den måde, at den enkelte aftale gennem udførlige kontrakt-klausuler søger at tage stilling til alle eller i hvert fald de fleste, jævnlig forekommende konflikttyper. Derfor er behovet for deklatoriske eller udfyldende regler – ”baggrundsretten” eller ”tilbagefaldsregler” – begrænset.

Endvidere sker kontraktreguleringen i vidt omfang ved brug af *en overordnet rammeaftale* i form af et såkaldt ”*agreed document*” – i det følgende benævnt som *standarddokumentet*. For Norges vedkommende er det NS 3430, for Sveriges og Danmarks vedkommende AB 92.

Endelig skal det nævnes, at standarddokumenternes regler og terminologi i et vist omfang ikke er i overensstemmelse med – og undertiden ikke kan forenes med – almindelige, kontraktretlige grundsætninger.

Med et emne som det foreliggende lader det sig derfor meget dårligt gøre at udforme et diskussionsoplæg, hvor vægten enten ligger på nogle *teser*, som udtrykker forfatterens *personlige syn* på emnet, eller som indeholder en *kritik* af den bestående tilstand, eller som opstiller *reformforslag*.

En diskussion af emnet uden forudgående redegørelse for, hvad der *typisk er aftalt* – nemlig de nævnte standarddokumenter – ville være uden

mening. I så fald ville det blive enten en diskussion af juridiske problemer ud fra forskellige forudsætninger, nemlig ud fra det forskellige indhold af standarddokumenternes klausuler. Eller også ville det blive en diskussion på baggrund af de deklatoriske regler (baggrundsretten), som i vidt omfang ikke kendes, og som sjældent finder anvendelse.

Derfor har dette oplæg valgt at gengive de relevante regler i de nævnte standarddokumenter. For overskuelighedens skyld er gennemgangen begrænset til norsk, svensk og dansk ret.

Der er således ikke foretaget en beskrivelse af retsstillingen i tilfælde, hvor de pågældende standarddokumenter enten ikke er vedtaget, eller hvor der er vedtaget særlige – eventuelt yderligere – klausuler om det pågældende spørgsmål.

Diskussionen vil derfor i vidt omfang passende kunne koncentrere sig om, *hvilke særlige kontraktsklausuler disse standarddokumenter – for så vidt angår de problemområder, der er behandlet i dette indlæg – bør korrigeres og/eller suppleres med* (altså fravigelser fra og tilføjelser til standarddokumenterne). Drøftelsen kan eventuelt have særligt henblik på spørgsmålet om *forcering*, jfr. nedenfor i afsnit 6.

Et emne, som *tilsyneladende* kunne være egnet til drøftelse, er de nærmere regler om *tabs- eller erstatningsberegningen*. Dette emne ville imidlertid primært forudsætte en gennemgang af *de almindelige regler om erstatningsberegningen i kontraktforhold*. Dette emne er i forvejen så uafklaret, og de rent faktiske forhold så forskelligartede, at drøftelsen heraf ville sprænge de tids- og pladmæssige rammer i dette forum. Som det endvidere vil ses af den følgende fremstilling, er problemerne vedrørende tabs- og erstatningsberegningen til en vis grad afhængige af, hvilke beføjelser de enkelte standarddokumenter tillægger entreprenøren i de forskellige type-tilfælde. Endelig er spørgsmålet om erstatningsberegningen i praksis i vidt omfang af bevismæssig karakter.

2. Efterfølgende krav

Entreprenørens krav mod bygherren i løbet af eller efter afslutningen af byggesagen kan være *såvel* krav, der umiddelbart udspringer af entreprisekontrakten mellem bygherren og entreprenøren, *som* krav, der opstår i tillæg til denne.

Entreprenørens krav på bygherrens betaling af det aftalte vederlag – *bygherrens hovedforpligtelse* – og andre krav, der har sammenhæng hermed, især bygherrens sikkerhedsstillelse over for entreprenøren, behandles *ikke* i

det følgende. Disse krav har normalt deres udspring i den oprindelige kontrakt.

Efterfølgende krav kan være ændringer i eller tillæg til entreprisekontrakten som følge af *påbud fra bygherren*, hvilket medfører, at entreprenørens oprindelige krav ændrer sig, således at han får krav på et større eller mindre vederlag. Dette spørgsmål behandles i *afsnit 3*.

Krav på yderligere vederlag fra entreprenørens side kan endvidere opstå i tilfælde, hvor der efter indgåelsen af entrepriseaftalen opstår *uforudsete vanskeligheder* som følge af urigtige eller ufuldstændige oplysninger fra bygherrens side eller (andre) uforudsete forhold. I det omfang bygherren bærer risikoen for disse uforudsete vanskeligheder, anses entreprenørens krav på vederlag for overvindelsen af disse vanskeligheder for et efterfølgende krav. Spørgsmålet behandles i *afsnit 4*.

Efterfølgende krav kan endvidere skyldes *bygherrens misligholdelse* af sine *biforpligtelser*. Det altoverskyggende praktiske eksempel herpå er de tilfælde af *forsinkelse*, som bygherren hæfter for. Dette spørgsmål behandles i *afsnit 5*.

I *afsnit 6* behandles forskellige spørgsmål i tilknytning til *forcering* uden hensyn til, om den *forsinkelse*, der søges afværget eller begrænset, skyldes forhold på bygherrens eller entreprenørens side.

Endelig kan entreprenørens efterfølgende krav skyldes, at bygherren ifalder erstatningsansvar over for entreprenøren som følge af *skade på entreprenørens arbejde*, materiel og materialer. *Da* problemet ikke er særlig praktisk, *da* reglerne herom stort set svarer til de almindelige regler om skaderstatning, og *da* problemet er uden sammenhæng med de øvrige behandlede problemer, vil det *ikke* blive nærmere omtalt i det følgende.

Aftalte *fremgangsmåder*, herunder overholdelse af frister, skriftlighedskrav og lignende, vil *ikke* blive behandlet i det følgende.

3. Efterfølgende krav som følge af bygherrens påbud om ændring af entreprenørydelsen

Vanskelighederne ved at overskue det præcise indhold af entreprenørens ydelse i forbindelse med kontraktsindgåelsen medfører, at der i nordisk entrepriseret indrømmes bygherren en ret til *ensidigt* at foretage kontraktsændringer. Der kan for det første være tale om udelukkende *merarbejder* (synonymt hermed anvendes i det følgende også betegnelserne *tillægs-* og *ekstraarbejder*). For det andet kan der være tale om udelukkende *mindrearbejder*. For det tredje kan der være tale om (øvrige) *ændringsarbejder*,

der tillige kan indebære såvel mer- og mindrearbejder. (Som eksempel på et blandet ændrings- og mindrearbejde kan nævnes, at der i stedet for det aftalte parkeringsanlæg til ca. 30 biler skal bygges 6 garager). Under ét betegnes i det følgende alle 3 former som *ændringsarbejder*, medmindre andet siges eller fremgår af omstændighederne. Bygherrens ret til at kræve sådanne ændringer og entreprenørens ret til at foretage disse undersøges i afsnit 3.1.

I afsnit 3.2. undersøges, hvilken indflydelse de pågældende ændringer har på entreprenørens krav på vederlag.

Det bemærkes, at bygherrens adgang til at pålægge entreprenøren at udføre ekstraarbejder eller til at indgå aftale med entreprenøren om ekstraarbejder, begrænses af *EU-retten*, idet direktiv 93/37 af 14. juni 1993 (om samordning af fremgangsmåderne med hensyn til indgåelse af *offentlige bygge- og anlægskontrakter*) art. 7 stk. 2 litra d begrænser offentlige bygherrens adgang til at aftale supplerende arbejder uden at følge reglerne om udbud med offentliggørelse. Grænsen for, i hvilke tilfælde supplerende arbejder kan gennemføres uden udbud, er 50% af værdien i den oprindelige kontrakt. Ved beskrivelsen af ændringsreglerne nedenfor forudsættes de EU-retlige regler overholdt.

3.1. Bygherrens ret til at kræve ændring af entreprenørydelsen og entreprenørens ret til at udføre ændringsarbejder

3.1.1. Norsk ret

NS 3430 pkt. 28.1 fastlægger grænserne for, i hvilke tilfælde *bygherren kan forlange* ændringer i entreprenørens ydelse. Dette kan ske, når ændringerne har sammenhæng med entreprisen i øvrigt og ikke er af en væsentlig anden art.

Entreprenøren er dog ikke forpligtet til at udføre ekstraarbejder, som netto overstiger mere end 15 % af den oprindelige kontraktssum, jfr. pkt. 28.1, stk. 2, 1. punktum. Jfr. i øvrigt nærmere om 15%-grænsen nedenfor i afsnit 3.2.1.3. At den anførte grænse er en nettogrænse, indebærer, at bygherren har ret til at forlange ændringer inden for denne grænse, når summen af tillægsarbejder med fradrag af formindskelser i den samlede ydelse holdes inden for 15 % af den oprindelige kontraktssum.

Merarbejder, som skyldes variationer i aftalte, anslåede mængder – altså typisk hvor der gælder enhedspriser – anses ikke som tillægsarbejder i sammenhæng med den nævnte 15%-grænse, medmindre variationerne i væ-

sentlig grad overstiger det, som entreprenøren burde have taget i betragtning ved kontraktens indgåelse, jfr. pkt. 28.1, stk. 2, 2. punktum.

Entreprenørens pligt til at udføre ændringsarbejdet gælder, selv om parterne er uenige om vederlaget eller andre konsekvenser af ændringen, herunder især sikkerhedsstillelse og tidsfrister. I tilfælde af tvist vil entreprenøren dog kunne kræve sikkerhedsstillelse fra bygherren, jfr. pkt. 28.3.5.

Det fremgår ikke direkte af NS 3430, om og i hvilket omfang entreprenøren har *ret* til at udføre ekstraarbejder, som står i sammenhæng med kontraktens ydelser. For så vidt angår *netto-mindrearbejder* kan spørgsmålet dog siges at være afgjort i pkt. 28.6 om afbestilling, jfr. nedenfor i afsnit 3.2.1.2 og 3.2.1.3. I det omfang entreprenøren får sit fulde tab, incl. tabt fortjeneste, dækket, og således i økonomisk henseende bliver stillet, som om han havde udført arbejdet, kan han siges at have ret til at udføre arbejdet.

For så vidt angår entreprenørens ret til at udføre *tillægsarbejder* kan der intet sluttes fra NS 3430, men det antoges under NS 3401 – dog uden støtte i disse – at entreprenøren havde en sådan ret, og denne retsstilling er ikke ændret ved NS 3430, jfr. *Kolrud m.fl.* s. 228 f, smh.m. s. 252.

3.1.2. Svensk ret

Af den indledende begrebsbestemmelse i AB 92 fremgår, at *udelukkende merarbejder* ikke er omfattet af begrebet ændring (i modsætning til udelukkende mindrearbejder).

Ifølge AB 92 kap. 2 § 2 stk. 1 er entreprenøren *berettiget og forpligtet* til at udføre de *ændringer*, som bygherren kræver. Dette gælder tillige *merarbejder*, når disse står i umiddelbar sammenhæng med de aftalte arbejder og er af væsentlig samme natur.

I det omfang ekstraarbejderne i sig selv skulle have været gjort til genstand for offentligt udbud (Lagen om offentlig uopphandling SFS 1992:1528), har entreprenøren ikke en sådan ret, jfr. kap. 2 § 2 stk. 2.

Bortset herfra og som en konsekvens af nævnte stk. 1 har entreprenøren ret til dækning af sine udgifter tillige med tabt fortjeneste, såfremt bygherren antager en anden til at udføre det arbejde, som entreprenøren har ret til at udføre, jfr. kap. 6 § 1 stk. 2.

Ifølge kap. 4 § 6 er entreprenøren forpligtet til *på bygherrens vegne* – for at undgå eller for at begrænse forsinkelse – at træffe de *forceringsforanstaltninger*, som entreprenøren kan udføre uden væsentlig ulempe for ham, jfr. herom nedenfor i afsnit 6.2.

3.1.3. Dansk ret

Ifølge AB 92 § 14 stk. 1 kan bygherren *forlange* ændringer i arbejdets *art* og *omfang*, når ændringen har naturlig sammenhæng med de aftalte ydelser. Bortset fra denne almindelige begrænsning gælder der i de danske AB 92 hverken nogen generel eller specifik grænse som maksimum for, hvad entreprenøren er forpligtet til at udføre.

Entreprenørens *pligt* til at udføre arbejdet strækker sig så vidt, at såfremt der mellem parterne er tvist om de økonomiske og andre konsekvenser af ændringen, må forhandling herom ikke medføre forsinkelse af arbejdets udførelse, jfr. § 14 stk. 3 sidste punktum. Ifølge betænkning 1993:1246 s. 88 gælder dette ikke blot det oprindeligt aftalte arbejde, men også det "nye" arbejde, som bygherren forlanger.

Omvendt har entreprenøren ifølge AB 92 § 14 stk. 1 *ret* til at udføre de pågældende ændringer. Dette gælder dog ikke, såfremt bygherren påviser særlige forhold, der begrundes, at bygherren lader andre udføre arbejdet. Det kan f.eks. tænkes, at entreprenøren ikke har den fornødne tekniske erfaring til at udføre det nye arbejde. Endvidere vil entreprenørens urimelige økonomiske krav i forbindelse med ændringerne ifølge betænkning 1993:1246 s. 87 kunne begrunde, at bygherren vælger en anden entreprenør. Antager bygherren en anden entreprenør, uden at dette efter det anførte er berettiget, har den oprindelige entreprenør krav på den fortjeneste, som han ville have haft, såfremt han havde udført arbejdet.

3.2. De økonomiske konsekvenser i forbindelse med ændringer i det aftalte arbejde

3.2.1. Norsk ret

3.2.1.1. Hvor enhedspriser er anvendelige

Ved mer- og mindrearbejder, hvorom der er fastsat enhedspriser, lægges disse priser som udgangspunkt til grund ved regulering af vederlaget, jfr. NS 3430 pkt. 28.4.1. Enhedspriserne skal dog ikke ubetinget lægges til grund, idet omfanget og antallet af ændringer, tidspunktet for ændringerne og lignende kan forrykke forudsætningerne for at anvende enhedspriser ved reguleringen, jfr. pkt. 28.4.2.

Ovennævnte regler gælder også de tilfælde, hvor ændringen gælder arbejde, som i alt væsentligt er ensartet med arbejder, hvorom der er fastsat enhedspriser, jfr. pkt. 28.4, stk. 1.

Om det tilfælde, hvor entreprenørens samlede vederlag reduceres med mere end 15% af kontraktssummen, se nedenfor i afsnit 3.2.1.3.

3.2.1.2. Hvor enhedspriser ikke er anvendelige

Ved *merarbejder* udgør entreprenørens krav merudgifterne ved forøgelsen af arbejdsomfanget med tillæg af fortjeneste, jfr. pkt. 28.5, stk. 1, 2. punktum. Såfremt parterne ikke bliver enige om prisen på merarbejdet, skal arbejdet udføres som regningsarbejde, jfr. pkt. 28.5, stk. 2.

Ved *mindrearbejder* skal der i kontraktssummen ske fradrag for de *besparelser*, der skyldes reduktion i arbejdets omfang, jfr. pkt. 28.5, stk. 1, 2. punktum, sidste led. Af sammenhængen med reglen om merarbejder i samme punktum synes det klart at fremgå, at entreprenøren har ret til sin *tabte fortjeneste*. Dette resultat harmonerer imidlertid meget dårligt med en tilsyneladende oplagt modsætningsslutning fra reglen i pkt. 28.6. Ifølge denne bestemmelse skal mindrearbejde nemlig *kun* behandles som delvis afbestilling, *hvis* entreprenørens samlede vederlag – efter fradrag og tillæg (altså netto) – reduceres med mere end 15% af kontraktssummen. Ifølge pkt. 29.2 har entreprenøren ved afbestilling krav på erstatning for det økonomiske tab, han lider som følge af afbestillingen, jfr. nedenfor i afsnit 3.2.1.3.

Det er derfor stærkt sandsynligt, at det er rigtigt, når *Kolrud m.fl.* s. 247 anfører, at udformningen af pkt. 28.5, stk. 1, 2. punktum for så vidt angår mindrearbejder er ramt af en ”inkurie”.

3.2.1.3. Fællesregler vedrørende slutopgøret

NS 3430 pkt. 28.6 giver regler, der gælder som selvstændige regler ved siden af de foran omtalte regler – altså uanset om regulering sker efter enhedspriser eller ej.

Såfremt resultatet af opgør efter reglerne i pkt. 28.4 og 28.5 medfører, at entreprenørens samlede vederlag efter fradrag og tillæg – altså netto – reduceres med mere end 15% af kontraktssummen, skal reduktionen ifølge pkt. 28.6, stk. 1 behandles som *delvis afbestilling*. Konsekvensen heraf er ifølge pkt. 29.2, at entreprenøren har krav på erstatning for det økonomiske tab, som han lider ved reduktionen, altså også den *tabte fortjeneste*.

Pkt. 28.6, stk. 2 har givet en særrregel om entreprenørens ret til hos bygherren at kræve refusion af *afbestillingserstatning*, som han har måttet betale til sine underentreprenører og leverandører. Under forudsætning af, at denne udgiftspost er reel, har entreprenøren ret til at få erstattet dette tab hos bygherren uden hensyn til, om reduktionen er sket efter reglerne om

enhedspriser, og uanset om reduktionen er mindre end den foran omtalte 15%-grænse.

3.2.2. *Svensk ret*

3.2.2.1. *Hvor enhedspriser er anvendelige*

Regler herom er givet i AB 92 kap. 6 § 4. Ifølge denne bestemmelse skal værdien af ændrings- eller tillægsarbejde først og fremmest beregnes ifølge aftalt à-prisliste, prissat mængdefortegnelse, prissat mængdebeskrivelse eller anden aftalt debiteringsnorm, jfr. § 4 stk. 1. Ifølge stk. 4 gælder dette dog ikke ændrings- eller tillægsarbejder, som sker under andre forudsætninger end dem, som ligger til grund for à-prisen, såfremt udgifterne ved arbejdet påvirkes heraf.

Udgangspunktet er, at à-prisen gælder – og kun gælder – inden for $\pm 25\%$ af de enkelte poster. Ændringer efter enhedsprisen kan dog altid finde sted indtil en grænse, der svarer til $0,5\%$ af kontraktssummen, jfr. § 4 stk. 2. Den sidstnævnte grænse går således forud for den førstnævnte (anderledes for så vidt angår de to grænser, der gælder i de danske AB 92 § 14 stk. 3, jfr. nedenfor i afsnit 3.2.3.1).

Ved mængdeforøgelse gælder der dog det særlige, at enhedspriser anvendes også ud over den anførte grænse, nemlig indtil en af parterne hos medkontrahenten har anmeldt, at à-prisen ikke længere skal lægges til grund ved beregningen, jfr. § 4 stk. 3.

3.2.2.2. *Hvor enhedspriser ikke er anvendelige*

Kap. 6 § 5 giver regler for det tilfælde, hvor parterne ikke indgår særlig aftale herom.

Ifølge § 5 nr. 1 skal værdien af *merarbejde* beregnes efter reglerne for *regningsarbejde* ("sjælvkostnadsprincippet"). Herom er der givet nærmere regler i § 7.

I regningsarbejde indgår følgende poster, nemlig dels følgende udgifter til 1) materialer og varer, 2) arbejdsledelse, 3) arbejds løn, 4) hjælpemidler, 5) underentreprenører, 6) forsikringer til afdækning af entreprenørens risiko, lovmæssige afgifter og afgifter til erhvervsorganisationer og 7) øvrige omkostninger. Hertil kommer entreprenørens honorar, heri indbefattet udgifter til renter og administration, beregnet som en i kontrakten angiven procent af posterne 1)-7) nævnt foran samt på tilsvarende måde beregnet honorar til entreprenøren af diverse byggherreydelser (arbejde, hjælpemidler, materialer og varer).

Endelig er der i kap. 6 § 8 givet forskellige regler vedrørende beregningen af entreprenørens tilgodehavende ifølge § 7.

Ved *mindrearbejder* fastsættes værdien af det afgående arbejde til det beløb, hvormed det pågældende arbejde indgår i eller beregnes til at indgå i kontraktssummen.

3.2.2.3. Slutafregningen

For det tilfælde, at værdien af mindrearbejde overstiger værdien af merarbejde, skal ved slutafregningen forskellen (saldofradraget) formindskes med 10%, hvorefter dette beløb skal godskrives entreprenøren, jfr. kap. 6 § 9 stk. 1.

Såfremt det nævnte saldofradrag overstiger 20% af kontraktssummen, skal entreprenøren *derudover* have en rimelig erstatning for tabt fortjeneste af den del, der ligger over de nævnte 20%, jfr. § 9 stk. 2.

3.2.3. Dansk ret

3.2.3.1. Hvor enhedspriser er anvendelige

Ifølge AB 92 § 14 stk. 3 skal den aftalte entreprisum ved mer- og mindrearbejder reguleres i overensstemmelse med de aftalte enhedspriser, medmindre der konkret træffes anden aftale.

Regulering efter enhedspriser skal dog kun ske inden for $\pm 15\%$ af entreprisummen og inden for $\pm 100\%$ af den enkelte post i tilbudslisten. Her gælder således *en dobbelt grænse*, idet regulering efter enhedspriser ophører, når reguleringen "rammer" blot én af de nævnte grænser. Hvilken grænse, der rammes først, afhænger naturligvis af forholdet mellem på den ene side den anslåede mængde og dermed prisen for den ydelse, hvormed der gælder enhedspris, og på den anden side den samlede entreprisum. Er således den samlede entreprisum på 10 mio.kr., og er der anslået 500 m² flisearbejde à 600 kr., altså 300.000 kr., får 15%-grænsen ingen betydning, idet 100%-grænsen rammes først. Ved *formindskelse* af arbejdet har 100%-grænsen naturligvis ingen betydning.

Ved grænseoverskridelse skal regulering inden for grænsen ske efter enhedspriser, medens den del, der ligger ud over grænsen, afgøres af den almindelige regel i § 14 stk. 4, jfr. nedenfor i afsnit 3.2.3.2. For mindrearbejders vedkommende er dette udtrykkeligt udtalt i § 14 stk. 5, 2. punktum.

Ved anvendelse af grænsen: 15% af entreprisummen tager AB 92 § 14 stk. 3 ikke udtrykkelig stilling til, om der mellem forskellige ydelser, hvormed der gælder enhedspriser, kan ske "modregning". Hvis dette var tilfæl-

det, ville kun nettoændringer have betydning. – Det kan imidlertid ikke antages, at en part kan kræve en sådan modregning foretaget, idet begge de nævnte grænser fremgår af AB 92 § 14 stk. 3, 2. punktum, og for så vidt angår 100%-grænsen siges det udtrykkeligt, at det drejer sig om ”de enkelte poster i tilbudslisten”. Såfremt en anden regel skulle have været gældende vedrørende 15%-grænsen i forhold til entreprisensummen, ville det have været naturligt at udtale dette.

Endelig skal bemærkes, at den entreprisensum, der lægges til grund ved beregningen i forhold til 15%-grænsen, er den entreprisensum, der oprindeligt blev indgået aftale om – dvs. uden regulering for eventuelle efterfølgende mer- og mindrearbejder, jfr. betænkning 1993:1246 s. 88.

3.2.3.2. *Hvor enhedspriser ikke er anvendelige*

Såfremt parterne ikke kan blive enige om ændringer i entreprenørens vederlag ved *ændrings- og tillægsarbejder*, skal vederlaget beregnes efter reglerne om *regningsarbejde*, medmindre parterne i entrepriseaftalen har fastsat særlige regler herom.

Ved *mindrearbejder* fremgår det klart – omend indirekte – af § 14 stk. 5, 1. punktum, at entreprenøren skal have sin tabte fortjeneste dækket. Ifølge denne bestemmelse skal entreprenøren – underforstået: kun – godskrive bygherren de udgifter, som spares eller burde have været sparet.

4. Urigtige og ufuldstændige oplysninger og (andre) uforudsete forhold

4.1. Norsk ret

Entreprenøren har ret til dækning af de merudgifter, der er en følge af uforudsete forhold, som må henføres til bygherrens forhold, jfr. NS 3430 pkt. 21.1, stk. 1, 2. led. Der sigtes her først og fremmest til forhold, som må henregnes til bygherrens risikosfære, jfr. *Kolrud m.fl.* s. 182 f.

I de tilfælde, hvor den pågældende hindring eller lignende kan afhjælpes gennem en ændring af projektet, må det være reglerne i NS 3430 pkt. 28 om ændringer, der finder anvendelse, jfr. foran i afsnit 3.1.1 og 3.2.1.

I overensstemmelse med den almindelige regel om skadelidtes pligt til at begrænse sit tab udtaler pkt. 21.1, stk. 2, at entreprenøren kun har krav på vederlag, i det omfang han ikke kan begrænse eller forebygge udgifterne med rimelige midler.

Den nævnte bestemmelse i pkt. 21.1 omhandler i øvrigt entreprenørens krav på dækning af merudgifter i forsinkelsestilfælde, jfr. herom nedenfor i afsnit 5.1.

4.2. Svensk ret

AB 92 kap 2 § 3 sidestiller udtrykkeligt en række urigtige og ufuldstændige oplysninger fra bygherrens side og entreprenørens bristede forudsætninger, som bygherren bærer risikoen for, med ændrings- og tillægsarbejder, jfr. foran i afsnit 3.2.2.

Det drejer sig for det første ifølge kap. 1 § 6 om oplysninger, undersøgelsesrapporter og indholdet af dokumenter samt afsætning til bygning og anlæg. For det andet angår det ifølge kap. 1 § 8 entreprenørens forudsætninger om arbejdsområdet, incl. grundforholdene, og andre lignende, ikke uvæsentlige forhold, som er af en art, som entreprenøren ikke kan skaffe sig kundskab om ved besøg på pladsen. Endelig nævnes ifølge kap. 1 § 9 mangelfulde oplysninger af den slags, som er nævnt i § 8, og som ligger uden for, hvad der kunne forudsættes ved en fagmæssig bedømmelse.

Når de nævnte forhold kan henføres til bygherren eller (i øvrigt) er omfattet af bygherrens risiko, er det kun naturligt, at de foranstaltninger, som entreprenøren må træffe til at imødegå forholdene, skal betragtes som ændrings- og tillægsarbejder. Når nemlig bygherren vilkårligt – og derfor i og for sig forsætligt – efter den almindelige regel i kap. 2 § 2 stk. 1 kan pålægge entreprenøren at udføre ændrings- og tillægsarbejder, må det samme naturligvis gælde, når urigtige eller ufuldstændige oplysninger skyldes bygherrens uagtsomme (culpøse) forhold. Det samme gælder, når der opstår uforudsete forhold, som bygherren bærer risikoen for, men som ikke skyldes uagtsomt forhold fra hans side.

4.3. Dansk ret

Ifølge AB 92 § 15 stk. 4 skal udbudsmaterialet indeholde oplysninger om foretagne undersøgelser vedrørende grundvands- og jordbundsforhold, forurening eller andre hindringer. Af sammenhængen mellem på den ene side dette stk. 4 og på den anden side stk. 5 fremgår, at bygherren skal foretage ”sådanne forundersøgelser, der er rimelige eller sædvanlige under hensyn til grundens karakter, beliggenhed og tidligere anvendelse”. Såfremt udbudsmaterialet ikke indeholder fyldestgørende oplysninger om hindringerne, skal foranstaltningerne herimod og ulempene herved betales som ekstraarbejder – altså i overensstemmelse med reglerne i § 14, jfr. foran i afsnit 3.2.3.

Selv om bygherren har givet fyldestgørende oplysninger i udbudsmaterialet og foretaget de omtalte, fornødne forundersøgelser, vil der kunne opstå forhold, som bygherren bærer risikoen for. Også i sådanne tilfælde må det antages, at entreprenørens merudgifter i så henseende skal betales i overensstemmelse med reglen i § 14 om ekstraarbejder.

Imidlertid giver § 15 stk. 5 en gunstig "afbestillingsmulighed" for bygherren, såfremt der under de nævnte omstændigheder desuagtet viser sig uforudsete forhold, som medfører offentlige påbud eller forbud, der enten hindrer arbejdets videreførelse, eller gør denne urimelig byrdefuld for bygherren. I så fald kan bygherren afbestille entreprisen mod *godtgørelse* til entreprenøren.

"*Godtgørelse*" betegner i de danske AB 92 dækning alene for det direkte tab, men derimod *ikke* entreprenørens mistede fortjeneste ved ikke at fuldføre arbejdet. Jfr. om den tilsvarende terminologi nedenfor i afsnit 5.3 om entreprenørens krav ved forsinkelse fra bygherrens side, jfr. AB 92 § 27 stk. 2.

Under forhandlingerne om AB 92 blev det gentagne gange fra entreprenørsiden nævnt, at bestemmelsen i § 14 om bygherrens ret til at kræve ændringer i arbejdets art og omfang ikke kunne anvendes til at korrigere fejl i bygherrens projekt (tegninger, beskrivelser etc.). En sådan regel fremgår ikke af AB 92 og heller ikke af betænkning 1993:1246. Der er næppe heller nogen tvivl om, at en sådan regel ikke bør gælde. Når nemlig bygherren i medfør af § 14 helt diskretionært – og dermed forsætligt – har ret til at foretage ændringer i arbejdet og dermed i projektet, må han så meget mere have denne ret, når ændringen alene er begrundet i uagtsomt forhold fra hans side eller fra dem, der på hans vegne har udarbejdet projektet. I samme retning taler tilstedeværelsen af den foran omtalte AB 92 § 15 stk. 4, hvorefter ufuldstændige eller urigtige oplysninger i udbudsmaterialet af forskellig karakter udelukkende giver entreprenøren ret til at kræve foranstaltningerne herimod og ulemperne herved betalt som ekstraarbejder. Denne opfattelse synes også lagt til grund i *Mogens Hansen m.fl.* s. 49 nederst.

5. Forsinkelse fra bygherrens side

5.1. Norsk ret

5.1.1. Hvor bygherren ikke har ret til fristforlængelse

NS 3430 pkt. 21.1, stk. 1 hjemler entreprenørens krav på de merudgifter, som skyldes *selve forsinkelsen*. Bestemmelsen henviser til de tilfælde, der

er nævnt i pkt. 17.1, litra a og b. Litra a angår ændringer, som bygherren har krævet. Litra b omhandler forsinkelse, der skyldes forskellige fejl ved eller forsinket levering af tegninger, beskrivelser, materialer m.v., som bygherren enten skal levere selv eller gennem andre (arkitekt, rådgivende ingeniør, leverandør, sideentreprenør m.v.), eller andre omstændigheder, som må henføres til bygherrens forhold.

For så vidt angår ændringer fra bygherrens side som nævnt i litra a, sigter bestemmelsen som nævnt til de merudgifter, som *selve forsinkelsen* påfører entreprenøren. Disse merudgifter er således ikke indbefattet under entreprenørens krav som følge af *selve ændringen*. Sådanne krav – og kun sådanne – er omhandlet af pkt. 28.4-6, jfr. herom foran i afsnit 3.2.1.

Ifølge den udtrykkelige bestemmelse i pkt. 21.1, stk. 2 påhviler der her – som i øvrigt – entreprenøren en almindelig tabsbegrænsningspligt.

5.1.2. Hvor bygherren har ret til fristforlængelse

Hvor bygherren har ret til og har påberåbt sig fristforlængelse i medfør af pkt. 17.7, jfr. pkt. 17.2.1-3, har entreprenøren ikke ubetinget krav på dækning af de merudgifter, som forsinkelsen har forårsaget. Ifølge pkt. 21.1, stk. 3 har entreprenøren kun krav på dækning af udgifter, som han har afholdt med henblik på at sikre kontraktsarbejdet, eller udgifter, som er en direkte følge af, at bygherren har krævet, at entreprenøren skal holde udstyr og personel i beredskab.

5.2. Svensk ret

5.2.1. Forsinkelsesansvarets indtræden

Ifølge kap. 5 § 3 *stk. 1* er entreprenøren berettiget til ”ersättning” for udgifter, han er påført ved fejl eller forsummelse, dels fra bygherren selv, dels fra andre, som bygherren har entreret med vedrørende det pågældende arbejde (fagentreprenører, leverandører, tekniske rådgivere etc.). Bestemmelsen henviser til tilfældene 1 og 2 i kap. 4 § 3 om entreprenørens ret til tidsfristforlængelse.

For så vidt angår forsinkelse, som kan henføres til de øvrige omstændigheder i kap. 4 § 3 (nr. 3-6), hvor entreprenøren tillige har ret til tidsfristforlængelse, har entreprenøren ifølge kap. 5 § 3 *stk. 2* intet krav på erstatning hos bygherren. Dette forhold kan også formuleres således, at i de netop nævnte tilfælde (3-6), har bygherren en ubetinget ret til tidsfristforlængelse.

5.2.2. Forsinkelsesansvarets størrelse

Ifølge kap. 5 § 3 stk. 1 har entreprenøren udelukkende krav på erstatning for de direkte udgifter, som forsinkelsen har forvoldt ham, jfr. herved *Lindahl m.fl.* s. 135. Entreprenøren kan derfor ikke få erstattet bl.a. den fortjeneste, han måtte være gået glip af ved at være afskåret fra at udføre andre arbejder i forsinkelsesperioden. (Sådan erstatning kan i visse tilfælde gives efter de danske AB 92 § 27 stk. 1, jfr. nedenfor i afsnit 5.3.3.).

5.3. Dansk ret

5.3.1. Bygherrens ret til tidsfristforlængelse

Ifølge AB 92 § 26 har bygherren ret til tidsfristforlængelse i de samme tilfælde som entreprenøren, bortset fra det tilfælde, som skyldes bygherrens forhold eller anden entreprenørs forsinkelse (§ 24 stk. 1 nr. 2). Bygherren har således bl.a. ret til tidsfristforlængelse, når han kræver udførelse af ekstraarbejder, samt når arbejdet rammes af offentlige påbud eller forbud, som ikke skyldes bygherrens egne forhold (§ 24 stk. 1 nr. 1 og 5).

Som det vil ses straks nedenfor i næste afsnit, medfører bygherrens ret til tidsfristforlængelse i bl.a. de sidstnævnte tilfælde imidlertid ikke, at han undgår at godtgøre entreprenøren positive merudgifter.

5.3.2. Entreprenørens ret til godtgørelse

Som omtalt foran i afsnit 4.3 i.f. betyder godtgørelse i de danske AB dækning for de positive udgifter, men ikke for tabt fortjeneste. I forbindelse med bygherrens hæftelse ved forsinkelse er godtgørelse i AB 92 § 27 stk. 2, 2. punktum formuleret som ”det tab, entreprenøren har lidt, dog uden entreprenørens mistede fortjeneste ved ikke at kunne udføre andre arbejder i forsinkelsesperioden eller lignende videregående tab.”

Ifølge § 27 stk. 2, 1. punktum har entreprenøren ret til sådan godtgørelse i to tilfælde: 1) Når forsinkelsen enten skyldes *ændringer* i arbejdet, som bygherren har krævet, eller *offentlige påbud eller forbud*, som hverken skyldes entreprenørens eller bygherrens forhold, samt 2) når forsinkelsen skyldes *ikke-ansvarspådragende forhold* fra bygherrens side eller fra tredjemand (anden entreprenør, rådgivende teknikere etc.), som bygherren har kontraheret med. (Er bygherren eller tredjemand derimod *ansvarlig* for forsinkelsen, har entreprenøren ret til *erstatning*, jfr. nedenfor i afsnit 5.3.3. Skyldes bygherrens eller anden entreprenørs forsinkelse *force majeure* eller *dårligt vejrlig*, har entreprenøren overhovedet *intet krav* på forsinkelsesgodtgørelse hos bygherren).

5.3.3. Entreprenørens ret til erstatning

Ret til erstatning for det fulde, lidte tab har entreprenøren i medfør af AB 92 § 27 stk. 1 ved fejl eller forsømmelse fra bygherrens side, eller såfremt der foreligger ansvarspådragende forsinkelse hos anden entreprenør eller anden aftalepart (eksempelvis rådgivende teknikere), som bygherren har kontraheret med.

5.3.4. Entreprenøren har intet krav

Det fremgår klart modsætningsvis af de nævnte bestemmelser i AB 92 § 27 stk. 1 og 2 – jfr. de foregående afsnit – at såfremt forsinkelsens årsag kan henføres til force majeure eller dårligt vejrlig, har entreprenøren hverken ret til erstatning eller til godtgørelse. Denne regel er *ex tuto* udtrykt i § 27 stk. 3.

6. Spørgsmål om forcering

Som det er fremgået foran i afsnit 3, har bygherren i alle tilfælde – under visse betingelser – ret til med hensyn til entreprisekontraktens *genstand*, nemlig selve arbejdet, at kræve andet og eventuelt mere af entreprenøren, end hvad der fremgår af entreprisekontrakten.

Anderledes forholder det sig med hensyn til bygherrens adgang til at ændre den gældende *tidsplan*.

Det kan således ubetinget fastslås, at bygherren – bortset fra særlige forbehold herom – under ingen omstændigheder kan kræve, at entreprenøren fuldfører arbejdet *før den aftalte tid*.

Helt så absolut er svaret ikke, når det drejer sig om bestræbelser på at *undgå eller forkorte forsinkelse* med arbejdets udførelse.

I sidstnævnte henseende kan det tænkes, at spørgsmålet skal behandles forskelligt alt efter, om der foreligger *ansvarspådragende forsinkelse fra entreprenørens side* (altså hvor entreprenøren ikke har ret til tidsfristforlængelse), om der foreligger *ansvarspådragende forsinkelse fra bygherrens side*, eller om der foreligger forhold, hvor *såvel entreprenøren som bygherren har krav på tidsfristforlængelse*, jfr. foran i afsnit 5.

I det omfang man antager, at bygherren kan kræve særlige forceringsforanstaltninger af entreprenøren – eller der foreligger aftale om forcering, uden at vederlaget herfor er aftalt – opstår spørgsmålet, *hvorledes entreprenørens vederlag herfor skal beregnes*. Der er næppe tvivl om, at i hvert fald *i nogle tilfælde* vil entreprenørens vederlag skulle beregnes efter reglerne om betaling af ændrings- og tillægsarbejder, jfr. foran afsnit 3.2.

De standarddokumenter, der er omtalt i dette indlæg, er enten tavse eller meget nødtørftige for så vidt angår alle de ovennævnte spørgsmål.

6.1. Norsk ret

NS 3430 pkt. 17.6 giver en stærkt begrænset regel om entreprenørens *ret til* at forcere arbejdet for bygherrens regning. Bestemmelsen angår det tilfælde, at bygherren har afslået entreprenørens *berettigede* krav på fristforlængelse (i henhold til pkt. 17.1 eller 2, som er bygherrens forhold i vid forstand). Entreprenøren har denne ret til at forcere, medmindre udgifterne hertil vil blive uforholdsmæssigt store.

Som anført af *Kolrud m.fl.* s. 155 berøres entreprenørens ret til fristforlængelse og krav på dækning af merudgifter ikke af, at bygherren afslår kravet. Inden for den givne fristforlængelse kan entreprenøren således ansvarsfrit fortsætte arbejdet, han kan også vælge at forcere i medfør af pkt. 17.6, og han må endelig kunne forcere i et vist omfang, således at forsinkelsen ikke helt undgås, men begrænses.

Bestemmelsen i pkt. 17.6 tager derimod ikke stilling til, om entreprenøren har *pligt til* at forcere arbejdet. For så vidt angår det tilfælde, hvor entreprenøren har *ret til tidsfristforlængelse* og – hvilket må være underforstået – krav mod bygherren som følge af forsinkelsen, drøftes spørgsmålet hos *Kolrud m.fl.* s. 156. Det udtales her, at virkningen af, at en ”pligt” til at forcere ikke overholdes, måtte være, at entreprenøren ikke kunne kræve erstatning for den del af forsinkelsesudgifterne, som overstiger forceringsudgifterne. Det anføres imidlertid med rette, at det på forhånd vil være vanskeligt at anslå størrelsen af de to udgiftsbeløb, og at en sådan pligt da bliver af mere teoretisk end praktisk interesse. Pligten ville under alle omstændigheder kun være til stede, hvor forskellen mellem de to udgiftsbeløb er meget klar. ”Selv da kan spørgsmålet være tvilsomt nok”, jfr. *Kolrud m.fl.* a. st.

6.2. Svensk ret

Ifølge kap. 4 § 6 stk. 1 er entreprenøren med henblik på at undgå eller begrænse forlængelse af kontraktstiden forpligtet til på bygherrens bekostning at træffe sådanne foranstaltninger, som entreprenøren kan udføre uden væsentlig ulempe for ham. (Ifølge bestemmelsens stk. 2 skal bygherrens samtykke dog indhentes, inden entreprenøren på bygherrens bekostning træffer foranstaltninger i så henseende).

Det kan imidlertid ikke ses af bestemmelsen, hvilken retsvirkning det skal have, hvis entreprenøren ikke opfylder sin forceringspligt, jfr. nedenfor.

Bestemmelsen i stk. 1 er generel og må derfor omfatte *alle tilfælde af forsinkelse* uden hensyn til årsagen og uden hensyn til, om entreprenøren og/eller bygherren har ret til tidsfristforlængelse, jfr. *Lindahl m.fl.* s. 119. Bl.a. af denne grund må det antages, at entreprenørens misligholdelse af forceringspligten slet ikke er sanktioneret. Når dette resultat er anført som det rigtige, skyldes det den omstændighed, at AB 92 må antages udtømmende at have gjort op med bygherrens sanktioner, nemlig bod ifølge kap. 5 § 1 og ophævelse ifølge kap. 8 § 1 nr. 1.

Såfremt parterne ikke kan blive enige om, hvilket vederlag der tilkommer entreprenøren som følge af de pågældende foranstaltninger, antages det – formentlig med rette – af *Lindahl m.fl.* s. 119, at beregningen skal ske i overensstemmelse med reglerne for ændrings- og tillægsarbejder.

6.3. Dansk ret

6.3.1. Indledning. Almindeligt

Der findes ingen bestemmelser i AB 92, som direkte udtaler sig om entreprenørens ret og pligt til at forcere arbejdet. Det er imidlertid et område, hvor der hyppigt indgås aftaler, fordi begge parter ofte vil have en betydelig interesse i at undgå forsinkelse – også ganske uden hensyn til, om det er den ene part eller den anden part eller tredjemand, der er ansvarlig for forsinkelsen.

Uden støtte herfor i AB 92 kan der ikke antages i dansk ret at gælde regler svarende til kap. 4 § 6 i de svenske AB eller pkt. 17.6 i den norske NS 3430. *Hørlyck* s. 272 er dog inde på, at i de tilfælde, hvor bygherren er forsinkelsesansvarlig over for entreprenøren, er denne forpligtet til at forcere arbejdet, såfremt dette kan ske for en lavere merudgift end det krav, som forsinkelsen berettiger ham til. Virkningen af, at entreprenøren ikke forcerer, skal ifølge *Hørlyck* da være, at entreprenørens ret til erstatning eller godtgørelse begrænses til, hvad han kunne have krævet, såfremt han havde forceret. Det må herved naturligvis forudsættes, at udførelsen af entreprenørens forceringsforanstaltninger sker på bygherrens bekostning.

Af de grunde, der er anført foran, og under henvisning til, hvad der som anført foran i afsnit 6.1 siges af *Kolrud m.fl.* s. 156, vil den regel, som *Hørlyck* anbefaler, næppe vinde gehør.

Den eneste almindelige regel, man synes at kunne opstille for dansk rets vedkommende, er, at såfremt parterne *har aftalt*, at entreprenøren skal udføre forceringsforanstaltninger, uden at vederlaget herfor er aftalt mellem parterne, må reglerne om ændringsarbejder i AB 92 § 14 finde anvendelse i det omfang, denne bestemmelse overhovedet er anvendelig ved beregningen af vederlaget for de pågældende foranstaltninger.

6.3.2. Uden for forsinkelsestilfælde og hvor entreprenøren har ret til tidsfristforlængelse

Som nævnt indledningsvis her i afsnit 6 er der ingen af standarddokumenterne, der hjemler bygherren ret til ensidigt at ændre den aftalte tidsplan. For dansk rets vedkommende er det klart, at en sådan ret ikke følger af AB 92 § 14, idet denne bestemmelse i stk. 1 er begrænset til bygherrens ret til ændringer i arbejdets *art og omfang*. Det er derfor ikke korrekt, når det hos *Mogens Hansen m.fl.* s. 51 og s. 100 siges, at spørgsmålet om forcering må behandles som en ændring i entreprisen. Det er imidlertid muligt, at der her er tænkt på den situation, der er nævnt foran i afsnit 6.3.1, nemlig hvor der er indgået aftale om forcering, men uden at der er truffet nærmere aftale om entreprenørens krav på vederlag herfor. I denne forbindelse kan henvises til en voldgiftskendelse offentliggjort i KFE 1977.29, hvor det var aftalt, at forcering skulle finde sted; på dette grundlag fik entreprenøren medhold i, at der i så fald skulle ydes vederlag herfor.

Ifølge AB 92 § 24 stk. 2 skal entreprenøren – i de tilfælde, hvor han har krav på tidsfristforlængelse – ”dog søge forsinkelsen undgået eller begrænset ved sådanne dispositioner, som med rimelighed kan kræves”. Bestemmelsen er i overensstemmelse med den almindelige kontraktsretlige grundsatning om, at en part har pligt til i et vist omfang at tage rimeligt hensyn også til medkontrahentens interesser; herudover pålægger bestemmelsen ikke entreprenøren en særlig pligt. Der kan derfor ikke i bestemmelsen indlægges nogen pligt for entreprenøren til vederlagsfrit at gennemføre en forcering, som bygherren kræver, jfr. således *Hørlyck* s. 240 og *Vagner* s. 120.

AB 92 § 15 stk. 2 udtaler følgende: ”Finder entreprenøren, at arbejdet ikke kan udføres i overensstemmelse med den indgåede aftale, skal entreprenøren snarest muligt underrette bygherren og følge dennes anvisninger.”

Heller ikke denne bestemmelse hjemler bygherren ret til at kræve forcering, idet de omtalte ”anvisninger” alene relaterer sig til udførelsesmåden og lignende. I denne henseende vil bestemmelsen i § 14 om bygherrens ret til at kræve ændringer i arbejdet være anvendelig, jfr. *Mogens Hansen m.fl.* s. 61.

6.3.3. Hvor entreprenøren er forsinkelsesansvarlig

Ud fra en almindelig kontraktsretlig betragtning vil spørgsmålet om entreprenørens pligt til, når bygherren kræver det, at udføre forceringsforanstaltninger stille sig forskelligt alt efter, om entreprenøren er ansvarlig for forsinkelsen eller ej. Entrepriseforholdets særlige karakter og det nærmere indhold af AB 92 taler imidlertid klart imod, at selv den forsinkelsesansvarlige entreprenør har pligt til at foretage forcering – ganske uden hensyn til, om bygherren tilbyder at betale udgifterne herved.

En helt anden sag er det naturligvis, at entreprenøren ofte har en betydelig interesse i at foretage forcering – ikke mindst såfremt bygherren er indstillet på at betale (en del af) udgifterne herved. Der sigtes her især til de tilfælde, hvor det for entreprenøren fremtræder som tvivlsomt, om han har ret til tidsfristforlængelse eller ej. Taber han standpunktsrisikoen ved ikke at forcere arbejdet, vil han som regel risikere et større dagbodsansvar eller andet erstatningsbeløb, og i værste fald vil bygherren kunne hæve entrepris-aftalen i medfør af AB 92 § 40 nr. 1. I sådanne tilfælde, hvor der er tvivl om entreprenørens ret til tidsfristforlængelse, vil parterne jævnlig – af frygt for at bære standpunktsrisikoen – finde frem til en fornuftig, aftalemæssig ordning. Fra sådanne tilfælde bortses der i det følgende.

Hvad der klart taler imod entreprenørens pligt til at forcere arbejdet, fremtræder stærkest ved at stille spørgsmålet: Hvad skulle sanktionen være, såfremt entreprenøren negligerede bygherrens krav om forcering? Sagen er nemlig den, at AB 92 må antages at have gjort udtømmende op med retsvirkningerne af forsinkelse fra entreprenørens side, nemlig dagbods- eller andet erstatningsansvar ifølge henholdsvis § 25 stk. 2 og stk. 3 og/eller ophævelsesret fra bygherrens side i medfør af § 40 nr. 1.

Allerede af denne grund forekommer det ikke nærliggende, at bygherren skulle kunne få entreprenøren *dømt til at udføre arbejdet* på en bestemt måde og inden for visse tidsrammer – altså efter reglerne om ”*handlingsdom*” i medfør af retsplejelovens kapitel 48 om tvangsfuldbyrdelse af andre krav end pengekrav. (I hvert fald når forsinkelse er indtrådt, vil det ikke være nærliggende at betegne beføjelsen som *dom til naturalopfyldelse*, idet der jo netop ikke er tale om at gennemtvinge kontraktens umiddelbare indhold).

En handlingsdom som den nævnte rejser endvidere såvel materielle som processuelle problemer.

Når der bortses fra særlige aftaler, har entreprenøren valgfrihed med hensyn til metode og midler til at nå frem til den aftalte præstation, nemlig det

færdige arbejde, som det skal fremtræde ved afleveringsforretningen i mangelfri tilstand. Det følger allerede heraf, at entreprenørens tilrettelæggelse af arbejdet ikke kan dikteres af bygherren.

Den processuelle vanskelighed består først og fremmest i vanskeligheden ved for den myndighed, der skal forestå en eksekution – nemlig fogeden – at konstatere, hvorvidt dommen efterleves. Der er tre mulige retsvirkninger af, at domfældte ikke efterlever dommen.

Ifølge retsplejelovens § 529 stk. 1 anslås domhaverens interesse i dommens efterkommelse til et pengebeløb, som derefter vil kunne inddrives efter de almindelige regler om inddrivelse af pengefordringer. Dette gælder dog ikke, såfremt der efter dommens afsigelse er indtrådt umulighed eller andre lignende omstændigheder, som ifølge kontraktsrettens almindelige grundsætninger har befriet domfældte (entreprenøren) for forpligtelsen uden tillige at medføre erstatningspligt for ham.

Principielt kan endvidere fogedretten efter domhaverens påstand tillade denne at lade det pågældende arbejde udføre ved andre, således at udlæg derefter kan gøres i overensstemmelse med de regler, der i almindelighed gælder for inddrivelse af pengefordringer, jfr. retsplejelovens § 532.

Endelig er der ifølge retsplejelovens § 535 mulighed for, at den, der modvilligt undlader at efterkomme handlingsdommen, under en privat strafesag anlagt af domhaveren idømmes bøde- eller hæftestraf, hver gang en særskilt tilsidesættelse af dommen foreligger.

Konklusionen af ovenstående synes klart at være, at der er sådanne problemer knyttet til bygherrens adgang til at få entreprenøren dømt til at foretage forcering, at det er urealistisk at forestille sig, at en domstol eller Voldgiftsretten for bygge- og anlægsvirksomhed skulle tillægge bygherren en sådan ret.

I denne forbindelse bemærkes, at der om forceringsspørgsmålet ikke kan drages nogen bindende slutning fra bygherrens adgang til at opnå dom til naturalopfyldelse vedrørende mangler. Det er nemlig anderledes let at konstatere, om en dom til udførelse af afhjælpning af mangler er efterlevet af entreprenøren, da dette relaterer sig umiddelbart til indholdet af den indgåede kontrakt.

(Selv på trods heraf vil bygherren på grundlag af AB 92 næppe heller kunne opnå dom til naturalopfyldelse vedrørende mangler. Dette hænger sammen med, at bestemmelserne i § 31 stk. 4 og § 32 stk. 4 formentlig udtømmende har gjort op med bygherrens beføjelser i så henseende. Virkningen af, at entreprenøren misligholder sin afhjælpningspligt, er ifølge de pågældende bestemmelser, at bygherren enten kan lade manglerne udbedre

for entreprenørens regning ("udbedringsgodtgørelse") eller kræve afslag i entreprisesummen efter reglerne i § 34. Såfremt bygherren derudover skulle have en selvstændig adgang til at kræve dom til naturalopfyldelse, ville dette naturligt have fundet udtryk enten i selve AB 92 eller i motiverne hertil, jfr. betænkning 1993:1246. Dette gælder ikke mindst på baggrund af, at mangelsreglerne i AB 92 blev underkastet en grundlæggende revision på den måde, at det var hensigten med reglerne at give udtryk for, hvad der i det væsentlige allerede var gældende dansk entrepriseret på dette område, jfr. betænkning 1993:1246 s. 116 ff, især s. 118 f).

Entreprenörens ersättningskrav och andra anspråk på grund av förhållanden på beställarens sida

Sektionsmöte

Referatskrivare: Tingsfiskalen *Anders Reldén*, Sverige

Debattledaren advokaten *Jesper Lett*, Danmark, hälsade välkommen samt uppgav att referenten Professor H. Krag Jespersen p.g.a. sjukdom i ett sent skede tvingats lämna återbud till sektionmötet. Därefter redogjorde debattledaren för sektionmötetets upplägg och gav ordet till korreferenten.

Korreferenten professor *Torgny Håstad*, Sverige: Referenten Halfdan Krag Jespersen har på ett pedagogiskt och stringent sätt återgivit bestämmelserna i danska, norska och svenska AB. Framställningen vittnar om stor sakkunskap rörande alla de berörda länderna, vilket sammanhänger med att han var ordförande i den kommitté som utarbetade förslaget till AB 92 i Danmark. Det är beklagligt att han på grund av sjukdom med kort varsel måst lämna återbud till juristmötet och inte får tillfälle att korrigera de missförstånd som kan ha uppkommit vid min genomgång.

Eftersom det inte blir något inledningsanförande av Krag Jespersen kommer min inledning att bli något fylligare än beräknat.

Referenten har inledningsvis skrivit att det är svårt att uppställa teser, som ger uttryck för författarens personliga syn, och att framföra kritik eller reformförslag. Möjligen är han hämmad av sin ställning som ordförande i den danska revisionskommittén. För att stimulera till debatt skall jag ändå göra ett försök att diskutera reglernas konstruktion och lämplighet. Härvid skall jag beakta referentens uppmaning att diskutera entreprenörens forcingsskyldighet.

Krag Jespersen behandlar inte reklamationsregler, formkrav och liknande. Det är nog en nödvändig begränsning, även om där finns praktiskt och principiellt intressanta frågor.

En inledningsvis behandlad fråga gäller *skyldighet för entreprenören att utföra ändrings- och tilläggsarbeten*, vilket är två olika kategorier.

De norska bestämmelserna NS 3430 har regler om ändringsarbeten, som antagligen inkluderar de två kategorierna. Skyldighet att utföra sådana arbeten föreligger när arbetena står i sammanhang med kontraktet och inte är av väsentligt annan art. Dessutom finns en begränsning till 15 % av kontraktssumman, 28.1. De danska bestämmelserna handlar om ändring av arten och omfånget, varvid skyldighet för entreprenören att utföra arbetet föreligger när ändringen står i naturligt sammanhang med de avtalade prestationerna, § 14. Svenska AB ålägger entreprenören att utföra ändringsarbeten utan inskränkning samt tilläggsarbeten under förutsättning att de står i omedelbart sammanhang med kontraktsarbetena och inte är av väsentligt annan natur än dessa, 2:2.

Det slående är den obegränsade skyldigheten till ändringsarbeten i de svenska AB, oavsett volym och art. Också de danska bestämmelserna är rätt långtgående; kravet på naturligt sammanhang ger en omfattande skyldighet. Endast i Norge finns en absolut gräns för skyldigheten vid 15 %.

Frågan bör ses i sammanhang med *entreprenörens rätt till ersättning för ändringsarbetena*. I alla länderna har entreprenören rätt till enhetspriser, där sådana är tillämpliga, och i övrigt skall ersättning utgå enligt självkostnadsprincipen. Båda beräkningssätten inkluderar vinst eller arvode på arbetet (svenska 6:4-5, norska 28.5, danska § 14.3-4). Entreprenören får därutöver ersättning för merutgifter till exempelvis tredje man enligt NS 17.4 (jfr 17.2.1 om fristförlängning) och danska AB ("godtgörelse" § 27.2.1; jfr § 24.1.1 om fristförlängning). Antagligen kan man tillämpa 5:3 i svenska AB analogt och ge ersättning för merutgifter till exempelvis tredje man. Men överallt bortses från att entreprenören kan hindras att få en *större vinst på annat håll*. Regleringen förefaller snål mot entreprenören, särskilt vad gäller tilläggsarbeten utan någon kvantitativ begränsning.

Därefter diskuterar Krag Jespersen *entreprenörens rätt att utföra extraarbeten*. Han behandlar detta endast som en ekonomisk rätt, dvs i vad mån entreprenören har rätt till ersättning om annan utför arbetet. Men rätten motiveras väl även av entreprenörens intresse av att hindra att en sidoentreprenör kommer in och försvårar bedömningen av ansvaret för fel och dröjsmål. Borde inte därför beställaren få bevisbördan för att felet eller dröjsmålet är orsakat av entreprenören, om en annan släppts in som sidoentreprenör i

strid med bestämmelserna? En sådan bevisbördeplacering förekommer i andra kontraktsrättsliga sammanhang.

Dansk rätt har ett intressant undantag från entreprenörens *rätt* att utföra ändringsarbeten när särskilda förhållanden föreligger, t ex när entreprenören har bristande teknisk kompetens, § 14.1. Enligt svenska AB 2:2 är entreprenören *varken berättigad eller skyldig* att utföra arbeten av väsentligen annan art än kontraktsarbetena. I norska NS är frågan om entreprenörens rätt oreglerad, men det antas att entreprenören har rätt att utföra ändrings- och tilläggsarbeten (referatet s 8), förmodligen i samma omfattning som entreprenören är skyldig, dvs när arbetena är av väsentligen samma art. Enligt de danska reglerna förefaller entreprenören således vara skyldig att utföra arbeten som står i naturligt sammanhang med kontraktsarbetena men inte berättigad att kräva att få utföra ändringar som överstiger hans kompetens. Regleringen är något förvånande. Snarare än att entreprenören skulle sakna rätt att utföra ändrings- och tilläggsarbeten som överstiger hans kompetens, med åtföljande ansvar för fel, borde entreprenören med stöd av förutsättningssynpunkter vara befriad från skyldighet att utföra dessa arbeten även om de står i naturligt sammanhang med kontraktsarbetena (jfr de svenska och norska undantagen). Även om entreprenören själv saknar erforderlig kompetens kan han ju hyra in kompetent underentreprenör. Frågan har som nämnts betydelse för samordningen mellan två olika prestationer och bevisbördan för orsaken till att entreprenaden kan bli försenad eller behäftad med fel.

Vidare lär i det danska undantaget från entreprenörens rätt att utföra extraarbeten vid ”särskilda förhållanden” ingå fallet att entreprenören framför *orimliga ekonomiska krav* (betänkandet till AB 92 s 87). Det torde då vara fråga om ogrundade krav; storleken på ersättningen är ju reglerad i de allmänna bestämmelserna. Framförs ogrundade krav borde beställaren kunna invända att entreprenören inte har rätt till en enda krona mer än vad som framgår av bestämmelserna; vill han utföra extraarbetet, fastän beställaren skulle föredra en annan, kan han inte förvänta sig mer än den genom AB indirekt avtalade ersättningen. Så fort entreprenören framför ett krav på förhandsreglering av ersättningen som med en enda krona avviker eller kan komma att avvika från bestämmelserna är han således ute och cyklar och kan vägras arbetet. Något behov av orimlighetsregeln förefaller inte finnas. Att entreprenören aviserar en framtida tvist om ersättningens storlek borde inte påverka hans rätt till arbetet. Det är ju en allmän entreprenadrättslig (och kanske kontraktsrättslig) princip att tvist mellan parterna inte påverkar deras plikter.

En anslutande fråga gäller entreprenörens *rätt att undgå minskning* av kontraktsarbetena. Saken har uppenbarligen samband med beställarens rätt till *avbeställning*.

I svenska AB skall en slutavräkning ske mellan tillkommande och avgående arbeten; detta medför även förlust av vinst på avgående arbeten. Entreprenörens vinstintresse är tillgodosett genom en regel om att negativ skillnad skall minskas med 10 % och att vid negativt saldo överstigande 20 % skälig vinstersättning skall tillkomma, 6:9.

I norska NS tillämpas enhetspriser vid besparing, dvs vinsten försvinner. När enhetspriser inte finns, skall avdrag för besparingar göras; vinsten behålls alltså. I bestämmelserna tilläggs att - ifall den samlade minskningen netto blir mer än 15 % - saken skall behandlas som en partiell avbeställning, 28.6. Enligt 29 har entreprenören rätt till ersättning för ekonomisk förlust, tap.

I danska AB § 14.3-5 blir det nettoberäkning av enhetspriser inom 15 %, eljest utgår ersättning som räkningsarbete, alltså bestämmelser liknande dem i Sverige. Referenten hävdar att nettoberäkning av enhetspriser tillämpas bara om det är likartade poster (s 14).

Detta är tekniskt invecklade regler som inte gärna låter sig diskuteras här. Det gemensamma är att man vid nettominskningar överstigande 10-20 % skall släppa eventuell enhetsprisberäkning, som tar bort vinsten, och behandla det som partiell avbeställning, där entreprenören har rätt att behålla beräknad vinst.

En intressant fråga gäller *förhållandet mellan ändringsarbeten och felaktiga förutsättningar*, eventuellt baserade på *oriktig information* från beställaren. Entreprenören skall alltså åstadkomma samma resultat som kontrakterats, men vägen dit är svårare än vad han förutsett.

I de danska och svenska bestämmelserna jämför situationen med tilläggsarbeten, dvs det försvårade utförandet skall ersättas med *vinstpåslag* (svenska 2:3, danska § 15.4). I den norska standarden 3430 står att entreprenören har rätt till ersättning för *merutgifter* som han påförs av orsaker hänförliga till beställaren, 17.1.b och 21.1. Dessa bestämmelser gäller också om beställaren varit culpös. Man kan fråga sig (jfr referenten s 15) om inte reglerna om tilläggsarbeten borde bli tillämpliga, så att vinstpåslag kommer att utgå åtminstone på det extra arbetet.

Krag Jespersen argumenterar på s 16 f för att entreprenören bör ha skyldighet att utföra kontraktsarbetena, trots beställarens oriktiga upplysningar, mot ersättning som för tilläggsarbete, dvs med vinstpåslag. Den ursprungliga beställningen kan ju uppsåtligt ha gjorts för snäv, men entreprenören

har då ändå skyldighet att utföra tilläggsarbeten; samma regel måste gälla när beställaren givit oriktiga eller ofullständiga upplysningar. De danska entreprenörerna lär ha varit mindre entusiastiska inför denna regel.

Inom ramen för entreprenörens skyldighet att utföra kontraksarbetena trots oväntade hinder har hans hävningsrätt baserad på förutsättningsläran fallit bort (jfr NJA 1970 s 72).

När oförutsedda förhållanden leder till *myndighetspåbud eller myndighetsförbud*, kan beställaren enligt de danska AB avbeställa entreprenaden mot att entreprenören får rätt endast till "godtgörelse", dvs entreprenören blir utan ersättning för förlorad vinst, § 15.5. En tillämpning av avbeställningsrätten mot endast "godtgörelse" synes förutsätta att det meddelats ett individuellt myndighetsbeslut. Borde inte detsamma gälla om det redan är lagreglerat vad som skall göras, när entreprenören exempelvis hittar medeltida lik i grunden? Kanske skulle man i stället skilja mellan fördyringar i beställarens intresse, vare sig de är givna i lag eller genom myndighetsbeslut, då sådan förmånlig avbeställning inte borde få ske, och fördyringar i allmänhetens intresse? Är den speciella avbeställningsrätten över huvud taget något att tänka på för övriga länder?

Gränsen mellan entreprenörens och beställarens ansvar vid oväntade hinder är viktig. I NS regleras inte frågan, fränsett oriktiga dokument, 7.5. I svenska AB måste entreprenören beakta vad som framgår vid ett besök på arbetsplatsen och vad som är normalt när förfrågningsunderlaget inte innehåller upplysningar. Dolda, onormala hinder svarar således beställaren för. I danska AB regleras frågan i § 15.4-5. Utbudsmaterialet skall innehålla upplysningar om företagna undersökningar. Om materialet inte lämnar tillräckliga upplysningar om faktiska hinder svarar beställaren som för extraarbeten. Hindret måste dock ha varit oförutsebart, jfr st 5. Förmodligen finns ingen skillnad mellan systemen. Lösningarna verkar stämma med riskfördelningen enligt den allmänna förutsättningsläran, där parts förutsättningar om att förhållandena är normala kan bli relevanta när de hänförs till motpartens sfär (jfr NJA 1970 s 72).

Krag Jespersen behandlar sedan *fristförlängning* och *ersättning vid hinder* för vilka motparten har ansvaret. Frågan har delvis berörts tidigare i samband med ändringsarbeten.

Jag tar först upp behovet av institutet fristförlängning. Börjar vi med *hinder för entreprenören* innebär fristförlängning att entreprenören inte är i dröjsmål; han riskerar inte hävning och han behöver inte betala vite/mulkt. I svenska AB finns regler om fristförlängning *bara* när entreprenören blir hindrad, 4:3.

Emellertid är det klart att i den mån *beställaren* skall fullgöra naturaförpliktelser, t ex ta fram ritningar eller skaffa myndighetstillstånd, samma behov av ansvarsbedömning kan föreligga. I konsekvens härmed finns en reglering om fristförlängning också till förmån för beställaren i de norska reglerna, 17.7. Sverige får tillämpa 4:3 om entreprenörens rätt till förlängning analogt. I danska AB finns bestämmelser som ger *beställaren* rätt till fristförlängning inte bara vid oväntade förhållanden, inkluderande offentliga påbud och förbud, utan också när han beordrar tilläggs- eller ändringsarbeten, § 26.1. Är inte det en onödig överbyggnad? Räcker det inte att entreprenören är skyldig att utföra arbetet mot ersättning men får fristförlängning?

Vad gäller *ersättningen* vid hinder bör man skilja mellan *ansvarsgrunden* och *omfattningen*.

Enligt NS har entreprenören rätt till merutgifter, när beställaren inte kan åberopa grund för fristförlängning, men rätten är strikt (objektiv), 21.1.

Enligt svenska AB finns rätt till ersättning för kostnader bara om beställaren visat fel eller försummelse, 5:3 jämförd med 4:3.

Danska AB har ett mycket finmaskigt system i § 27, alltifrån ingen ersättningsskyldighet alls vid t ex force majeure, via "godtgörelse" vid ändringsarbeten om beställaren inte varit culpös och inte heller har rätt till ersättning från medhjälpare, till full ersättningsskyldighet när beställaren varit culpös eller har rätt till ersättning från medhjälpare. Det sista bäddar förmodligen för en direkttalan mot medhjälparen, när beställaren är i konkurs.

Slutligen behandlar referenten *forcering*. Beställaren kan som tidigare nämnts kräva att entreprenaden utförs med annat innehåll, men han kan i princip inte korta av den eventuellt förlängda kontraktstiden. Problemet gäller framför allt huruvida entreprenören ändå kan vara *skyldig* att forcera för att undvika förseningar beroende på honom själv eller beställaren samt hans rätt till *ersättning*. Som referenten anför är detta ett område där det ofta ingås avtal, oavsett vad som orsakat en försening.

Innan vi går in på entreprenörens skyldighet att forcera skall vi notera att de norska bestämmelserna i 17.6 ger entreprenören en *rätt* till forcering och ersättning för merutgifter, om beställaren oberättigat avslagit en begäran om förlängning. Ett sådant avslag hindrar inte att entreprenören ändå drar över tiden och sedan tar strid om rätten till förlängning, men naturligtvis är det ett vanskligt beslut att fatta för entreprenören. I praktiken kan nog beställaren ofta nå en kompromiss med en nedsatt ersättning för forceringen. Skall vi i Danmark och Sverige, som i Norge, beröva beställaren denna rabattmöjlighet på grund av den juridiska osäkerheten och införa en

forceringsrätt på beställarens bekostnad? Det skulle nog ge ett mer balanserat förhandlingsläge.

Låt oss nu återgå till entreprenörens *skyldighet* att forcera.

Om *beställaren har orsakat förseningen* har entreprenören rätt till tidsförlängning. Han har också ofta rätt till ersättning för merutgifter, men samtidigt skall han enligt de norska och danska bestämmelserna försöka begränsa *sin* skada (NS 21.1.2 och danska AB § 24.2). Detta är en allmän rättsgrundsats. Den leder enligt dansken Hörlyck (s 24 i referatet) till att entreprenören inte kan få ersättning för större skada än den han skulle drabbats av om han forcerat på beställarens bekostnad. Med hänvisning till Kolrud m fl:s kommentar till NS s 156 (s 23 i referatet) skriver Krag Jespersen att Hörlycks åsikt knappast kommer att vinna gehör (s 24). Motiveringen är inledningsvis att det normalt är svårt att i förväg beräkna storleken på forceringsutgifterna och förseningsutgifterna. Men denna invändning innebär snarast ett generellt underkännande av regeln om avdrag från skadeståndet när den skadelidande inte försökt begränsa sin skada. Den avgörande frågan - som nog tål att diskuteras - är huruvida forcering alls ingår bland de åtgärder som en skadelidande måste vidta i motpartens intresse (jfr Kolrud m fl: "tvilsomt nok"). Krag Jespersen skriver vidare (på s 25) att det i entreprenörens skadebegränsningsplikt inte går att inlägga en skyldighet att vederlagsfritt forcera, när beställaren är ansvarig för förseningen. Detta är naturligtvis riktigt, men problemet gäller forcerings-skyldighet mot vederlag.

En annan fråga är om entreprenören är skyldig att i beställarens intresse begränsa *beställarens skada*, fastän det är beställaren som orsakat förseningen och den därav vållade skadan för beställaren. Här menar Krag Jespersen att reglerna om ändringsarbeten inte kan läggas till grund för en forceringsplikt (s 25).

I svenska AB stadgas att entreprenören är skyldig att undvika tidsöverdrag om det kan ske *utan väsentlig olägenhet* för honom, 4:6. En liknande bestämmelse finns i danska AB § 24.2: "dispositioner, som med rimelighed kan kraeves". Ändå menar de svenska kommentatorerna Lindahl m fl (s 119, återgivet på s 23) liksom Krag Jespersen (s 23) att regeln är osanktionerad, dels eftersom den (svenska) gäller oavsett ansvaret för förseningen (i själva verket står bestämmelsen i anslutning till entreprenörens rätt till tidsförlängning), dels eftersom de allmänna bestämmelserna om vite/mulkt i 5:1 och om hävning i 8:1 i svenska AB må antas ha uttömmande angivit påföljderna av entreprenörens försening. Resonemanget övertygar inte omedelbart. Varför skulle inte regeln i 4:6 om forceringsskyldighet kunna

minska entreprenörens rätt till tidsförlängning enligt 4:3 (och § 24.2), var- efter sanktionerna (uttömmande) följer i 5:1 och 8:2? Alternativt kunde - eftersom skyldigheten att forcera uppkommer endast när entreprenören inte åsamkas väsentlig olägenhet - underlåtenheten att forcera leda till att entreprenören blir skyldig att ersätta beställaren dennes nettoskada (skadan minus besparad forceringskostnad).

Förhållandet mellan entreprenörens rätt till tidsförlängning och hans skyl- dighet till forcering framstår som oklart också från en annan synpunkt. Kan entreprenören - frånsatt hinder som beror av beställaren och sidoentreprenö- rer som denne svarar för - alls ha rätt till tidsförlängning, om han utan väsent- lig olägenhet kan fullborda entreprenaden i tid (jfr "särskilt ogynnsamt inver- kande" och "inte rimligen kunnat undanröja" i 4:3 mom 5-6 i svenska AB)?

Det kan - å propos uttömmande reglering - tilläggas att regler om vite/ mulkt vid försening knappast är ett avgörande hinder mot att en entrepren- ör, som vårdslöst har underlåtit att underrätta beställaren om att entreprenad- tiden inte kommer att kunna hållas, blir skyldig att dessutom ersätta bestäl- laren den skada denne lider genom att inte ha blivit underrättad i tid (jfr p 11 i NL 92). Ansvarsbegränsningen till ett i förväg bestämt vite är rimligt, när prestationen har viss komplexitet, men knappast om försummelsen går ut på att inte ha lyft telefonluren.

Antag nu i stället att *entreprenören är i dröjsmål*, dvs inte har rätt till tidsförlängning. Han skall då betala vite, och han riskerar hävning. Men är han dessutom skyldig att forcera för att begränsa beställarens skada, t ex när vitet är lågt i förhållande till beställarens skada eller han har slagit huvudet i ett vitestak (se NS 2.2) eller när entreprenören har andra mer lockande uppdrag? Krag Jespersen anser att sådan skyldighet inte finns, därför att de allmänna bestämmelserna är uttömmande. Ingen möjlighet skulle föreligga till vitessanktionerad fullgörelsedom (s 26 ff).

Här finns åter den särskilda skyldigheten i svenska (4:6) och danska AB om forceringsskyldighet (§ 24 st 2) att beakta. Denna stadgas dock för det fall att entreprenören har rätt till tidsförlängning. Naturligtvis kan inte entreprenören, när han orsakat dröjsmålet vårdslöst, ha en *rätt* att på bestäl- larens begäran men på dennes bekostnad forcera bort sitt eget vite. Vanskli- gare är att förstå varför entreprenören, när entreprenören är i dröjsmål, inte a fortiori skulle ha *skyldighet* att forcera på beställarens bekostnad, om denne erbjuder full ersättning och forcering kan ske utan väsentlig olägenhet. Det är kanske för att undvika denna slutsats a fortiori som Krag Jespersen antar att entreprenören över huvud taget inte har en sanktionerad skyldighet att forcera.

Även om man utgår från att vitet/mulkten är den enda sanktionen mot entreprenörens dröjsmål och att beställaren inte kan erhålla en fullgörelse-dom sanktionerad med vite som tillfaller staten, gäller naturligtvis allmänna regler om jämkning av ansvarsfriskrivningar när dessa är oskäligen. I kommersiella standardkontrakt brukar det stadgas att jämkning kan ske när den kontraktsbrytande parten visat grov vårdslöshet. Vid bedömningen av grov vårdslöshet skall man i fråga om *fel/mangel* beakta, om den prestations-skyldige avsiktligt försöker spara egna kostnader (byggfusk, jfr NJA 1992 s 130) men också om han medvetet tar risker på motpartens bekostnad (se p 9.17 i ECE 188). Trots den återhållsamhet som bör visas vid jämkning av avtal mellan näringsidkare, där vitet/mulkten kan ses som ett avtalat pris för försening, kan det därför inte uteslutas att en ansvarsbegränsning också vid *dröjsmål* bör jämkas, om entreprenören utan väsentlig olägenhet kunnat undvika att beställaren drabbas av allvarlig skada eller om entreprenören råkat i dröjsmål därför att han prioriterat en kund med vilken han senare slutit avtal.

Jämkning av en ansvarsbegränsning måste dock framstå som en osäker utväg för en beställare. För honom gäller det därför att undvika att avtala om låga viten, som kan fresta entreprenören att göra något annat, och han bör noga betänka sig innan han går med på vitestak, som i NS 2.2 till 10 % (och i NL-kontrakten), eftersom han därefter saknar påtryckningsmedel mot entreprenören om han ändå vill ha entreprenaden färdigställd av denne i stället för att häva.

Professor, dr. juris *Viggo Hagström*, Norge: I Norge befinner sig entreprenad-juridiken i en intressant utvecklingsfas. Entreprenadjuridiken var länge ett område som levde sitt eget liv. Numera har entreprenadjuridiken på de områden som är uppe till diskussion här idag hämtat inflytande från två kontraktstyper dels Nordsjökontrakten, dels den nya köprätten.

När det gäller frågan om ändringar och tillägg är det i praktiken ofta så att planläggningen från byggherrens sida är dålig. Byggherren kan ha relativt oklara tankar om vad han önskat sig från början. Under resans gång kan han sedan ha fått relativt klart för sig vad han egentligen vill. Detta för ofta med sig att kostnaderna ej är under kontroll för byggherren. I anledning härav har man i norsk entreprenadjuridik - under inflytande av Nordsjökontrakten infört det s.k. ändringsordersystemet. Om byggherren skickar ett besked som kan vara en precisering inom kontraktets gränser, men också en ändring eller ett tillägg och inte uttryckligen anger vad som avses, får entreprenören - om han menar att det rör sig om en ändring eller ett tillägg

- aktivera "ändringsordersystemet". Gör han inte det måste han utföra arbetet som om det var en del av kontraktet utan något krav om tillägg. Denna formalisering av kommunikationen mellan byggherren och entreprenören är ett helt nytt element i entreprenadjuridiken. Det är förmodligen ett mycket effektivt sätt att hålla kostnaderna under kontroll, men systemet är samtidigt väldigt stelbent.

Det andra nya elementet i den norska entreprenadjuridiken är att man försökt hämta figurer från den nya avtalsrätten och då särskilt från köprättens område. Om man läser reglerna om oförutsedda händelser och tidsförlängning i de norska bestämmelserna, ser man att dessa är skrivna med ledning av köplagens kontrollansvar. Man har således - med den oklarhet det innebär - introducerat kontrollfiguren som modell för tidsförlängning.

Advokaten *Sören Lehmann Nielsen*, Danmark: Det föreligger ett motsatsförhållande mellan entreprenörens rätt till tidsförlängning och entreprenörens skyldighet att forcera. Antag att entreprenören har rätt till tidsförlängning; om denne då också är skyldig att forcera får han inte den rätt till tidsförlängning som han i och för sig skulle ha varit berättigad till. På detta område uppkommer också ofta svåra bevisvårigheter.

Docenten jur. *Dr Heikki Halila*, Finland: Systematiken i det finska standardavtalet avviker från de övriga skandinaviska ländernas modeller, men det finska standardavtalet innehåller bestämmelser om de frågor som är uppe till diskussion här idag.

I det finländska standardavtalet finns bestämmelser om entreprenörens skyldighet att förverkliga ändrings- och tillägsarbeten. Dessa arbeten skall stå i ett omedelbart samband med den avtalade prestationen; de får inte avsevärt ändra denna prestation. I praktiken kan det vara svårt att avgöra när så är fallet. Det finns nämligen inte någon procentgräns av den ursprungliga kontraktssumman som preciserar begreppet "tilläggsarbete".

Liksom i Sverige finns det i standardavtalet detaljerade bestämmelser om fixeringen av avgiften för tillägs- och ändringsarbeten för det fall parterna inte slutit avtal härom. Bestämmelserna innehåller en a-prislista och självkostnadsprincipen.

Med tanke på beställarens dröjsmål finns det bestämmelser som reglerar under vilka förutsättningar dröjsmålet endast berättigar till en förlängning av tiden och under vilka förutsättningar dröjsmålet även berättigar till ersättning.

Entreprenören är skyldig att vidta de åtgärder han kan utan att väsentlig olägenhet drabbar honom, för att undvika eller minska förlängning av kontraktstiden. När beställaren accepterar-förfarandet i förväg och accepterar grunderna för entreprenörens merkostnader får han göra detta på beställarens bekostnad. En förutsättning för forceringen är dock att den inte förorsakar svårigheter för entreprenören i relation till arbetsgivar- och arbetstagarorganisationerna.

Korreferenten *Torgny Håstad*, Sverige: Det är riktigt som advokaten Sören Lehmann Nielsen säger att det kan sägas vara ett slags motsättning mellan rätten till tidsförlängning och skyldigheten att forcera. Skyldigheten till forcering är dock begränsad i de olika länderna. Motsättningen borde också ha varit uppenbar för författarna till de olika standardavtalen.

En intressant detalj är i vad mån längden på rätten till tidsförlängning skall påverkas av beställarens behov av att entreprenaden utförs snabbt. Det förefaller naturligt att vid förlängningen främst ta hänsyn till entreprenörens behov, särskilt om hindret beror på beställaren. Förlängningen skulle således först bedömas med hänsyn till entreprenörens behov men därefter skulle en tilläggsbedömning kunna ske; är entreprenören trots allt skyldig att - när det kan ske utan väsentlig olägenhet - forcera på beställarens bekostnad.

Debattledaren advokaten *Jesper Lett*, Danmark, avslutade med att tacka korreferenten och mötesdeltagarna för ett givande och inspirerande sektionsmöte.

Sektionsmöte

Avtalsrättsliga frågor vid elektronisk kommunikation

Referent: Generaldirektör *Hans Jacobson*, Sverige
Korreferent: Professor dr jur. *Erik Røsæg*, Norge
Debattledare: Professor *Peter Seipel*, Sverige
Referatskrivare: Tingsnotarie *Magnus Graner*, Sverige

AVTALSRÄTTSLIGA FRÅGOR VID ELEKTRONISK KOMMUNIKATION¹

Av generaldirektör *Hans Jacobson*, Sverige

1. Inledning

1.1 Bakgrund

För några år sedan sågs de begränsningar som förelåg i datorernas kapacitet och i datorprogrammets funktioner som avgörande för valet av rutiner vid en övergång till ny informationsteknik (IT). Fråga var om relativt begränsade tillämpningar, knutna till slutna miljöer och inriktade på att transaktioner registrerades och bearbetades klumpvis med vissa mellanrum. De funktioner som var betydelsefulla från civilrättsliga utgångspunkter kom därvid att utformas utifrån de tekniska förutsättningarna och avvikelserna från vedertagna synsätt blev i vissa fall betydande. Kraven på ökad effektivitet och behovet av snabba rationaliseringar förde med sig att informationssystem togs i drift trots att rättsfrågorna inte hade klarats ut.

Den tekniska utvecklingen har nu gått dithän att datorernas kapacitet och möjligheterna till datakommunikation ger utrymme för att – inom acceptabla kostnadsramar och med bibehållen säkerhet – bryta ned hela handelsmönster till digitala operationer och att sekundsnabbt transportera data via nät. Rutinerna kan också göras förenliga med de traditionella utgångspunkterna för rättssäker uppgiftshantering bl.a. genom användning av digitala signaturer eller stämplat, som gör det möjligt att på ett tillförlitligt sätt verifiera utställare och innehåll, samt överenskommelser mellan parterna om bl.a. det tekniska förfarandet.²

¹ Uppsatsen bygger i allt väsentligt på ett avsnitt i IT-utredningens betänkande Elektronisk dokumenthantering (SOU 1996:40). Uppsatsen har utarbetats i nära samarbete med utredningens sekreterare, hovrättsassessor Per Furberg.

² Enligt ett förslag till ändring i förvaltningslagen är en digital signatur/ stämpel resultatet av en omvandling av en elektronisk handling som gör det möjligt att kontrollera om innehållet härrör från den som framstår som utställare. En elektronisk handling med digital signatur/stämpel kallas digitalt dokument (SOU 1996:40).

De ökade kraven på effektivitet och konkurrensförmåga för emellertid med sig att övergången till IT, i stället för att begränsas så att traditionella rutiner omvandlas till motsvarande elektroniska förfaringssätt, ofta förenas med förändringar av hela handelsmönster. Som exempel kan nämnas koncepten "Just in Time" och "Business Process Reengineering", där även sådana krav som har uppfattats som självklara från rättsliga utgångspunkter kan bli ifrågasatta. Exempelvis tar förändringsarbetet ofta sikte på automatiska *processer* och vissa ändamål som dessa är ämnade för, i stället för *produkter* såsom anbud, avtal, fakturor, leveranssedlar, etc. Strävanden att ta till vara hela den rationaliseringspotential som IT erbjuder har här lett till avvägningar mellan effektivitet och rättssäkerhet som i vissa fall kan behöva omprövas.

Vid ett par tidigare Nordiska juristmöten har diskuterats om de nordiska avtalslagarna bör reformeras.³ Frågan om vilken betydelse den ökande användningen av elektronisk kommunikation kan ha för reformbehovet tycks härvid inte ha uppmärksammats särskilt mycket. Under de senaste åren har man emellertid både i Sverige och internationellt – bl.a. inom Uncitral – diskuterat om det behövs särskilda avtalsrättsliga regler för förklaringar som genereras och/eller förmedlas elektroniskt. Några aspekter på den frågan behandlas i denna uppsats.

1.2 Utgångspunkter för den fortsatta framställningen

Den civilrättsliga regleringen har i centrala delar kommit till inom ramen för nordiskt samarbete. Bestämmelserna anses väl genomarbetade och de tillämpas i vissa delar analogt, utanför sitt egentliga tillämpningsområde, eller uppfattas som rättsgrundsatser. Det krävs därför starka skäl för ingrepp i denna reglering. Frågan är då hur den avtalsrättsliga regleringen kan tillämpas i IT-miljön.

Av 1 § första stycket AvtL framgår att avtal kommer till stånd genom anbud och svar som överensstämmer. I lagmotiven görs den påbyggnaden att avtal sluts genom utbyte av samstämmiga viljeförklaringar.⁴ Avtalslagen är dock allmänt hållen och begränsad till allmänna principer som är tillämpliga på överenskommelser av skiftande slag. Den är inte uttömmande utan fragmentarisk⁵ och parterna kan avtala om nya sätt att förplikta sig,

³ Se Håstad, T., Reform av de nordiska avtalslagarna?, Forhandlingerne på Det 32. nordiske juristmøde i Reykjavik 1990, Del 1, s. 247.

⁴ Förslag till lag om avtal etc., 1914, s. 36 och 49.

⁵ Hellner, J., Lagstiftning inom förmögenhetsrätten, 1990, s. 89.

samtidigt som en extensiv eller analog rättstillämpning är möjlig på området. Läran om avtals ingående, så som den har utvecklats i doktrin och praxis, uppvisar också en betydligt brokigare bild än den ganska enhetliga man får intrycket av vid läsningen enbart av avtalslagen och dess motiv. Lagtexten utesluter inte heller en anpassning till de olika förutsättningar som framträder inom skilda områden.

Det har emellertid inte gått att förutse alla sätt på vilka parter kan sluta avtal, och vissa gränser för möjligheterna till anpassning genom tolkning kan framträda när avtalslagen skall tillämpas på fakta som är helt annorlunda än de lagstiftaren har utgått från. Vid avtalslagens tillkomst fanns naturligtvis inte en tanke på att t.ex. datorer och elektronisk generering och förmedling av uppgifter skulle kunna ersätta traditionella skriftliga förfaranden, och användningen av IT i anknytning till nya handelsmönster medför ändrade förutsättningar för de rättsliga bedömningarna. Som kommer att framgå nedan torde de rättsfrågor som härvid aktualiseras i huvudsak kunna lösas genom avtal, men avtalslagen upptar också bestämmelser som inte kan avtalas bort, och tvingande regler ingriper mot alla förklaringar, även de elektroniska.

Dessa frågor kan diskuteras utifrån ett par olika typfall.

I ett typfall utväxlar parterna anbud och accept osv. på sedvanligt sätt under medverkan av människor i varje led, och skillnaden i jämförelse med traditionell hantering är bara att meddelandena utväxlas på elektronisk väg. Tillämpningar av detta slag ger från rättslig synpunkt bara upphov till ganska begränsade frågeställningar.

I ett annat typfall kommer parterna, genom ett avtal om hur framtida avtal skall slutas, överens om hur anbud och svar m.m. skall kommuniceras automatiskt och om hur varor eller andra nyttigheter successivt och automatiskt skall levereras och betalas inom ramen för ett avtal om långvarigt samarbete. Den ursprungliga överenskommelsen brukar betecknas EDI-avtal.⁶ Där upptas även andra frågor som kan röra skilda rättsområden. Omfattande internationellt arbete har bedrivits för att utforma standardavtal på området. Det blir alltså i detta typfall fråga om att tolka och tillämpa både den ursprungliga överenskommelsen och de senare avtal som ingås automatiskt med stöd av denna överenskommelse.⁷

⁶ EDI = Electronic Data Interchange.

⁷ Det kan i enskilda fall vara svårt att avgöra om det är fråga om ett eller flera avtal. I mindre avancerade fall rör de meddelanden som successivt utväxlas kanske bara t.ex. leverans och betalning av varor i enlighet med EDI-avtalet, och processen

Det finns emellertid också tillämpningar där parter sluter avtal utan att dessförinnan ha ingått avtal om förfarandet och där den ena parten – eller ibland t.o.m. båda – ändå använder sig av automatiska IT-rutiner. Den snabba spridningen av elektroniska rutiner för handel och administration för med sig krav på fungerande rättsliga förutsättningar för att sluta avtal även när parterna inte först har avtalat om det elektroniska förfarandet m.m.

Det har diskuterats om ett avtal måste grundas på en sådan samvilja som bara kan uppkomma när fysiska personer tar del av varandras viljeförklaringar. Frågan är alltså om avtal över huvud taget kan slutas genom datorer utan direkt mänsklig inblandning och hur, i så fall, ett sådant avtalslutande skall inordnas i det rättsliga systemet.

Enligt ett synsätt skulle det avtalsgrundande momentet falla tillbaka på en (hypotetisk) vilja hos den part som svarar för en helt automatisk rutin. Tanken är att de förklaringar som avges automatiskt får ses som avgivna av den person som har låtit installera och sätta i funktion en dator med programvaror för att ersätta fysiska personers viljeakter. Ett sådant synsätt kan vara träffande beträffande vissa av de meddelanden som utbyts i en sådan process. Helt automatiska EDI-rutiner är emellertid så sammansatta och komplicerade, samt i sådan grad påverkade av uppgifter som kommer från andra handelsparter, att det blir krystat att beskriva alla sådana förklaringar som ett inprogrammerat mekaniskt återgivande av en vilja hos systemets innehavare.

Enligt ett annat synsätt skulle ett informationssystem kunna ses som ett slags tredje man, varvid bestämmelserna om fullmakt skulle kunna tillämpas analogiskt. Någon tredje part med rättssubjektivitet är dock inte inblandad.

När den traditionella synen på hur avtal ingås skall föras ned på IT-miljöns praktiska plan framträder alltså vissa ”störningar” i tänkesätt som brukar uppfattas som säkra utgångspunkter för juridisk argumentation.⁸

2. Reformbehovet

Ett delvis förändrat synsätt inom avtalsrätten är en ofrånkomlig följd av de nya IT-rutinerna. Det är varken ekonomiskt eller praktiskt försvarbart att

innebär inte att det ingås några nya avtal. Att det ursprungliga avtalet i andra fall följs av nya, självständiga avtal kan framstå som särskilt tydligt t.ex. när en tillverkare har EDI-avtal med flera leverantörer och systemet begär in offerter från flera innan ett nytt avtal ingås.

⁸ Jfr Grönfors, K., Avtalsgrundande rättsfakta, 1993, s. 9 f.

söka framtvunga en imitation av traditionella handelsmönster när det – utan att åsidosätta andra skyddsintressen – blir möjligt att införa effektivare och säkrare rutiner. En utgångspunkt för både lagstiftaren och domstolarna bör därför vara att de rättsverkningar som parter avser att uppnå skall kunna inträda också med användning av elektroniska rutiner.

Det bör härvid undvikas att frågan om elektroniska avtalsslut reduceras till en teknisk bedömning av om de begrepp som avtalslagen bygger på kan tolkas så att en (endast) maskinell ”vilja” kan läggas till grund för ett avtal. I stället bör de bakomliggande behoven av rättsligt skydd för de praktiska tillämpningarna lyftas fram. Såväl företagen som myndigheter och privatpersoner behöver kunna dra nytta av de nya rutinerna på ett effektivt och rättssäkert sätt.

Användningen av EDI så att förklaringar genereras automatiskt är regelmässigt begränsad till transaktioner som är ofta återkommande. En motsvarighet i traditionell miljö utgör de s.k. *massavtalen*, som ingås i stor mängd i det dagliga livet. Typiskt för denna grupp av avtal är upprepningen av ett enkelt mönster såsom enkla inköp till små belopp i butik eller en bussfärd mot kontant betalning. Massavtal kräver särregler⁹ och uttunnade former för avtalsslut eller att avtalsslut genom faktiskt handlande godtas.¹⁰

Som ett exempel kan nämnas att avtal om parkering anses uppkomma genom den faktiska åtgärden att ställa upp bilen på parkeringsplatsen. Ett annat exempel är det köpeavtal som uppkommer när någon matar in pengar i en varuautomat. På motsvarande sätt bör det rättssubjekt som elektroniskt och med automatik avger ett anbud eller en accept anses bli bundet av anbudet eller svaret. Hela förfaringssättet syftar ju till bindande överenskommelser.

I stället för att laborera med en hypotetisk eller fingerad viljeförklaring där klara viljeelement saknas, bör alltså avtalsbundenhet anses uppkomma som en effekt av vissa yttre omständigheter som kombinerade med varandra fungerar som direkt avtalsgrundande.¹¹ Fråga är om situationer där de

⁹ Jfr NJA 1992 s. 267.

¹⁰ Jfr Bernitz, U., Standardavtalsrätt, 6 u., s. 33.

¹¹ I vissa fall har rättspolitiskt önskvärda bedömningar åstadkommit genom anpassningar av mekanismen för avtals ingående så att ett avtal anses föreligga. Som exempel på tidiga sådana konstruktioner kan nämnas tysta viljeförklaringar eller förklaringar i form av konkludent handlande, medan senare exempel visat en tendens att grunda avtalsverkan direkt på vissa rättsfakta, utan en omväg via en (konstruerad) samvilja. I andra fall har rättspolitiskt motiverade förskjutningar mellan

praktiska behoven framtvingar avtalsverkningar, trots att en viljeförklaring i traditionell mening inte föreligger.¹² Avtalslagen är tillräckligt rymlig för att tillåta en sådan fortsatt objektivering av avtalsrätten, samtidigt som nya och från civilrätten i övrigt avvikande rättsliga konstruktioner kan undvikas.

Som kommer att framgå närmare nedan, torde avtalslagen också i huvudsak kunna tillämpas på de rättsfrågor som härvid aktualiseras. Exempelvis är reglerna om avtals giltighet och tolkning i princip inte beroende av sättet för kommunikation (jfr dock nedan ang. 32 § AvtL), och de moment av direkt mänsklig vilja som i vissa fall saknas i anknytning till IT synes i huvudsak inte utesluta en fungerande tillämpning av gällande rätt vid prövningen av frågor om avtals ingående och innebörd.¹³ Sådana frågor som inte direkt faller in under någon gällande bestämmelse bör kunna lösas i nära anslutning till de principer på vilka avtalslagen grundas.

Den osäkerhet som på IT-området kan framträda rörande vissa detaljfrågor bör alltså enligt min mening inte föranleda någon särreglering inom avtalsrätten. Ännu mindre bör det införas någon detaljreglering för rutiner baserade på elektroniska handelsmönster. De omfattande regler som skulle bli följden av ett sådant tillvägagångssätt skulle – på grund av den intensiva utvecklingen på området – med all säkerhet inte få den stabilitet och varaktighet som bör känneteckna den centrala civilrätten.

Med detta har jag inte tagit ställning till frågan om en allmän översyn av avtalslagen bör göras. Jag vill dock peka på en aspekt på den frågan som har särskild aktualitet i förhållande till olika IT-tillämpningar. Ett av de argument som brukar anföras *mot* en sådan reform är att den skulle kunna lägga en viss hämsko på rättsutvecklingen genom praxis. Domstolarna kan inte ha samma frihet att söka nya lösningar, om en färsk lag ligger i botten.¹⁴ Denna synpunkt är särskilt relevant för frågor om elektronisk kommunikation. För närvarande är det alldeles klart att lagstiftaren vid utformningen av lagtexten inte har haft någon tanke på IT-tillämpningar, och domstolarna kan därför relativt förutsättningslöst söka lösningar på de nya frågor som kommer upp. Så skulle inte vara fallet efter en reform, och det

tillämpningsområdet för bestämmelser som gäller inom resp. utom kontrakt åstadkommit så att avtalsverkan anses inträda utan att ett avtal anses föreligga, se vidare Grönfors, a.a., s. 97 f.

¹² Grönfors, a.a. s. 55 f.

¹³ Se dock avsnitt 3.4 nedan.

¹⁴ Se Håstad a.a. s. 250.

gäller nog även om lagstiftaren skulle avstå från att ställa upp specifika regler för elektroniska tillämpningar. Både motivuttalanden om hur reglerna skulle tillämpas i IT-sammanhang och frånvaro av sådana uttalanden skulle kunna binda rättsutvecklingen på ett olyckligt sätt och skulle därmed också kunna bli ett hinder för den tekniska IT-utvecklingen.

I det följande tar jag upp olika praktiska frågor om tillämpningen av avtalslagen i IT-sammanhang. Det gäller frågor om rättsverkningar av avsändande och mottagande av elektroniska meddelanden (avsnitt 3.1-3.3), om tillämpningen av regler som kräver mänskliga förhållningsätt (avsnitt 3.4) samt om risken för förvanskning vid överföring av meddelanden (avsnitt 3.5). I sistnämnda del förordar jag en ändring i avtalslagen.

3. Att sända och motta förklaringar

3.1 Rättsverkningar genom avsändande

Inom avtalsrätten inträder i vissa fall rättsverkningar redan genom att en förklaring *avsänds*. Enligt 40 § första stycket avtalslagen (AvtL) går vissa meddelanden på mottagarens risk; det är fråga om sådana situationer där skyldigheten att lämna ett meddelande är stadgad i mottagarens intresse.¹⁵ Härvid krävs endast att meddelandet har inlämnats för befordran med post eller telegraf eller eljest har avsänts ”på ändamålsenligt sätt”.

I IT-miljön aktualiseras frågan om elektronisk befordran innebär att meddelandet har lämnats för befordran på ändamålsenligt sätt och – om så är fallet – hur man bör bestämma vid vilken tidpunkt ett sådant meddelande har avsänts. Här kan närmast tekniska resonemang aktualiseras. Hur pålitligt är systemet, och är meddelandet avsänt redan när informationssystemet har mottagit en instruktion om att sända meddelandet?

Bestämmelsen i 40 § första stycket AvtL överensstämmer med motsvarande regel i 61 § i 1905 års köplag. Almén har i sin kommentar till köplagen, med hänvisning till lagmotiven, anfört att befordran med post eller telegraf är de enda ändamålsenliga sätten att genom annan sända meddelanden mellan orter som har post- eller telegrafförbindelse med varandra, eller inom orter där lokalpost är anordnad.¹⁶ Detta synsätt är uppenbarligen föråldrat. Inom affärlivet är det sedan många år allmänt accepterat att kom-

¹⁵ Se 4, 6, 9, 19, 28 och 32 §§ AvtL.

¹⁶ Almén/Eklund, Om köp och byte av lös egendom, 1960, s. 805.

municera via telefax,¹⁷ och e-post och liknande rutiner för elektronisk kommunikation börjar nu bli vedertagna. Bestämmelsen i 61 § i 1905 års köplag motsvaras av 82 § i 1990 års köplag, där det endast sägs att aktuella meddelanden skall ha "avsänts på ett ändamålsenligt sätt".¹⁸ Regleringen i avtalslagen måste uppenbarligen numera förstås på samma sätt.

När parterna har använt t.ex. e-post för att kommunicera anbud och accept är det naturligtvis ändamålsenligt att sända även ett sådant meddelande som avses i 40 § AvtL på detta sätt.¹⁹ På IT-området aktualiseras emellertid en mängd skilda situationer. När parterna brukar översända sin affärskorrespondens så att avsändaren automatiskt får en kvittens på att meddelandet har nått mottagaren, kan det ifrågasättas om samma krav på säkerhet bör ställas för att ett meddelande enligt 40 § AvtL skall anses ha avsänts på ett ändamålsenligt sätt.²⁰ Dessa frågor bör emellertid lösas i praxis, och det bör beaktas att även andra faktorer än meddelandets form kan ha betydelse för bedömningen, t.ex. frågan om hur brådslande åtgärden har varit.

Om en part som inte tidigare har kommunicerat elektroniskt med sin motpart översänder ett meddelande som avses i 40 § på elektronisk väg, kan det naturligtvis ifrågasättas om det varit försvarligt med hänsyn till den föreliggande situationen att reklamera elektroniskt. Det måste emellertid komma ihåg att denna fråga får relevans bara om meddelandet av någon anledning inte når mottagaren; har meddelandet faktiskt kommit fram spelar det inte någon roll vilken kommunikationsväg som har valts.

Beträffande frågan *när* en elektronisk handling skall anses ha avsänts bör ett praktiskt synsätt vara möjligt inom ramen för gällande rätt. När avsändaren har lagt ett brev på brevlådan eller beställt ett telegram har han

¹⁷ Att telefaxmeddelanden ofta bekräftas genom vanligt brev för att säkra bevisning bör inte föranleda någon annan bedömning.

¹⁸ NU 1984:5 s. 377 f och prop. 1988/89:76 s. 217.

¹⁹ Parter som kommunicerar med strukturerade meddelanden (EDI), där hela förfarandet har automatiserats, bör kunna bruka de vedertagna kommunikationsvägarna även för reklamationer, under förutsättning att IT-rutinerna kan hantera även reklamationer. Detta är praktiskt möjligt endast om det finns standardiserade meddelanden för reklamation och programvarorna kan hantera sådana rutiner.

²⁰ Härvid avses inte att risken för att elektroniska meddelanden försenas eller kommer bort skall övervältras på avsändaren utan att det kan ifrågasättas om valet av kommunikationsform kan anses ändamålsenligt. Bestämmelsens avfattning utesluter inte att avsändaren kan bli skyldig att sända ett nytt meddelande om han får veta att det föregående har förkommit (NJA II 1915 s. 289).

fullgjort allt som på honom ankommer för att försändelsen skall överbringas till adressaten. En naturlig tolkning av gällande rätt är härvid att ett elektroniskt meddelande anses avsänt när avsändaren har gett sitt meddelandesystem de instruktioner som behövs för att sända meddelandet och fått bekräftelse på att instruktionerna är accepterade.

3.2 Rättsverkningar genom mottagande

I andra sammanhang är det avgörande när en förklaring *kommit till handa*.²¹ Därvid krävs inte att mottagaren verkligen har tagit del av meddelandet. Avgörande är om mottagaren har beretts tillfälle att ta del av innehållet. Mottagaren bär från denna tidpunkt risken för bristande kunskap om meddelandets innehåll. Ett annat synsätt skulle medföra orimliga beviskrav för avsändaren. Parterna kan dock vanligtvis genom avtal reglera under vilka förutsättningar en förklaring skall anses få rättsverkningar.

När det i avtalslagen anges att ett meddelande skall ha kommit någon "till handa" är huvudtanken den att mottagaren faktiskt skall ha satts i tillfälle att omedelbart ta del av meddelandets innehåll. Med utgångspunkt häri får man pröva vad som krävs för att ett meddelande i det särskilda fallet skall anses ha kommit adressaten till handa när t.ex. e-post eller telefax används.²²

Ett elektroniskt meddelande som har överförts till den funktion i adressatens informationssystem där meddelanden tas emot (mottagarens elektroniska adress) bör anses ha kommit mottagaren till handa; jfr traditionell post som har befordrats till adressatens kontor. Om adressaten i stället har sin elektroniska adress hos ett befordringsföretag som tillhandahåller sådana tjänster, bör meddelandet vanligtvis anses ha kommit adressaten till handa redan när det har nått det elektroniska "utrymme"/den funktion hos befordringsföretaget där inkommande elektroniska handlingar förvaras för adressatens räkning.²³ Visserligen skall meddelandena gå på avsändarens risk när det föreskrivs att de skall ha "kommit till handa", men det är inte rimligt att avsändarens rätt skall bli beroende av vid vilken tidpunkt adressaten "hämtar" sin e-post; jfr vanlig post som sorterats in i adressatens post-

²¹ Se t.ex. 2, 3 och 7 §§ AvtL.

²² Grönfors, K., Avtalslagen, 3 u., s. 71.

²³ Med ett sådant synsätt är det möjligt att hantera också sådan kommunikation där en av parterna tillhandahåller t.ex. en elektronisk brevlåda åt motparten.

box.²⁴ Skulle elektroniska "utrymmen" där elektroniska handlingar mottas behandlas olika när de är knutna direkt till adressatens informationssystem respektive till ett företag som tillhandahåller sådana "postboxar", kunde de som sänder elektroniska meddelanden bli ställda inför närmast slumpmässiga variationer, eftersom de ofta torde sakna möjlighet att av t.ex. adresseringen utläsa om en överföring till en viss elektronisk adress innebär att meddelandet kommer att lagras av någon annan i avvaktan på en åtgärd från adressaten.

Valet av kommunikationsväg aktualiserar också frågan om meddelandet skall anses ha kommit adressaten till handa så snart det är *tekniskt möjligt* för adressaten att "hämta" meddelandet, oavsett till vilken elektronisk adress meddelandet har sänts.

Tidigare har i huvudsak endast kommunikation via traditionell post, telegram eller telex varit aktuell, och dessa kommunikationsformer har varit begränsade till antalet och har kringgärdats med sådana rutiner för att ta hand om och ta del av försändelser att det är naturligt att adressaten får stå risken om han inte vidtar de åtgärder som behövs för att han skall få del av meddelandenas innehåll.²⁵ Utvecklingen av nät för datorkommunikation och av olika tjänster för bl.a. förmedling av meddelanden har emellertid fört med sig att flitiga användare av IT vanligtvis tilldelas en mängd olika elektroniska adresser. Detta kan ske genom att användaren t.ex. anmäler sig till en viss elektronisk tjänst via vilken det samtidigt tillhandahålls en funktion för e-post, trots att användaren inte är intresserad av den funktionen.²⁶

För att en handling som överförts elektroniskt skall anses ha kommit adressaten till handa bör det krävas att det är fråga om en elektronisk adress som adressaten verkligen använder eller har angett att han använder. Den elektroniska adressen kan ha angetts på adressatens brevpapper eller liknande material eller i kataloger där företagets adresser anges.

²⁴ Dröjsmål med att avhämta traditionell post som har sorterats in i adressatens postbox för ankommande försändelser torde vanligtvis inte få åberopas av adressaten (Grönfors, a.a., s. 71).

²⁵ Han får själv stå risken om han inte hämtar sin post eller läser de telexmeddelanden som tas emot med hans tekniska hjälpmedel.

²⁶ En renodlad utgångspunkt från adressatens tekniska möjligheter att överföra en elektronisk handling till läsbar form skulle kunna leda till att en handling anses ha kommit adressaten till handa trots att han inte rimligen kan förväntas känna till dess existens, t.ex. när handlingen har sänts till en elektronisk anslagstavla där adressaten sällan loggar in.

Dessa frågor bör alltså kunna lösas i praxis utifrån i huvudsak samma utgångspunkter som för traditionell kommunikation.

Rättspraxis rörande inkommande handlingar rör i allt väsentligt rättsväsendet och förvaltningen. Till största delen kan denna praxis vara vägledande också för näringslivets förhållanden, men i ett avseende skiljer sig civilrätten från huvudregeln enligt de processuella reglerna om inkommande handlingar. Enligt den processuella regleringen är det tillräckligt att handlingen har överbringats kl. 24 en viss dag för att den skall anses ha kommit in den dagen. I civilrättsliga sammanhang anses det emellertid att ett brev eller ett telegram, som har ankommit till mottagaren utanför den på platsen och inom branschen sedvanliga kontorstiden, skall anses komma adressaten till handa först följande arbetsdags morgon, såvida inte adressaten faktiskt har tagit del av handlingens innehåll tidigare.²⁷ Detta synsätt bör kunna tillämpas också i IT-miljön. De nya rutinerna kan emellertid komma att påverka vad som bör ses som kontorstid.²⁸

Vid elektronisk kommunikation kan bristande kompatibilitet, kryptering, och liknande medföra att data visserligen kommer fram men att adressaten inte alls eller först senare kan läsa meddelandet. Meddelandet bör då i princip anses ha kommit adressaten till handa först när det kan göras läsbart av mottagaren. Adressaten bör emellertid inte kunna undandra sig rättsverkningar genom att förfoga över denna tidpunkt så att han utan skäl och utan att meddela därom gör sig ur stånd att kommunicera på de sätt hans affärskontakter tidigare har använt eller som han annars har gett sin omgivning anledning att förvänta. – Den fortsatta utvecklingen av elektronisk kommunikation torde dock komma att begränsa riskerna för sådana komplikationer genom att meddelandeformat m.m. standardiseras.

3.3 Frister vid skriftlig respektive muntlig kommunikation

I IT-miljön kan det vid beräkning av en acceptfrist bli betydelsefullt huruvida elektronisk kommunikation bör ses som muntlig eller som brev/tele-

²⁷ Grönfors, a.a., s. 71.

²⁸ Som exempel kan nämnas att automatiskt genererade och överförda strukturerade meddelanden, s.k. Electronic Data Interchange (EDI), som avses hanteras och besvaras endast maskinellt, kan antas komma att behandlas av parternas informationssystem oberoende av när under dygnet meddelandet når fram. Vidare tenderar de elektroniska kommunikationsformernas snabbhet och internationalisering att leda till frister i timmar och minuter i stället för dagar och till i det närmaste omedelbara överföringar av meddelanden mellan skilda tidszoner.

gram, dels när anbudsgivaren inte har satt ut någon tid för svar (3 § AvtL), dels när viss tidsrymd för svar har satts ut och det skall avgöras från vilken tidpunkt fristen löper (2 § andra stycket AvtL). – Det finns knappast något generellt svar, eftersom IT-rutiner kan användas på vitt skilda sätt; jfr att Internet kan användas för såväl elektronisk post som samtal i realtid.

En skillnad mellan muntlig och skriftlig kommunikation är att parter som kommunicerar skriftligen koncentrerar och tydliggör sina förklaringar i högre grad än vid muntlig kommunikation, och det är vid skriftlig kommunikation vanligtvis enklare att skilja preliminära överläggningar från bindande förklaringar.

För de här aktuella tolkningsreglerna förefaller emellertid tidsaspekten vara det centrala. Samma elektroniska kommunikationsleder kan ofta användas för både tal, text och bild i realtid eller utan direkt kontakt mellan parterna, och bedömningen bör falla tillbaka på IT-användningen i det enskilda fallet. Att bestämmelsen i 2 § andra stycket AvtL inte innehåller någon regel för muntlig kommunikation beror uppenbarligen på att saken varit självklar för de fall där parterna samtalar. Om den som ger ett muntligt anbud anger en tidsrymd inom vilken svar skall komma honom till handa, löper fristen naturligtvis från samtalstillfället. Härvid torde det sakna betydelse om parterna talar respektive lyssnar på vad den andre säger eller om de är direkt uppkopplade så att de skriver text till varandra som omedelbart visas på den andres bildskärm. Det avgörande är om kommunikationen sker direkt eller indirekt. Uttalandena i lagmotiven bör – tolkade från nu angivna utgångspunkter – kunna bilda utgångspunkt för bedömningen av regelns användning också på IT-området. Detsamma gäller vad som bör vara att anse som skriftlig respektive muntlig kommunikation enligt 3 § AvtL.²⁹

I dessa bestämmelser framträder också skillnader mellan brev och telegram, dels eftersom telegram innehållsmässigt hanteras av en tredje part (2 § andra stycket), dels eftersom telegram befordras snabbare än vanlig post (3 § första stycket). Regleringen har inskränkts till brev och telegram (jämför muntliga anbud) därför att övriga metoder vid lagens tillkomst var relativt sällsynta och oviktiga.³⁰ Enligt min mening bör regleringen i denna

²⁹ Nuvarande utveckling mot att olika medier och former för kommunikation integreras så att gränserna delvis suddas ut kan dock antas föra med sig tolknings-svårigheter, och det bör noteras att en del av de funktioner som e-post har hämtat från vanlig post har försvagats. Som exempel kan nämnas att e-posten ofta inte läses och annars hanteras så noggrant som vanlig post.

³⁰ Grönfors, a.a., s. 74.

del förstås så att rutiner inom ramen för s.k. tredjepartstjänster³¹ jämföras med telegram. En tidsstämpling av en tredje part vid "skriftlig" kommunikation bör alltså tas till utgångspunkt för en beräkning av tid enligt 2 § andra stycket AvtL. Vidare bör en anbudsgivare som använder snabb elektronisk kommunikation kunna förutsätta att svaret kommer honom lika snabbt till handa (3 § första stycket AvtL).

3.4 Tillämpningen av vissa regler som kräver mänskliga förhållningssätt

Som framgått av tidigare avsnitt kan åtgärder som har vidtagits helt automatiskt av datorer få rättsverkan. Frågan är då hur avtalsrättsliga regler som förutsätter en direkt inblandning av fysiska personer bör tolkas i detta nya sammanhang.

Enligt vissa bestämmelser är det avgörande om mottagaren verkligen har tagit del av ett meddelande eller äger vetskap om ett visst förhållande (se t.ex. 7 och 39 §§ AvtL). Kan sådan "vetskap" inträda inom ramen för helt eller delvis automatiska rutiner och när inträder den i så fall? På motsvarande sätt kan ifrågasättas om ond eller god tro kan föreligga (se t.ex. 4, 6 och 9 §§ AvtL) och om ogiltighetsreglerna i 3 kap. AvtL kan tillämpas vid helt automatiska rutiner. Kan t.ex. ett svikligt förledande enligt 30 § AvtL ske genom att en dator manipulerar en annan?

Samtidigt som lagstiftaren i avtalslagens motiv förde in vissa subjektiva moment såsom utgångspunkten från *viljeförklaringar* tar motiven avstånd från den i äldre rätt hyllade s.k. *viljeteorin*, dvs. att partens vilja med förklaringen blir avgörande för avtalsverkan. För att bereda skydd för affärslivet byggde lagstiftaren i stället på den s.k. *tillitsteorin*, vilken innebär att den tillit som förklaringen ger upphov till hos motparten anses leda till avtalsverkan. Nödvändigheten att kunna lita på avgivna förklaringar bildade således basen för avtalslagen och perspektivet försköts från avgivarens vilja med förklaringen till den tillit som förklaringen väckt hos medkontrahenten.³²

Den fortsatta utvecklingen har fört med sig helt nya tekniska och administrativa rutiner samt till följd härav nya handelsmönster, där rutinerna för avtalsslut inte alltid kan sorteras in under den traditionella utgångspunkten från en parts vilja eller tillit. Enligt en numera allt oftare hävdad teori, den s.k. *förklarings teorin*, bör i stället själva förklaringen sättas i centrum så som den framträder för en objektiv betraktare.

³¹ Sådana är under snabb utveckling, och tidsstämpling av meddelanden anses vara en funktion som bör skötas av en s.k. Trusted Third Party.

³² Grönfors, K., Avtalsgrundande rättsfakta, 1993, s. 18.

Enligt min mening kan bedömningar utifrån subjektiva element, såsom en parts vilja, i princip inte göras när automatiska rutiner har ersatt mänskliga ställningstaganden. Därmed kan bestämmelserna i 4 § andra stycket, 6 § andra stycket och 9 § andra meningen AvtL inte tillämpas på mellanhavanden som hanteras automatiskt. En sådan tillämpning skulle förutsätta bedömningar av vad avsändaren utgår från resp. vad mottagaren inser, trots att sådana mänskliga förhållningsätt inte föreligger vid helt automatiska rutiner.³³ Detta innebär alltså att t.ex. en försenad accept (i förening med passivitet från motpartens sida) i ett helt automatiserat system inte kan leda till något avtal. Detta torde emellertid knappast ha någon praktisk betydelse. Man kan räkna med att system av detta slag antingen accepterar det nya anbud som den försenade accepten innebär eller ger en signal till den som sköter systemet om att det har inträffat en situation som måste tas om hand av människor.

På motsvarande sätt bör 28-31 §§ AvtL om tvång, svek och ocker inte kunna tillämpas. En maskin kan inte tvingas eller svikligen förledas till att företa en rättshandling och en dator kan inte sägas vara i trångmål, oförståndig, lättsinnig eller i beroendeställning. Inte heller 33 § (tro och heder) kan komma till användning annat än under mycket speciella förhållanden. En annan sak är att ogiltighetsreglerna kan vara tillämpliga på EDI-avtalet, om det finns ett sådant.

Bestämmelsen i 32 § första stycket AvtL om förklaringsmisstag bör inte heller anses vara användbar vid en prövning rörande en automatiskt genererad förklaring. En tillämpning av bestämmelsen förutsätter att det "objektiva" förklaringsinnehållet först fastställs och att det därefter undersöks i vad mån detta innehåll avviker från det av avgivaren åsyftade. Löftesgivarens vilja skall alltså åtskiljas från förklaringen i övrigt. En sådan distinktion kan inte upprätthållas vid automatiskt genererade förklaringar, och stadgandet kan därmed inte tillämpas. Vidare kan en prövning av om mottagaren har insett eller bort inse misstaget knappast ske när mottagaren är en dator som agerar automatiskt.³⁴ (Beträffande denna paragrafs tillämplighet på icke automatiserade elektroniska tillämpningar, se nästa avsnitt.)

³³ Se Grönfors, K., *Avtalslagen*, 3 u., s. 77.

³⁴ Här bör undvikas komplicerade teoretiska överbyggnader baserade på något slags ursprunglig vilja som kommit till uttryck vid t.ex. programmering eller systemkonstruktion, kanske dokumenterad i systemdokumentationen. I stället aktualiseras behovet av en systempolicy som inte bara handlar om teknisk dokumentation utan också om systemets ändamål och de särskilda hänsyn som bör tas, med beaktande

Ogiltighetsreglerna i 28-33 §§ AvtL har dock minskat i betydelse i och med införandet av generalklausulen om oskäligen avtalsvillkor i 36 § AvtL,³⁵ och generalklausulens abstrakta utformning och avsaknad av subjektiva rekvisit gör den väl lämpad även för frågor som aktualiseras vid helt automatiska rutiner.

Enligt 7 § AvtL kan ett anbud eller en accept återkallas till dess mottagaren har tagit del av anbudet eller svaret. Bestämmelsen kompletteras av 39 § samma lag, enligt vilken återkallelse undantagsvis kan ske så länge rättshandlingen inte har inverkat bestämmande på mottagarens handlings sätt. Regleringen avser sådana praktiska omständigheter på vilka även helt automatiska EDI-rutiner bör kunna tillämpas. Har ett anbud kommit mottagaren till handa, t.ex. i hans elektroniska brevlåda³⁶, och avsändaren därefter sänder en återkallelse som når samma brevlåda innan mottagarens helautomatiska EDI-system har behandlat ("tagit del av") anbudet, bör bestämmelsen kunna tillämpas på motsvarande sätt som när en fysisk person vid ett visst tillfälle tar del av både ett anbud och en återkallelse.³⁷ Även 39 § avtalslagen bör kunna tillämpas på sådana fall. Att detta synsätt är motiverat framgår av att den berörda regleringen inte syftar till bedömningar av subjektiva förhållningssätt utan till att dra en gräns utifrån när ett meddelande så att säga har nått ända fram till adressaten eller i yttre mening har inverkat bestämmande på hans handlings sätt. – Det som nu har sagts om 7 och 39 §§ förutsätter dock att systemen är byggda så att återkallelsen kan stoppa verkställigheten av det första meddelandet. Det är alltså snarare EDI-avtalet än lagtexten som avgör om återkallelsen skall få någon effekt.³⁸

av olika typer av risker. När rimlighetskontroller etc. förutsätts och borde ha gett utslag kan i stället frågor om oäktsamhet aktualiseras.

³⁵ Grönfors, a.a., s. 206 f.

³⁶ Detsamma bör gälla om exemplet modifieras så att både anbudet och återkallelsen förvaras i adressatens informationssystem i avvaktan på att bli behandlade av systemets EDI-funktion.

³⁷ Vid automatiska EDI-rutiner kan det naturligtvis inte godtas att återkallelse sker ända till dess en fysisk person har tagit del av anbudet eller svaret. Ett sådant synsätt skulle kunna leda till en möjlighet att återkalla en förklaring trots att motpartens EDI-rutiner låtit t.ex. tillverka en beställd vara; jfr om köp av varor i en automat skulle kunna återkallas efter att kunden har lagt i pengarna och fått varan.

³⁸ Här bortses från att den part som är medveten om att hans meddelandesystem har avgett ett anbud oftast torde kunna återkalla anbudet enligt reglerna i 7 och 39 §§ genom ett särskilt meddelande direkt till motparten.

3.5 Särskilt om befordringsfel

En utgångspunkt inom avtalsrätten är att avsändaren står risken för att hans meddelande inte kommer fram i tid eller på rätt sätt.³⁹ Undantag gäller enligt 40 § AvtL för vissa typer av meddelanden, där skyldigheten att skicka meddelandet har föreskrivits i mottagarens intresse; om ett sådant meddelande har avsänts på ändamålsenligt sätt, står mottagaren risken för att meddelandet försenas eller inte kommer fram.⁴⁰ Dessa allmänna principer bör naturligtvis gälla också för meddelanden som befordras elektroniskt.

I 32 § AvtL finns bestämmelser för olika fall när en viljeförklaring får ett annat innehåll än det avsedda. Bestämmelserna gäller oavsett i vems intresse det ligger att meddelandet skickas. I första stycket behandlas förklaringsmisstag, dvs. felskrivningar och andra misstag varigenom en viljeförklaring får ett annat innehåll än avsett. Andra stycket handlar om vissa befordringsfel, närmare bestämt fel vid telegrafering och felaktigt muntligt framförande av ett bud. Medan regeln i första stycket skyddar mottagaren, skyddar regeln i andra stycket avsändaren.

Enligt en åsiktsriktning saknas grund för en analogisk tillämpning av bestämmelsen om befordringsfel på t.ex. telex, telefax och e-post, eftersom parterna då får anses komma i direkt kontakt med varandra utan att någon annan person, såsom telegrafisten eller budet, kommer emellan.⁴¹ Motsatt synsätt har förts fram särskilt i IT-rättsligt inriktade sammanhang,⁴² där det har ifrågasatts om det finns sådana rättsligt relevanta skillnader mellan fel vid elektronisk kommunikation och befordran via telegraf att det är motiverat med skilda synsätt.⁴³

³⁹ NU 1984:5 s. 378 och prop. 1988/89:76 s. 217.

⁴⁰ Jfr Grönfors, a.a., s. 266.

⁴¹ Ramberg, J., Allmän avtalsrätt, 4 u., s. 198 med hänvisningar.

⁴² Se t.ex. Einersen, E., Elektronisk aftale- & bevisret, 1992, s. 71 f.

⁴³ Som skäl för att regeln om befordringsfel bör gälla all elektronisk kommunikation har åberopats vissa gemensamma egenskaper hos telegrafi resp. telefax och annan elektronisk kommunikation. Härvid har nämnts bl.a. följande. Det är stor risk för fel vid såväl telegrafi som elektronisk kommunikation. Kontrollprocedurerna vid elektronisk kommunikation indikerar inte alla de fel som kan uppkomma och vanligtvis kan ingen av parterna lastas. Felen uppkommer ofta vid modem-kontakter på ett allmänt tillgängligt telenät där nätoperatören har friskrivits från ansvar. Telegramregeln i 32 § AvtL har kommit till av samhällsekonomiska skäl, för att befordra användningen av denna kommunikationsform, och samma skäl kan åberopas på IT-området. Utvecklingen går mot alltmer avancerade tredjepartstjänster

Rutiner och teknik för kommunikation inom affärlivet har nu förändrats så att telegram knappast förekommer. I stället kommunicerar handelsparter med t.ex. telefax, EDI och e-post. Härvid kan parterna sägas få direkt kontakt på så sätt att en teleförbindelse upprättas mellan dem via vilken meddelandet distribueras direkt till adressatens tekniska utrustning. Det förekommer emellertid också ett flertal olika tjänster för elektronisk förmedling där en tredje part, ett befodringsföretag, tillhandahåller olika tjänster bl.a. för e-post.⁴⁴

Det är enligt min mening uppenbart att 32 § första stycket inte kan tillämpas när ett elektronisk meddelande, som vid avsändandet har det innehåll som avsändaren har avsett, blir förvanskat under överföringen till mottagaren.

En gränsdragning så att 32 § andra stycket skulle tillämpas om felet uppkommit vid manuella åtgärder hos ett befodringsföretag men inte när förvanskningen orsakats av maskinella fel torde, på grund av utredningssvårigheter, knappast kunna tillämpas i praktiken. En gränsdragning utifrån hur omfattande tjänster den tredje parten tillhandahåller – är det fråga om t.ex. sådana ingripande åtgärder som vid telegrambefordran eller endast direkt överföring som vid fax – skulle kunna leda till slumpartade resultat, där valet av teknisk lösning blir avgörande.

Mera allmänt sett skulle en tillämpning av telegramregeln på elektroniska meddelanden också innebära en återgång i denna del till den s.k. vilje teorin, en återgång som skulle få allt större genomslag i takt med övergången från traditionell till elektronisk kommunikation. En sådan tolkning skulle alltså leda till bedömningar som är oförenliga med huvudreglerna inom avtalsrätten; principen att mottagaren bär risken för befodringsfel

för konvertering, autentisering, hantering av nycklar m.m. En direkt medverkan av en fysisk person ersätts därvid av automatiska tredjepartstjänster med en komplexitet och effektivitet som vida överstiger t.ex. överbringande via telegraf. Den tekniska utrustningen kan delvis sägas fungera som en slags ”mellanman” som kan ”handla” fel.

⁴⁴ Härvid agerar knappast någon fysisk person på meddelandenivå, men fel i datorprogram och andra tekniska hjälpmedel kan leda till att texten blir förvanskad. Det kan ofta vara svårt eller omöjligt att avgöra om felet uppkommit till följd av en direkt åtgärd av en person hos det företag som tillhandahåller tjänsten – jfr telegrafisten – eller till följd av fel i de automatiska rutinerna, och oförutsebara variationer kan leda till att meddelanden antingen inte alls kommer fram eller kommer fram i förvanskat skick.

står i motsättning till lagens allmänna strävan att i omsättningens intresse skydda godtroende medkontrahent.⁴⁵

Enligt min mening kan sålunda inte någon av reglerna i 32 § anses tillämplig på fel som uppkommer när meddelanden överförs elektroniskt.⁴⁶ Frågan är då om bestämmelsen i 40 § AvtL är ändamålsenligt utformad i ljuset av den ökande användningen av elektronisk kommunikation. Här är en jämförelse med rättsutvecklingen inom köprätten av intresse.

I en motsvarande bestämmelse i 1905 års köplag (61 §) reglerades endast fall där meddelanden försenas eller inte alls kommer fram; jfr 40 § AvtL. Motsvarande bestämmelse i 1990 års köplag (82 §) omfattar emellertid även förvanskning av meddelanden. Frågan om vem som står risken för ett meddelande som avsänts på ett ändamålsenligt sätt har alltså sorterats utifrån typen av meddelande (i stället för sättet för kommunikation) och närmast slumpmässiga variationer, beroende på om hela meddelandet förstörs eller om det endast förvanskas, har kunnat undvikas.

Bestämmelsen i 40 § AvtL bör i detta avseende utformas på samma sätt som 82 § köplagen. En förvanskning som uppkommer under befordran av en handling som har avsänts på ett ändamålsenligt sätt bör bedömas på samma sätt som när meddelandet fördröjs eller inte kommer fram. Om 40 § utformas på detta sätt, framgår det motsatsvis att avsändaren bär risken för förvanskning av elektroniska meddelanden som inte omfattas av den paragrafen.⁴⁷

Med en sådan utformning av 40 § kan naturligtvis situationer uppstå där 32 § andra stycket och 40 § första stycket blir tillämpliga samtidigt – nämligen om ett sådant meddelande som avses i 40 § blir förvanskat vid telegrambefordran – och det skulle kanske inte vara självklart vilken av bestämmelserna som skulle ha företräde; de har ju båda viss karaktär av *lex specialis*. Detta bör emellertid inte spela någon roll, eftersom bestämmelserna leder till samma resultat.

⁴⁵ Grönfors, a.a., s. 200 f.

⁴⁶ Annorlunda, naturligtvis, i det fallet att ett elektroniskt meddelande vid avsändandet innehåller ett sådant fel som avses i första stycket.

⁴⁷ Eftersom frågan inte behandlas bland ogiltighetsreglerna tillgodoses också behovet av att i s.k. EDI-avtal eller särskilda kommunikationsavtal kunna träffa överenskommelser om fördelningen av risken för förvanskning, genom att det inte längre skulle råda någon tvekan om att avtalsfrihet råder på området (jfr Sisula-Tulokas, L., *Datatransmissioner och riskfördelningen för befordringsfel*, Festskrift till Kurt Grönfors, s. 408 f. med hänvisningar).

Om i stället ett meddelande som inte omfattas av 40 § första stycket blir förvanskat vid telegrambefordran, måste naturligtvis 32 § andra stycket tillämpas. Jag har visserligen ovan hävdad att 40 § första stycket bör tolkas motsatsvis, så att meddelanden som faller utanför den bestämmelsen går på avsändarens risk, men detta kan inte gälla när situationen täcks av den uttryckliga lagbestämmelsen i 32 § andra stycket.

Avtalsrättsliga frågor vid elektronisk kommunikation

Sektionsmöte

Referatskrivare: Tingsnotarie *Magnus Graner*, Sverige

Debattledare, Professor *Peter Seipel*, Sverige, hälsade välkommen, redogjorde för procedurfrågor och lämnade ordet till referenten.

Referenten, generaldirektör *Hans Jacobson*, Sverige, inledde med en kort genomgång av innehållet i det skriftliga underlaget. Han konstaterade därvid att rapporten bygger på IT-utredningen (SOU 1996:40), vilket påverkat utformningen av rapporten bland annat genom att man i utrednings- och lagstiftningssammanhang vågar uttala sig mer bestämt än vad en rättsvetenskapsman i allmänhet gör.

Korreferenten, lovrådsgiver *Erik Røsæg*, Norge: Det är bra att dessa frågor diskuteras, men i grunden är det inte särskilt speciella förhållanden som aktualiseras. Man har sedan länge godtagit att avtal ingås på elektronisk väg, exempelvis genom telefax, och detta är oproblematiskt. Det är fråga om en glidande skala och inte om ett enda stort språng in i elektroniken. Vissa av problemen med elektroniska avtal återfinns också på annat håll, exempelvis i fråga om fullmäktige eller bud. En dator med en viss instruktion kan jämföras med dessa situationer. Många situationer när elektronik utnyttjas kan alltså sägas vara analoga med icke-elektroniska frågor. Detta är min tes nummer ett: De situationer som uppstår vid elektronisk kommunikation är inte så speciella.

Lösningsmetoden man bör välja när man konfronteras med en situation där elektronisk kommunikation förekommer är därför att först försöka hitta paralleller mellan denna situation och ett icke-elektroniskt sammanhang. Jag har nämnt fullmakt och kommer att ge fler konkreta exempel på detta. Man kommer längre med en sådan metod än genom att teoretisera utifrån reglerna och finna bakgrunden till dem. Det är uppenbart att dessa problem

inte var aktuella i början av 1900-talet. Detta är sålunda tes nummer två: Lösningssmetoden för de frågor som diskuteras bör i hög grad vara faktiska analogier mellan elektroniska och icke-elektroniska situationer.

En annan fråga som bör behandlas inledningsvis är skillnaden mellan EDI-avtal (ramavtal) å ena sidan och de avtal som ingås inom ramen för dessa avtal å den andra. Det går inte, som referenten anser, att komma undan ogiltighetsreglerna i avtalslagen genom att teckna EDI-avtal först. 33 § avtalslagen kan tillämpas direkt på de avtal som träffas elektroniskt. Detta utgör tes nummer tre: Avtalslagens ogiltighetsregler får direkt effekt på elektroniskt ingångna avtal.

En konkretisering av det nyss sagda kan göras beträffande exempelvis 32 och 40 §§ avtalslagen. Man kommer därvid långt genom att analysera de faktiska förhållandena. De typiska felen vid elektronisk post är inte att 22 Mkr blir 24 Mkr, vilket kan inträffa vid telegrafering. I stället består felet typiskt sett i att kommunikationen blir helt oläslig. De typer av fel som blir aktuella är andra än de som var typiska i början av 1900-talet. Situationen är därför snarare jämförbar med den att ett handbrev är oläsligt på grund av en oläslig handstil eller blir blött och därmed oläsligt än med förvrängningsfel.

Detta leder till tes nummer fyra: När man får ett elektroniskt budskap där man kan identifiera avsändaren men inte utläsa innehållet, har man en skyldighet att meddela avsändaren. Särskilt gäller detta om man redan varit inne i avtalsförhandlingar eller har ett avtalsförhållande med vederbörande. Detta har förvisso inget stöd i avtalslagen, men det är en bra lösning och det vore bra om någon skrev det i ett förarbete så att det kunde bli en del av gällande rätt.

Ett annat problem - utöver nyssnämnda oläslighet - är elektroniska adresser som inte används. De flesta som har en elektronisk adress använder den nämligen inte. Dessa oanvända elektroniska adresser kan närmast jämföras med postadressen till ett sommarhus dit någon skickar ett anbud i jultid. Även här får man använda sunt förnuft. Om jag inte vet att jag skickar meddelandet till en adress som används står jag risken för att meddelandet kommer fram, i vart fall så länge så många adresser som nu är oanvända. Möjligen kan detta resonemang knytas till 40 § avtalslagen. Det kan jämföras ett gammalt exempel där jag skickar ett meddelande med min trogna pudel: Det är bra om det kommer fram, men det kan inte anses vara ett sedvanligt sätt att kommunicera. - Undantag från denna regel kan göras om man har ett förhållande sedan tidigare och det elektroniska meddelandet ligger i mottagarens elektroniska postlåda men han inte vill ta del av det. Då ska vanliga regler om att meddelandet anses kommit fram gälla.

Som sista exempel på analogier mellan elektroniska förhållanden och äldre förhållanden kan underskrifter nämnas. Det kan därvid förutsättas att det går att skriva under ett elektroniskt meddelande, men det är inte säkert att en elektronisk signatur skall ha samma effekt som en namnteckning. Namnteckningen kan nämligen sägas ha dels betydelse för verifiering av identiteten, dels en slutgiltighetsverkan. Det är inte säkert att en elektronisk signatur skall ha denna slutgiltighetsverkan. Detta har beröring med ett fall som blev mycket omdiskuterat i Norge och som gällde en bankfunktionär som i strid med sina fullmakter hade sänt en massa telexar med rembursar och andra förpliktelser. Han hade därvid använt testade telexer som i detta sammanhang kan jämföras med elektroniska signaturer. Frågan som kan ställas är då om dessa tester bara utgör en faktisk säkerhet att telexet kommer från den bank som anges. Eller innebär de till exempel att man inte kan åberopa fullmaktens regler? Fallet har varit mycket diskuterat men har aldrig blivit avgjort. Detta leder fram till tes nummer sex: Man skall vara försiktig med att tillägga elektroniska signaler större betydelse än nödvändigt och detta gäller till exempel elektroniska signaturer. Detta kan i det enskilda fallet vara reglerat i ett ramavtal, men det är bra att ha en restriktiv inställning.

Detta var tre exempel på hur man kan lösa problem som uppstår vid elektroniska kommunikationer: oläslighet, oanvända e-postadresser och elektroniska signaturer.

Avslutningsvis, en anmärkning om god och ond tro. Referenten menar att man inte kan tillämpa 6 § avtalslagen i elektroniska sammanhang. Emellertid ligger det alltid en vilja bakom en dator. Det är lika fel att säga att en dator sluter ett avtal som att säga att en telefon gör det. När datorn programmeras finns god och ond tro på samma sätt som när man instruerar en fullmäktig. Om jag har en dåligt programmerad dator är detta min risk. Detta ligger närmare vad referenten på sidan 9 i sin rapport säger om att man inte skall laborera med en fingerad viljeförklaring än vad som sägs på sidan 19 i rapporten om att bedömningar utifrån subjektiva element, såsom en parts vilja, inte kan göras när automatiska rutiner har ersatt mänskliga ställningstaganden. Även om datamaskiner är dumma, vilket de är, finns det en människa bakom och denne måste svara för sitt agerande på samma sätt som om datorn inte kom till användning.

Professor *Mads Bryde Andersen*, Danmark: Jag avser koncentrera mitt inlägg till en fråga, nämligen viljeförklaringsföreställningar när man handlar digitalt.

Härvid finns två förutsättningar i referentens upplägg. För det första sägs på sidan 7 i rapporten att det inte finns någon vilja i datorn. Med detta sammanhänger vår uppfattning att datorn inte kan göras ansvarig enligt culpareglerna. För det andra talas emellertid på sidan 21 om tillbakakallelsesmöjligheten fram till kunskapstidpunkten, i enlighet med 7 § avtalslagen, vilket för in viljeförklaringens kusin kunskapsbegreppet i sammanhanget. - Frågan som då kan ställas är om datorn, som inte har någon vilja, kan ha kunskap. Detta är helt parallella problem och svaret är att datorn inte kan ha kunskap eftersom kunskap är ett subjektivt, psykologiskt begrepp.

Detta innebär att man i förhållande till 7 § avtalslagen måste välja en teknologisk motsvarighet till kunskap. Flera möjligheter står till buds. För det första kan man anamma en mottagandepincip och säga att mottagande och kunskap är samma sak. I så fall har vi ändrat 7 §. För det andra kan man tillämpa en dispositionsprincip som innebär att när datorn har disponerat på grundval av mottagandet så motsvarar detta kunskap. En tredje möjlighet, som också är den mest tilltalande, är att säga att vi har kunskap först i det ögonblick en människa involveras i de handlingar som föregår i datorn.

Det är viktigt att klargöra vilka konsekvenser och vilka problemställningar som är aktuella. Den typiska situationen är att dator A plötsligt avsänder ett besked att en order på en miljard kronor ska sättas i verket och enligt de principer som nämnts utgör detta giltigt anbud eller accept som förpliktar. Om det inte är avtalat mellan parterna att det avtal som de sluter på digital väg skulle kunna resultera i så stora förpliktelser, förefaller det mig rimligast att ta fasta på kunskapstidpunkten. I annat fall blir effekten att den olycklige ägaren av det felaktiga ADB-systemet förlorar möjligheten att återkalla ett sådant anbud och därmed bli bunden av anbudet redan då det mottagits.

En annan sak gäller problemen med signaturer. En internationell trend med start i USA är att införa lagar om digitala signaturer. I flera amerikanska delstater finns redan lagar om digital signatur, lagförslag är på gång i Danmark, Tyskland och jag tror även i Sverige.

Digitala signaturer är helt annorlunda än vanliga namnteckningar eftersom de närmast är fingeravtryck som täcker hela texten och samtidigt ett långt säkrare fingeravtryck än ett vanligt undertecknande av en text. Frågan är om denna högre grad av säkerhet skall motsvaras av längre gående juridiska verkningar av den digitala signaturen. I motsats till Røsæg anser jag alltså att man inte ska nedtona betydelsen av den digitala signaturen utan tvärtom betona den.

En lösning som diskuteras i Danmark i anknytning till lagförslagen om digitala signaturer är att den som undertecknar ett dokument med en digital signatur och till detta bruk utsett krypteringsnycklar, på förhand kan reservera sin digitala signatur till endast vissa typer av transaktioner: Jag vill inte kunna ingå avtal rörande fast egendom, jag vill inte kunna ingå avtal överstigande vissa belopp, osv.

Avslutningsvis något rörande frågan om ogiltiga viljeförklaringar, där jag inte riktigt förstår problemet. Om vi håller fast vid att en dator inte själv kan uttrycka en viljeförklaring och vid att om något är ogiltigt så måste det finnas en ogiltig viljeförklaring, kan två problem diskuteras. För det första kan en människa formulera en viljeförklaring som sedan förmedlas genom en dator. För det andra kan en dators program framställa ett digitalt material utan att det finns någon vilja bakom, men då uppkommer inget ogiltighetsproblem eftersom det inte finns någon viljeförklaring. Förpliktelser kan i en sådan situation endast inträda i sådana fall då det föreligger kvalificerad oförsiktighet eller avtal härom

Korreferenten, lovrådsgiver *Erik Røsæg*, Norge: En kort replik rörande viljeförklaringar: Alla datamaskiner agerar på någons instruktion, de har aldrig någon egen vilja. Det är alltid någon som programmerat den. Man bör därför hamna i samma situation som om man använder en fullmäktig.

Professor *Mads Bryde Andersen*, Danmark: Det problem jag talar om angår datorns "dispositioner" på grund av programmeringsfel. Om det inte föreligger en vilja när programmet utformats, kommer man fram till att "dispositionen" inte är en viljeförklaring. Situationen är en annan vid fullmaktsförhållanden. Om du ger mig i uppdrag att som fullmäktig ingå avtal med Peter Seipel, lämnar jag ett löfte till Peter, som grundas på min vilja som i sin tur grundas på din vilja. Men i det första exemplet finns ingen sådan vilja. Endast förklaringen.

Denna fråga diskuterades livligt i UNCITRAL som i juni lade fram en modell-lag som på arbetsstadiet kallades Model Provisions on Electronic Data Interchange and Related Means of Communications, och som slutligen fick namnet Model Law on Electronic Commerce. En av de frågor som gav upphov till diskussion de sista dagarna under arbetet var om innehavaren av ett ADB-system blir förpliktad av data som datorn avsänder utan att man särskilt avtalat om ansvar för vad datorn meddelar. Den slutliga lösningen blev att i de situationer där datorn avger sådana meddelanden så ansvarar avsändaren inte. Detta resultat enades man om bland annat efter tysk intervention.

Referenten, generaldirektör *Hans Jacobson*, Sverige: Om man inte behöver ta ansvar för sina datorer om de är dåliga, innebär det väl att telegrafregeln blir tillämplig?

Professor *Mads Bryde Andersen*, Danmark: Ja, det är riktigt.

Professor *Olav Torvund*, Norge: Diskussionen visar att avtalslagen är teknologineutral och reglerar grundläggande principer. Problemen med elektronisk kommunikation är kanske inte så stora.

Vid automatiserade avtalsslut måste man få ut de subjektiva elementen. Det går inte att bygga på subjektiva element där kunskap och god tro spelar in.

Det andra är det som direkt gäller kommunikationen. Där får man in frågan om meddelanden vid fel. Som *Røsæg* var inne på kan det vara viktigt när kunskap och tillbakakallelse kommer in i bilden. Det kanske inte, som *Mads Bryde Andersen* säger, kommer till kunskap förrän en människa kommit in i transaktionen. När transaktionen går bra förekommer detta oftast inte. Detta skulle emellertid innebära att transaktioner kunde kallas tillbaka i evig tid, vilket vore farligt att leva med.

Kanske ska man hoppa över diskussionen om tillbakakallelse och mer diskutera om man ska kunna reversera feltransaktioner. Det är ju detta som är realiteten och egentligen det viktiga. När avtalsförhållanden objektiviserats blir det, ifråga om ansvaret för dåliga datasystem, mer en fråga om riskvärdering och fråga om placering av risken.

Det kanske slutligen inte är inom avtalsrätten som de stora problemen dyker upp när elektroniken tas till hjälp. Där måste några mindre tillpassningar göras men problemen är egentligen inte så stora. - Där vi möter de stora utmaningarna är där verksamheten förändras till följd av datoriseringen. Nya finansiella instrument är exempel på detta.

Professor *Mads Bryde Andersen*, Danmark: Det är inte riktigt att avtal skulle bli hängande i ett rättsligt tomrum om man skjuter på kunskapsstidpunkten. Om det är ett fel från A som utverkar en order hos B så ansvarar givetvis A efter culpa regler. Det vi reellt talar om är skillnaden mellan den positiva uppfyllelsen och det negativa kontraktet i skadeståndsuppgörelsen. Där förefaller det rimligt att hålla A fri från det typiskt sett mer betungande positiva kontraktsintresset.

Røsæg säger att det borde finnas en plikt att reagera mot ett meddelande, men frågan är om denna plikt skall sanktioneras med att det annars uppstår avtal jämlikt 4 eller 6 §§ avtalslagen eller om den ska sanktioneras skadeståndsrättsligt.

Rådgiver *Johan Hjort*, Norge: I förvaltningen är det mycket information som förmedlas via EDI. Bland annat är det fråga om tulldeklarationer som ska kunna avges per dator. Detta diskuteras även i Sverige men i Norge har vi kommit så långt att vi tänkt högt och en PM har cirkulerats i departementen i frågan. Bland annat har ett problem diskuterats som har beröring men avtalsrätten, nämligen när ett dokument skall anses ha kommit fram. Förslaget är att tulldeklarationen skall anses avgiven när den tagits emot i tullmyndighetens dator.

En fråga i sammanhanget är om man ska reglera dessa frågor genom analogier och generella regler eller om man ska författa speciella regler. Rättsinformationshänsyn och det enkla att säkra legalitet när man pålägger plikter talar för att man måste gå igenom de gamla reglerna och se om det behövs någon ny lagstiftning på grund av den nya tekniken. Detta är ett löpande dilemma. De generella reglerna hjälper oss en bit på vägen men de ger kanske inte alltid medborgaren den nödvändiga vägledningen. För övrigt är det inte bara medborgaren, utan även förvaltningen, som ibland kan behöva slå upp i en lagtext vad som gäller.

Referenten, generaldirektör *Hans Jacobson*, Sverige: I anslutning till det som togs upp sist om detta med nyttan och behovet av skrivna regler kan det nämnas att IT-utredningen har funderat även på den frågan.

Korreferenten, lovrådgiver *Erik Røsæg*, Norge: Diskussionen går nu i två spår. Dels kommunikationsfrågor, dels vad som händer när datorn gör något man inte tänkt sig. Jag tänkte uppehålla mig vid denna senare fråga.

Kanske är vi eniga om situationen när datorn gör något man programmerat den att göra men som man senare ångrar eller där förhållandena ändrats så att man senare kommit i ond tro. Då är det inga problem eftersom man kan använda allmänna avtalsrättsliga regler som säger att när datorn sänder budskapet, är den som en gång programmerade den i god tro. Problemet är när datorn skickar ett meddelande som man egentligen inte tänkt sig. Denna situation synes vara parallell med fullmaktproblemet när man ger en instruktion som man inte avser att avge. Detta är då en risk som bör vara helt på avsändarens sida. Uppenbart är att den andra parten inte kan veta något om dessa instruktioner och än mindre om avsändarens avsikter. Ännu mer kryptiskt blir detta för mottagaren när en dator som är programmerad på visst sätt gör något man inte tänkt sig. Man kommer inte ifrån att någon står bakom datorn och att datorn inte gör något annat än det den är programmerad att göra. Har det skett ett fel bör risken vara helt på avsändarens sida.

Jag tror egentligen inte att man kan säga att osäkerheten i datakommuni-

kationen kan ligga till grund för slutsatsen att man bara skall ersätta det negativa kontraktsintresset och inte det positiva. Konsekvensen av att säga att man bara skall ersätta det negativa kontraktsintresset i dessa fall är att, när man fått något på elektronisk väg som kan vara avsänt automatiskt, kan man aldrig få det positiva intresset ersatt. Det vore intressant att höra om det finns några idéer om hur man skulle utforma regler som skiljer på de två fallen.

Debattledare, Professor *Peter Seipel*, Sverige: Debatten har, som mycket riktigt konstaterats, tagit två spår - ett avtalsrättsligt och ett förvaltningsrättsligt. Detta är emellertid inte särskilt märkligt eftersom IT har en tendens att sudda ut gränsen mellan privat och offentlig sektor, exempelvis ifråga om offentliga upphandlingar som inom några år skall ske huvudsakligen med elektronisk kommunikation. Därmed får man en sammanblandning av de olika rättsområdena.

Diskussionen visar att de olika uppfattningarna om teknikens innebörd kommer att sätta spår i de avtal som sluts på området. Frågan är om det är helt likgiltigt hur denna privatjustis utformas. Den är idag starkt präglad av amerikansk rätt genom det amerikanska försprånget på området. Den präglas också av att slutna EDI-avtal får en allt suddigare gräns mot Internets öppna marknader där det inte handlar om branschspecifika regler. Bland annat öppnas konsumentmarknader vilket kommer att påverka utvecklingen.

Utredningssekreteraren *Per Furberg*, Sverige: Den svenska IT-utredningen har övervägt frågan om när ett meddelande skall anses ha kommit fram både i termer av att ha "inkommit" i förvaltningsrättslig mening och av att ha "kommit tillhanda" i avtalsrättslig mening. Utredningen har därvid sett ett behov av att skapa ett nytt begrepp eftersom det inte är en fysisk sak som skall nå en fysisk plats. Detta begrepp är den elektroniska adressen. Ett meddelandes ankomst knyts till denna elektroniska adress oavsett var adressen rent fysiskt befinner sig. Om myndigheten väljer att ha sin elektroniska postbox hos exempelvis teleoperatören och rättsverkan knöts till att ett meddelande ankommit till myndighetens dator, skulle avsändare annars helt slumpmässigt kunna drabbas av en rättsförlust. - Vi pekar på den funktion antingen i myndighetens eget informationssystem eller den funktion för att motta i den postbox som finns hos förmedlaren. Då blir det inte slumpvis.

Beträffande diskussionen att göra datorn till fullmäktig eller att backa tillbaka till vad programmeraren avsett finns anledning att varna för att börja göra teoretiska överbyggnader som komplicerar frågorna för mycket.

Beträffande signaturer, slutligen, håller jag helt med Mads Bryde Ander-

sen. Det är i detta sammanhanget viktigt att skilja säkra rutiner från gamla rutiner som inte knyter signaturen till en viss text. Det är självklart att praxis inte kan hantera dessa B-lösningar på samma sätt.

Professor *Kurt Grönfors*, Sverige: Jag tror att det finns ett fel i Røsægs resonemang om fullmäktige, bestående i att en instruktion till en maskin och en instruktion till en tredje man är olika och inte kan jämföras.

Korreferenten, lovrådsgiver *Erik Røsæg*, Norge: Man kan inte göra en okritisk analogi mellan de olika typerna av instruktioner, bland annat eftersom man kommer in på funderingar om datorns vilja. Det kan konstateras att lagen uppenbarligen inte är skriven för denna situation. I grunden kan man emellertid inte lägga på medkontrahenten risken för något i sin organisation, exempelvis sin dator.

Referenten, generaldirektör *Hans Jacobson*, Sverige: Det är naturligtvis svårt att säga emot detta sista. Det är klart att man har ett ansvar för sin dator och det spelar kanske i praktiken inte så stor roll vilka paragrafer man hänger upp resonemanget på. Kanske är detta en av de få situationer där 33 § avtalslagen blir tillämplig. Här har vi programmerat vår dator i god tro och sedan kommer vi i ond tro och ser på, utan att ingripa, hur datorn genomför dessa transaktioner.

Debattledare, Professor *Peter Seipel*, Sverige: Det är farligt att förenkla resonemanget för långt. Maskinen/datorn är egentligen inte så viktig i sammanhanget utan det är på funktionaliteten i nätverket man måste fokusera.

Agentteknologin kan här innebära juridiska komplikationer beroende på teknikens utveckling. Agentsystem fungerar så att man låter ett litet dataprogram göra vissa saker som exempelvis att bevaka någon råvarubörs eller köpa något när priset är det rätta. Dessa agenter far runt globalt i datasystemen och agerar självständigt och interagerar med varandra. När en agent träffar en annan agent kan den modifieras på olika sätt. Frågan är då vilket ansvar man kan ha för vad en sålunda förändrad agent kan hitta på. Med sådana system kan den enkla synen bli för enkel.

Appertyx är en söktjänst på Internet som kan illustrera detta. Bland annat gör Appertyx en fortlöpande bedömning av vad användaren läser respektive kastar bort. Situationen är oproblematiske så länge programmen och tjänsterna är gratis men med tiden kommer de att förknippas med stora transaktioner och då kommer problemen.

IT har ändrat på saker: förr kunde man säga att det är upp till rättstillämpningen att lösa vissa frågor men här är det så stora ekonomiska ris-

ker inblandade att man hemskt gärna vill veta exakt vad som ska göras. Ett praktiskt exempel är Astra som är på väg att gå över till helt elektronisk dokumenthantering inom företaget. Ett sådant steg tar man bara om man är helt säker på att de lösningar som väljs är helt juridiskt hållbara. Det är en svår uppgift att ge företaget en rimlig grad av juridisk säkerhet. Det är därför osäkert hur länge man kan hålla fast vid den gamla inställningen att "det löser sig i rättstillämpningen".

Professor *Olav Torvund*, Norge: Per Furbergs fråga om när ett meddelande skall anses ha kommit fram och hans konstaterande att ett elektroniskt meddelande är svårt att lokalisera fysiskt kan lyftas upp till en mer generell nivå och ställas beträffande transaktioner över huvud taget. Detta blir ointressant eller omöjligt att ha någon uppfattning om. I stället måste man ställa sig frågan när något "logiskt" kommit fram och inte var det i och för sig befinner sig rent fysiskt. Ett exempel på detta är frågan om var alla Eurodollars befinner sig.

När man slipper de fysiska dokumenten slipper man också den traditionella frågan var något rent fysiskt finns. Ibland kan det emellertid vara viktigt att veta i vilket land något inträffat, men detta kan alltså bli svårt att slå fast.

Korreferenten, lovrådgiver *Erik Røsæg*, Norge: Några trådar togs aldrig upp i diskussionen, exempelvis om digitala signaturer där det finns olösta problem. Diskussionen om viljeteorin och kring god och ond tro var emellertid mycket fruktbar. Jag såg själv detta problem som något enklare i förmiddags före diskussionen än vad jag gör nu. Avslutningsvis kan konstateras att det nog skulle behövas en IT-utredning även i Norge.

Referenten, generaldirektör *Hans Jacobson*, Sverige: När jag lyssnar på diskussionen får jag en behaglig känsla av att de flesta hunnit lugna sig efter den första chockvågen av kontakten med IT. Vi har lugnat ner oss och kan dra paralleller till välkända situationer. En ny chockvåg skapas nu av Seipels agenter, men jag känner en förtröstan att vi kommer att klara även dessa frågor.

Debattledare, Professor *Peter Seipel*, Sverige, instämmer i referentens förtröstan att även de nya problemen kan lösas och tackar för intresse och deltagande.

Sektionsmöte

**Senildementas och liknande
svaga gruppers rättsställning**

Referent: Landsdommer, dr.jur. *Svend Danielsen*, Danmark

Korreferent: Professor *David Björgvinsson*, Island

Debattledare: Advokat *Niels Fisch-Thomsen*, Danmark

Referatskrivare: Advokat *Jeanette Melchior*, Danmark

SENILDEMENTE OG LIGNENDE SVAGE GRUPPERS RETSSTILLING

Af landsdommer, dr.jur. *Svend Danielsen*, Danmark

”The law and the elderly” var temaet for en international familieretskonference for en halv snes år siden.¹ Emnet forekom mig dengang overraskende, men viste sig velvalgt. Fremskrevne statistikker viser, at befolkningens aldersfordeling er under ændring. Dermed er også antallet af gamle, som er ude af stand til at varetage egne anliggender, stigende. Medicinske fremskridt, som i vid udstrækning har kunnet forbedre sindssyges tilværelse, er ikke effektive over for senil demens. Samtidig har de ændrede sociale forhold medført, at familien kun sjældent har samme muligheder som tidligere for at passe de gamle. Der er også tendens til, at de ældre forbliver længere alene i eget hjem i stedet for at være i beskyttet bolig, på plejehjem eller i anden institution. Hertil kommer de forbedrede økonomiske forhold, bl.a. med øgede private pensioner, samt med de formuer der er samlet gennem et langt liv. Derudover har respekten for menneskerettighederne fået øget betydning.² Derfor har der i de sidste årtier været reformovervejelser i mange lande om den civilretlige beskyttelseslovgivning for svage voksne. Det vil ikke undre mig, hvis ”ældreret” eller ”handica-

¹ På konferencen holdt to danske deltagere professor Jørgen Graversen og fhv. dommer Inger Margrete Pedersen et indlæg: ”Afasi, Sprogforstyrrelser i juridisk belysning – et problem med perspektiver”, se Ugeskrift for Retsvæsen 1988 B s. 345–53. Om rapporterne til konferencen se i øvrigt ”An Aging World. Dilemmas and Challenges for Law and Social Policy”, udgivet af John Eekelaar and David Pearl, Oxford, 1988.

² Det danske Center for Menneskerettigheder udsendte i 1990 ”Gamle Dementes Menneskerettigheder – rapport fra en arbejdsgruppe”.

pret” er på vej ind i retssystemet som en ny juridisk disciplin blandt de mange, der dukker op i disse år.³

Det er således et rigtig godt emne, som er valgt for et sektionsmøde på Det Nordiske Juristmøde i 1996. Dette gælder så meget mere, som det ikke synes at have været på dagsordenen tidligere i mødernes historie, og fordi nordisk lovsamarbejde om umyndiggørelse har været begrænset. I 1919–20 indskrænkedes det til tre møder mellem de danske, norske og svenske familieretskommissioner.⁴ For nogle år siden holdtes endnu et par kortvarige møder i forbindelse med finsk og dansk revisionsarbejde. Gennemgangen nedenfor under pkt. 1 af de nordiske love og deres datering viser da også, at der ikke har været tidsmæssig sammenhæng mellem lovændringerne. Måske forekommer en drøftelse af emnet i 1996 lidt sen, idet Danmark og Sverige fornylig har afsluttet en omfattende revision af lovgivningen. Diskussionen kan dog sikkert være til nytte, når de nye regler skal omsættes i praksis, samt i de lande der er i gang med eller vil tage skridt til reformarbejde.

I denne redegørelse vil jeg i særlig grad beskæftige mig med det, der med ældre terminologi kaldes umyndiggørelse. I dag er begreberne andre. I Danmark bliver det fremtidig værgemål, evt. med handleevnefratagelse, i Norge er hjælpevergeordningen trådt i forgrunden, i Sverige taler man om förvalterskap ved siden af god man instituttet, og i Finland foreslås begrebet interessebevakere. For at begrænse redegørelsen og koncentrere problemstillingerne til drøftelse har jeg valgt særligt at beskæftige mig med samfundets tilbud om indsættelse af en beslutningstager samt om fratagelse af den retlige handleevne. Det har vist sig nødvendigt ved personlige spørgsmål at inddrage menneskerettighedssynspunkter. Derimod har det været for vidtrækkende at gå ind på værgens opgaver og pligter, på formueforvaltningen og det offentlige tilsyn. Det samme gælder de retsplejemæssige og forvaltningsprocessuelle spørgsmål vedrørende de sager, lovgivningen medfører. Endelig er det særlige danske institut samværgemål, i dag lavværgemål, samt andre særlige værgemål ikke behandlet.

Grundmaterialet i det følgende er naturligt nok dansk. Ikke mindst hvervet som formand for Myndighedslovsudvalget, der i årene 1989–93 forbe-

³ Den første samlede danske fremstilling af emnet er Inger Margrete Pedersen: ”Handicappede og ældre med kommunikationsproblemer”, 1992.

⁴ Familieretskommissionens Udkast til lov om umyndighed og værgemål, 1921, s. 1.

redte den nyligt vedtagne værgemålslov, har givet erfaringer at trække på. Udvalget inddrog navnlig norsk og svensk lovgivning i sine drøftelser, hvilket giver mulighed for at supplere med nordiske synsvinkler. Min deltagelse som referent i Europarådets tredje familieretskonference i april 1995, hvor beskyttelse af handicappede var et af emnerne, har givet et vist internationalt perspektiv. Det samme har muligheden for at kunne trække på en betænkning fra England fra marts 1995 og en fra Skotland fra september 1995. Videregående internationale studier og retssammenligninger har der ikke været tid og kræfter til, selv om de utvivlsomt ville have været nyttige.

1. Nyere reformovervejelser

1.1. I Danmark er loven om umyndighed og værgemål, populært kaldet myndighedsloven, der gælder i dag, fra 1922. I 1989 fik et udvalg til opgave at foretage en fuldstændig revision og modernisering af lovens regler om umyndiggørelse m.v. Myndighedslovsudvalget afgav betænkning med titlen "Værgemål".⁵ Udvalgets udkast er uden større ændringer omsat i en lovgivning, som Folketinget vedtog i sommeren 1995.⁶ Værgemålsloven⁷ træder i kraft den 1. januar 1997.

1.2. De gældende finske regler findes i loven fra 19. august 1898 angående förmynderskap m.m.⁸, som blev omfattende ændret ved lov af 8. april 1983. Reformen vedrørte især umyndiggørelse, men uden at ændre det centrale indhold i begrebet. God mans ordningen blev imidlertid gjort til den primære.

I 1989 kom "Betänkande av kommissionen för revidering av förmynderskapslagen".⁹ Forslag til en totalreform på dette grundlag blev færdig i 1992. Laggranskningsrådet afgav en udtalelse om lovforslaget.¹⁰ Der er imidlertid ikke fremsat noget regeringslovforslag, fordi der ikke har kunnet opnås en løsning på de administrative tilsynsregler, som kan tilfredsstille alle. Derfor er der fornylig gennemført andre, mindre ændringer i lovgivningen.¹¹

⁵ nr. 1247/93.

⁶ Lovforslag nr. L. 191 (1994–95), fremsat den 8. marts 1995.

⁷ lov nr. 388 af 14. juni 1995.

⁸ 34/98.

⁹ 1989:50.

¹⁰ nr. 4/1992.

¹¹ lovforslag nr. 16/1995.

Henvisningerne i det følgende til finsk ret er til lovforslaget fra 1992, som foreligger i en svensksproget version.

1.3. Islandske regler om værgemål findes i lov nr. 68 af 30. maj 1984. Umyndiggørelse er den eneste mulighed, når en person er ude af stand til at varetage sine anliggender. Et snævert sagkyndigt udvalg har i de seneste år arbejdet med en revision af loven, og der forventes en betænkning i foråret 1996. Med en islandsk korreferent og uden en dansk oversættelse af de gældende lovregler er der i det følgende ikke redegjort for islandsk ret.

1.4. I Norge findes reglerne om umyndighed og værgemål i to love, lov 28. november 1898 om umyndiggjørelse og lov nr. 3 22. april 1927 om værgemål for umyndige m.v. Vergemålsloven er ændret i 1934, 1972 og 1990. Et udvalg afgav i 1979 "betænkning med forslag til lov om innskærpkninger i persons råderett m.v."¹² Tankerne blev ikke omsat i lovgivning. I stedet gennemførtes i 1990 begrænsede ændringer i værgemålsloven.¹³ Formålet var en udvidelse og præcisering af hjælpevergeordningen.¹⁴

Fra flere sider er der lagt op til en mere vidtrækkende revision af den norske lovgivning. I lovforslaget fra 1990 nævntes, at det kunne være naturligt at vurdere umyndiggørelseslovgivningen på et mere principielt grundlag. Dette fik tilslutning i Stortingets Justiskomite. Der er dog endnu ikke iværksat noget lovforberedelsesarbejde.

1.5. De svenske værgeregler findes i Föräldrabalken fra 1949 kapitel 10–19. Reglerne er ændret i 1974, 1988 og 1995. Ændringerne i 1974 tilsigtede bl.a. at umyndiggørelse skulle anvendes i mindre udstrækning. På grundlag af Förmynderskapsutredningens delbetænkning "God man och förvaltare" fra 1986¹⁵ gennemførtes reformen af 1988.¹⁶ Umyndiggørelsesinstituttet blev afskaffet, og der indførtes ved siden af godmansordningen en udbygget værgesform, förvalterskap. På grundlag af en ny betænkning "Föräldrar som förmyndare" fra 1988¹⁷ er gennemført ændrede forvaltnings- og tilsynsregler i 1995.¹⁸

¹² NOU 1979:57.

¹³ lov nr. 29 15. juni 1990, se Ot.prp. nr. 45 (1989–90) og Innst. O. nr. 42 (1989–90).

¹⁴ Om lovændringen er udsendt Rundskriv af 18. desember 1990 (G–178/90) Endringer i værgemålsloven m.m. (hjelpevergeordningen m.m.).

¹⁵ SOU 1986:50.

¹⁶ Prop 1987/88:124.

¹⁷ SOU 1988:40.

¹⁸ Prop. 1993/94:251.

1.6. Området har også i andre lande har været genstand for reformer i nyere tid. Særligt kan nævnes den tyske lov fra 1990 "Gesetz zur Reform des Rechts der Vormundschaft und Pflegschaft für Volljährige" eller "Betreuungsgesetz 1990". The Law Commission for England og Wales har i marts 1995 offentliggjort en rapport "Mental Incapacity".¹⁹ Den skotske Law Commission har i september 1995 afsluttet "Report on Incapable Adults".²⁰

2. Legal repræsentation

2.1. I nyere civilretligt reformarbejde om senil demente og lignende svage grupper har det primære og centrale været muligheden for at udpege en legal repræsentant, som kan handle på den pågældendes vegne. Herunder må først overvejes, hvilke voksne der bør inddrages under beskyttelsesreglerne. Grundsynet er, at de personer, der skal lovgives om, skal være ude af stand til selv at varetage egne anliggender.

2.1.1. Den største personkreds er, som også sektionsmødets titel viser, de senil demente. Gruppen er voksende, hvilket hænger sammen med den ændrede aldersfordeling, bl.a. fordi levealderen er steget væsentligt i dette århundrede. Særlig stor er tilvæksten blandt dem over 80. Denne gruppe forventes i Finland at blive fordoblet i perioden fra 1990 til 2030. I Danmark skønnes antallet af 67–79-årige at stige fra de nuværende knap 512.000 i 1992 til knap 624.000 i 2030. Gruppen af 80-årige og derover ventes i samme periode at stige med 33 % til godt 260.000. Nogle ældre bliver senil demente. I relation til lovgivningen må sikkert anvendes en snæver definition, hvorefter det drejer sig om en invaliderende, kronisk, fremadskridende sygdom med hukommelses-, intellektuelle, følelsesmæssige og psykomotoriske forstyrrelser. Samtidig skal psykiske, sociale og andre legemlige sygdomme udelukkes som årsag. Sandsynligvis er 95 % af demenstilfældene af Alzheimers type, som er arveligt betinget, eller demens som følge af flere små blodpropper i hjernen. I Danmark antages, at ca. 1 % i aldersgruppen 65–74 år og ca. 10 % af alle over 75 år er demente i en sådan grad, at de ikke kan opretholde en selvstændig tilværelse, hvilket indebærer, at der i dag er 25–30.000 danske demente. Et skøn er, at der i 2011 vil være knapt 70.000 svært demente. Antagelig bor halvdelen af de svært demente i Danmark i eget hjem. En undersøgelse af danske umyndiggørelsesdomme

¹⁹ Law.Com No.231.

²⁰ Scot.Law.Com. No.151.

fra et halvt år i 1989–90 viste, at i 60 % af de sager, hvor det var muligt at konstatere baggrunden for sagen, var der tale om alderdomssvækkelse. Over halvdelen af samtlige sager angik personer, som var fyldt 75.²¹

2.1.2 En anden gruppe handicappede er de sindssyge, som ikke er senil demente. Med den medicinske udvikling kan de fleste af disse sygdomme behandles i en sådan grad, at de kan klare sig selv. Dette gælder særligt de maniodepressive, i mindre grad de skizofrene. Undersøgelsen af danske umyndiggørelsesdomme viste, at kun 5 % af sagerne vedrørte denne gruppe.²²

2.1.3. Et tredje område er de psykisk udviklingshæmmede, tidligere betegnet evne- eller åndssvage. En dansk opgørelse i 1989 viste, at der var 6.200 voksne i denne gruppe på institution og derudover ca. 2.000 i bofællesskaber. 23 % af umyndiggørelsesdommene i ovennævnte undersøgelse angik denne kategori.²³

2.1.4. Endelig angik godt 10 % af de danske umyndiggørelsesdomme fra 1989–90 personer med hjerneskader, forårsaget af ulykker eller sygdom.²⁴

2.1.5. Myndighedslovsudvalget foretog en samlet skøn over, hvor mange danske der opfylder betingelserne for værgemål. Det antages at dreje sig om de ca. 25.–30.000 svært demente. Hertil kommer nogle tusinde skizofrene og måske andre fra sindssygegruppen samt antagelig et tilsvarende antal psykisk udviklingshæmmede. Alt i alt skønnede udvalget, at der i dag er over 40.000 voksne danske, som er ude af stand til på egen hånd at varetage deres anliggender.²⁵

2.2. Dernæst kan der være grund til at se på, hvorledes personkredsen afgrænses lovgivningsmæssigt.

2.2.1. Efter den danske værgemålslov § 5, stk. 1, kan der ”iværksættes værgemål for den, der på grund af sindssygdom, herunder svær demens, eller hæmmet psykisk udvikling eller anden form for alvorligt svækket helbred er ude af stand til at varetage sine anliggender”. I stk. 2 er der lempeligere muligheder, hvis den pågældende selv ønsker værgemål.

2.2.2. Det finske lovforslag fra 1992 kap. 2 om ”intressebevakere” § 8, stk. 1, indebærer, at domstolen kan udpege en sådan for en person, som ”på grund av sjukdom, rubbad själsverksamhet, försvagat hälsotillstånd eller

²¹ Værgemålsbetænkningen s. 98–103.

²² Værgemålsbetænkningen s. 103–06.

²³ Værgemålsbetænkningen s. 106–08.

²⁴ Værgemålsbetænkningen s. 109–10.

²⁵ Værgemålsbetænkningen s. 113.

av någon annan sådan orsak är oförmögen att bevaka sina intressen eller sköta angelägenheter som gäller hans person eller egendom och som kräver skötsel". Ifølge stk. 2 forudsættes, at den, hvis interesser skal varetages, ikke modsætter sig dette. Hvis "han modsætter sig kan en interessebevakere likväl förordnas, om det med beaktande av hans tillstånd och behovet av intressebevakning inte finns tillräcklig grund för att han motsätter sig åtgärden".

2.2.3. Ifølge den norske vergemålslov § 90 a, er det afgørende for, om der kan beskikkes en hjelpeverge, at det er "en person som på grunn av sinnslidelse, andre psykiske forstyrrelser, senil demens, psykisk utviklingshemming eller legemlig funksjonshemming ikke kan vareta sine anliggender".

2.2.4. God man kan forordnes i medfør af den svenske lov kap. 11, § 4, hvis "någon på grund av sjukdom, psykisk störning, försvagat hälsotillstånd eller liknande förhållande behöver hjälp med att bevaka sin rätt, förvalta sin egendom eller sörja för sin person". Der kræves efter 2. pkt. samtykke fra den, der skal have en god man beskikket, "om inte den enskildes tillstånd utgör hinder mot, att hans eller hennes mening inhämtas".

2.3. Talmæssige sammenligninger om antallet af legale repræsentationsordninger er vanskelige at foretage, men blev forsøgt af det danske udvalg.²⁶ I Danmark var der i 1990 ca. 3250 umyndiggjorte og skønsmæssigt ca. 1.000 under lavværgemål. Den årlige danske tilvækst var da antagelig 500 umyndiggjorte og 100 lavværgede. I Finland var antallet af umyndiggørelser i 1983 godt 1.200. Året efter faldt det under den nye lovgivning til knap 230. Senere er det faldet yderligere til 31 sager i 1994. I 1987 var det samlede antal finske umyndiggjorte faldet til 15.000. Samme år var der registreret ca. 4.000 formueretlige godmansskaber. I Norge var der i 1988 ca. 6.000 umyndiggjorte, og ca. 200 blev umyndiggjort, medens der ikke var talmæssige oplysninger om hjælpeværgemål.²⁷ I Sverige var der i 1974 godt 1.300 umyndiggørelsessager og i 1984 godt 50. Det samlede antal svenske umyndiggjorte faldt fra ca. 30.000 i 1976 og til ca. 15.000 i 1985. Samme år var omkring 20.000 under godmansinstituttet.²⁸

²⁶ Værgemålsbetænkningen s. 81–83.

²⁷ Ot.prp.nr. 45 (1989–90) s. 32.

²⁸ SOU 1986:50 s. 9, 91–92 og 139.

3. Fratagelse af retlig handleevne

3.1. Nordisk lovgivning var tidligere præget af pakkedninger i form af umyndiggørelse, der samtidig og uden fravigelsesadgang indebar værgebeskikkelse og fratagelse af muligheden for retligt at råde på egen hånd. I nyere lovgivning og i reformovervejelser er denne indfaldsvinkel afgørende ændret. I Danmark og Sverige er umyndiggørelsesinstituttet afskaffet, og i Finland er der forslag herom. I stedet er der, som omtalt ovenfor under pkt. 2, indført andre muligheder, hvor det centrale og primære er udpegning af en legal beslutningstager. Formålet har været at undgå at fratage vedkommende rådighedsevnen, hvis ikke det er nødvendigt i det enkelte tilfælde. Det skyldes ifølge norske forarbejder ønsket om at spare vedkommende og familien for den belastning, umyndiggørelse utvivlsomt kan være.²⁹ På tilsvarende måde anføres i de finske forarbejder, at umyndiggørelse indebærer et alvorligt indgreb, som ikke altid er motiveret. I Sverige er nævnt, at umyndiggørelse kan få alvorlige virkninger for vedkommendes psykiske tilstand.³⁰ I Danmark anføres, at familiemedlemmer finder, at der er tale om et unødigt stærkt indgreb, ligesom det skræmmer, at der sker offentliggørelse.³¹

3.2. Ovenfor under pkt. 2.1. er ud fra sygdommene og tilstandene foretaget en analyse af de personkredse, samfundet bør beskytte, fordi de ikke selv kan varetage egne interesser. En anden inddeling efter livsforhold og -vilkår giver andre bedømmelsesmuligheder.³²

Den første gruppe er de bevidstløse, de svært senil demente og de alvorligt hjerneskadede. De kan ikke forlade hjemmet eller den institution, hvor de bor eller opholder sig, og de fremtræder åbenbart svækkede, hvilket tredjemand straks vil være klar over. Der er intet behov for at fratage dem nogen dispositionsadgang, fordi der ikke er risiko for, at de vil handle på egen hånd. I praksis vil de ikke kunne indgå retshandler eller træffe beslutninger om aktiver og kan derfor ikke formøble formuen. Mange af dem vil, bortset fra at de bor på en institution eller er så bevægelseshæmmede, at deres kontakt med omverdenen er begrænset, være så passive i livsmønstrene, at de ikke tager initiativer til juridiske beslutninger. Deres retlige behov er

²⁹ Ot.prp. nr. 45 (1989–90) s. 19.

³⁰ SOU 1986:50 s. 168.

³¹ Værgemålsbetænkningen s. 111–12.

³² Værgemålsbetænkningen s. 113–15.

opfyldt, hvis der udpeges en anden til at handle på deres vegne og træffe de nødvendige beslutninger.

Andre er i en situation, som er alvorlig, samtidig med at der er en vis risiko for, at de handler. Her kan opstå problemer, hvis vedkommende beholder den retlige handleevne og dermed kan indgå uhensigtsmæssige aftaler. Hovedeksemplet er sindssyge, som i en manisk periode træffer tabsgivende dispositioner. Aktive, som lider af senil demens, og en mindre gruppe af de psykisk handicappede kan være i samme situation. Disse personer har behov for nogen til at handle på deres vegne. I tilslutning hertil kan det være nødvendigt at fratager den retlige handleevne.

En tredje gruppe lider af andre sygdomme, f.eks. afasi, er noget handicappede eller er mentalt svage. De har for brug bistand med at træffe beslutninger og administrere formuen. Løsningen kan være at udpege en repræsentant, som kan handle sammen med den svage. En sådan mulighed findes i dansk ret i form af lavværgemål, i værgemålsloven omdøbt til samværgemål, jf. værgemålslovens § 7.

3.3. Lovgivningsmæssigt har løsningen på problemerne, særligt for midtergruppen, været indførelse af adgang til at fratage den retlige handleevne, enten som supplement til udpegning af en legal repræsentant, eller ved, som i Norge og Sverige, at have to forskellige retsinstitutter.

3.3.1. I forbindelse med danske værgemål efter værgemålslovens § 5, der omfatter økonomiske forhold, kan den retlige handleevne i medfør af § 6, stk. 1, fratages, "hvis dette er nødvendigt for at hindre, at den pågældende udsætter sin formue, indkomst eller andre økonomiske interesser for fare for at forringes væsentligt, eller for at hindre økonomisk udnyttelse". I og med fratagelsen kan vedkommende "ikke selv forpligte sig ved retshandler eller råde over sin formue, medmindre andet er bestemt", jf. § 6, stk. 2.

3.3.2. I det finske lovudkast fra 1992 er det i kap. 3, § 16, bestemt, at der kan ske "begrænsning av handlingsbehörigheten", hvis den pågældende "är oförmögen att sköta sina ekonomiska angelägenheter och hans förmögenhetsställning, utkomst eller andra viktiga intressen till följd därav äventyras".

3.3.3. Den norske ændring i 1990, hvor hjælpevergeordningen udvidedes, byggede på en forudsætning om, at umyndiggørelse, som fortsat eksisterer uden modernisering af betingelserne, ikke skal iværksættes, hvis vedkommendes interesser på hensigtsmæssig måde kan varetages gennem sådanne mindre indgribende foranstaltninger. Umyndiggørelse kan være nødvendig for at mindske faren for uheldige dispositioner. Som eksempler på tilfælde, hvor det alligevel er nødvendigt med umyndiggørelse nævnes i

forarbejderne speciel stor formue, muligheden for egne dispositioner, familieuenighed m.m.³³

3.3.4. Den svenske løsning er at iværksætte förvalterskap. Efter lovændringerne i 1988 skal den, der har behov for hjælp i første række have tilbud om beskikkelse af en god man, jf. kap. 11, § 4, omtalt ovenfor under pkt. 2.2.4. Ifølge § 7, er det afgørende for, om der skal forordnes förvaltare, ”om någon beträffande vilken det foreligger en sådan situation som anges i § 4 är ur stånd att vårda sig eller sin egendom ... Förvaltare får dock inte förordnas om det är tillräckligt att god man förordnas eller att den enskilde på något annat mindre ingripande sätt får hjälp”. I denne forbindelse må nævnes, at selve beskikkelsen af en god man ikke påvirker hovedmandens retlige handleevne.³⁴

3.4. Indførelse af de dobbelte ordninger, hvorefter kun en del af de handicappede fratages den retlige handleevne, er sket i bevidstheden om, at det kan føre til kolliderende retshandler.³⁵ I Norge er anført, at denne risiko i de fleste tilfælde ikke vil være noget problem. I Sverige nævnes, at gennem reglen om, at den gode man så vidt muligt skal indhente samtykke hos hovedmanden, før der disponeres, er risikoen for kolliderende retshandler formindsket, men ikke helt elimineret.³⁶

3.5. Generelt må tillige peges på muligheden for at tilsidesætte indgåede aftaler, selv om den retlige handleevne ikke er frataget vedkommende. Ifølge værgemålslovens § 46 er en aftale ”ikke bindende, hvis det må antages, at den er indgået af en person, der på grund af sindssygdom, herunder sværdemens, hæmmet psykisk udvikling, forbigående sindsforvirring eller lignende tilstand, manglede evnen til at handle fornuftmæssigt”.³⁷ En tilsvarende grundsætning opstilles i norsk ret.³⁸ I Sverige er i 1991 gennemført en særlig ”Lag om verkan av avtal, som slutits under påverkan av en psykisk störning”³⁹ som afløsning for en tidligere lov fra 1924.

3.6. Erfaringer fra de lande, der har gennemført alternativer til umyndiggørelse m.v., er, at retlig handleevnefratagelse kun sker i begrænset omfang. Der er norske udsagn om, at der er sket en stærk forøgelse af antallet

³³ Ot.prp. nr. 45 (1989–90) s. 19.

³⁴ SOU 1986:50 s. 74.

³⁵ Værgemålsbetænkningen s. 246–47 med henvisninger.

³⁶ Prop. 1987/88:134 s. 142.

³⁷ Værgemålsbetænkningen s.340–45.

³⁸ Ot.prp nr. 45 (1989–90) s. 8–9.

³⁹ Prop 1990/91:194 s. 12.

af hjælpeverger, der anvendes langt oftere end umyndiggørelse. I Finland og Sverige er antallet af umyndiggørelser faldet drastisk, se tallene ovenfor under pkt. 2.3.

4. Et økonomisk behovskriterium

4.1. Under overvejelser om, hvor mange der skal under værgemål, er der forskellige muligheder. Mest vidtrækkende ville være at forpligte myndighederne til altid at udpege en legal repræsentant for svært demente og andre handicappede, som opfylder det medicinsk-retlige kriterium, beskrevet ovenfor under pkt. 2.2. Konsekvensen ville være, at der skulle gennemføres en proces med henblik på at udpege en værge, umiddelbart før psykisk handicappede nåede myndighedsalderen, og så snart en sygdom eller tilstand med vidtrækkende mentale virkninger blev diagnosticeret. Det ville på en måde være logisk, at der i alle tilfælde, hvor en person var ude af stand til at varetage sine anliggender, blev udpeget en repræsentant til at tage stilling til de problemer, der måtte opstå i fremtiden. I de nordiske lande, hvor lovgivningen har været til revision fornylig, er dette af mange grunde blevet anset for en alt for omfattende og vidtrækkende løsning på problemet. En gennemgang af tallene, omtalt ovenfor under pkt. 2.1.5 og 2.3, viser, at dette ville betyde en markant aktivitetsforøgelse og i det mindste i Danmark indebære en mangedobling af antallet af værgemål. Dette er ikke fundet hensigtsmæssigt for de pågældende, for de pårørende og for samfundet.

4.2. I nordiske lovgivninger er derfor indført et behovskriterium. Efter den danske lovs § 5 kan værgemål iværksættes, "hvis der er behov for det". Kriteriet i den norske § 90 a for hjælpeværgemål er "ved behov" og ifølge den svenske regel i kap. 11, § 4, 1. pkt., om god man er det "om det behövs".

Retsstillingen er herefter, at der kun iværksættes værgemål, hvis der i de konkrete tilfælde er et aktuelt behov herfor. Som de lave aktuelle værgemålstal viser, må der i de fleste tilfælde være andre, som træffer beslutninger uden at have nogen formel status. I almindelighed er det sikkert nære familiemedlemmer, som myndigheder og institutioner har tillid til, der tager initiativer, herunder fordi der ikke er opstået juridiske problemer, som kræver en formel legitimation. Familien bistår med at administrere indeståender i pengeinstitutter og andre værdier, med at betale regninger og med kontakten med myndighederne. Hvis den pågældende har ophold på institution, vil personalet i en vis udstrækning træffe beslutninger om praktiske problemer. På denne måde tages der stilling til dagligdagens spørgsmål.

Denne hensigtsmæssige, men uformelle måde at behandle problemerne på kan give anledning til retssikkerhedsovervejelser. I nogle sager kan det være tvivlsomt, om nærståendes beslutninger bliver truffet ud fra, hvad der er bedst for den pågældende. Familiens retsstilling i forhold til offentlige myndigheder kan også være et problem. Uden en formel beskikkelse kan det på grund af tavshedspligtreglerne være vanskeligt at få informationer, f.eks. fra institutioner og læger, ligesom pårørende uden et papir ikke har partsstatus og -beføjelser under forhandlinger med myndighederne.⁴⁰

4.3. I de gengivne nordiske lovregler er der ingen nærmere afgrænsning eller beskrivelse af, hvornår der foreligger behov for værgemål. Derimod findes fortolkningsbidrag i forarbejderne.

4.3.1. Det var det danske udvalgs opfattelse, at hvis der er nær familie, særlig en ægtefælle, men også børn eller forældre, skal der i almindelighed være andre grunde end manglende evne til at varetage egne anliggender, før der skal udpeges en værge. Hvis der er tvivl, om familien handler under varetagelse af den pågældendes interesser, hvis der er uenighed blandt familiemedlemmer, eller hvis der er problemer i samarbejdet mellem dem og myndighederne, kan dette skabe behov for et værgemål. Er der ikke slægtninge eller ingen kontakt med familiemedlemmer, kan det også være nødvendigt at finde en anden til at varetage den gamle eller svages interesser. Ifølge den danske betænkning kan sådanne overvejelser føre til, at der udpeges værge i flere tilfælde end i dag.⁴¹

For så vidt angår økonomiske spørgsmål har det været den danske vurdering, at behov kun eksisterer, hvis den pågældende har en formue af en vis størrelse. Som en grov tommelfingerregel skal der ifølge betænkningen være bruttoaktiver på 50.000 – 75.000 kr, før der normalt er grundlag for et økonomisk værgemål med henblik på formueforvaltning.⁴² Folketingets Retsudvalg understregede, at der også ved mindre formuer kan iværksættes værgemål vedrørende økonomiske forhold. Som eksempler herpå nævnes bl.a. tilfælde, hvor formuens sammensætning skaber behov for værgemål, hvor der er gæld, eller hvor familiemedlemmer eller andre, som bistår den svage, ikke kan antages at disponere i det pågældendes interesser. Det var retsudvalgets opfattelse, at betænkningens tommelfingerregel ikke skal medføre for stor tilbageholdenhed med at iværksætte værgemål, heller ikke ved mindre formuer. Behovet kan også skyldes en stor indtægt, men det kan være, at

⁴⁰ Værgemålsbetænkningen s. 133–34.

⁴¹ Værgemålsbetænkningen s. 135–36.

⁴² Værgemålsbetænkningen s. 135–36.

problemerne der kan løses gennem andre regler, f.eks. om administrationen af offentlige pensioner.

Det danske udvalg tilkendegav, at man i nogen udstrækning ønskede den gældende praksis videreført, f.eks. at de psykisk udviklingshæmmede kun får en værge, hvis der er en aktuel anledning hertil. Udvalget var sig bevidst, at dette betød, at det blev overladt til familien og institutionspersonale uden kontrol fra det offentlige at bestyre formuer og indtægter af nogen størrelse. I en sammenfatning anførtes, at udvalget ikke i lovtæksten havde kunnet beskrive det nærmere, end at der skal være et behov. Det må overlades til praksis at udfylde kriteriet. Udvalget havde følt det som sin opgave at udforme smidige værgemålsordninger, der kan tilpasses fremtidens syn på samfundets svage.⁴³

4.3.2. I den norske rundskriv om lovændringerne i 1990 anføres, at det er vanskeligt at give detaljerede retningslinjer for, hvornår der er behov for hjælpeverge. Dog vil der forholdsvis hurtigt foreligge et behov, når det drejer sig om formuer af en vis størrelse, og beløb på 50.000–100.000 nævnes. Behov kan også foreligge, når klienten har stor gæld. Udover sådan økonomisk forvaltning kan behov for hjælpeverge bl.a. være aktuelt i forbindelse med spørgsmål om bopæl efter flytning fra institution, ved dispositioner over egen bolig, ved optræden i retssager og under skifte samt for at varetage vedkommendes interesser over for offentlige myndigheder, f.eks. ved klage.

4.3.3. Også i bemærkningerne til det finske lovforslag fra 1992 er anført, at i mange tilfælde kan nære pårørendes støtte hjælpe vedkommende, så det ikke bliver aktuelt at udpege en interessebevakere.

5. Det mindste middels princip

Endnu en tendens i nyere lovgivning betegnes i dansk ret som det mindste middels princip. Det kan også beskrives som individuelle, skræddersyede løsninger.

5.1. I den danske værgemålslov § 8, stk. 1, er foreskrevet, at værgemålsafgørelser ”skal afpasses efter den pågældendes behov og må ikke være mere omfattende end nødvendigt. Der kan ikke ske fratagelse af handleevne efter § 6, hvis den pågældendes interesser i tilstrækkeligt omfang kan tilgodeses ved et værgemål efter § 5”. I stk. 2 er det foreskrevet, at ”er tilstanden midlertidig, eller der af andre grunde særlig anledning hertil, kan værgemål

⁴³ Værgemålsbetænkningen s. 136–37 og 143.

tidsbegrænses". Baggrunden for § 8 er bl.a., at det i § 5, stk. 3, 1. pkt., bestemmes, at "værgemål kan begrænses til at angå økonomiske forhold, herunder bestemte aktiver eller anliggender". Derimod kan den retlige handling ikke begrænses til at angå bestemte aktiver eller anliggender, jf. § 6, stk. 1, 2. pkt.

5.2. På tilsvarende måde bestemmes i det finske lovforslag fra 1992 § 8, stk. 3, at "ett förordnande till intressebevakare kan begränsas till en viss rättshandling, ett vist ärende eller viss egendom". Ifølge § 13, stk. 1, er tidsbegrænsning mulig. I § 16, stk. 2, bestemmes, at "en persons handlingsbehörighet får inte begränsas om hans intressen i tillräcklig mån kan tryggas genom att en i 8 § avsedd intressebevakare förordnas till stöd för honom". På tilsvarende måde bestemmes i § 16, stk. 3, 1. pkt., at "begränsning av handlingsbehörigheten skall anpassas til den enskildes behov av skydd".

5.3. I den svenske lov kap. 11, § 7, stk. 2, anføres, at "förvaltaruppdraget skall anpassas til den enskildes behov i varje särskilt fall ock får begränsas till att avse viss egendom eller angelägenhet eller egendom överstigande ett visst värde". Det er forudsat at god mans forhold kan begrænses til at angå bestemt ejendom eller anliggende, selv om det ikke fremgår direkte af lovteksten.⁴⁴

6. Vedvarende fuldmagter

6.1. "Continuing powers of attorney" er et velkendt begreb, og der er lovgivet herom.⁴⁵ Det er fuldmagter, hvorefter den befuldmægtigede kan handle, også efter at fuldmagtsgiveren har mistet evnen til at handle fornuftmæssigt. Sådanne fuldmagter benyttes antagelig i et vist omfang, i hvert fald i Danmark, men området er ikke særligt beskrevet eller analyseret i nordisk ret. I mangel af specialregler må almindelige fuldmagtsregler gælde, i det omfang de er anvendelige, i Danmark særlig aftalelovens § 10, § 22 og § 24. Udstederen skal være habil på udstedelsestidspunktet, og der kan sættes grænser for fuldmægtigens beføjelser. Generalfuldmagter kan ikke gøres uigenkaldelige, og de undergives undertiden en vis indskrænkende fortolkning.⁴⁶

⁴⁴ Prop 1987/88:124 s. 164.

⁴⁵ Se den engelske "The Enduring Powers of Attorneys Act", 1985.

⁴⁶ Værgemålsbetænkningen s. 58–60 med henvisninger i note 24–30.

Brugen af fuldmagter blev strejft af det danske udvalg. Udstedelse af fuldmagter, evt. af generel karakter, kunne være et muligt alternativ til værgemål.⁴⁷ Med en fuldmagt tilkendegiver den gamle eller svage, hvorledes der skal forholdes, når vedkommende ikke selv kan varetage sine anliggender, og bestemmer navnlig, hvem der skal tage sig af opståede spørgsmål. Dermed bliver det også en person, som nyder fuldmagtgiverens tillid.⁴⁸

6.2. I de engelske og skotske rapporter fra 1995 er der udførlige overvejelser om videreførelse af ordningen med vedvarende fuldmagter. En sammenfatning af tankerne herfra vil være, at fuldmagten skal være skriftlig. En advokat eller en anden med særlige kvalifikationer skal efter en samtale med vedkommende bekræfte, at denne ved underskrivelsen forstod indholdet og virkningerne. Fuldmagten skal kunne udstrækkes til personlige forhold og helbreds spørgsmål. Dokumentet skal indføres i et register. Der skal være en mulighed for at begrænse, udvide og tilsidesætte fuldmagten. Endvidere skal der være adgang til at kræve regnskab fra fuldmægtigen, ligesom der skal kunne iværksættes andre kontrolforanstaltninger.

7. Personlige værgemål

7.1. Den danske værgemålslov og navnlig forarbejderne går langt ind på spørgsmålet om værgens rolle ved personlige spørgsmål. Der har tillige været en ganske omfattende offentlig debat, f.eks. om i hvilket omfang en værge skal samtykke ved anbringelse på plejehjem og ved lægebehandling, se om sidstnævnte spørgsmål nedenfor under pkt. 8. I værgemålslovens § 5, stk. 3, 2. pkt., bestemmes, at "værgemålet kan begrænses til at angå personlige spørgsmål, herunder bestemte personlige anliggender". Det er således ikke nødvendigt, som tilfældet er i dag, at foretage et formueretligt indgreb, og i tilslutning hertil bestemme, at foranstaltningen kan omfatte personlige spørgsmål.

Ved danske personlige værgemål overtager værgen den retlige kompetence til at drage omsorg for vedkommende. Der beskikkes en beslutningstager, som kan træffe bestemmelse om eller tilslutte sig bestemte vigtigere foranstaltninger af personlig karakter. Det centrale er, at værgen kan afgøre, hvad den pågældende skal beskæftige sig med og vedkommendes opholdssted, herunder om det skal være på plejehjem eller anden institu-

⁴⁷ Synspunktet har fået tilslutning i en nyere landsretsdom, Ugeskrift for Retsvæsen 1994.581 Ø.

⁴⁸ Værgemålsbetænkningen s. 126 og 136.

tion. Adgangen er dog ikke ubegrænset, idet værgeren f.eks. ikke kan beslutte tvangsindlæggelse på en psykiatrisk hospitalsafdeling. Uden for psykiatrilovens område er retsstillingen usikker, men det må antages, at en værge ikke kan gennemføre en anbringelse mod den pågældendes tilkendegivelse i ord eller handling herom, se nærmere om magtanvendelse nedenfor under pkt. 9.

Også for så vidt angår personlige spørgsmål har behovsanalysen været vanskelig. Ofte kan der ikke ventes en bedring i den pågældendes tilstand, og denne kan leve alene. En udpeget værge vil sjældent bo sammen med den svage. I mange tilfælde vil en værge udpeget blandt familiemedlemmer finde det naturligt at have daglig eller ugentlig kontakt, men måske er det kun muligt gennem telefonsamtaler. Andre værger vil være venner eller personer uden forudgående kontakt med den pågældende. En advokat, en revisor eller en socialmedarbejder vil ikke finde hyppig personlig kontakt naturlig. Samtidig må fordelene ved at have en værge med beføjelser i personlige anliggender ikke overvurderes. Det understreges, at værgens opgaver er juridiske. Måske er det ikke altid nødvendigt at udpege en værge til at træffe beslutning om institutionsanbringelse.⁴⁹

Det danske udvalg fandt anledning til som et sidste led i overvejelserne at fremhæve, at behovet for en personlig værge i vidt omfang styres af forhold, der ligger uden for værgemålsloven. Det beror i høj grad på f.eks. social- og sundhedslovgivningen i bred forstand, fagministeriernes syn herpå samt myndigheders og institutioners administration heraf, i hvilket omfang man vil formalisere beslutningerne og stille samtykkekrav, herunder af formel karakter.⁵⁰

7.2. I bemærkningerne til det finske lovforslag fra 1992 anføres, at personlige spørgsmål er "bristfälligt reglerad". Ifølge forslaget § 26, stk. 2, kan domstolen beslutte, at interessebevakeren har "rätt att företräda huvudmannen också i frågor som gäller huvudmannens person, om denne inte kan förstå innebörden av frågan. Intressebevakeren har dock inte rätt att med stöd av ett sådant förordnande företräda huvudmannen i ett ärende, varom annat stadgats eller som förutsätter sådan speciell sakkunskap som intressebevakeren saknar".

7.3. I den norske rundskriv er anført, at hjelpevergens primære funktion er at være økonomisk forvalter og retlig stedfortræder. En vis udbygning af hjelpevergeordningen kan ikke erstatte det almindelige sociale støtteappa-

⁴⁹ Værgemålsbetænkningen s. 137–43.

⁵⁰ Værgemålsbetænkningen s. 142–43.

rat. Det vil være familie, institutionspersonale og ansatte i sundheds- og socialektoren m.v., som primært må bistå med de mere daglige og enkle gøremål. For at varetage mere personlige behov og interesser kan det om nødvendigt overvejes at oprette en støttekontakt, evt. ved siden af en hjælpeverge.

7.4. Ifølge den svenske lov kap. 11, § 4 og § 7, kan förvaltaren og den gode man få til opgave at sørge for hovedmandens person. I bemærkningerne fremhæves, at i hvilket omfang en legal repræsentant skal beskæftige sig med personlige forhold, vil ud over hvervets omfang afhænge af de konkrete omstændigheder. Hvis hovedmanden har en ægtefælle eller andre pårørende, er det naturligt, at disse i første omgang tager vare på den pågældende. Det er således ikke meningen, at den gode man eller förvaltaren skal fratage de pårørende sådanne opgaver, som disse vil og hensigtsmæssigt kan tage sig af. På tilsvarende måde vil den gode mans eller förvaltarens opgaver være mindre omfattende i tilfælde, hvor hovedmanden er anbragt på en institution. Har hovedmanden en kontaktperson, udpeget efter socialtjenestelloven eller omsorgsloven, påhviler det i første række denne at varetage hovedmandens personlige interesser. Den gode man eller förvalteren bør i sådanne tilfælde med kontaktpersonen diskutere, hvilke foranstaltninger der skal foretages for hovedmandens regning.⁵¹

I en nyere svensk teoretisk fremstilling er anført, at det kan indgå i den gode man's og forvalteres opgaver at sørge for hovedmandens person, men at det hverken af lovtæksten eller forarbejderne klart fremgår, hvad dette indebærer. Beføjelserne vedrørende anliggender af rent personlig art anses ikke være lige så langtrækkende og klart fastlagte, som forældremyndighedens indehavers ret og pligt til at træffe bestemmelser om barnet.⁵²

8. Særligt om lægebehandling

8.1. Det danske udvalg rejste spørgsmålet, om det er hensigtsmæssigt, at værgesamtykke skal indhentes i alle situationer, hvor varigt inhabile underkastes lægebehandling. Sådant samtykke til lægelige indgreb eller medicinordning vil oftest være en illusion. Værgens rolle vil være at godkende og dermed legitimere en i forvejen truffet beslutning, taget af fagfolk, og en utilsigtet konsekvens kunne være, at det professionelle ansvar hos lægen

⁵¹ Prop 1987/88:124 s. 188.

⁵² Elisabeth Rynning: Samtykke till medicinsk vård och behandling, 1994, s 299 og 301.

ville forflygtiges, samt at ansvarforholdene i relation til f.eks. lægeloven blev udvasket. Videre anføres, at en voksen, der er permanent handicappet, måske skal kunne modtage medicinsk behandling uden formelt samtykke, hvis nærtstående og lægen er enige om, at behandling er nødvendig. For en værge kan det være næsten umuligt at afslå en behandling, som lægen, nære pårørende eller personer i daglig kontakt med den pågældende er enige om.⁵³

I lovforslaget tilsluttede Justitsministeriet sig disse synspunkter og tilkendegav, at spørgsmålet om hvorvidt der stilles krav om en værges medvirken til at træffe beslutning om behandling ved læger, tandlæger m.v. ikke kan afklares ved værgemålsloven. Såfremt der findes behov for en nærmere regulering, må det ske i sundhedslovgivningen.

I et forslag til lov om patientrettigheder, som det danske sundhedsministerium har sendt til høring i december 1995, og som ventes fremsat i Folketinget i foråret 1996, er der taget stilling til spørgsmålet. I udkastets afsnit om information § 5 bestemmes, at "for midlertidigt og varigt inhabile patienter udøver de nærmeste pårørende retten til at få information efter § 3. I de tilfælde, hvor den inhabile er under værgemål, der omfatter personlige forhold, herunder helbredsforhold, efter værgemålslovens § 5, udøver værgeren dog retten til at få information". I lovudkastets afsnit om selvbestemmelsesret § 11 med nr. 3 er bestemt, at "uden samtykke fra patienten kan en sundhedsperson indlede eller fortsætte en behandling, ... når en patient, der er varigt inhabil, ingen nærmeste pårørende eller værge har til at varetage selvbestemmelsesretten".

8.2. I en nyere svensk fremstilling anføres bl.a., at medicinske behandlinger er af en sådan art, at en selvstændig beslutningsadgang for förvalteren efter forfatterens mening ikke kan anses at foreligge i sådanne forhold, særligt på baggrund af RF:s krav om lovstøtte til indskrænkninger i beskyttelsen mod kropslige indgreb som fastlægges i RF 2:6.⁵⁴

9. Magtanvendelse

9.1. Som anført ovenfor under pkt. 7.1 må det antages, at en personlig umyndiggørelse efter de gældende danske regler ikke indebærer, at værgeren har hjemmel til at overvinde modstand med hensyn til personlige spørgs-

⁵³ Værgemålsbetænkningen s. 139.

⁵⁴ Elisabeth Rynning: Samtykke till medicinsk vård og behandling, 1992, s. 301.

mål, som de personer, der er i stand til på en eller anden måde at tilkendegive en holdning, giver udtryk for.

Spørgsmålet om retsstillingen, hvis den, der er under personligt værgemål, verbalt eller på anden måde tilkendegiver modstand over for en påtænkt ændring af forholdene, f.eks. mod at komme på plejehjem, gav anledning til særlige drøftelser i myndighedslovsudvalget. Et enkelt medlem fandt, at der burde indføres en regel i loven om rådighedsfratagelse vedrørende personlige forhold.⁵⁵ Flertallet fandt ikke, at en sådan regel burde gennemføres, hvilket fik tilslutning fra Justitsministeriet. Fratagelse af rådighed over personlige forhold adskiller på væsentlige punkter fra retlig handleevnefratagelse om økonomiske forhold, se herom ovenfor under pkt. 3. På det personlige område vil en fratagelse ikke have lovregulerede retsvirkninger i forhold til en medkontrahent. Fratagelsen vil give værgerne en fuldmagt til over for myndighederne at anmode om bistand til gennemtvungelse af beslutninger. En regel herom ville være i strid med regler på andre retsområder, hvor også inhabile tillægges selvbestemmelses- og rådighedsret, så langt deres evner rækker. Særlig vægt har det haft under overvejelserne, at værgens samtykke ikke er fundet tilstrækkelig til at legitimere tvangsindgreb i de tilfælde, hvor lovgivningsmagten i Danmark har taget stilling til problemet, nemlig vedrørende indlæggelse på psykiatrisk hospitalsafdeling. Yderligere taler en række retssikkerhedsmæssige overvejelser imod en adgang for værgerne til at træffe afgørelser, som den, der er under værgemål, modsætter sig. Således vil en værges beslutning om anvendelse af tvang eller andre fysiske foranstaltninger formentlig være omfattet af Den Europæiske Menneskerettighedskonventions art. 5, stk. 1, med litra e, hvorefter ingen må berøves friheden, undtagen bl.a. ved lovlig frihedsberøvelse af personer, der er sindssyge. Af art. 5, stk. 4, følger, at frihedsberøvelse skal kunne prøves af en uafhængig domstol efter den pågældendes anmodning. Derfor må det antages, at der ikke er mulighed for at gennemtvunge værgens beslutning over for den, der er under værgemål, uden at der gives denne adgang til domstolsprøvelse.⁵⁶

Justitsministeriet tilsluttede sig i lovforslaget, at de nævnte problemer må overvejes i forhold til den offentligretlige regulering på de områder inden for social- og sundhedslovgivningen, hvor der kan være behov for tvang, og hvor der i forvejen findes visse regler om tvang, herunder bl.a. om mangtanvendelse i forbindelse med ophold på sociale institutioner.

⁵⁵ Værgemålslovudkastets § 6 a, se Værgemålsbetænkningen s. 23 og 122.

⁵⁶ Værgemålsbetænkningen s. 119–21.

9.2. I det finske lovforslags bemærkninger anføres, at "interessebevakning" i spørgsmål, som angår nogens person, indebærer et stort indgreb i den pågældendes frihed. Retten til at repræsentere vedkommende kan kun gælde ved sådanne spørgsmål, hvis betydning denne ikke forstår. Interessebevakeren kan f.eks. ikke give samtykke til plejehjemsanbringelse. Hvis den pågældende modsætter sig et sådant skridt, har interessebevakerens mening ingen betydning, idet afgørelse må træffes med støtte i anden lovgivning.

9.3. I en nyere svensk fremstilling er anført, at nogen adgang til at foranstalte indsatser mod den enkeltes vilje ikke foreligger. Det er således fremhævet i omsorgslovens forarbejder, at förvalteren ikke har noget middel til at påtvinge myndlingen sin opfattelse vedrørende foranstaltninger efter loven.⁵⁷

9.4. Som slutbemærkningerne under pkt. 9.1. antyder, er det et vigtigt spørgsmål, om der er behov for en offentligretlig regulering på området. Dette kunne være emnet for en særskilt drøftelse og skal derfor ikke behandles her, også fordi en analyse og retssammenligning ville sprænge denne rapports rammer.

10. Diskussionsoplæg

Med de meget forskellige stadier, hvorpå lovrevisionerne i de nordiske lande befinder sig, er det svært at opstille teser og forslag til lovændringer. Navnlig for en dansk, der har medvirket ved den nyligt gennemførte, men endnu ikke ikrafttrådte værgemålslov, er det vanskeligt at foreslå andet og mere end det, udvalget nåede til, og Folketinget har vedtaget. I Sverige er det muligt, at der endnu ikke indhøstet tilstrækkelige erfaringer med reformen eller foretaget sådanne analyser, at der er basis for ændringsforslag. Dette betyder ikke, at en debat vil være uden værdi. Den vil være nyttig for de lande, der står midt i eller umiddelbart foran et arbejde med ny lovgivning på området. For andre vil det være udbytterigt at drøfte baggrunden for de nye ændringer og ikke mindst hvordan reglerne bliver eller kan tænkes anvendt i praksis.

På denne baggrund foreslås følgende spørgsmål inddraget i debatten:

10.1. Hvilke erfaringer er der med legale repræsentationsordninger uden fratagelse af den retlige handleevne? I hvilket omfang anvendes de? Er der

⁵⁷ Elisabeth Rynning: Samtykke till medicinsk vård och behandling, 1994, s. 301.

opstået problemer, f.eks. med kolliderende retshandler, fordi både personen under værgemål og værgeren har disponeret inden for samme område?

10.2. I hvilket omfang er det muligt at iværksætte individuelle, målrettede og dermed skræddersyede løsninger? Hvilke eksempler på typeordninger kendes der?

10.3. Hvordan anvendes det økonomiske behovskriterium i praksis? Hvilke forhold fører til, at væremål er nødvendige eller kan undværes? Hvor går grænserne, og hvad er alternativerne?

10.4. Bruges vedvarende fuldmagter som alternativ til værgemål? Bør der lovgives herom?

10.5. Hvorledes vurderes behovet for værgemål om personlige spørgsmål?

10.6. Hvor langt rækker den personlige værgeres beføjelser, herunder med henblik på institutionsanbringelse?

10.7. Skal der lovgives om lægebehandling af inhabile voksne og i givet fald hvorledes?

10.8. Hvad skal gælde om magtanvendelse over for senil demente og andre svage grupper?

Senildemente og andre lignende svage grupperes retsstilling

Sektionsmöte

Beretning: Advokat *Jeanette Melchior*, Danmark

Debatlederen, advokat *Niels Fisch-Thomsen*, Danmark, indledte mødet med at byde velkommen og præsentere referenten, landsdommer, dr. jur. *Svend Danielsen*, og professor *David Björgvinsson*, Island.

Referenten, landsdommer, dr. jur. *Svend Danielsen* konstaterede indledningsvis, at emnet for sektionens møde måske kunne indpasses under et enkelt ord: "handicapret" eller "ældreret", og at en sådan juridisk disciplin endnu ikke findes, men vil måske inden længe vinde indpas. Det er første gang, emnet drøftes på Nordisk Juristmøde, og det er et vigtigt område, som berører mange mennesker direkte og ikke mindst indirekte. Det er komplekst som mange andre person- og familieretlige emner og inddrager dele af andre juridiske fag. Det gælder formueretten med hensyn til inhabiles aftaler og generalfuldmagter samt retplejeregler i retssager om udpegning af en legal repræsentant. Hvis noget sådant besluttet administrativt, som det er tilfældet i Danmark og Norge, skal forvaltningsretlige grundsætninger inddrages. Det skal de også ved værgemålstilsyn og formueforvaltning i form af overformynderireglerne. Social- og sundhedsretten har stor betydning.

Referenten oplyste, at han ved dagens emne havde valgt at begrænse dette til den civilretlige beskyttelseslovgivning og reglerne om en legal beslutningstager, altså det der fra næste år kendes som den danske værgemålslov. Tilsvarende regler findes under den norske hjælpevergeordning, i de svenske regler om förvalterskap og god man samt i den foreslåede finske ordning om interessebevakere. De offentligretlige områder og ikke mindst de retsikkerhedsmæssige problemer omkring frihedsberøvelse af senildemente, fiksering og medicinering, som må ses i lyset af bl.a. den europæiske menneskerettighedskonvention.

Dagens emne beskrives bedst ved at se på målgrupperne for reglerne. Det primære kriterium er det juridiske, at vedkommende er "ude af stand til

at varetage sine anliggender". I lovreglerne er der en medicinsk opregning af, hvilke sygdomme eller tilstande, som skaber problemer. I det danske udvalg skønnede man, at op mod 10.000 ud af en befolkning på 1 mio. falder ind under beskrivelsen. Langt den største gruppe er de senildemente. Det antages, at ca. 10 % af alle over 75 år er demente i en sådan grad, at de ikke kan opretholde en selvstændig tilværelse. Inden for sindssygegruppen er det navnlig de skizofrene, der ikke har sådanne helbredelsesmuligheder, at de kan komme til at klare sig selv. En gruppe hjerneskadede som følge af ulykker eller sygdom falder ind under beskrivelsen. Det gør de svært psykisk udviklingshæmmede også.

Det har været interessant under en retssammenligning mellem de nordiske reformarbejder fra dette årti at konstatere stærke fællestræk. Det er nye grundprincipper, som genfindes i andre europæiske lande, som for nylig har overvejet reglerne.

Det første princip er, at det tilbud, som skal gives de handicappede og deres pårørende, skal være en "skræddersyet ordning". I Danmark er det blevet betegnet som "det mindste middels princip". Værgemål "skal afpasses efter den pågældendes behov og må ikke være mere omfattende end nødvendigt". Der kan "ikke ske fratagelse af handleevnen, hvis den pågældendes interesser i tilstrækkeligt omfang kan tilgodeses" gennem en værge. Det primære er, at der skal udpeges en beslutningstager, en legal repræsentant for den, der ikke selv kan varetage sine anliggender. Spørgsmålet, om vedkommende også skal fratages sin retlige handleevne til at indgå aftaler på egen hånd, bliver noget subsidiært eller sekundært. Dermed forsvinder den pakkeløsning, man kendte fra umyndiggørelsesinstituttet, idet der nu kræves noget særligt for at fratage nogen handleevnen/foranstalte "förvalterskap". Baggrunden er, at de omhandlede mennesker som regel er så passive, at der ikke er risiko for, at de indlader sig på risikable økonomiske dispositioner. Tallene fra de andre lande, der har haft ordningen nogle år, synes at vise, at man i langt de fleste tilfælde kan klare sig uden indgreb i den retlige rådighed. I det skræddersyede ligger også, at værgemålet ikke skal udstrækkes længere end nødvendigt. I den danske lov er der mulighed for at beslutte, at værger kun skal have beføjelser på det økonomiske område eller vedrørende personlige spørgsmål. Inden for disse områder kan værgemålet begrænses til visse anliggender, f.eks. administration af en fast ejendom eller formuen, og der er adgang til tidsbegrænsning.

Endnu et grundprincip er, at der kun skal udpeges en værge, hvis der er behov herfor. Statistikker i alle landene viser, at kun en del af dem, der opfylder betingelserne, i dag får en værge udpeget. I Danmark har det hidtil

drejet sig om ca. 10 %. I de andre lande er procenten højere. Gennemførelse af en ordning, hvorefter der skal udpeges en værge for alle, der opfylder kriterierne, vil således betyde en voldsom og bekostelig aktivitetsforøgelse. Noget sådant vil sikkert ikke altid være i de pårørendes interesse. Behovskriterierne er vanskelige at udforme, og der er ikke beskrivelser i nogen af lovgivningerne. I de danske forarbejder og i en norsk rundskriv er der gjort forsøg. F.eks. anføres, at der i almindelighed skal være tale om en formue på 50.000 - 100.000 kr., for at værgemål med henblik på formueadministration kommer på tale. Det er måske her, der er basis for den livligste diskussion. I hvert fald er der danske interessegrupper, som er kritiske over for udvalgets behovsvurdering. Specialregler f.eks. inden for social- og sundhedsområdet kan mindske behovet for værgemål, både formelt og reelt. Et lovforslag blev ikke fremsat, og høringssvarene har givet Sundhedsministeriet anledning til fornyede overvejelser.

Referenten gav videre udtryk for, at han som formand for det danske værgemålsudvalg, der afgav betænkning i 1993, med spænding afventer, hvordan den lov, som blev resultatet af udvalgets forslag, kommer til at virke, når den træder i kraft om nogle måneder. Beklageligvis fik udvalget ikke noget med om det område, der i engelsk ret kaldes "continuing powers of attorney" - altså vedvarende fuldmagter. Sådanne fuldmagter anvendes formentlig i et vist omfang i praksis i dag, men der er ingen viden herom. Endeligt opfordrede referenten deltagerne til at fremkomme med deres erfaringer og synspunkter, idet retstilstanden er forskellig i de nordiske lande, hvor Danmark og Sverige har gennemført reformer, hvor der i Finland foreligger et færdigt lovforslag, hvor der i Island er et reformarbejde i gang, mens man i Norge ønsker iværksættelse af mere dybtgående overvejelser. De nordiske lande er således på forskellige stader, og det skulle give grundlag for udveksling af erfaringer og synspunkter.

Herefter gav debatlederen ordet til korreferenten, professor *David Björgvinsson*. Korreferenten bemærkede indledningsvis, at den danske udvalgsbetænkning er et betydningsfuldt bidrag til diskussionen nordisk forstand og har været særdeles betydningsfuld for det islandske udvalg. På Island forberedes i øjeblikket et forslag, som indebærer revision af de ældre love på dette område. Justitsministeren har nedsat et udvalg med den opgave at foretage en sådan revision og modernisering af myndighedslovens regler om umyndiggørelse, beskikkelse af værger og værgens pligter. Der ses i høj grad på det, som de andre nordiske lande har gjort på dette område, men det tilpasses islandske forhold.

Korreferenten redegjorde for det islandske udvalgs arbejde og fremkom som diskussionsoplæg med to faktorer, som må antages at være af grundliggende betydning for juridisk behandling af problemerne. Den første er lovens ufuldkommenhed ved behandling og løsning af de problemer, der rejser sig i forbindelse med gamle mennesker, og det andet er det forhold, at alle løsninger må tage fuldt hensyn til respekten for menneskets selvbestemmelsesret i så høj en grad som muligt. Det islandske udvalgs hovedtanke har samme baggrund, som det var tilfældet for de øvrige landes udvalg, nemlig at medicinsk fremskridt og forbedret levevis har ført til befolkningens ændrede aldersfordeling, og at der derfor er flere og flere ældre, som er ude af stand til at varetage egne interesser fuldt ud. De ældre har også større formuer, end det var tilfældet tidligere. Islands nugældende lovgivning er fra 1984, men kernen i lovgivningen er fra 1949, og den er derfor meget ufuldkommen til at møde de mangfoldige problemer, der opstår som følge af de flere senildemente. Såfremt det er nødvendigt at fratage nogen den formueretlige og/eller personlige handleevne, er den eneste mulighed en personlig og/eller formueretlig umyndiggørelse. Der er ingen eksisterende mellemvej mellem fuldstændig umyndiggørelse og fuld myndighed. Under islandsk lov i dag er det ikke muligt med eller uden samtykke at beskikke eller udnævne en god mand, en hjælpeværge, en interessebevægter eller hvad man nu vil kalde det, således at den senildemente ikke mister sin handleevne. Der er mange årsager til, at man ikke er helt tilfredse med disse regler. Systemet er ufleksibelt, men det er dog muligt alene at fradømme en person den personlige myndighed eller den formueretlige. Det betyder ikke, at man egentlig kan tale om skræddersyede løsninger. For at kunne behandle den enkelte person på en passende og retfærdig måde, har man i det islandske udvalg planlagt at arbejde efter på den ene side den traditionelle umyndiggørelse, og på den anden side en beskikkelse af hvad man på dansk kalder for en rådsmand. Såfremt en senildement skal have indskrænket handleevnen mod sin vilje eller uden hans bevidsthed, må man bruge umyndiggørelse, men hvor det kan ske i samarbejde med den senildemente, kan man nøjes med en rådsmand. Flexibiliteten ligger i, at den dommer, som skal bedømme sagen om fratagelse af handleevne, kan nøjes med at fratage den senildemente den personlige handleevne eller blot den formueretlige handleevne. Dommeren kan også bestemme, at umyndiggørelsen skal være tidsbegrænset, og at den formueretlige umyndiggørelse skal være begrænset til at vedrøre en bestemt formue eller ejendom. Det grundliggende princip er, at en umyndiggørelse aldrig må gå længere, end det er nødvendigt på det tidspunkt, hvor umyndiggørelsen finder sted, idet hele situationen skal ta-

ges i betragtning. Dette skulle give den nødvendige fleksibilitet og gå i retning af skræddersyede løsninger uden at komplicere systemet. På Island er der i modsætning til, hvad der er tilfældet i de andre nordiske lande, ingen tabuer forbundet med ordet og begrebet umyndiggørelse. Selv om man er klar over den negative betydning begrebet har. For islændinge skyldes denne betydning, at umyndiggørelse er et middel, der næsten altid bruges mod nogens vilje og i ekstreme tilfælde mod vedkommendes viden og forståelse. Forslaget om fleksibilitet til at tilpasse umyndiggørelsen den konkrete sag vil tjene til at ændre denne negative holdning.

Motivet for arbejdet med den islandske lov er, at en person ikke skal umyndiggøres, hvis vedkommendes interesser hensigtsmæssigt kan varetages på en anden måde gennem mindre omfattende foranstaltninger. Her er særlig muligheden for at fratage nogen myndigheden alene i forbindelse med særskilte formål, som har betydning for gamle mennesker, f.eks. i tilfælde hvor der er fare for, at andre udnytter den ældres uforstand med henblik på at fremme egne interesser. Muligheden for at tidsbegrænse myndighedsfratagelsen bliver nok ikke af så stor praktisk betydning for gamle mennesker, men denne udvej vil være særlig aktuel over for yngre, som f.eks. skal overføres til institutioner med henblik på lægebehandling i forbindelse med misbrug af alkohol, narkotiske stoffer m.v. Vedkommende vil miste sin handleevne over de formuer eller rettigheder, som umyndiggørelsen omfatter, men vil bevare den fulde handleevne i forhold til den øvrige formue og/eller personlige forhold. Idéen er, at beskytte vedkommende mod sine egne handlinger og uheldige dispositioner. Det er på den anden side ikke meningen i stor grad at ændre de medicinske kriterier for umyndiggørelse, således som de findes i dag. Disse kriterier er i stor grad de samme, som er gældende i den danske lovgivning.

Når en person er frataget sin handleevne ved umyndiggørelse, udnævnes der selvfølgelig en værge, for det er og har altid været idéen bag umyndiggørelse at lade en anden person varetage den pågældendes interesser. Behovet ses ikke bare ud fra medicinske kriterier, men også fra de økonomiske faktorer. Som det fremgår af den danske betænkning om værgemål, anvendes umyndiggørelse på Island kun, hvor der forligger et akut behov for udnævnelse af en værge. Planen er, at de nye love i endnu højere grad end hidtil skal indeholde klare og detaljerede regler om værgens pligter og rettigheder. Som før vil det fortsat være domstolene, der behandler kravet om umyndiggørelse, men lovforslaget vil indeholde forslag til nye procesregler med den hensigt at bidrage til bedre sagsbehandling ikke mindst af hensyn til menneskeretsbeskyttelsen.

Udvalget har også diskuteret muligheden af andre værgeformer, som ikke falder inden for traditionel umyndiggørelse. Dette arbejde er ikke færdigt, men det er klart, at forslaget vil komme til at indeholde regler om "rådsmænd". Idéen bag dette er, at personer, der har problemer med at klare egne sager på grund af sygdom eller handicap, selv kan bede om udnævnelse af en rådsmand. Dette skal kunne ske i forbindelse med formueretlige anliggender og medføre, at den pågældende mister rådighed over de ejendomme og/eller den formue, som den udnævnte rådsmands bemyndigelse vedrører. På den måde bliver retshandler, som den pågældende indgår omkring de omfattede ejendomme/den omfattede formue uden rådsmændens samtykke, ugyldige.

Forskellen mellem umyndiggørelse og udnævnelse af rådsmand er for det første, at det altid er den syge selv, der skal anmode om udnævnelse af en rådsmand, mens umyndiggørelse generelt sker uden den pågældendes samtykke. Den pågældende kan altså når som helst tilbagekalde sin anmodning og genoptage sin råden over den eller de omhandlede ejendomme/formuer. For det andet kan udnævnelsen af en rådsmand ske administrativt, mens umyndiggørelse sker ved dom. For det tredje har vedkommende større medbestemmelsesret angående formuen, og for det fjerde er kriterierne for udnævnelse af en rådsmand lempeligere dvs. mindre strenge i sammenligning med kravene til umyndiggørelse. Man kan rejse spørgsmålet om der egentlig ikke er behov for regler, som åbner mulighed for udnævnelse af en rådsmand, som kun har den rolle at hjælpe den syge med vedkommendes formueretlige anliggender uden at handleevnen overføres til hjælperen. Dette er diskuteret i udvalget, men uden nogen klar konklusion. En sådan "hjælpeordning" forekommer mere som henhørende under det sociale system, og det er derfor problematisk at slå denne sammen med en ny lovgivning på værgeområdet. Derudover mangler nærmere oplysninger om størrelsen af de problemer, som en sådan ordning måtte kunne løse.

Udvalget har også diskuteret problemerne omkring de personlige aspekter, dvs. f.eks. overførsel af personer til medicinske institutioner uden personernes samtykke, og her er ikke blot tale om gamle mennesker, men også andre der af forskellig årsager ikke kan klare sig selv. Under de nuværende regler er det muligt for en læge at bestemme overføring af en person til medicinsk institution i to dage uden den pågældendes samtykke og uden administrativ vedtagelse eller dom. Såfremt lægen herefter finder det nødvendigt, er det muligt for ham eller andre, der er pårørende til den syge, at søge om imidlertid umyndiggørelse i 14 dage. Det er så justitsministeriet, som bestemmer, om en sådan midlertidig umyndiggørelse skal vedtages.

Dette sker administrativt. Hvis der er behov for længerevarig behandling på en medicinsk institution, er den eneste mulighed i dag at rejse en umyndiggørelsessag og kræve fratagelse af personlig/formueretlig handleevne. På dette område er der ikke specielle regler vedrørende gamle mennesker, så samme regler bruges, hvis der skal ske overførsel til plejehjem. Kun når en person er umyndiggjort, er det muligt at anbringe vedkommende varigt på et plejehjem uden vedkommendes samtykke. Reglerne angående problemer omkring indlæggelse på medicinsk institution, midlertidig umyndiggørelse og værgens beslutning om overførsel til plejehjem har hidtil været meget ufuldkomne, og der planlægges fremsat forslag om regler, som har til formål at sikre den syges rettigheder også menneskeretligt, således at vedkommende altid får ret til en domsstolsprøvelse af værgens beslutning om f.eks. flytning til plejehjem. En af de faktorer, som en dommer skal tage i betragtning, er, om der findes gode medicinske grunde for en overførsel og om en sådan synes at tjene vedkommendes interesser.

Det arbejde, der sker i udvalget på Island, ligner i høj grad det, der er sket i de øvrige nordiske lande. De regler, udvalget foreslår, er enklere og måske mere gammeldags, idet der holdes fast ved umyndiggørelse som den grundliggende udvej i de problematiske tilfælde, hvor samtykke ikke kan indhentes.

Der kan stilles spørgsmål over for de grundliggende principper, som en disciplin som "handicap ret" eller "ældre ret" skal bygge på. Det kommer af juraens grænser og respekt for mennesket. Det er meget begrænset, hvad juraen kan bidrage med af løsninger til de problemer, der følger af den ændrede aldersfordeling i samfundet. Problemerne er økonomiske, psykologiske, sociale og medicinske, og løsningen af disse problemer beror på andre faktorer end de, der er omfattet af den traditionelle juridiske træning. Disse løsninger omfatter udbygning af drift og plejehjem, social hjælp for gamle osv. For juristerne er den juridiske tankegang den mest fuldkomne og raffinerede tankegang, men man må indrømme, at den ikke giver generelle løsninger på så omfattende mangfoldige og voksende sociologiske problemer, som de der ligger bag udvalgsarbejdet. Det, man kan gøre, er at fastsætte en lovramme, som indeholder regler, der skal følges, når ingen anden udvej findes, nemlig de ekstreme tilfælde. Det er vigtigt at have klare og enkle regler, men det vil ikke være muligt at give så detaljerede regler, at de kan dække alle tilfælde og tilbyde løsning af alle situationer, og derudover er der nok heller ikke behov for så detaljerede regler. De fleste af de konkrete problemer løses uden reference til lovregler, for sådan har det altid været, og sådan vil det også blive i fremtiden. Der skal være fornuftige

gode løsninger i de enkelte tilfælde beroende på samarbejde med den senildemente og hans nærmeste slægtninge, læger, socialarbejdere og andre, der har daglig kontakt med det pågældende menneske. Den eneste vej frem er de skræddersyede løsninger, for de sikrer bedst vedkommendes interesser. En myndighedslov, hvor god den end måtte være, kan aldrig erstatte dette.

Det er respekten for mennesket, som man må tage i betragtning, når man planlægger at gennemføre disse regler. Et menneskes alder siger ikke altid meget om vedkommendes kompetence til at træffe beslutninger angående sit eget liv. Alligevel er der en tilbøjelighed til at sætte alle gamle individer i en gruppe og gøre dem til genstand for samme eller ligebehandling. Under islandsk lov gælder det f.eks., at alle offentligt ansatte skal ophøre med deres arbejde, når de er 70 år gamle. Her tager reglen blot hensyn til alder og intet andet og har ingen ting med vedkommendes faktiske habilitet eller egnethed til at fortsætte sit arbejde at gøre. Man skal bort fra en sådan tænkemåde og vurdere hvert enkelt tilfælde for sig. Selvom en ældre ud fra en streng medicinsk synsvinkel er senil, har vedkommende uden tvivl ret til som et voksent menneske at få respekteret sin situation og at blive taget alvorligt og vurderet ud fra sine egne forudsætninger og ikke ud fra yngre menneskers forudsætninger. Der er her et ønske om at respektere gamles ret til at have andre meninger end dem, yngre mennesker har, og ikke blot afvise disse meninger som senilitet og derefter tage de ældres anliggender i egne hænder. Der vil aldrig findes enkelte og varige løsninger på, hvordan gamle mennesker skal leve deres liv, og i samfundet ændres stadig idéer, beslutninger og planer om, hvordan man skal leve. Det kaldes udvikling eller modenhed, og hvorfor skulle man ikke have ret til at ændre idéer og planer, når man bliver gammel.

I relation til de omdelte eksempler bemærkede korreferenten følgende:

ad 1. Det islandske udvalg søger at opnå regler, som på en klar og enkel måde fastlægger den formelle kompetence, hvorved problemer vedrørende kolliderende retshandler undgås. For så vidt eksemplet henviser til hjælpevæргеordningen, må spørgsmålet om erfaringer rettes til Finland, Sverige og Norge, idet islandsk lovgivning ikke indeholder en sådan institution.

ad 2. Man må forsøge at imødekomme kravet om skræddersyede løsninger modificeret af det traditionelle umyndiggørelsesinstitution med beskikkelse eller udnævnelse af en rådsmand. Det er begrænset, hvad myndighedsloven kan bidrage med her, og en fornuftig og god løsning kommer til at bero på samarbejdet mellem vedkommende og hendes nærmeste slægtninge, læger, de sociale myndigheder o.s.v.

ad 3. Selvom der nok fremover i højere grad end hidtil vil blive inddraget økonomiske faktorer, har man ikke i det islandske udvalg ønsket at lægge sig fast på et bestemt beløb, men ønsket at der må blive taget udgangspunkt i den enkelte, konkrete sag. Det er imidlertid klart, at behovet beror ikke blot på den medicinske vurdering, men også på vedkommendes formuesituation.

ad 4-7. Spørgsmålene vedrører de personlige aspekter og er derfor de mest komplicerede og sensitive. De bringer spørgsmålet om etiske og filosofiske skøn, som juridiken i meget begrænset grad tilbyder svar på, ind i billedet. Professor Olof Ruin var i sit indledende foredrag til juristmødet inde på, at velfærdsstatens udvikling indebærer en udvidelse af staternes ansvarsområde. Staterne tager i stigende grad ansvar for individets velfærd. Det er spørgsmålet, om staten kan gå så langt som til at overtage individets handleevne under påskud af at skulle varetage individets interesser. I princippet svarer det til, at man har regler, som gør det muligt i situationer som de omhandlede at fratage en person sin handleevne med henblik på at overføre ham til en medicinsk institution uden hans vilje og/eller bevidsthed.

Korreferenten fastslog afslutningsvis, at han selvfølgelig håber at blive gammel, og at han må blive en livsglad, venlig, harmløs og godmodig gamling. Dog forbeholder han sig retten til at råde i sine egne anliggender og selv bestemme over sit eget liv, når hans respekt som menneske står på spil. På den baggrund forbeholder han sig også retten til i sin alderdom at blive sær, vanskelig, genstridig og lunefuld, uden at det dermed giver andre retten til at bestemme over hans anliggender under påskud af, at det tjener hans interesser bedre. Der er tale om en balance, der bliver svær at finde.

Per Westman, lektor i civilret ved Uppsala Universitet, Sverige, indledte diskussionen med at bemærke, at han fandt emnet meget velvalgt i forhold til Nordisk Juristmøde, og han takkede både referent og korreferent for meget givende indlæg. Emnet omkring senildemente og tilsvarende gruppers retsstilling viser netop grænserne for, hvad juraen egentlig kan gøre for de svages stilling i samfundet. I svensk ret tilgodeses denne gruppe borgeres behov ganske godt, når det gælder forvaltning af ejendom og formue. Der er regler om "godmandsskab" og regler om forvalterskab, som minder om, hvad der findes i Danmark og også i de andre nordiske lande. Forvalterskabet medfører, at den pågældende mister sin evne til retshandler, men ellers ligner det samme slags regler. Der er også en lov fra 1924, som modsvare, hvad der findes i de andre nordiske lande, og efter hvilken man ikke er bundet af visse retshandler, som måtte være indgået, mens man har været

psykisk forstyrret. Men når man kommer til de mere personlige anliggender som f.eks. medicinsk behandling, er svensk ret, og det gælder nok også retstilstanden i de andre nordiske lande, mindre velrustet. Frem for alt er der en bristende kobling mellem de ganske klare regler, der findes på formueområdet, og så muligheden for i øvrigt at hjælpe ældre og lignende grupper i andre sammenhænge.

Per Westman efterlyste en øget debat på området og en bedre kobling mellem regelsystemerne i praksis og anførte videre, at det ikke mindst handler om et integritetsspørgsmål, hvilket i særdeleshed også blev berørt af korreferenten. Det handler om respekten for mennesket, men man må gøre sig klart, at der er situationer, hvor de pågældende ikke kan klare sig, og hvor samfundet må træde til. Det er i sidste ende et ressourcespørgsmål for samfundet. Det bliver et spørgsmål også for domstolene, om hvilke ressourcer staten har at kunne stille op med over for denne gruppe mennesker.

Debatlederen efterlyste herefter oplysninger fra de tilstedeværende om retsstillingen i de øvrige nordiske lande.

Tor Sverne, forhenværende justitsråd, Sverige, oplyste, at han har arbejdet i en arbejdsgruppe om et EU-projekt om senildemente og andre tilsvarende gruppers retsstilling netop på området bestemmelsesret vedrørende medicinsk behandling. Det er et stort problem i dag; ikke bare i de nordiske lande, men det er noget, der diskuteres mere og mere også i andre lande rundt om i Europa. Alle i arbejdsgruppen havde udgangspunkt i respekten for individet, det at man ikke måtte frarøve nogen friheden, eller lave kropslige indgreb, og hvis der ikke var særligt lovgrundlag, var det altid den europæiske menneskerettighedskonvention, der var grundlaget. Men i praksis løste de enkelte lande disse problemer på en noget diffus måde. En måde var, at lægen besluttede, hvilken behandling, han synes, var den rigtige, og derefter forudsatte, at han havde patientens samtykke, idet patienten, hvis denne havde forstået, hvad der foregik, samtidigt måtte antages at have samtykket. Dette kan for jurister forekomme lidt risikabelt. I en del lande gik man også meget tæt på de nærtstående for at få dem til at give samtykke, hvorefter man gennemførte behandlingen. Nogle steder, ikke mindst i Holland, brugte man en "guardian", altså en slags forvalter, der kunne give samtykke til f.eks. lægebehandling. Der var også lande med et juridisk system for disse tilfælde, idet man f.eks. i England i de mere alvorlige tilfælde går til domstolene, som så hører den pågældendes og lægernes udsagn og derefter træffer beslutningen. Der var bl.a. et eksempel, hvor en psykisk

syg mand skulle have amputeret benet, fordi han i følge lægerne ellers ville dø. Da han nægtede at få amputeret benet, gik lægerne til domstolen, som hørte begge parter og derefter besluttede, at den pågældende havde ret til at bestemme selv, idet domstolen skønnede, at han ikke var i en sådan tilstand, at han ikke selv kunne beslutte det. I øvrigt lever manden stadig. Den engelske lovkommission er jo også kommet med forslag til, hvordan man skal løse dette problem, idet der bl.a. er forslag om et slags lokal patientombud, bestående af læger og jurister, som så skulle tage stilling i sådanne spørgsmål. I Sverige findes der på dette område kun loven om psykiatrisk tvangsværge, men der arbejdes faktisk nu på at få lavet en undersøgelse af, hvordan problemerne kan løses. Det handler om den personlige frie vilje, og det er altså ikke kun et nordisk spørgsmål.

Mikael Aspelin, advokat, Finland, forklarede, at han som advokat har fungeret som ordførende for et formyndernævn i en mindre finsk kommune gennem to år, og at han derfor i praksis har fået spørgsmål, som gælder senildemente og i det hele taget personer med nedsat retshandlingsformåen. Erfaringsmæssigt klarer de senildemente sig på det formueretslige område ret langt, indtil de kommer i en fase, hvor de absolut ikke selv eller ved brug af en slægtning, de sociale myndigheder eller andre kan udføre retshandlinger. Formyndermyndigheden klarer normalt den slags situationer ved hjælp af udnævnelse af en "god mand" eller tager sig på anden måde af den senildemente. I Finland er der et system, der minder om det svenske med formyndernævn og formynderdomstol, som holder øje med, at der indgives regnskab hvert år. Når det gælder værgemål for en senildement, er det sværere at kortlægge, hvordan disse spørgsmål egentlig afgøres. Processen opleves i denne forbindelse som ganske langsom, den senildemente bliver ofte dårligere og er ofte, når det bliver aktuelt at få udnævnt en værge, allerede på sygehuset eller på et alderdomshjem. I de tilfælde, hvor den senildemente har behov for medicinsk behandling, vil lægen ofte mene, at han har en slags stillingsfuldmagt i forhold til den demente, og det bliver så et spørgsmål om, hvor senil vedkommende er. Situationen kan løses på to forskellige måder. Hvor der er tale om, at den senildemente overhovedet ikke forstår noget, kan man udnævne en "god mand", som så kan beslutte på dennes vegne. Såfremt der er tale om en direkte konfliktsituation, hvor lægen og de sociale myndigheder anser indgreb for nødvendigt, må man gennemføre umyndiggørelse ved domstolene, og dertil kræves ganske omfattende undersøgelser og meget entydige lægeudtalelser. Det skal også godtgøres, at man ikke kan klare situationen blot ved udnævnelse af en "god mand". Der

er jo også tale om et socialt problem, og som jurist kan man ikke blot se på lovregler og paragraffer, men må tage mod hjælp fra medicinsk kyndige, psykologer og socialarbejdere, som forhåbentlig på et eller andet niveau kan kommunikere med den pågældende person og måske finde frem til vedkommendes egen vilje.

Mikael Aspelin endte med at bemærke, at han fandt "continuing powers of attorney" passende dårligt ind i de nordiske retssystemer.

Lars Borge-Andersen, Byfogd i Oslo, Norge, oplyste, at han har været soren-skriver i et mindre distrikt oppe i Nordnorge på det tidspunkt, da ændringen fra 1990 om hjælpeværgeordningen trådte i kraft, hvorved han fik en del erfaring på dette område. Omtrent samtidig, som den lovændring kom, fik Norge også en reform i helseværnet vedrørende psykisk udviklingshæmmede. Disse skulle nu i videst muligt omfang ud fra institutionerne og bo i individuelle boliger, som også i videst mulig udstrækning skulle ejes af de psykisk udviklingshæmmede selv. Dette førte til et behov for at kunne indgå retshandler, hvilket de ikke tidligere havde haft brug for. Så længe man holder sig til det økonomiske, er der to aspekter, nemlig 1) at kunne hindre dispositioner, og 2) at muliggøre dispositioner. Den traditionelle umyndiggørelse varetager begge dele ved, at man afgiver dispositionsadgangen og så får udnævnt en værge, som sørger for, at tingene bliver foretaget. Den traditionelle norske hjælpeværgeordning klarede det andet aspekt. I hvert fald i begyndelsen tog den sigte på en forbigående situation, hvor man havde et enkeltstående behov for at disponere. F.eks. hvis der var en ejendom, som skulle sælges. Det er altså den ordening, man har udbygget i Norge, så den fungerer ved en varig tilstand, men man har ikke udbygget den med en fratagelse af egendispositionsadgangen. Den eneste begrundelse, man gav for dette, var at undgå de stigmatiserende præg, som en umyndiggørelse har.

Lars Borge-Andersen gav udtryk for, at han er noget skeptisk overfor denne reform, for når et begreb har en stigmatiserende klang, går der typisk ikke mere end nogle få år, før et nyt begreb får den samme klang. Formentlig har man ikke vundet så meget ved det, men måske nærmere tabt en del. Blandt plejepersonalet er det en udbredt opfattelse, at ved at få udnævnt en hjælpeværge fratager man vedkommende dispositionsretten, hvilket altså ikke er tilfældet. Formentlig undlader man i dag umyndiggørelse i en del tilfælde, hvor det antagelig ville have været det rigtige. Det var også tidligere ganske krævende at få gennemført en umyndiggørelse, og man skulle tro, at betingelserne fortsat ville være til stede i et tilsvarende antal tilfælde som tidligere, men nu sker der tilsyneladende ingen umyndiggørelser.

Lars Borge-Andersen forklarede videre, at han havde været bekymret for, at der ville komme kolliderende retshandler, men at han foreløbig ikke havde kendskab til konkrete tilfælde. Det, man først og fremmest trænger til i Norge, er en udbygning af adgangen til at fratage dispositionsretten og samtidig sikre, at de, der kommer med forslag om umyndiggørelse, er klar over, at der er alternative muligheder. Der er blandt de sidstnævnte typisk tale om det medicinske personale ved institutioner. Domstolspersonale har derimod ikke anledning til andet end at sige ja eller nej, og netop på dette retsområde er de processuelle regler noget pudsige, idet sagerne behandles skriftligt.

Brita Mellin-Olsen, bureauchef i Justitsdepartementet i Norge, supplerede begrundelsen for valget mellem umyndiggørelse og hjælpeværge med at oplyse, at reglerne om hjælpeværge er enklere, og at medbestemmelse for klienten har stor værdi. Ved legale repræsentationer, hvor der ikke er sket fratagelse af den retslige handleevne, er det for de senildemente ikke noget problem, for selv om de demente retsligt har handleevne, så har de den ikke i praksis. For de udviklingshæmmede derimod er det et stort problem. Mange af dem har i stor grad handleevne til f.eks. at gå ud og købe en bil imod hjælpeværgens råd, og det betyder, at de, der er mest funktionsfriske, er dem, der blive frataget handleevnen. I følge de norske bestemmelser skal der laves individuelle og skræddersyede løsninger i hvert enkelt tilfælde. Men i praksis er det meget vanskeligt at gennemføre det. Så ofte får hjælpeværgeren fuldmagt i almindelighed. Der er eksempler på, at umyndiggørelse er begrænset til økonomiske forhold som specielle handlinger, der trænges hjælp til, og at der bare udnævnes hjælpeværge til det. Omkring de vedvarende fuldmagter kan man sige, at der allerede er lidt lovgivning i form af aftaleretten, men det ville være en fordel, hvis det kommer ind under værgemålsloven, så man havde kontrol med, hvordan fuldmagterne blev brugt. Når en hjælpeværge i Norge har fuldmagt, er det overformynderiet, som kontrollerer, hvad det er hjælpeværgeren gør, og det er en retssikkerhedsgaranti for klienten. I Norge er der i øjeblikket en udredning om retssikkerhed for psykisk udviklingshæmmede, som går meget ind på, hvordan man skal tvangsbehandle, og hvilke rettigheder der gælder. Det er imidlertid meget vanskeligt at kombinere med menneskerettighedskonventionen.

Per Westman bemærkede, at den udnævnte "gode mand" i svensk ret ikke kan udøve retshandler uden accept fra hovedmanden. Dette betyder, at hovedmanden bevarer sin retshandelsformåen. Hvor der er tale om forvaltere, kan disse træde ind, og hovedmandens forvaltningsformåen forsvinder. Der findes nok i et vist omfang problemer med kolliderende retshandler i det

praktiske retsliv, og der findes formentlig nogle afgørelser fra slutningen af 70'erne og begyndelsen af 80'erne, hvor netop dette spørgsmål var meget oppe. Det er som i Norge, at de, der ikke er så syge, er dem, der handler. Reglerne om en "god mand" og "godmandsskab" er konstrueret på samtykke, og derfor er det nok svært helt at komme væk fra kolliderende retshandler. For så vidt angår forlængede fuldmagter kendes disse ikke i Sverige, og de vil formentlig som i Finland gå imod retstraditionen. I øvrigt fungerer princippet med de skræddersyede løsninger, der er blevet et modeord, som har slået igennem, tilsyneladende udmærket med forvalterskab og "godmandsskab".

Debatlederen kommenterede de forløbige indlæg omkring forlængede fuldmagter med en bemærkning om, at hans erfaring som dansk advokat er, at disse faktisk benyttes. Det sker på den måde, at fuldmagten er udstedt på et tidspunkt, hvor der ikke er senildemens, til en advokat eller f.eks. et familiemedlem evt. som generalfuldmagt, og den benyttes så henover en periode, hvor hovedmandens forståelse langsomt bliver mindre. Problemet hos fuldmægtigen er, hvor længe vedkommende kan blive ved med at bruge en sådan fuldmagt.

Debatlederen udtrykte sympati for tanken om en lovgivning, hvorefter sådanne fuldmagter kan fratages, men også en lovgivning der ville give mulighed for at respektere en sådan fuldmagt, så længe den ikke er frataget. Det må være mindre stigmatiserende, hvis en person, der nærmer sig sin livsalder, ikke blot ved testamente kan bestemme, hvordan der skal forholdes efter hans død, men måske også kan bestemme, hvem han gerne vil have til at træffe beslutninger for sig i en situation, hvor han ikke længere kan klare at bestyre sine egne ting. Det må være mindre stigmatiserende, end hvis myndighederne tvangsfratager en person handleevnen.

Debatlederen opfordrede deltagerne til at fremkomme med oplysninger om et eventuelt eksisterende økonomisk behovskriterium i de øvrige nordiske lande.

Brita Mellin-Olsen oplyste, at der er forskellig praksis i Norge, idet det i de store byer er sværere at få udnævnt hjælpeværge, hvorfor man også er strengere i forhold til det økonomiske kriterium. Nogle steder siger man, at der altid er behov for hjælpeværge, fordi alle kan komme i en situation, hvor der f.eks. er behov for at klage over noget eller brug for retshjælp.

Referenten oplyste, at der i en norsk rundskriv fra 1990 står, at der forholdsvis hurtigt skal gives en hjælpeværge, når det drejer sig om formuer af en vis størrelse. I en parentes herefter står anført 50 - 100.000 kr.

Per Westman bemærkede, at der ikke i Sverige er noget fast beløb eller står noget nævnt i forarbejderne herom, men at behovskriteriet naturligvis relateres også til den økonomiske situation. Man ser altså på, om den enkelte har et behov ud fra sin økonomiske og medicinske situation.

Lars Borge-Andersen bemærkede, at der er problemer med at få udnævnt hjælpeværger, men at man ude på landet ofte bruger slægtninge som hjælpere. Ikke så sjældent bliver der udnævnt en person, som har arveret efter vedkommende, og for så vidt har en personlig interesse i at sørge for, at der ikke disponeres over midlerne på en måde, som betager arvingen arven. En anden side af sagen er, at i mange tilfælde, hvor vedkommende har en formue af en vis betydning, står formuen relativt nytteløst placeret, f.eks. på en almindelig bankbog, og i sådanne tilfælde kunne det måske være en ide at få gennemført en ordning, som muliggør et arveopgør, mens arvelader endnu lever. Det ville nok opleves som temmelig indgribende, men i et tilfælde, hvor vedkommende allerede er helt hinsides, burde det vel ikke byde på den helt store modstand. Dette kan under alle omstændigheder blive et spørgsmål af større og større aktualitet, efterhånden som lægevidenskaben gør fremskridt.

Debatlederen bemærkede, at man under forberedelse af seminaret havde drøftet denne problemstilling i tilknytning til det problem, at nogle ældre mennesker af frygt for bankkrak ligger inde med pengene hjemme hos sig selv. Det er farligt på grund af kriminalitet, for det bliver jo kendt, når nogen ligger inde med mange penge, og der har været adskillige kedelige eksempler på konsekvenserne af dette.

Korreferenten fik herefter lejlighed til at fremkomme med nogle afsluttende bemærkninger, og anførte blandt andet, at han særligt lægger vægt på, at det må være klart, at den juridiske tankegang ikke kan løse alle de problemer, der har været drøftet på seminaret.

Referenten afsluttede med at bemærke, at juraens grænser står over for de sociale, menneskelige og etiske problemer, og det er et spørgsmål, hvor juraen skal gribe ind, og hvor kan man lade moral, etik og sociale relationer klare problemerne. Det ligger i respekten for det personlige, at man ikke skal gribe mere ind over for dem, der er på vej ud i en handicap-situation eller stadig er i en handicapsituation, men forstår, hvad der sker, end nødvendigt. Der må også være en respekt over for slægten og familien, forudsat at der er enighed mellem disse. Kan man ikke i et vist omfang overlade til de nærmeste, som føler et ansvar over for de gamle, også at træffe beslut-

ninger? Heroverfor står en modstående tendens, en tendens til at kræve formalisering, en tendens til at trække retssikkerhedssynspunkter op i forgrunden, hvilket blev illustreret i det norske indlæg omkring hensynet til den europæiske menneskerettighedskonvention i alle dens ydre grænser, så kan det blive meget svært. Derudover er der et hensyn til de personer, der tager sig af de gamle og de handicappede, for de føler et behov for at komme ud af ansvarsusikkerheden. Ofte føler de, at de handler i det, man kalder gråzoneområdet, hvor de er ladt noget i stikken på grund af manglende lovregulering. Det er en meget svær balancegang, når man skal vurdere disse regler, og det er en grund til, at debatten er så værdifuld.

Debatlederen afsluttede mødet med at takke referenten, korreferenten og deltagerne herunder især dem, der tog ordet og berigede resten af de tilstedeværende med deres erfaringer. Debatlederen takkede særligt referenten og korreferenten, fordi de havde taget et emne, som omhandler beskyttelse af de svage grupper, op til debat.

BILAG A

Emnet kan belyse gennem følgende

Eksempler

- Eks. 1:** 46-årig manio-depressiv, velhavende, fraskilt mand med en voksen datter har købt en dyr bil, selv om han har en i forvejen. Lægerens diagnose er, at han er i en manisk fase, og at der er stor risiko for at han vil fortsætte sin adfærd, inden en behandling kan virke. Skal myndighederne gribe ind og i givet fald hvordan?
- Eks. 2:** Enlig 82-årig kvinde er på plejehjem. Hendes nærmeste slægtninge er tre nevøer, som besøger hende af og til. Hun er så senil, at hun kun kan forlade institutionen under ledsagelse. Hun ejer 400.000 kr. i værdipapirer. Skal myndighederne gribe ind og i givet fald hvordan?
- Eks. 3:** 76-årig enke, der er på plejehjem som svært dement, ejer 60.000 kr. på en bankkonto. I øvrigt har hun kun sin folkepension. Hun har et godt forhold til sine to døtre. Skal myndighederne gribe ind og i givet fald hvordan?
- Eks. 4:** 85-årig mand, som lider af Alzheimers sygdom, ligger på hospital. Hospitalsmyndighederne har ikke kendskab til pårørende. Han har nu fået en plejehjemsplads, men forstår ikke betydningen heraf. Skal der beskikkes en værge til at samtykke i flytningen?
- Eks. 5:** 79-årig senil kvinde lider af brystkræft, og lægerne anbefaler operation. Skal der beskikkes en værge til at samtykke heri?
- Eks. 6:** 80-årig mand er blevet for senil til at blive boende i eget hjem. Børnene har skaffet en plejehjemsplads, hvilket han er meget imod. Da de forsøger at få ham ind i en taxa med henblik på flytningen, gør han kraftig modstand. Hvad kan der gøres?
- Eks. 6:** 35-årig mentalt handicappet, men ikke sindssyg, mand vil blive blind, medmindre han underkastes en øjenoperation. Han har mistillid til læger og protesterer mod behandlingen. Det må forudses, at han vil gøre modstand mod en hospitalsindlæggelse. Kan en værge samtykke i operationen og er det tilstrækkeligt?

Sektionsmöte

**Arbetsrättsliga problem
kring tillfälliga arbetsavtal**

Referent: Byrettsjustitiarius dr. juris *Arne Fanebust*, Norge

Korreferent: Justitierådet *Riitta Suhonen*, Finland

Debattledare: Departementsrådet *Rakel Surlien*, Norge

Referatskrivare: T.f. assessor *Charlotte Abrahamsson*, Sverige

ARBEIDSRETTSLIGE PROBLEMER I FORBINDELSE MED MIDLERTIDIGE ARBEIDSAVTALER

ved byrettsjustitiarius dr. juris *Arne Fanebust*, Norge

1. Innledning

I norsk rett har man siden 1936 hatt lovregler som fastsetter at en arbeidstaker ikke skal kunne sies opp uten at oppsigelsen har saklig grunn. Tilsvarende regler har man han også i andre land, i noen tilfeller fastsatt ved lov og i andre tilfeller ved tariffavtale. For enkelte arbeidstakergrupper, f.eks for offentlige tjenestemenn, har det gjerne vært fastsatt bestemmelser med strengere vilkår for oppsigelse enn det som følger av det lov- eller tariffestede krav om «saklig grunn».

Regler som gir en arbeidstaker vern mot oppsigelse har liten mening hvis de kan omgås, ved at partene avtaler at reglene ikke skal gjelde eller ved at arbeidsgiver ensidig tar forbehold om dette. En forutsetning for at reglene skal virke etter formålet, er derfor at i alle fall de grunnleggende bestemmelser blir gjort preseptoriske (ufravikelige). Dersom vernereglene skal virke effektivt, er det også nødvendig at de ikke kan settes ut av kraft ved ensidige forbehold som nevnt.

Hvis arbeidstaker tilsettes midlertidig, innebærer dette fra arbeidsgivers side et forbehold om at de vanlige regler om stillingsvern ikke skal gjelde. Om det skal være adgang til å ta slike forbehold, og hvilke rettsvirkninger de eventuelt skal ha, er imidlertid opp til lovgiver å bestemme. Hvis lovgiver ønsker å bedre rettsstillingen for arbeidstakere i midlertidige arbeidsforhold, kan dette derfor gjøres enten ved å sette grenser for adgangen til midlertidig tilsetning eller ved at rettsvernet for midlertidig tilsatte legges tettest mulig opp til det som ellers gjelder.

At en arbeidstaker tilsettes midlertidig, kan ha betydning også i andre sammenhenger. F.eks. kan midlertidig tilsatte ha mindre omfattende rettigheter når det gjelder pensjon, og rettighetene i forbindelse med sykdom eller arbeidsløshet kan også være svakere for slike arbeidstakere enn for arbeidstakere som er tilsatt fast.

Jeg kommer i det følgende til å konsentrere meg om *adgangen* til å tilsette midlertidig, og jeg kommer i hovedsak til å konsentrere behandlingen

om *norsk* rett. I den grad det er ønskelig å se de regler som behandles i sammenheng med reglene i Norden ellers, bør dette kunne ivaretas ved de øvrige innlegg i debatten.

2. Litt om rettsutviklingen

Da lovgiver grep inn for å regulere spørsmål rundt de midlertidige arbeidsforhold – i Norge i forbindelse med arbeidsmiljøloven (aml) i 1977 – valgte man både å regulere adgangen til midlertidig tilsetning og rettsstillingen for midlertidig tilsatt personale. Den grunnleggende bestemmelse var aml § 58 nr. 7 annet ledd, som i utgangspunktet satte forbud mot midlertidig tilsetning. I tillegg ble det gitt regler i § 67, som i noen grad prøvde å ivareta midlertidig tilsattes rettsstilling.

Etter aml § 58 nr. 7 annet ledd kunne vilkår om at tilsetning bare skulle gjelde for et bestemt tidsrom eller for et bestemt arbeid av forbigående art rettsgyldig avtales bare «når arbeidets karakter tilsier det». I tillegg kunne midlertidig tilsetning avtales for praksisarbeid og vikariater, samt – etter senere lovendring – når deltaker i arbeidsmarkedstiltak i regi av eller i samarbeid med arbeidsmarkedsetaten «tilsettes ekstraordinært». Hovedbestemmelsen om «arbeidets karakter» har sin parallell i den svenske Lag om anställningsskydd (LAS) 5 §, der kriteriet riktignok er noe annerledes formulert: Avgjørende etter denne bestemmelsen er om tidsbegrenset tilsetning «föranleds av arbetets särskilda beskaffenhet». Også den svenske bestemmelse gir adgang til midlertidig tilsetning ved praksisarbeid og vikariat. Den har dessuten – i motsetning til den norske bestemmelse – unntak også for «feriearbeite». Midlertidig tilsetning i ferievikariater godtas imidlertid også etter norsk rett; se nedenfor under 5.

De regler som ble innført, hadde klare svakheter: De var skjønnsmessige, og reiste betydelige tolkingsproblemer. Det var f.eks. uklart hva som kunne aksepteres som «vikariater», og det var også uklart når «arbeidets karakter» kunne gi rom for midlertidig tilsetning. At det kan oppstå tolkingsproblemer i forhold til nye lovregler, er ikke noe ukjent fenomen, og det er tale om problemer som juristene er istand til å håndtere. Verre var det at lovforarbeidene var så sparsomme, og at de kunne etterlate tvil mht. om lovgiver hadde den tilstrekkelige oversikt over det rettsområde og de problemer man tok sikte på å regulere gjennom lovreglene.

Det er for så vidt avslørende at forarbeidene til aml § 58 nr. 7 annet ledd ikke med et eneste ord gikk inn på de særlige spørsmål som kunne oppstå når bestemmelsen skulle anvendes innenfor den offentlige sektor. Dette var

det dessto større grunn til å vente siden det var her man fant de fleste «misbrukstilfeller». Dette har sammenheng med at stillingsvernet er særlig omfattende innenfor denne sektor, slik at behovet for å «komme utenom» oppsigelsesvernet derfor er større her.

Når lovgiver ikke maktet å gi den avklaring som var nødvendig, måtte avklaringen komme gjennom rettspraksis. Slik rettspraksis fikk man da også etter hvert: F.eks. kom det flere avgjørelser i første instans om midlertidig tilsetning av hjemmehjelper, til dels slik at avgjørelsene også kunne synes vanskelige å forene; se eksempelvis NAD 1984-85.510 Bergen og RG 1989.66 Inderøy. Videre fikk vi en avgjørelse i Rt. 1985.1141 om adgangen til å tilsette midlertidig i tilfeller der det ikke meldte seg kvalifiserte søkere, og der det må kunne sies at Høyesterett stilte seg ganske fritt til ordlyden i den dagjeldende aml § 58 nr. 7 annet ledd.

Også andre rettsspørsmål fikk etter hvert sin avklaring gjennom rettspraksis; se i denne forbindelse bl.a. Rt. 1989.1116, som gjaldt langvarige vikarordninger, og ellers nedenfor om praksis omkring «gjennomskjæring» eller «omgåelsestilfeller».

Den manglende avklaring fra lovgivers side for så vidt gjaldt offentlige arbeidsforhold, avstedkom et behov for supplerende regulering på annen måte. Særlig påtakelig var dette i staten, der det i forskrifter til tjenestemannsloven av 1977 § 3 ble gitt nærmere bestemmelser om adgangen til å tilsette midlertidig, og der det rettskildemessige utgangspunkt var en forutsetning i forarbeidene til arbeidsmiljøloven om at arbeidstakergrupper som falt utenfor denne lov, ikke skulle ha et svakere stillingsvern enn det arbeidsmiljøloven ga anvisning på. Forskriftsreguleringen er fulgt opp med detaljregler bl.a. i tjenestemannsloven av 1983 § 3.

Den manglende klargjøring fra lovgivers side førte også med seg et – i alle fall for norsk rett nokså uvanlig rettskildefenomen: At et fra lovgivers side uavklart rettsområde ble avklart gjennom *tariffavtale*. Mellom det daværende Norske Kommuners Sentralforbund og Norsk Kommuneforbund ble det den 09.09.81 undertegnet en «protokoll» vedrørende tidsbegrensede tilsetninger i helsesektoren i tilfeller der det ikke meldte seg kvalifiserte søkere. Protokollen ble utarbeidet i samråd med Kommunal- og arbeidsdepartementet, og den fikk en viss rettslig «sanksjon» gjennom avgjørelsen i Rt. 1985.1141 nevnt ovenfor. Her ble det altså på organisasjonsmessig måte inngått det som rettslig sett nærmest er en *avtale* om hvordan loven skulle forstås, og dette ble gjort i samarbeid med tilsynsorganet.

Reglene går i korthet ut på at dersom det i lov eller forskrift er fastsatt bestemte kvalifikasjonskrav, skal midlertidig tilsetning kunne brukes til det

kan skaffes kvalifiserte søkere. Dersom tilsettingen har vart i 5 år eller mer, skal vedkommende imidlertid tilsettes fast i annen stilling som han eller hun er kvalifisert for. Hvis det i *andre* tilfeller er forutsatt bestemte kvalifikasjonskrav og ingen av søkerne fyller kravene, skal det kunne tilsettes midlertidig bare inntil 4 år i stilling beregnet for offentlig godkjent sykepleier eller vernepleier og 1 år for hjelpepleier. Dersom tilsettingen varer ut over dette, skal vedkommende gis fast tilsetting. I protokollen er det ellers lagt til grunn at arbeidstakere som er tilsatt midlertidig uten at tilsettingen faller inn under de tilfeller som er nevnt ovenfor, skal tilsettes fast. Dette gjelder uten hensyn til hvilken stillingshjemmel vedkommende fungerer i og om vedkommende lønnes uten hjemmel, med mindre tilfellene dekkes av (dagjeldende) § 58 nr. 7 annet ledd.

Det kan vel stilles spørsmål om en slik «lovgivningspraksis» er heldig, og de prinsipielle og rettslige sider ved en slik praksis er neppe heller fullstendig avklart.

3. Arbeidsmiljøloven § 58 A

Ved endringslov 06.01.95 nr. 2 ble forbudet mot midlertidig tilsetting flyttet til en ny bestemmelse i aml § 58 A. Forbudet ble samtidig gitt en noe videre formulering enn tidligere. En forutsetning for midlertidig tilsetting slik bestemmelsen lyder i dag, er således ikke bare at «arbeidets karakter» tilsier slik tilsetting, men også at arbeidet «at skiller seg fra» det som ordinært blir utført i bedriften.

Selv om loven i utgangspunktet gir en snevrere adgang til midlertidig tilsetting, er de formelle rammer utvidet på ett punkt: Avtale om midlertidig tilsetting kan, i tillegg til de tilfeller som ellers er angitt, inngås «med øverste leder i virksomheten (åremålstilsetting)». Dette var tidligere uavklart. Dette er imidlertid den eneste form for åremålstilsetting som er hjemlet i loven. Som tidligere er det således lovens ordning at f.eks. skuespillerkontrakter ikke kan inngås på åremål, selv om det kan være et åpenbart og saklig behov for å sikre mulighetene for fleksibilitet og fornyelse av staben her.

Under lovbehandlingen var det atskillig uenighet om hvordan denne unntaksregelen skulle utformes og fortolkes, og både LO og NHO utøvde en betydelig lobbyvirksomhet for å få gjennomslag for sine respektive syn. Ved komitebehandlingen og behandlingen i Odelsting og Lagting fulgte uenigheten politiske skillelinjer: Det flertall som sørget for at bestemmelsen fikk sin nåværende form, bestod av Arbeiderpartiet, Senterpartiet og

Sosialistisk Venstreparti. Mindretallet under lovbehandlingen bestod av de ikke-sosialistiske partiene, unntatt Senterpartiet.

Debatten viser at flertall og mindretall la til grunn nokså ulike fortolkninger av de bestemmelser som til slutt ble vedtatt. Den rettskildesituasjon som foreligger etter dette, fremtrer som uoversiktlig. Det er lite tilfredsstillende at man skal være avhengig av uttalelser fra enkeltrepresentanter når man skal tolke lovregler som i særlig grad skal fungere som «kjøreregler» innenfor et slikt rettsområde.

Vanskene forsterkes ved et fenomen som har vært påpekt i generell rettskildeteori: At uttalelser som faller under stortingsbehandlingen av kontroversielle nye lovregler, lett vil være forsøk på å tone ned betydningen av de endringer som blir foreslått, eller – omvendt – forsøk på å overdimensjonere betydningen av dem. Når reglene først er vedtatt, blir «rollene» på et vis «byttet om»: De kretser som på forhånd har argumentert med at endringene er små og derfor må være uproblematisk å vedta, vil nå kunne fristes til å tolke dem videst mulig, og vice versa.

Den debatt som ble ført før lovreglene ble vedtatt har fortsatt i ettertid. Så langt (desember 1995) finnes det lite materiale som viser hvordan unntaksregelen vil bli fortolket i rettspraksis. Det foreligger imidlertid et høringsutkast fra Kommunal- og arbeidsdepartementet av 13.06.95, som ikke bare foreslår endringer i bestemmelsen, men som også går meget langt i retning av å fortolke regelverket.

Høringsutkastet, som jeg skal komme tilbake til, illustrerer etter min oppfatning det problematiske ved den rettskildesituasjon som foreligger: At Stortinget ikke har maktet å gi det presise lovmessige uttrykk for de endringer man ønsket å gjennomføre, og dermed på et vis har «kapitulert» i forhold til sine oppgaver her.

Debatten i Odelsting og Lagting, som gjaldt en forholdsvis omfattende revisjon av loven, bærer også preg av at bestemmelsene om midlertidig tilsetning kom til å bli et område der de forskjellige grupperinger kan ha følt et betydelig behov for politiske markeringer: Debatten omkring disse bestemmelsene ble meget grundig, sett i forhold til den oppmerksomhet som ble de øvrige lovendringer til del. De profesjonelle aktører som f.eks. domstolene har normalt ikke problemer med å forholde seg den type «lovgever-signaler» vi her står overfor. For mer uprofesjonelle aktører, som f.eks. mindre bedrifter, kan det utvilsomt stille seg annerledes.

4. Litt om tolkingsproblemen

Når lovbestemmelsen begrenser adgangen til midlertidig tilsetning til å gjelde tilfeller der dette er begrunnet i «arbeidets karakter», representerer dette som nevnt ingen endring i forhold til tidligere. Endringen ligger i tilføyelsen: At arbeidet også «at skiller seg fra» det arbeid som ordinært blir utført i bedriften. Formodentlig må den begrunnelse stortingsflertallet har gitt for lovendringen for så vidt, tas som uttrykk for at man ønsket å sikre trygghet og stabilitet i arbeidet. Nærmere bestemt gis det uttrykk for at man ville «forhindre at det utvikler seg en praksis der bedriftene i tillegg til en fast kjernestab, har en stab som er løsere tilknyttet i ulike former for å løse de løpende og ordinære oppgavene» innenfor bedriften.

Slik sett er det fortsatt tale om en presisering som også måtte anses tolkingsmessig innebygget i den tidligere § 58 nr. 7 annet ledd. Det springende punkt er på hvilken *måte* arbeidet må atskille seg fra det som ordinært utføres i bedriften. Er det tale om krav til artsmessig forskjell, eller kan unntaksregelen anvendes også i tilfeller der det foreligger sesongvariasjoner når det gjelder arbeidsmengden?

I det høringsutkast som foreligger og som er nevnt ovenfor, er det lagt til grunn at unntaket *kan* gi rom for midlertidig tilsetning i *begge* typer tilfelle (s. 5), men det kan tilsettes midlertidig bare dersom det er tale om et *uforutsette* behov som også er av *ekstraordinær* og *kortvarig* karakter. Etter mitt syn kan gode grunner tale for at bestemmelsen i alle fall må gi rom for midlertidig tilsetning i slike tilfeller. I motsatt fall ville bestemmelsen kunne få temmelig utilsiktede resultater.

Spørsmålet er om man skal stoppe med dette, slik at kravet om «at skiller seg fra» må legges inn i *alle* tilfeller der det ikke foreligger uforutsette, ekstraordinære eller kortvarige behov, og tilfellene ikke dekkes av de øvrige unntak som f.eks. unntaket for «vikariater». Blant de tilfeller som her kan være aktuelle, er arbeid som har sesongtopper, med merarbeid i enkelte perioder av året, f.eks. om sommeren eller i forbindelse med julehandelen. Slike «topper» er på mange områder i høy grad påregnelige, og selv om arbeidsmengden atskiller seg fra det som er vanlig, er det ikke tale om arbeid som på annen måte atskiller seg fra det arbeid som ellers utføres i bedriften. Det stortingsflertall som utformet lovreglene, har imidlertid gitt klare signaler om at slikt sesongarbeid fortsatt skal være tillatt.

Dette kommer til uttrykk bl.a. i uttalelsene fra komitelederen Roger Gudmundseth (A) som også var saksordfører. Han fremholdt således at arbeidskraftbehov «som helt klart knytter seg til sesongsvingninger, i denne for-

bindelse må betraktes som ekstraordinært sett i forhold til den virksomhet som ordinært og løpende gjennom året utføres i bedriften». I dette fikk han tilslutning fra representanter fra de øvrige politiske grupperinger som tilhørte flertallet, som Morten Lund (Sp), som anførte at midlertidig tilsetting skulle være tillatt f.eks. i julehandelen, turistnæringen og annen virksomhet som nødvendigvis er sterkt sesongbetont «på grunn av dens ekstraordinære omfang og kortvarige karakter», og Børre Rønningen (SV), som uttalte seg i samme retning om de «normale sesongsvingninger»; se Ot. forh. (1994-95) s. 31, 36 og 44. Hva flertallet har ment, skulle etter dette være rimelig klart, selv om den språklige utforming av lovbestemmelsen neppe kan sies å ha vært ubetinget vellykket her.

Den debatt som har vært ført i tiden etter lovendringen, har avdekket behov for særordninger bl.a. for kunstnerisk personale ved teatrene siden det er «neppe realistisk» at man kan ha fast arbeidsavtale med alt kunstnerisk personale (Høringsutkastet s. 6). Likeledes har det vært avdekket behov for særordninger for tilsatte i idrettssektoren, både for idrettsutøvere, sportslige ledere og trenere (s. 9-10). Endelig er det avdekket behov for særordninger for tilsatte i forskningssektoren (s. 10-11). Med utgangspunkt i disse behov er det foreslått en begrenset utvidet adgang til midlertidig tilsetting eller åremålstilsetting innenfor disse sektorene.

Den nevnte adgang er tenkt regulert ved en *forskriftshjemmel*, av lovtekniske hensyn og for å unngå en for detaljert lovbestemmelse. Selv om dette kan synes å være en fruktbar tilnærming i utgangspunktet, er den ikke ubetinget å anbefale: Den kan gi en uoversiktlig rettsituasjon, med mange detaljregler som endres «etter behov», og som derfor ikke gir den klarhet og stabilitet som trengs i forhold til det praktiske arbeidsliv som den skal tjene som veiledning og ramme for. På det aktuelle område har vi også sett at Stortinget som lovgiver har engasjert seg politisk når det gjelder utformingen av regelverket, og dette kan man på et vis komme utenom ved at det gis anledning til tilpassning gjennom forskriftregler.

5. Særlig om vikariat og vikarliknende tilsetting

Unntaket for tilsetting i «vikariat» var ikke gjenstand for noen gjennomgripende drøfting i forbindelse med lovrevisjonen tidlig i 1995. Hva som ligger i vikarbegrepet, er heller ikke entydig, og det har i praksis vært en del tvil om hvordan det skal tolkes. Stort sett er dette imidlertid nå avklart gjennom rettspraksis og teori, slik at utgangspunktene her etter hvert er blitt rimelig godt presisert.

Spørsmålet om hva som ligger i vikarbegrepet etter aml § 58 nr. 7 annet ledd ble behandlet bl.a. av Arbeidsmiljølovutvalget; se NOU 1992:20 s. 171-72. Det heter om disse spørsmål bl.a. følgende:

«Ordlyd og forarbeider gir heller ingen veiledning når det gjelder forståelsen av hva loven mener med vikariat. Etter normal språkbruk må likevel et vikariat i utgangspunktet forstås slik at den som vikarierer skal fylle bestemte arbeidsoppgaver eller en bestemt stilling ved fravær av andre arbeidstakere. Høyesterett har imidlertid uttalt at det ikke er ubetinget avgjørende at navnet på den personen man vikarierer for og varigheten av vikariatet er oppgitt på forhånd. Videre er det lovlig å benytte ferievikarer som avløsere i forbindelse med ferieavvikling, uten at disse vikariatene er knyttet til bestemte personer».

Den høyesterettsavgjørelse det siktes til, er formodentlig Rt. 1989.1116. Denne saken gjaldt en servicearbeider (Synnøve Andreassen) som arbeidet som vikar på Statfjordfeltet i to og et halvt år i henhold til vikaravtaler for hver gang hun var ute på feltet. Hennes tjeneste atskilte seg ikke vesentlig fra skiftordningen for fast tilsatte servicearbeidere. Etter at hun var blitt fast tilsatt og deretter sluttet, anla hun fastsettelsessøksmål for å få fastslått at hun også i vikarperioden hadde vært tilsatt fast.

Høyesterett understreket i dette tilfelle at vikarbegrepet etter «alminnelig språklig forståelse» vil være knyttet til arbeid «ved en bestemt persons fravær eller i en bestemt midlertidig ledig stilling». Det hadde imidlertid, heter det, vært reist spørsmål om det er nødvendig for å komme inn under unntaket for vikariater, at navnet på den person man vikarierer for og varigheten av vikariatet er oppgitt på forhånd. Førstvoterende, med tilslutning av de øvrige dommere, bemerket her at «[i] typetilfellene vil dette gjerne være det som karakteriserer et vikariat», men la til at «[u]betinget avgjørende kan jeg imidlertid ikke se at en slik spesifisering kan være» (s. 1120). Det følger av dette at det ikke kan stilles opp noe *ubetinget* krav etter norsk rett om at et vikariat skal være «personifisert». En annen sak er at langvarige vikarordninger likevel kan være lovstridige; se nedenfor om omgåelsestilfellene.

I tillegg til at det må kunne tilsettes midlertidig i «personifiserte» vikarordninger må det være adgang til slik tilsetting, innenfor visse rammer, i en del *vikarliknende* situasjoner. Dette kan være aktuelt dersom en stilling er ledig og prosedyrene ved tilsetting er slik lagt opp at det kan gå noe tid før den nye stillingsinnehaver er på plass. Forutsetningen må imidlertid være at tilsettingsperioden begrenses i rimelig utstrekning, uten at det er mulig å angi klare grenser her.

En «vikarliknende situasjon» kan foreligge også dersom det ikke melder seg kvalifiserte søkere, og det derfor er aktuelt å tilsette søkere som ikke fyller de krav til kvalifikasjoner som er stilt f.eks. i lov, forskrift eller kunnngjøring. Synspunktet må her være at den som tilsettes midlertidig i påvente av at søkersituasjonen skal bedre seg, på et vis fungerer som «vikar» for den man håper å få tilsatt når søkersituasjonen bedrer seg. Alternativt må midlertidig tilsetning i slike situasjoner begrunnes med at det er arbeidets «karakter» som tilsier dette. Rettspraksis viser at det i en viss utstrekning aksepteres midlertidig tilsetning i tilfeller som disse.

Den grunnleggende dom er Rt. 1985.1141, som gjaldt midlertidig tilsetning av aktivitører i stilling som var forutsatt besatt av ergoterapeut. Høyesterett viste her til de ordninger som var etablert for sykepleiere ved protokollen fra 1981, jf. foran, og til at det var tale om stillinger i samme sektor. For øvrig la førstvoterende, med tilslutning av de øvrige dommere, til grunn at

«[V]i i denne sak står overfor arbeidsforhold av en slik særegen karakter at arbeidsmiljøloven ikke er til hinder for tidsbegrenset ansettelse i disse stillinger, når det foreligger saklig behov for det og tilsettingen begrenses til det som er strengt nødvendig» (s. 1150).

I dette tilfelle kunne det etter Høyesteretts oppfatning tilsettes midlertidig. Det hadde således betydning for rekrutteringen til miljøet at så mange som mulig av ergoterapeutstillingene ble besatt med ergoterapeuter, og fast tilsetning av aktivitører kunne føre til «blokkering» av stillingene. Henvisningen til at det forelå et arbeidsforhold av «særegen» karakter må formodentlig oppfattes dithen at det var alternativet «arbeidets karakter» som ga grunnlag for midlertidig tilsetning. Avgjørelsen er imidlertid ikke avklarende på dette punkt, og det grunnleggende synes å ha vært kriteriene «saklig behov» og «strengt nødvendig». Slik sett må vel denne avgjørelsen betegnes som forholdsvis «frirettslig». Den gir imidlertid en fornuftig tilpassning av et regelverk som synes lite gjennomarbeidet, jf. foran.

Rt. 1988.746 kan også nevnes: Bemanningsplanen for barnepsykiatrisk avdeling ved et fylkeskommunalt sykehus forutsatte at avdelingen skulle ledes av en overlege som var spesialist i barnepsykiatri. I mangel av fagfolk fungerte sjefspsykologen som faglig og administrativ leder av avdelingen. Denne ordningen fungerte i 14 år, da det ble tilsatt en leder som tilfredsstilte de formelle kvalifikasjonskrav. Høyesterett pekte her på at helsemyndighetene hele tiden hadde forutsatt at ordningen var midlertidig og at den gjaldt inntil det ble tilsatt barnepsykiater ved avdelingen. Det var nok mulig at den som hadde fungert i stillingen, i lys av reglene i arbeidsmiljøloven, kunne ha fått den oppfatning at han hadde krav på oppsigelse dersom

ordningen ble brakt til opphør. Dette endret likevel ikke de forutsetninger som lå til grunn for ordningen og som tilsa at den bare skulle være midlertidig. Høyesterett pekte ellers på at grunnlaget for den funksjon sjefpsykologen hadde som faglig/administrativ leder, ikke endret seg fordi funksjonstiden ble mer langvarig enn det som opprinnelig var forutsatt. Helsedirektoratets godkjenning av bemanningen ga klart uttrykk for at den var midlertidig, og det ble pekt på at sjefpsykologen kjente til de bestrebelser som ble gjort for å få stillingen besatt. Under disse omstendigheter kunne tilleggsfunksjonen som faglig/administrativ leder overføres til den nye stillingsinnehaveren, uten at den psykolog som hadde fungert i stillingen i så vidt lang tid, ble sagt opp.

Selv om slik midlertidig tilsetning til en viss grad har vært akseptert, må det legges til grunn at den må ha en saklig begrunnelse (et «saklig behov»), og omfanget må avgrenses (det «strengt nødvendige»). Formodentlig må det også ses hen til hjemmelsgrunnlaget for de aktuelle kvalifikasjonskrav: Det må være lettere å akseptere at tilsetningen gjøres midlertidig ut fra «blokkeringsfaren» dersom kravene er fastsatt ved lov eller forskrift enn der de bare tas inn f.eks. ved utlysningen.

6. Særlig om omgåelse og «gjennomskjæring»

Det er neppe noe problem for en arbeidsgiver å avgrense et arbeidsforhold slik at de lovfestede vilkår for midlertidig tilsetning formelt er oppfylt, men der det i realiteten er tale om omgåelser av loven. Dersom det er tale om begrensninger som reelt sett representerer omgåelser som nevnt, må det klarligvis kunne «skjæres gjennom» og de reelle forhold legges til grunn. Praksis bygger imidlertid på at det kan være rom for slik gjennomskjæring også i tilfeller der de enkelte midlertidige arbeidsforhold hver for seg er lovlige og lojale i forhold til loven. Poenget vil være at de *samlet sett* dokumenterer at det foreligger permanente behov.

Rt. 1989.1116, delvis gjengitt ovenfor under 5, gir et eksempel på dette. Førstvoterende, med tilslutning av de øvrige dommere, bemerket i denne forbindelse følgende om dette spørsmål:

«Når det gjelder situasjonen hvor en person har det ene vikariat etter det andre, bemerket jeg at det i utgangspunktet ikke kan være noe til hinder for at en bedrift nytter samme vikar gang på gang. Lovens bestemmelser og formål sett i sammenheng kan imidlertid i visse, særlige tilfeller sette grenser for hva som lovlig kan avtales av fortløpende vikariater uten at arbeidstakeren nyter godt av et stillingsvern» (s. 1120).

I det foreliggende tilfelle måtte det legges til grunn at selv om det hadde vært svingninger, hadde det hele tiden vært et meget stort fravær blant arbeidstakerne på feltet, særlig blant servicearbeiderne, der fraværet ble stipulert til mellom 10 og 14 %. Bedriften hadde måttet forholde seg til dette, og tilstanden hadde vært «stabil og etter [Høyesteretts] vurdering også til enhver tid påregnelig for bedriften». Selv om arbeidsforholdene på plattformene i Nordsjøen kunne være særegne, var behovet for vikarer så stort og forutsebart at det ikke fra særegenhetene kunne trekkes slutninger om lovligeten av vikaravtalene. Førstvoterende, med tilslutning av de øvrige dommere, konkluderte slik:

«Etter en samlet vurdering av de konkrete forhold i denne sak, finner jeg det best i tråd med intensjonene i arbeidsmiljøloven at [arbeidstaker] var blitt regnet som fast ansatt og gitt stillingsvern. Jeg er etter dette blitt stående ved at [hun] må gis medhold i at den vikarordning bedriften praktiserte i hennes tilfelle var i strid med arbeidsmiljølovens § 58 nr. 7 annet ledd» (s. 1121).

Rt. 1991.872 kan også nevnes her: Arbeidstaker hadde vært tilsatt som avdelingsleder midlertidig i 12 år, og fikk nå medhold i at hun måtte anses fast tilsatt i stillingen. Den midlertidige tilsetting falt ikke utenfor anvendelsesområdet for aml § 58 nr. 7 annet ledd, selv om arbeidstaker hadde en fast stilling å falle tilbake på. Bestemmelsen måtte imidlertid antas å sette grenser for hvor lenge manglende formelle kvalifikasjonskrav kunne begrunne en midlertidig tilsetting. Grensen måtte fastlegges ved en avveining av arbeidstakers behov for stillingsvern og arbeidsgivers interesse i midlertidigheten.

Også i svensk rett har det vært foretatt gjennomskjæring ved gjentatt vikartilsetting, der arbeidsgiver på forhånd burde ha sett at det var behov for vedkommende arbeidstaker over et lengre tidsrom, slik at det i stedet burde vært tilsatt fast. Fra praksis for så vidt kan nevnes avgjørelsen i SAD 1978.148.

7. Rettsstillingen for midlertidig personale

Dersom arbeidstaker er lovlig midlertidig tilsatt, opphører arbeidsforholdet når tiden er ute eller arbeidet utført. Det er normalt ikke nødvendig med noen særskilt oppsigelse, men etter norsk rett skal det i visse tilfeller gis skriftlig varsel om tidspunktet for fratreden; se aml § 58 A punkt 2 og 3. Om arbeidstaker har krav på fortsatt eller ny tilsetting, vil bero hovedsaklig på reglene om fortrinnsrett i § 67. Her følger det av bestemmelsen at også

midlertidig tilsatte normalt har fortrinnsrett, siden fortrinnsretten bare er betinget av at vedkommende har vært tilsatt «til sammen» 12 måneder i løpet av de siste to år. Vikarer er imidlertid unntatt, og kan derfor ikke gjøre gjeldende krav om fortrinnsrett. Som nevnt ovenfor, kan det imidlertid etter forholdene bli spørsmål om «gjennomskjæring».

Hvis arbeidstaker har vært tilsatt midlertidig uten at vilkårene for slik tilsetning foreligger, vil tilsetningen måtte regnes som en ordinær tilsetning på ubestemt tid. Her gjelder imidlertid særregler for embetsmenn. Disse har ikke andre rettigheter enn de som følger av utnevningen, og dersom de er konstituert i tilfeller der det rettslig sett ikke er anledning til dette, kan de ikke regne seg som fast utnevnt. Den ulovlighet som måtte ligge i en midlertidig utnevning (konstitusjon), vil av denne grunn ikke få andre umiddelbare konsekvenser enn de parlamentariske.

8. Noen avsluttende bemerkninger

Da reglene om midlertidig tilsetning ble revidert i 1995, ble spørsmål om utforming og rekkevidde av bestemmelsene utførlig drøftet, både i Stortinget som det lovgivende organ og utenfor dette. Det ble i denne forbindelse fremhevet av mange at bestemmelsene var uklare, at de var for omfattende og at de ville føre til resultater som næringslivet ikke kunne leve med. Debatten har fortsatt i ettertid, og det har vært reist spørsmål rundt en rekke midlertidige arbeidsforhold, f.eks. vedrørende midlertidig tilsetning av valgkampmedarbeidere eller i idrettslag m.v.

Det har vært anført at med de presiseringer som ble gjort av flertallet i Stortingsdebatten, og særlig av fagstatsråden (Gunnar Berge), burde tolkingsproblemene være løst, og at det etter dette ikke skulle være grunn til bekymring f.eks. når det gjelder adgang til midlertidig tilsetning i sesongindustrien. Mye kan nok tale for at dette er riktig, og at den nevnte bekymring derfor må sies å være ubegrunnet.

Etter mitt syn er dette likevel ikke tilfredsstillende.

Utgangspunktet bør etter min oppfatning være at når lovgiver endrer et tolkingstema som etter hvert har fått en tilfredsstillende rettslig avklaring i praksis, bør den nødvendige avklaring komme gjennom de formuleringer som brukes i *loven*. Dersom det ikke har vært meningen å foreta noen realitetsendring, bør man etter mitt syn også være varsom med å endre tolkingstemaet. Allerede det forhold at det tas inn presiserende kriterier i lovteksten, og disse fremtrer som begrensende i forhold til de formuleringer som har vært brukt tidligere, kan gi grobunn for antakelser om at *loven* skal

tolkes mer restriktivt enn det som *har* vært tilfelle.

Slike antakelser kan føre til en uheldig utvikling i praksis: Når det oppstår usikkerhet om adgangen til å tilsette midlertidig, vil konsekvensen lett bli at bedriftene avstår fra å ta inn folk fordi man ikke vil løpe noen risiko, og i stedet prøver de å ordne seg på andre måter. Det har vært hevdet, og det kan sikkert også dokumenteres, at den usikkerhet som har oppstått omkring reglene om midlertidig tilsetting, har ført til større bruk av overtid, og tilbakeholdenhet med nytilsetninger, slik at reglene, slik de nå lyder, *kan* få en negativ sysselsettingseffekt.

Arbetsrättsliga problem kring tillfälliga arbetsavtal

Sektionsmöte

Referatskrivare: T.f. assessor *Charlotte Abrahamsson*, Sverige

Debattledaren, departementsrådet *Rakel Surlien*, Norge, önskade deltagarna välkomna och gav därefter ordet till referenten.

Referenten, byrättsjustitiarius dr. jur. *Arne Fanebust*, Norge, redogjorde i allt väsentligt för vad han har anfört i sin uppsats *Arbetsrättsliga problemet i förbindelse med midlertidiga arbetsavtal*.

Korreferenten, justitierådet *Riitta Suhonen*, Finland: Utgångspunkten är att ett effektivt anställningsskydd kräver att möjligheten att ingå ett tidsbegränsat arbetsavtal begränsas. Utgångspunkten är också att ett tillsvidaregällande arbetsavtal bör vara den normala avtalsformen.

Även i Finland har man intagit bestämmelser i arbetsavtalslagen (2§ 2 mom.) om när ett visstidsavtal är tillåtet. Dessa bestämmelser överensstämmer med t.ex. den norska och svenska lagen.

Jag berör här bara kort innehållet i den finska lagen. Ett tidsbegränsat arbetsavtal är tillåtet *om arbetets art, vikariat, praktik eller annan därmed jämförelsebar omständighet förutsätter det eller om arbetsgivaren har annan av företagets verksamhet eller av ifrågasatt arbete motiverad anledning till ett sådant avtal*.

Den finska lagen nämner särskilt att ett avtal för viss tid som utan giltigt skäl ingåtts upprepade gånger efter varandra är otillåtet.

Den finska regeringen har dock till riksdagen gett ett förslag till ändring av lagen, enligt vilket denna uttryckliga begränsade bestämmelse om kedjeavtal - som vi kallar den - temporärt skall tas bort ur lagen.

Syftet med ändringen är att tolkningen av stadgandet skall underlättas och att accentuera den princip som redan nu ligger bakom regleringen -

nämligen att ett visstidsavtal alltid är tillåtet när det kan motiveras med ovan angivna skäl.

Jag tolkar referenten så att han har kommit fram till den slutsatsen, att tolkningsproblemen förorsakar en ogynnsam utveckling. Osäkerheten hurvida en visstidsanställning är tillåten eller ej kan ä en negativ sysselsättningseffekt. Här är jag helt enig med referenten.

Jag förstår referenten så att ämnet för vår överläggning är substansen i kriterierna för ett tillåtet visstidsavtal, kriteriernas klarhet och tolkningsproblem kring dem samt även att i detta sammanhang finna en lösning av konflikten mellan å ena sidan företagets behov av flexibilitet i arbetsavtalsformer och å andra sidan skyddandet av arbetstagarnas rättigheter. - Ett ytterligare problem är gränsdragningen, när det enligt lagen inte längre är fråga om en tillåten tidsbel, nänsad anställning.

Först vill jag dock fästa uppmärksamhet på att det finns olika tillfälliga arbetsavtal. Detta innebär att de tillfälliga arbetstagarna inte har samma inbördes rättsställning. Därför varierar också behovet av rättsskydd och det berör olika områden.

I referatet togs ett exempel upp om en norsk chefspsykolog som till sin olycka inte var barnpsykiater; han eller hon hade fungerat som chef för en barnpsykiatrisk avdelning i 14 år.

Jag antar att han hade arbetat med alla de rättigheter som också en fast anställd psykiater hade haft, t.ex. rätt till semester och till lön under sjukdomstid. Det är alltså möjligt att problemen endast gällde rätten att fortsätta som avdelningschef eller rättigheterna vid anställningens upphörande. Om jag får förenkla lite, så var det här fråga om en konflikt mellan tidsfaktorn och kvalifikationskraven.

I ett finskt rättsfall från år 1993 (HD 1993:70) var det fråga om en ung kvinnas arbetsförhållande till en statlig myndighet.

Arbetsgivaren hade sammanlagt ingått tio tidsbegränsade avtal med kvinnan. Det första avtalet gällde ett sommarvikariat som byråanställd. De följande nio hade ingåtts utan avbrott under ett års tid och gällde ett städningssarbete på heltid. Arbetsgivarens motivering till visstidsavtalen var att man erhöll medel för avlöning endast för en viss period. Dock hade man inte bundit arbetsavtalens giltighetstid till de projekt för vilka man beviljades anslag i budgeten. Efter det tionde avtalet fortsatte inte arbetsgivaren att anställa kvinnan, som då var gravid. Nu förlorade hon, förutom arbetet, de olika sociala förmånerna som var bättre för dem som hade ett gällande arbetsförhållande. På grund av det s.k. kedjeavtalsstadgandet ansåg HD att de arbetsavtal som gällde städningssarbetet hade utgjort ett tillsvidaregällande

arbetsförhållande, enär arbetsgivaren inte hade haft giltigt skäl att ingå visstidsavtal.

Ett ytterligare exempel på hur olika förhållanden kan vara utvisar ett finskt rättsfall från år 1995 (HD 1955:159):

I Helsingfors Mässcentrum finns en beställningsrestaurang, som endast är öppen under mässorna. Restaurangen har en lista på s.k. extraservitörer, ”extror”, som har anmält sig vara villiga att ta emot arbete. Dock har servitörerna ingen skyldighet att ta emot arbete då det erbjuds. De får arbeta i andra arbetsgivares tjänst och gör det faktiskt. Lönen betalas dock regelbundet två gånger i månaden, alltså inte vid arbetsperiodens utgång. - Målet gällde en tvist om vissa löneförmåner som endast tillkom arbetstagare som hade ett tillsvidaregällande arbetsförhållande. Det kunde emellertid lika väl ha varit fråga om lön för sjukdomstid eller om rätten att få arbete även i fortsättningen. Slutsatsen i detta ganska komplicerade mål var att arbetsgivaren ansågs ha haft giltiga skäl att ingå upprepade visstidsavtal.

Någon gång kan en visstidsanställning vara mera förmånlig. FHD har ansett att en dylik arbetstagare inte kan permitteras på grund av tillfällig minskning av arbete (I-D 1995:189).

Trots att vi inte kan gå igenom alla typer av de s.k. atypiska arbetsförhållanden, så vill jag även nämna en ny typ av arbetsform, nämligen uthyrning av arbetskraft.

Vid uthyrning skiljer sig den rättsliga ställningen från den traditionella redan på den grunden att arbetstagaren står i ett avtalsförhållande till ”hyresvärden” - den som hyr ut arbetskraft enligt beställning. I praktiken ingås för varje enskild ”uthyrning” ett tidsbegränsat arbetsavtal. Arbetet utförs dock för arbetsgivarens avtalspart och under den sistnämndes ledning.

Vår största tidning rapporterade för några veckor sedan om ett extremt fall; uthyrningsföretagets verksamhet hade splittrats på flera aktiebolag. En restaurang kan då ingå flera hyresavtal angående en och samma arbetstagare, t.ex. ett avtal för förmiddagen med ett bolag och ett annat avtal för eftermiddagen med ett annat bolag tillhörande samma bolagsgrupp. Trots att arbetstagaren arbetar i samma restaurang i tolv timmar, får han ingen övertidssättning. Det rapporterades även om ett fall där en uthyrd arbetstagare under ett års tid hade arbetat, mestadels i samma restaurang, mer än vad en fast anställd servitör arbetar normalt. Den uthyrda servitören fick dock ingen rätt t.ex. till pension. Lagen förutsätter nämligen i normalfallet att arbetsförhållandet skall ha gällt i en månad för att rätt till pension uppstår.

Enligt den information som jag har fått så har den finska pensionsnämnden dock i ett fall angående just denna bolagsgrupp ansett att det har varit fråga

om kringgående av lag. Pensionsnämnden fann att det hade funnits ett längre arbetsförhållande, inte till det formella arbetsgivarbolaget, utan till det bolag som hela tiden faktiskt hade fungerat som arbetsgivare. För att uppnå detta resultat måste dock någon - arbetstagaren eller en myndighet - anlita de rättsmedel som rättsordningen erbjuder. Även i lagen om pension för arbetstagare har man nyligen intagit en uttrycklig bestämmelse gällande kringgåendefall.

Ännu en observation från det finska arbetslivet. Den finska arbetsmarknaden har påverkats av en svår ekonomisk situation. Den har förorsakat en mycket hög arbetslöshet och har även påverkat företagens benägenhet att anställa nytt folk. Det finns förstås även andra orsaker till att visstidsavtal har blivit allt vanligare.

Samma stadgande, arbetsavtalslagen 2 2 mom. som uppställer kriterier för ingående av visstidsavtal, har gällt oförändrat i över tolv år och rättspraxisen påstås ha varit "rätt sträng". Trots detta har alltså olika former av atypiska arbetsförhållanden under den senaste tiden ökat. Cirka 13 procent av alla arbetsförhållanden är tidsbegränsade. Dock är det viktigt att notera att de flesta nya arbetsförhållanden som uppstår är atypiska. Jag har hört det sägas, att ungt folk redan har "socialiserat sig" med denna ändring i avtalsformerna. Just här kan situationen i Finland och i t.ex. Norge skilja sig.

Om vi sedan går tillbaka till vår frågeställning och försöker besvara frågan, hur gränsdragningen mellan tillåtet och otillåtet skall ske. - Hur når vi en balans mellan företagets behov av flexibilitet och arbetstagarnas rättskydd?

Hur strängt skall kriterierna vara för att ett visstidsavtal skall vara godtagbart?

Hur kan vi finna klara och entydiga kriterier för en lagreglering med beaktande av att lagen skall gälla i olika situationer och att en enskild arbetsgivare skall känna till om det är tillåtet att sysselsätta någon utan fast anställning? Skall och kan begränsningarna bestämmas mer objektivt, t.ex. genom absoluta maximitider eller maximiantal av visstidsavtal? - Förutsebarheten har antagligen en stor praktisk betydelse.

Hur allmänt eller detaljerat skall och kan förutsättningarna i lagen formuleras för att bäst bistå vid gränsdragningen? Praxisen och behovet varierar i olika branscher. Sedan gammalt har den finska arbetsmarknaden godkänt visstidsavtal t.ex. i byggnadsbranschen. Nyligen har FHD funnit en hävdvunnen praxis i branschen relevant, då HD ansåg att sammanlagt fem visstidsavtal under ett år och fyra månaders tid inte utgjorde ett

tillsvidaregällande arbetsförhållande (HD 1995:13).

Skulle det vara bättre att reglera kriterierna genom kollektivavtal i stället för genom lagstiftning - hur och hur långt?

Referenten torde förhålla sig ganska positivt till rättspraxisens möjligheter att klargöra lagbestämmelser som ger utrymme för tolkning. Den ganska rikliga finska rättspraxisen har kritiserats för att den inte alltid är klar. Det är ju ofta fråga om en helhetsprövning av flera olika faktorer av vilka kanske några talar för, andra emot. Kanske är det även svårare att nå en enhetlig praxis om förhållandena i det verkliga livet förändras mycket.

Då diskussionsfrågan gäller problem kring tillfälliga arbetsförhållanden, så är dock en av mina frågor - om inte en antites i anledning av referatet - följande.

Är det tillräckligt, och f.o.m. en lösning på problemet, att reglera och begränsa möjligheten till en tillfällig anställning?

Som det i referatets inledning konstaterades, har de tillfälliga arbetstagarerna sämre rättigheter vad gäller t.ex. lön för sjukdomstid och pensioner. Man kunde här tillägga t.ex. rätt till semester. Men - och jag poängterar följande - detta gäller lika väl dem, som arbetsgivaren har haft lagliga skäl att anställa på viss tid som dem som anställts på viss tid utan lagliga skäl.

Ätminstone i Finland har vi nu en risk för en tudelning av arbetsmarknaden. Det börjar finnas två kategorier av arbetstagare. Först de vällojade som har en fast anställning med bättre anställningsskydd och också med bättre rättigheter till andra förmåner, som grundar sig på utförandet av arbete. Den andra gruppen, de tillfälligt anställda, kan inte vara säkra på om arbetet fortsätter och dessutom får de sämre förmåner på grund av den gällande lagen.

Därför skulle det vara intressant att diskutera på en allmän nivå, hur systemet kommer att fungera om en ändring i arbetsformerna "går igenom". Hur kan arbetstgares skydd mot oskälighet och t.ex. diskriminering förbättras, trots att man skulle godkänna att tillfälliga arbetsförhållanden ökar.

Det skulle var intressant och nyttigt att diskutera, om man kan och om man skall förbättra alla tillfälliga arbetstgares rättigheter till en nivå som så nära som möjligt motsvarar de fast anställdas.

Om svaret är jakande, hur kan då förbättringen ske? Jag menar här inte tekniska ändringar utan eventuella principiella anmärkningar för eller emot.

Till slut nämner jag kort att den finska lagstiftningen även har utvecklats i denna riktning. Tröskeln att få rättigheter på grund av arbetsförhållandets längd har sänkts. Allt kortare arbete berättigar till en viss förmån - eller skilda arbetsförhållanden i samma arbetsgivares tjänst räknas ihop i

vederbörande sammanhang. Just det här förbättrar de tillfälliga arbetstagarernas ställning.

Professorn *Tore Sigeman*, Sverige: Lite motvilligt har jag skärskådat referentens rapport, såvitt den gäller svensk rätt, men jag kan då anföra att jag endast hittat en liten skönhetsfläck. Det gäller beskrivningen av rättsläget då en och samma arbetstagare sysselsätts under en lång tid i en kedja av vikariat. Referenten hänvisar där till ett svenskt rättsfall från år 1978, som sägs visa att sådana här kedjevikariat inte godtas om arbetsgivaren på förhand bort inse att det hade förelegat ett rimligt permanent behov av fast anställd arbetskraft. Det är riktigt att det finns ett uttalande i domskälen i den riktningen, men det är fråga om ett s.k. obiter dictum, som alltså inte var nödvändigt för utgången i målet och dessutom, vilket är det viktiga, så har det senare tillkommit en serie av rättsfall som alldeles klart ger uttryck för ett annat synsätt. Enligt dessa står det inte i strid med anställningskyddslagen att en och samma arbetstagare sysselsätts under lång tid i på varandra följande vikariatanställningar, förutsatt att det är fråga om var för sig korrekta vikariat. Från rättspolitisk synpunkt finns det särskilt goda skäl för att tidsbegränsa kedjorna av visstidsanställningar. Sådana tidsbegränsningar finns i flera länder på kontinenten.

Ett intresseväckande avsnitt av referatet berör de allmänna frågorna om rättskällor och regleringsteknik. Här har varje land sina traditioner så jag skall inte närmare gå in på det. Men jag vill peka på en teknik som öppnar möjlighet till en smidig reglering. Det är att göra lagen, som vi säger, semi-dispositivt, och i norsk rätt, tariffdispositiv. Man låter alltså kollektivavtalsparterna ha behörighet att avvika från lagen och precisera regleringen. Om jag har förstått den norska regleringen rätt, såvitt gäller 58 a § i den norska arbetsmiljøløven, så är den inte tariffdispositiv.

Enligt norsk rätt skall bl.a. arbetet avskilja sig från vad som ordinärt utförs i rörelsen för att en tillfällig anställning skall accepteras. I detta avseende finns en skillnad mellan svensk och norsk rätt. I Sverige finns en särskild reglering som tillåter en anställning för viss tid till avklarande av en tillfällig arbetsanhopning. Det kan avse en situation då ett relativt litet företag får en ovanlig stor order och därför måste tillfälligt anställa personal som utför precis samma slag av arbete som ordinärt utförs. Arbetet får dock pågå högst sex månader inom ramen av en tvåårsperiod.

Vad jag har funnit särskilt intressant i Arne Fanebusts fina referat är att det där med rätta inte står något om provanställning. Det brukar ju i andra länder, t.ex. Sverige, betraktas som en form av tidsbegränsad anställning -

låt vara en mycket speciell form. Det förhållande att Arne Fanebust förbigår företeelsen är helt följdriktigt, eftersom en provanställning enligt norsk begreppsbildning betraktas som en speciell form av anställning med anställningsskydd - även om kravet på saklig grund för uppsägning i dem fallen är andra än dem som gäller vid reguljärt anställningsskydd. Mest realistiskt är egentligen att beskriva en provanställning i alla nordiska länderna som någon slag mellanform - en hybrid mellan tidsbegränsad anställning och tillsvidareanställning. Vad som är intressant här är emellertid att provanställningens centrala funktion är att arbetstagaren skall få visa vad han eller hon går för och arbetsgivaren skall få underlag att bedöma vederbörandes förmåga. Jag vill här peka på att alla former av tidsbegränsade anställningar kan fylla samma funktion som provanställning i detta avseende och den funktionen bör var praktiskt mycket viktig. I ett rättspolitiskt perspektiv bör den funktionen uppmärksammas, tillsammans med den sysselsättningsfrämjande effekt som jag tror att möjligheten till tidsbegränsade anställning har och inte minst i småföretag. Det klart att arbetslöshetens problem är så stora att de inte är möjliga att lösa med anställningsrättsliga reformer men i någon mån kan sådana reformer bidra.

Jag tänkte till sist peka på att i andra europeiska länder har man på ett helt annat sätt än vad jag känner till i Norden lagat vikt vid dem tidsbegränsade anställningarnas sysselsättningsfrämjande effekt. De mest åskådliga exemplen kan man hämta från Tyskland. Där gäller generellt att det allmänna anställningsskyddet enligt Kundigungsschutzgesetz inträder först efter sex månaders anställning. Det betyder alltså att alla anställningar är några *slags* provanställningar till en början. För övrigt gäller i Tyskland också att småföretagen särbehandlas på flera sätt. I Tyskland har man också insett vikten av att främja företagets möjligheter att anställa arbetslösa. Jag erinrar här vad Riita Suhonen sa om de två grupperna på arbetsmarknaden, som nationalekonomerna kallar för "insiders" och "outsiders". I Tyskland vill man alltså stödja outsiders på olika sätt. Det mest påtagliga exemplet är en lag som kallas Beschäftigungsförderungsgesetz. Det är egentligen en provisorisk lag från 1985 men den har befunnits så nyttig att den har förlängts gång på gång, senast nu skall den gälla till år 2000. Den går ut på att en arbetsgivare som anställer en arbetslös person får träffa ett tidsbegränsat avtal upp till 18 månader. I det tyska parlamentet behandlas just nu ett förslag om en utvidgad reglering av liknande slag och jag tror att de nordiska länderna, som verkligen lider av arbetslöshetens gissel, utom Norge, har anledning att uppmärksamma de tyska erfarenheterna.

Sekretariatschefen *Lennart Konow*, Danmark: I Danmark har man inte något principiellt förbud emot tillfälliga anställningsförhållanden. Det finns några få bestämmelser i den danska funktionaersloven som omfattar en mycket stor del av dem som är anställda i Danmark. Det finns två bestämmelser i den lagen som är av betydelse i aktuellt avseende. Den ena reglerar att tillfälliga vikariat, ex. sjukhusvikariat, får gälla endast i tre månader. Om ett vikariat sträcks ut över dessa tre månader blir det fråga om en fast anställning med de rättigheter som är knutna till denna. Den andra bestämmelsen är en förutsättningsbestämmelse som anger att det är möjligt att för viss tid anställa en person om arbetsgivare och arbetstagare kommer överens om detta. Vid sidan av dessa bestämmelser finns det en omfattande reglering genom kollektivavtal, vilka anger de rättsskydd som de enskilda anställda har - bl.a. rätten till sjukpenning, lön under sjukdom, lön under barnledighet och pension.

Jag tror att detta sätt att lösa problemet kring tillfälliga anställningar räcker i vart fall för Danmarks vidkommande. Med hänsyn till sysselsättningen har det i Danmark haft stor betydelse att möjligheten till tillfälliga anställningar finns. Kedjevikariat har varit föremål för prövning även av den danska domstolen. Ett fall rörde en person som hade innehaft fyra tillfälliga tidsavgränsade anställningar i en följd inom sammanlagt två år. Domstolen ansåg att arbetsgivaren hade överskridit gränsen för hur många gånger och hur lång tid arbetstagaren kunde vara anställd på ett sådant sätt. Domstolen slog fast att arbetstagaren skulle betraktas som fast anställd redan från det första anställningstillfället. Ett annat fall rörde en arbetstagare som hade innehaft tre vikariat. Där ansåg domstolen att vart och ett av vikariaten var korrekta och därför lagenliga.

Jag tror att den kombinationen vi har i Danmark med mycket få presumtiva lagbestämmelser och reglering genom kollektivavtal i kombination med domstolens kontroll är tillfyllest för att förhindra en arbetsgivare att beteckna en permanent anställning som en tillfällig sådan.

F.d. presidenten i högsta förvaltningsdomstolen *Antti Suviranta*, Finland, redogjorde för lagstiftningsarbetet som föregick den nuvarande finska lagstiftningen i aktuellt hänseende.

Arne Fanebust: När det gäller provanställning har jag inte betraktat den som en visstidsanställning. Det har sin förklaring i att norsk rätt skiljer provanställning från visstidsanställning så till vida att en provanställning övergår till en fast anställning om arbetsgivaren förhåller sig passiv medan en anställning för viss tid upphör om den inte förlängs eller förnyas.

Debattledaren tackade referenten, korreferenten och mötesdeltagarna för en intressant debatt.

Plenarmöte

Miljökrav och ekonomisk effektivitet

Debattledare: Rektorn, professorn *Stig Strömholm*, Sverige
Paneldeltagare och referenter: Riksdagsmannen, hovrättsrådet *Paavo Nikula*, Finland och generaldirektören *Egil Myklebust*, Norge
Paneldeltagare: Lektorn *Peter Pagh*, Danmark,
hæstaréttardómari *Hjörtur Torfason*, Island
och professorn *Bertil Bengtsson*, Sverige
Referatskrivare: Doktoranden, tingsfiskalen *Henrik Matz*, Sverige

MILJÖKRAV OCH EKONOMISK EFFEKTIVITET

Av hovrättsrådet *Paavo Nikula*, Finland

Preliminära utgångspunkter

Behandling av vårt tema med juridikens begrepp och metoder förutsätter definition av såväl ekonomisk effektivitet som innehållet i de krav som miljön ställer. Redan här hamnar vi utanför juridiken, in på folkhushållningen samt företagsekonomin och naturvetenskapernas område. För att få en tillräcklig kunskapsbas av resultaten av dem måste allt detta dessutom kunna sammanställas.

Vi måste också kunna ställa de frågor som man kan ge svar på med juridikens metoder. Här blandas den rättsliga argumenteringen lätt bort eller blir politisk. Reglering av miljön och den ekonomiska aktiviteten har ställts inför alldeles nya utmaningar, utöver de traditionella. Härvid träder de rättspolitiska synpunkterna kraftigt i förgrunden också i den juridiska debatten: man måste överväga eventuell ny lagstiftning samt administrativa lösningar.

Också om de juridiska metoderna slutligt slås fast i en öppen politisk process, genom nya lagar och budgetavgöranden, spelar juristens yrkesfärdigheter en krävande roll i detta beslutsfattande. För problemen måste utformas ett begreppsligt och rättsligt användbart innehåll, så att mångfaldiga praktiska företeelser skall kunna identifieras och särskiljas med hjälp av dem. Vid beredningen och tillämpningen av nya lagar måste man se till att rättsskyddsgarantierna tillgodoses. Till och med vid övervägande av alternativ av politisk natur kan det från juridiken bekanta kravet på balans mellan rättigheter och skyldigheter vara till oväntat stor hjälp.

Den nya regleringen av miljön och ekonomin måste också anpassas till rättsordningen som en helhet, så att regleringen kompletterar denna helhet och inte leder till konflikter. Här ställs juristens yrkesskicklighet inför ett särskilt prov också av den orsaken att de problem som skall regleras är internationella. De är inte bundna till vissa stater, som alla världens jurister i sin tur har bundit sig till, var och en av oss till en stat.

Miljön och utvecklingen

Miljö är inte juridiskt användbart som begrepp, utan kräver specificering. Sedan gammalt finns det lagstiftning för jorden och vattnet, och som nyaste "inmutning", för luften. – Redan i det medeltida lagverket Codex Aboensis finns jordabalken och byggningsbalken från Magnus Erikssons Landslag nedskrivna. I denna lagstiftning återspeglas miljöns betydelse för människan såsom en förutsättning för ekonomisk produktion och levnad.

Juridikens viktiga uppgift är att reglera relationerna mellan människorna och samfunden. Också om en vanlig kliché om oss jurister är att vi har stagnerat i paragrafdjungeln, är vårt arbete i verkligheten att reglera livets dynamik, och då ser man både till det förgångna och till framtiden. Till detta hör också att samhälleligt styra subjekten inom den ekonomiska verksamheten och deras uppträdande. Den viktigaste drivkraften för ekonomisk verksamhet är just miljön och naturresurserna.

Såsom det framgår av mitt exempel ur Codex Aboensis, har den ekonomiska verksamheten hos oss i Norden reglerats juridiskt redan i århundraden – också med hänsyn till miljöns krav. Sedan gammalt har målet varit att bestämma och bevara ägarnas och brukarnas rättsliga ställning. Småningom började man också ömma för en oförstörd miljö och för att naturtillgångarna skall räcka till. Till exempel i Finland är skogsskövlingsförbudet över etthundra år gammalt. Grunden har dock inte legat i miljöns egenvärde, utan omsorg om att den ekonomiska produktionen skall fortgå.

Den nyaste kunskapen om miljöns, och likaså den ekonomiska produktionens betydelse för mänskligheten har sedan lyft fram både rubrikens dilemma och miljöns egenvärde. Om vi generaliserar kan vi säga att det från juridikens synpunkt är frågan om en av vår yrkeskårs grundläggande uppgifter: att trygga kontinuitet och förutsebarhet. Såsom ekonomisk och samhällspolitisk term används begreppet hållbar utveckling.

Det kapitel i regeringsformen för Finland som bestämmer de grundläggande rättigheterna förnyades för drygt ett år sedan. I våra grundläggande rättigheter innefattades också följande:

Var och en bär ansvar för naturen och dess mångfald samt för miljön och kulturarvet.

Det allmänna skall verka för att alla tillförsäkras en sund miljö och att var och en har möjlighet att påverka beslutsfattandet i frågor som gäller den egna livsmiljön.

Utan att gå desto djupare in på en tolkning av bestämmelsen, uppmärksammar jag att trots att det är fråga om ett stadgande om en grundläggande

rättighet, talas det om vars och ens skyldighet, inte rättighet. Denna skyldighet gäller bevarande – inte förbrukande – av naturen, miljön och det kulturella arvet. Miljön för inte fram krav, utan ställer dem. – I arbetsmarknadstermer kan man fråga, om miljökraven är förhandlingsfrågor, och om de är det, i vilken utsträckning.

I praktiken har miljökraven renodlats som kriterier på en hållbar utveckling. I samband med finska statens budget för i år publicerades översikten *Naturresurserna och Miljön 1995*. Den är redan den andra i sitt slag, den första utgavs av vår förra regering. Årets översikt fortsätter således beträffande sin politiska sammansättning den praxis som den mycket annorlunda föregångaren inledde. I den nuvarande regeringens program ställdes som ett av de viktigaste målen att stärka principerna med en hållbar utveckling på olika delområden i samhället, speciellt vid vårderna om naturresurserna och miljön.

En hållbar utveckling definieras på följande sätt i den publikation som jag hänvisar till (definitionen torde vara global, också om en presentation av motsvarande individualiserade uppgifter så vitt jag vet inte utarbetas någon annanstans i samband med statsbudgeten):

En hållbar utveckling innebär att den ekonomiska och samhällsliga utvecklingen anpassas till de villkor som ställs av miljön och naturresurserna och att detta görs på ett sådant sätt att naturen och möjligheterna till en human utveckling bevaras också för kommande generationer. I denna översikt ligger tyngdpunkten på den ekologiska dimensionen av en hållbar utveckling.

Omvandlad till bruksregler för naturresurserna innebär en ekologiskt hållbar utveckling

1. att de icke-förnybara naturresurserna inte får minska snabbare än ersättande förnybara naturresurser och tekniker utvecklas och tas i bruk,
2. att de förnybara naturresurserna utnyttjas inom gränserna för vad naturen kan producera och utan att naturens mångfald minskar och
3. att miljöbelastningen inte får överstiga miljöns förmåga att ta emot och neutralisera belastningen.

För uppnående av målet understryks ett fungerande samband mellan miljöpolitiken och övrig samhällspolitik. Detta skapar naturligtvis också spänningar mellan de olika sektorernas politik, också om det i översikten hoppfullt sägs att ”de miljöpolitiska möjligheterna att genomdriva olika åtgärder främjas genom att dessa förbereds på ett sådant sätt att de inte står i konflikt med övriga samhällsliga mål.”

Ekonomi och effektivitet

Också den ekonomiska verksamheten, produktionen av varor och tjänster, baserar sig på utvecklingstanken. Ofta har detta sagts ännu mera eftertryckligt: utan produktion finns det ingen mänsklig utveckling. Inom ekonomin torde väl också tanken att utvecklingen alltid går antingen uppåt eller nedåt dominera. Om produktionen inte ökar, avstannar utvecklingen, eftersom de som behöver produkter i vilket fall som helst ändå blir flera. På detta sätt ersätts en stagnerande producent av en ny företagare som har framgång, om han förmår öka sin produktion.

Från företagsekonomins synvinkel vågar jag framföra påståendet att varje produktionsenhet är skyldig att fungera effektivt och ekonomiskt. Om den inte förmår göra detta, är spelet för dess vidkommande förlorat. Frågan gäller enligt vad jag förstår hur effektivitetskravet definieras och vilken innehåll man bestämmer att den ekonomiska effektiviteten skall ha. Från företagets synpunkt är svaret sist och slutligen att verksamheten skall avkasta vinst eller åtminstone täcka alla kostnader. Hur resultatet uppstår kontrolleras i goda företag fortlöpande och i vartenda ett åtminstone årligen.

Ett problem ligger naturligtvis i att denna synvinkel – de enskilda företagets ekonomiska effektivitet – ohjälpligen är alltför snäv från hela samhällets synpunkt, för att inte tala om en global granskning, och detta trots att man medger att alla samhällen bygger också på företagsamhet och en effektiv ekonomisk verksamhet.

Det är säkert inte alltför djävt att påstå att på samma sätt som individerna vid tillgodoseende av sina behov måste foga sig i att också de andra måste få leva, så måste man också vid strävan efter ekonomisk effektivitet godta kravet på att trygga livets fortbestånd. Detta kan i själva verket betraktas som en gammal kliché, men när man för livets fortbestånd godkänner de ekologiska kriterierna för en hållbar utveckling, ställs man inför ofantligt svåra principiella och praktiska samhällseliga frågor. Allvaret i dessa problem minskas inte av att det inte går att dröja med att lösa dem.

Ett sätt att klara sig är visserligen att förneka den hållbara utvecklingens krav genom att visa att de överdrivna. Enligt min uppfattning förefaller det dock som om de natur- och samhällsvetenskapliga insikterna snarare hela tiden för fram mera argument som stöd för att dessa krav håller.

En annan alternativ metod är att slopa hela målet ekonomisk effektivitet och omfatta uppfattningen att vår nuvarande västerländska livsstil är vansinnig och slösande och inte håller inför miljökraven. I princip är detta alternativ lätt, eftersom det i stor utsträckning kan stöda sig på samma in-

sikter som kraven på en hållbar utveckling bygger på. I praktiken leder det så vitt jag förstår till så ohyggligt förgörande avgöranden framför allt för befolkningen och civilisationen att människan inte är kapabel därtill.

För mitt eget vidkommande vill jag försöka finna metoder att förena den ekonomiska utvecklingens och miljöns krav på ett sätt som inte släcker människosinnets livsvilja och vår tro på att vi skall klara oss också i framtiden. Detta förutsätter att vi sänker oss ned från de principiella sfärerna, kavlar upp ärmarna och börjar söka efter praktiska metoder att lösa det dilemma som vår rubrik ger uttryck för, varvid vi också skall vara beredda att avancera med korta steg och jämka kraven när det finns jämningsmån. Trots det vill jag dock för egen del stöda mig på principerna med en hållbar utveckling.

Styrmedel

Det är i allmänhet betydligt billigare att motarbeta miljöproblem på förhand än att reparera skadorna i efterhand. Alla miljöskador ingår inte i marknadspriserna. Därför räcker inte marknaden ensam till för att styra verksamheten så att resultatet blir det bästa möjliga med tanke på miljö och samhällsekonomin. Det är inte svårt för en jurist att märka att detta är en uppgift för det allmänna, som kan påverka verksamheten på marknaden och miljöns tillstånd (ovannämnda översikt Naturresurserna och Miljön):

- * genom lagstiftning
- * genom planering och andra administrativa bestämmelser, t.ex. genom att kräva miljökonsekvensbedömning av projekt och planer
- * genom skatter, avgifter och understöd
- * genom att styra bidrag så att de negativa miljöeffekterna av olika åtgärder minimeras
- * genom frivilliga avtal och arrangemang
- * genom att öka kunskaperna och medvetenheten om miljö
- * genom internationellt samarbete

Styrmedlen är säkert välkända i alla nordiska länder, otvivelaktigt också i många andra länder. Det är inte heller längre frågan om vilka alla medel som i princip står till förfogande, utan om hur effektiva och resultatbringande de är. En annan fråga av grundläggande karaktär, uttryckligen när det gäller den ekonomiska effektiviteten, är i vilken utsträckning styrmedlen används endast nationellt utan hänsyn till de internationella konkurrenssynpunkterna.

Som allmän utgångspunkt vill jag framhålla kunskapens betydelse. In-

formation är energi. För en jurist är detta i och för sig ingenting nytt. Våra arbetsuppgifter är skiftande, men jag vågar påstå att gemensamt för dem alla är insamlande och specificering av faktauppgifter samt att dra rättsliga slutsatser. Fakta och de rättsstadganden som skall tillämpas med anledning av dem är Björken och stjärnan för juristen, för att göra en liknelse med Topelius vackra saga.

När vi överväger miljökravens och den ekonomiska effektivitetens problem, om det så gäller den samhälleliga planeringen av nya rättsliga medel eller tillämpningen av dem i enskilda fall, måste vi samla in uppgifter såväl om miljöns tillstånd och naturresurserna som om företagens verksamhetsmetoder och -förutsättningar.

Ett redskap för ett stabilt juridisk tänkande är att förstå kontinuiteten, vilket i praktiken betyder bl.a. att likartade fall skall behandlas på samma sätt. Proportionalitetsprincipen, enligt vilken verkan av en åtgärd måste dimensioneras enligt det eftersträvade resultatet och kraftigare metoder än de som krävs inte får användas, hör likaså till saken också i de frågor som faller inom vår ämnessfär. Detsamma gäller naturligtvis de hävdvunna rättskyddsgarantierna, oavhängighet, hörande av parterna, motivering av besluten, offentlighet och rätt att söka ändring.

Miljökraven och den ekonomiska effektiviteten medför likväl också vissa speciella problem. Det första gäller själva det primära målet, att godkänna en hållbar utveckling. Om man är oense om detta, och saken inte är löst t.ex. i lagstiftningen, står vi utan ett viktigt tolkningsargument: lagens syfte och mål. Också partsbegreppet är problematiskt, eftersom det i fråga om många åtgärder som gäller miljön inte finns någon eller några som har talan i traditionell bemärkelse. Man blir tvungen att överväga i vilken mån myndigheterna skall svara för att miljösynpunkterna förs fram och om talan kan ges t.ex. olika organisationer. Offentligheten i sin tur medför bekymmer av den orsaken att de företag som idkar ekonomisk verksamhet har många motiverade orsaker att bevaka sina affärshemligheter, men å andra sidan spelar just fakta, också sådana som skall hållas hemliga, en viktig roll vid beslutsfattandet.

När man fortsätter debatten för att lösa problemet med miljökraven och den ekonomiska effektiviteten blir uppgiften att lösa de ovan relaterade juridiska frågorna, och – om en hållbar utveckling ställs som mål – i riktning mot utökad talan och ökad offentlighet.

Jag vill inte bestrida att inte redan en sådan juridisk utvecklingsriktning skulle kritiseras från näringslivets sida för att den ekonomiska effektiviteten begränsas. Självt skulle jag ställa frågan så, att begränsas den i onödan

eller alltför strängt.

Tiden är viktig för juristen, men tiden är ibland ett gåtfullt begrepp. Den har också en stor betydelse när förhållandet mellan miljökraven och den ekonomiska effektiviteten skärskådas. Inom den ekonomiska verksamheten kan produktionsvolymen per tidsenhet användas som mätare av effektiviteten. I många fall innebär det förlust för företaget, om tiden går utan att produkter framställs. Miljön kan däremot dra nytta av något sådant.

Den undersökning av ärendena och det övervägande av avgöranden som det juridiska beslutsfattandet förutsätter, kräver tid. Av denna orsak förefaller det enligt min mening att vara motiverat att man när styrmedlen för en hållbar utveckling övervägs och tillämpas också reserverar tillräckliga tidsresurser även vid hot om att detta kan kritiseras med hänsyn till den ekonomiska effektiviteten. I konkreta fall betyder detta att en verksamhet som är beroende av tillstånd eller kräver klarläggande av miljökonsekvenserna, inte får inledas förrän miljökraven har klarlagts.

Positiva och negativa styrmedel

Detta särskiljande betyder att styrmedlen kan ha antingen ett klart positivt sporrande eller ett varnande sanktionerande innehåll. I och för sig saknar denna åtskillnad kanske betydelse, om vardera typen leder till resultat (kattens färg spelar ingen roll, bara den äter möss, sade Kinas ledare Deng). Skillnaden kommer till synes i kostnaderna för styrmedlen och hur användningen av medlen accepteras och hur aktörerna anpassar sig till dem.

För att minska miljöutsläppen har sedan gammalt anlitats tillståndssystem och rengöringsskyldighet samt skatter och avgifter, som alla är förknippade med någon menlig påföljd, i sista hand hot om straff. Det är fråga om negativa styrmedel, vilkas föremål i allmänhet är stora industriföretag. Följden har varit en avsevärd minskning av utsläppen i luften, marken och vattnet. Jag vet mycket väl att en viktig faktor har varit industrins vilja att på eget initiativ minska utsläppen, men det har säkert också haft sin betydelse att källorna för industriutsläppen har varit skäligen lätta att påvisa och att man effektivt har kunnat övervaka att villkoren och förpliktelseerna iakttas.

Begränsningen av industrins punktutsläpp har dock inte väsentligt minskat den belastning som förorenar miljön, eftersom de diffusa utsläppen hela tiden ökar. Diffusa utsläpp kommer mest från motorfordonstrafiken och lantbruket samt hushållen. När vanliga människor i sitt dagliga liv och arbete blir föremål för styrmedel, måste man noga överväga verkningarna av de negativa och positiva medlen.

Med detta vill jag inte påstå att inte styrning med sanktionskaraktär i och för sig skulle lämpa sig för alla eller att när den grupp, till vilken man själv hör, visas vara en miljörisk, är det dags att låta solen skina i stället för att låta stormen vira. Det är frågan om det, att när objekten för styrmedlen blir tusen eller miljoner, så visar sig den klassiska övervakningen av sanktionskaraktär bli dyr och ändå ineffektiv. Endast skatterna och avgifterna förblir användbara.

Som ett exempel på positiva styrmedel kan uppvisas miljöstödet till lantbruket. Visserligen måste också användningen av det övervakas, men stödets grundidé är den ekonomiska fördel som fås genom att den diffusa belastningen minskar. I fråga om trafiken har man genom graderingen av bränsleskatten enligt blyhalten nått ett positivt resultat för miljön med hjälp av samma typ av ekonomisk styrning. – Kanske det dock är alltför djärvt att påstå att när sanktioneringen och övervakningen av den visar sig övermäktig, lönar det sig att försöka med lämpor.

Planeringen

I den ekonomiska verksamheten utgör idéer och utnyttjande av situationen framgångsfaktorer för företaget. De räcker dock inte till, utan det behövs förmåga att trygga en fortlöpande verksamhet på sikt. I den planering som detta förutsätter kan innefattas beaktande av miljöfaktorerna, men det kan bli ett hinder att man befärad att detta försämrar den ekonomiska effektiviteten.

Saken har i många länder, också i Norden, avgjorts med hjälp av särskild lagstiftning, som förpliktar till utredning av verkningarna på miljön av vissa omfattande ekonomiska projekt. Finlands lag om förfarandet vid miljökonsekvensbedömning trädde i kraft 1.9.1994. Syftet med lagen är att bedömningen av miljökonsekvenserna skall kunna beaktas på ett enhetligt sätt i planering och beslutsfattande och att medborgarna samtidigt skall få bättre möjligheter att få information och större möjligheter till medbestämmande.

Vid bedömningsförfarandet utarbetas en miljökonsekvensbeskrivning där projektets och de granskade alternativens, även alternativet att avstå från projektet, miljökonsekvenser presenteras på ett enhetligt sätt. Beskrivningen skall fogas till det material som enligt respektive speciallag behövs för beslutsfattandet. Myndigheten i fråga får inte fatta tillstånds- eller andra beslut innan bedömningsförfarandet har slutförts.

EU har allt sedan 1985 haft ett direktiv om miljökonsekvensbedömning. I januari 1996 lade Accounting Advisory Forum, som arbetar i samband

med EU-kommissionen, fram riktlinjer för företagens "miljöbalansräkning". Miljöbelastningarna borde bedömas samt kostnaderna för förebyggande av dem beräknas och tas in i balansräkningen i ett så tidigt skede som möjligt.

Den planläggning som styr samhällsplaneringen bygger i Finland på stads- och byggnadsplaner, om vilka stadgas i byggnadslagen. Sedan 1990 finns i lagen ett stadgande, enligt vilket områdena skall planläggas eller användningen annars planeras på ett sätt som stöder naturresurserna och en hållbar utveckling av miljön. Detta har dock inte lett till ändringar i de egentliga stadganden som gäller planernas innehåll och kvalitet. I dem har visserligen sedan gammalt understrukits bl.a. skönhetsvärdens samt de krav som hälsa och trivsel ställer.

Det skulle stämma överens med principerna med en hållbar utveckling att t.ex. ställa ett ovillkorligt krav att affärsställena skall placeras på promenadavstånd från bostadsområdena. Åtminstone i Finland är utvecklingen den motsatta, allt flera köpare förflyttar hundratals kilogram stål och förbrukar bensin för att skaffa sig matförmödenheter för dagen. – Transportlogistikens krav, en så effektiv transport som möjligt med så liten trafik som möjligt, är ett självklart krav i företagen. Samma princip bör gälla också inom samhällsplaneringen.

Skatter och avgifter

Miljöskatterna har de senaste åren varit föremål för politiskt och rättsligt intresse såväl i olika länder som internationellt, särskilt inom OECD och EU. På nordisk nivå behandlades temat mångsidigt i synnerhet ur ekonomisk synvinkel vid ett seminarium, som Nordiska Skattepolitiska Forskningsrådet ordnade i oktober 1994 i Helsingfors (rapporterna och inledningsanförandena har publicerats i NSF:s skriftserie 32, Göteborg 1995).

I politiskt hänseende är miljöskatterna intressanta såväl med hänsyn till skatteintäkterna som miljöskyddet och sparande av naturresurser. I fråga om skatteintäkterna har det talats om "skatteväxling", möjligheten att lindra närmast inkomstbeskattningen genom att kompensera förlusterna av skatteintäkter med höjda och ökade miljöskatter. Man försöker tillgodose miljökraven med skatterna och avgifterna på så sätt att produktionen, för att undgå skatter, söker sig mindre förorenande och förslitande former.

Från den ekonomiska effektivitetens synpunkt har det också varnats för miljöskatterna. Ingen betalar gärna skatt, och företagen kan flytta sin produktion till länder där miljöbeskattningen är låg. Då missar man både de skatte- och miljöpolitiska målen. Också när produktionen stannar här hemma,

ställer den internationella konkurrensförmågan sin egna begränsningar för miljöskatterna.

I sitt anförande vid NSF:s seminarium Grön skatteväxling (NSFS, s. 323) sammanfattar Sven-Olof Lodin ja Gunnar Rabe saken så här (ur svensk synvinkel, som industrikretsarna i olika länder dock gärna också omfattar): Huvudslutsatsen är att en ensidig svensk skatteväxling av samhälls-ekonomiska skäl inte är möjlig att genomföra. I stället bör arbetet inriktas på en internationell samordning av miljöbeskattning. Om en ensidig svensk skatteväxling görs som påverkar industrin riskerar den att leda till förlorade exportinkomster, sänkt valutakurs, högre inflation, förmodligen försämrad sysselsättning samt försämrad global miljö". Eivind Berg, som talade om miljöavgifterna för det norska lantbruket, konstaterade att även om avgifterna har haft positiva miljöeffekter i Norge, så måste de framgent bedömas i ett vidare perspektiv: "Det er ikke grunnlag for å belaste norske bønder med avgifter som andre lands bønder ikke har" (ibid. s. 310 f.).

Något mera hoppfullt förhåller sig Claus Bruun Johannessen, som presenterade Danmarks skattereform vid seminariet, till problemen (ibid. s. 370): "Selv om der således kan synes at mangle store skridt fremad i form af anvendelsen af nye instrumenter, er der alligevel tegn på, at samspillet mellem skatte- og miljøpolitikken udvikler sig til gavn for både miljøet og skattesystemet".

De ovan relaterade synpunkterna återspeglas i den i Finland den 13 april 1995 tillsatta regeringens program: "Sänkningen av de skatter som hänför sig till arbete kompenseras i betydande utsträckning genom miljöskatter. Skattemodellen konstrueras så att beskattningen dels uppmuntrar till energibesparingar och reducering av utsläpp som är till men för miljön, dels stöder utvecklandet av nya teknologibranscher och arbetskraftsintensiva branscher utan att försvåra exporten från Finland."

För Finlands del kan jag konstatera att vi har mött alla de problem som togs upp vid miljöskatteseminariet. Vi har kanske kommit längst när det gäller avfallsavgiften, som bereds för att träda i kraft sommaren 1996. Energiskattehöjning har genomförts för bensinen. I fråga om industrin har man däremot rentav beslutat bereda skattelindringar, visserligen bara för kassaskåpet, för den händelse att det internationella konkurrensläget skulle kräva att sådana införs.

Införande av miljöskatter är också förenat med administrativa och juridiska problem (se t.ex. Tor Lande, ibid. 119 ss.), trots att åtminstone en del av skatterna å andra sidan kan genomföras i anslutning till den rådande skattestrukturen. Nya problem möter vi t.ex. i fråga om avfallsavgiften samt

ökad återvinning. Det förefaller dock som om problemen inte är övermäktiga. Lösandet underlättas när det gäller återvinningen av allmänhetens mycket positiva inställning till saken, vilken givetvis underblåses av det ekonomiska lockbete som pantsystemet inom återvinningen innebär.

Trots kritiken och bakslagen kommer miljöbeskattningen att bestå, eftersom skatterna redan nu är viktiga för den offentliga hushållningen. Som en del av skattesystemet kan de förenas med garantier för oberoende inom beskattningen, rättsskydd och offentlighet. De styr den ekonomiska verksamheten både i företagen och privathushållen i en riktning som tar hänsyn till miljökraven, trots att ett sådant mål är främmande för det klassiska skatte-tänkandet. Av samma orsak kan skatteavkastningen visserligen variera.

Nationella och internationella styrmedel

Gemensamt för miljökraven och den ekonomiska effektiviteten är internationalitet. Detta faktum får dock inte dölja att varje stat också har sina egna nationella miljöproblem och ekonomiska krav – samt skyldighet att lösa dem. När det sägs att till exempel miljöbeskattningen skall utvecklas med beaktande av konkurrentländernas situation, ser man bara på medaljens ena sida.

Utifrån det nationella planet kan man mest effektivt utveckla sådan av den nya teknologin påkallad utbildning och forskning som anpassar sig till miljökraven. Människornas tänkande och attitydbildning är starkt kopplade till det egna landet och dess kultur. I detta medvetande får miljökraven en allt starkare position. Sådana människor är som konsumenter drivkraft för marknaden. Just i detta kan det nationella och det internationella mötas, eftersom också marknaden är nationell och internationell.

När ekonomisk effektivitet är som bäst är den sparsamt utnyttjande av miljön och naturresurserna. Ju flera människor i världen som inser detta, desto effektivare påverkar miljökraven den ekonomiska verksamheten, eftersom marknaden för produkter som framställts genom annan produktion är på tillbakagång.

Ett konkret exempel är skogspolitiken. Sveriges skogslag förnyades 1993 och redan i den första paragrafen inskrevs syftet samt att ekonomisk effektivitet och miljökraven skall beaktas: Skogen är en nationell tillgång som skall skötas så att den uthålligt ger en god avkastning samtidigt som den biologiska mångfalden behålls.

En motsvarande revidering har beretts också i Finland, inte minst med tanke på de krav som skogsindustrimarknaden ställer. Målen har skrivits

ned så här: Som mål uppställdes ända till början av 1970-talet i första hand ökning av skogstillgångarna.... Vid övergången till 1990-talet är värden av hela skogsnaturen framhävd. Detta omfattar såväl upprätthållandet av skogarnas mångfald som värden av skogslandskapet. – Reformen har åtminstone i mitt eget land kritiserats för att den å ena sidan sänker skogsekonomins effektivitet och å andra sidan alltför litet tar hänsyn till miljökraven.

Skogsexemplet visar hur mångfasetterat vårt problem är samt de motstridiga tryck som uppstår när det skall lösas. Trots dessa måste lösningar stå att finna. De måste stöda sig på beprövade kunskaper om miljön och den ekonomiska produktionen samt om hur man tillgodogör sig dessa kunskaper. De nordiska samhällenas principer med öppenhet och offentlighet spelar här en central roll, och förtjänar att bli omfattade också mera allmänt. Detta sker i sin tur inte utan att vi själva förmår föregå som goda exempel.

En viktig roll spelar de teknologiska framsteg som alltid spelar en central roll i effektiv ekonomisk verksamhet. När miljökraven har tagits på allvar, har den nya teknologin visat sig vara bättre än den tidigare både med hänsyn till miljöutsläppen och förbrukningen av naturresurserna. I denna utveckling är internationellt samarbete ett livsvillkor. Det är möjligt att det just med hjälp av den nyaste teknologiska forskningen och den teknologi som tillämpar den är möjligt att förena två mål som av tradition ansetts strida mot varandra, att följa miljökravens stränga villkor och nå ekonomisk effektivitet och framsteg också när dessa villkor råder.

Jag vågar till slut påstå att vi i Norden har nått mycket långt när det gäller att förena ekonomisk effektivitet och de krav som miljön ställer både i fråga om attityderna och de praktiska åtgärderna. Det är viktigt att vi ser till att också denna utveckling stöds och främjas så att den håller. Det är möjligt, och i praktiken uppenbarligen också motiverat, att avancera med både långa och korta steg. Avgöranden av grundläggande karaktär utgör samhälls-politiska val, men de kan inte bedömas utan att alternativen utvecklas så att de också tål juridisk bedömning och kritik.

MILJØKRAV OG ØKONOMISK EFFEKTIVITET

Av Generaldirektør *Egil Myklebust*, Norge

1. Innledning

I 1987 la Brundtland-kommisjonen frem sin rapport om "bærekraftig utvikling", "Our Common Future". Rapporten bidro til å øke bevissthetsnivået om helheten i miljøutfordringene, og pekte særlig på behovet for å fremme miljøløsninger i et dynamisk perspektiv, med økonomisk utvikling som en nødvendig bærebjelke. Nå, ni år etter at rapporten ble presentert, er miljøspørsmål med rette et hovedtema i samfunnsdebatten i Skandinavia og med vekslende innfallsvinkler, også globalt. Temaet er komplekst og kaller på sterkt følelsesmessig engasjement. Det er derfor forståelig at debatten kan bli konsentrert om enkeltsaker og begrenset til et nasjonalt perspektiv. Det er likevel bekymringsfullt at ensidig oppmerksomhet omkring enkeltsaker med offentlig appell kan føre til gal prioritering av ressursbruk i miljøarbeidet.

Hovrättsrådet Paavo Nikula har drøftet begrepet "hållbar utveckling" i sitt innlegg, og foretatt en rettslig plassering og avgrensning av temaet. Innlegget dekker i stor grad de fleste viktige nasjonale og internasjonale spørsmål omkring miljøutfordringen ut fra en juridisk tilnærming. I det følgende vil jeg forsøke å gi et praktisk, industrielt perspektiv på de rettspolitiske problemstillinger han peker på og gi til beste noen oppfatninger om premisser for godt samvirke mellom næringslivet og myndighetene på miljøområdet.

Jeg ser optimistisk på industriens evne til å løse lokale miljøproblemer og integrere miljøforbedringer i verdiskapningsarbeidet. Myndighetene vil imidlertid påvirke takten i forbedringene gjennom de rammevilkår som oppstilles, og de juridiske reguleringsmekanismer som velges. Jeg vil derfor beskrive noen av våre erfaringer med ulike typer reguleringsmekanismer og deres relative hensiktsmessighet. Først er det imidlertid nødvendig å beskrive noen utviklingstrekk.

2. Utviklingsretninger

Vi må ta som utgangspunkt at antallet mennesker i verden kan fordobles i løpet av de neste femti årene. Samtidig vil stadig større befolkningsgrupper

arbeide for å oppnå en forbedring i sine leve- og livsvilkår, noe som er legitimt og forståelig. Dermed reises vanskelige utfordringer knyttet til tilveiebringelse av ressurser og omfordeling av ressurser fra rike til fattigere land.

Konsekvensen vil være en sterk global økning i forbruket av basisprodukter, som mat, energi og materialer, og også etterhvert i forbruket av mer avanserte produkter. Økningen globalt vil være så kraftig at det er lite sannsynlig at redusert forbruk, avfallsminimalisering og energiøkonomisering vil kunne gi svar på de ressurs- og miljømessige spørsmål som oppstår.

Til tross for at befolkningsvekst og omfordeling av ressurser er problemer som må løses med politiske virkemidler, kan det dermed ikke være tvil om at industriens teknologiutvikling, kompetanse, finansielle styrke, organisasjon og motivasjon vil bli en viktig nøkkel til bedre utnyttelse av ressursene. Erfaringene i miljøarbeidet i de siste 20 årene har vist at industrien har stor evne til å utvikle løsninger og gjennomføre miljøtiltak for å nå fastsatte mål. Industrien er derfor en viktig del av løsningen på miljøproblemene, og gode industrielle organisasjoner kan fungere som lokomotiver i arbeidet med miljøtilpassing av produkter og produksjonsprosesser. Vi vil nok også se at markedskreftene på lang sikt vil kreve at varer og tjenester blir fremstilt der det er mest hensiktsmessig i forhold til de mennesker som trenger dem, med lavest mulig forbruk av økonomiske og miljømessige ressurser pr. produsert enhet.

Parallelt med tendensen i retning av ressurseffektivitet – og dels som en konsekvens – ser vi stadig sterkere, internasjonal konkurranse og nedbygging av handelshindringer. Denne utviklingen er kommet for å bli, og den skaper behov for raskere takt i bedriftenes omstillingsprosesser. Langsiktig griper den inn i bedriftenes valg av strategisk retning, og betyr i sin praktiske konsekvens at det stilles nye og mer omfattende krav til effektivitet, kompetanse, risikovilje, finansiell styrke, flerkulturell forståelse og, ikke minst, evne til nyskaping som integrerer miljøhensyn i produksjon og produkter.

For Norsk Hydro, der jeg har mitt daglige virke, er dette fundamentale og dagsaktuelle problemstillinger:

Figur 1. Hydros produkter (se bilag sid. 836)

Vi produserer mange av de basisproduktene utviklingslandene trenger for å mette sine munn, og for å bygge infrastrukturen for ett bedre samfunn. Gode eksempler på dette er gjødsel til matproduksjon, byggevarer av aluminium, PVC-rør til kloakksystemer og olje og naturgass til energiforsyning.

Ingen av disse produktene er uten miljømessige utfordringer. Som kjent kan overgjødning føre til forurensning av vassdrag og grunnvann. Smelteverk for aluminium har hatt store utslipp av fluorider og klimagasser. Ukynlig PVC-fremstilling kan gi utslipp av skadelige klororganiske forbindelser, og debatten rundt CO₂-utslipp fra olje- og gassforbrenning tør være kjent.

3. Beskrivelse av miljøarbeidet

Miljøtilpasning har stått på dagsordenen for Hydro i mange år, men angrepsvinkelen og prioriteringer har endret seg over tid, etterhvert som vårt og samfunnets generelle bevissthets- og kompetansenivå har utviklet seg. Jeg tror beskrivelsen av arbeidet sammenfaller godt med erfaringer andre bedrifter har gjort seg, både med hensyn til egen innsats og med hensyn til rollefordeling mellom bedrift og myndigheter. Det kan derfor kanskje være interessant med en generell beskrivelse.

Vi kan dele arbeidet inn i tre faser:

Figur 2. Faser i miljøarbeidet (se bilag sid. 836)

I fase 1 – ”reparasjonsfasen” – var oppmerksomhet og innsats rettet mot opprydding av lokal forurensning og tiltak for å bøte på ”gamle synder”. Vi reduserte utslipp og installerte renseteknologi ved eksisterende anlegg. I denne fasen var direkte pålegg fra myndighetene en viktig drivkraft. I 1986 fikk vi for eksempel beskjed om at fluorutslippene fra aluminiumsverket i Årdal måtte reduseres kraftig innen ett år, ellers var det kroken på døren. Hydro hadde på den tiden nettopp blitt eier av anlegget, og måtte tenke raskt. Siden den gang er utslippene fra anlegget halvert.

Vår erfaring er at direkte reguleringer (konsesjoner) er et godt egnet virkemiddel for å løse slike lokale forurensningsproblemer. Konsesjonssystemet, slik det praktiseres i Norge, inkluderer omfattende (og relativt åpne) diskusjoner mellom industri, myndigheter og allmennheten. De steds-avhengige reguleringene som blir resultatet av denne prosessen, er nøye fulgt opp av myndighetene. Anvendt på riktig måte, vil disse lokale miljøproblemer mest forutsigbart løses ved direkte reguleringer.

I fase 2 – ”forebyggingsfasen” – løftet vi blikket fra lokale utslipp mot utvikling og installasjon av ”renere teknologi”, dvs. teknologi som unngår at forurensningen i det hele tatt oppstår. Fordi det ofte er en sammenheng mellom ressurseffektivitet og produktivitet, ser vi ofte at bedriftsøkonomi

misk lønnsomme rasjonaliseringstiltak og sterkere vektlegging av kvalitet i driften har positiv effekt både på utslipp og energieffektivitet. Så lenge tiltakene gir økonomisk gevinst, vil industrien være den viktigste drivkraften i forebyggingsfasen. Et eksempel på dette er at vi i Hydro i perioden 1989 til 1995 gjennomførte lønnsomme forbedringer i vår aluminium-, magnesium- og landbruksvirksomhet i Norge, som samtidig reduserte utslipp av klimagasser med 30%.

Gjennom incentivordninger, f.eks. i form av støtte til forskning og utvikling eller i form av de såkalte "frivillige avtaler" som omtales nedenfor, kan imidlertid myndighetene til tider bidra til at teknologiutviklingen bringes videre enn hva som er bedriftsøkonomisk lønnsomt å finansiere.

Vi har, for Hydros og Skandinavias vedkommende, stort sett løst problemene med lokale forurensninger, og vi er også kommet langt i arbeidet med utvikling og innføring av ren teknologi. I store deler av verden er likevel de største miljøutfordringene fortsatt knyttet til "gamle synder" og tilgang på moderne teknologi. Dette er utfordringer som i stor grad berører oss.

Fase 3 – "livssyklusfasen" – er den mest krevende, men også kanskje den mest interessante. Oppmerksomheten går nå ut over bedriftens produksjonsprosesser og konsentreres i stedet omkring å analysere og forbedre produktens livssyklus, fra råvarer, gjennom fremstilling og bruk, til deres videre skjebne. Våre viktigste pådrivere og samarbeidspartnere i dette arbeidet er ikke myndighetene, men kundene og samfunnet omkring oss. Samtidig som deres kunnskaps- og oppmerksomhets- og kravspesifikasjonsnivå øker, konkurrerer produsentene om å introdusere nye miljøløsninger.

For å sikre at samfunnet i fremtiden vil akseptere vår industrielle aktivitet og at kundene fortsetter å kjøpe våre produkter, søker vi å dokumentere bærekraftighet for alt vi produserer. Vi ser på miljøvirkninger ikke bare "fra vugge til grav", men, gjennom gjenbruk og resirkulering, faktisk i mange tilfeller "fra vugge til vugge". Jeg tror de fleste seriøse bedrifter i dag vil akseptere at samfunnets aksept av vår virksomhet er en like viktig "driftstillatelse" eller "License to Operate" som de tillatelser vi trenger fra det offentlige. Dette betyr at vi stadig må forbedre oss, og være villige til å kutte ut virksomhet som viser seg å ha skadelige konsekvenser. Det betyr imidlertid også at vi må bruke mye krefter på ansvarlig informasjonsvirksomhet, slik at "saksbehandleren", dvs. i dette tilfellet den enkelte borger, får et godt og fullstendig grunnlag å fatte sine beslutninger på. Myndighetskrav til saklig og objektiv produktinformasjon vil dermed være en viktig forutsetning for at markedsmekanismene fører til riktig produktvalg.

Sett med en bedrifts øyne, kan arbeidet med å analysere produktenes miljøegenskaper gjennom hele livsløpet avdekke forretningsmuligheter, som springer ut av at produktet og markedet står i sentrum. Den som kan utvikle et produkt som gir en god, helhetlig miljøløsning vil ha et konkurransemessig fortrinn. Jeg vil gi ett eksempel:

Transportsektoren er i dag et vekstmarked. Vi bidrar til redusert energiforbruk i biltransport ved å utvikle komponenter i aluminium, magnesium (og til dels plast) som på grunn av sin lave vekt senker bensinforbruket, og som i tillegg er energieffektivt fordi det kan resirkuleres. Dette gjør at produktene kan erstatte stål i mange applikasjoner. Bilprodusentene er imidlertid også antagelig de mest krevende kunder. De vurderer miljøeffektene av hvert gram aluminium, magnesium og PVC de kjøper, ved måling av energiforbruk og utslipp i fremstilling av råvarer og metall, spart bensinforbruk i kjøring, og kartlegging av resirkuleringsmuligheter. Fordi miljøegenskaper utgjør et konkurransemessig fortrinn, satser industrien på nyskaping, og man ser resultater.

Det europeiske kraftmarkedet bør også være et viktig miljømarked. Alle indikasjoner peker på at etterspørselen etter elektrisk kraft i Europa vil øke, til tross for gode ønsker om reduksjon. Kraftproduksjon basert på gass produsert i Nordsjøen vil forhåpentligvis være en viktig bidragsyter til å holde veksten i de samlede CO₂-utslippene i Europa nede i årene som kommer. Frem til det tidspunkt vi finner mer effektive, fornybare energiformer, bør vi basere oss på å produsere kraft ved forbrenning av gass, som til tross for at det er et fossilt brennstoff, bare avgir halvparten så mye CO₂ ved forbrenning som utslippene fra tilsvarende produksjon basert på kull.

4. Reguleringsmekanismer

Miljøarbeidet må altså skje i et samspill mellom industri, myndigheter og forbrukere. Det er også en kjensgjerning at de fleste miljømessige fremskritt krever investeringer, både av finansielle og menneskelige ressurser. Det må derfor foretas prioriteringer, og myndighetenes valg av reguleringsmekanismer får betydning for hvor vellykket resultatet blir.

Dårlig gjennomtenkte regler kan ha som sitt resultat at nytenkning blir satt på "sparebluss" og at relativt god industri i de mest miljø-ambisiøse landene mister sin konkurranseevne til fordel for forurensende industri i de land som tillater det. Det bør ikke være uenighet om at gode regler er regler som stimulerer de miljø-oppfinnsomme og rammer alle syndere likt, uansett opprinnelsessted.

Noen enkle tommelfingerregler bør derfor styre arbeidet med miljøreguleringen:

- 1.) Innsatsen bør innrettes mot de områder man virkelig kan få miljømessig uttelling. Ed Woolard, styreformann for det amerikanske selskapet DuPont som er blant de ledende i verden innen helse, miljø og sikkerhetsarbeid, sier at man kan få gjennomført 80% av enhver miljøforbedringsmulighet for 20% av det det ville kostet å gjennomføre 100%. Det bør derfor skje en løpende og åpen dialog rundt kostnadene og nytten av foreslåtte tiltak, og man bør ha lov til å foreslå at de midlene som vil gå med til å få ut de siste 20% av forbedringsmulighetene kan brukes bedre andre steder. Det burde f.eks. være et tankekors at vi med sikkerhet vil kunne oppnå vesentlig større miljønytte pr. investert krone i Øst-Europa enn i Skandinavia.
- 2.) Man bør erkjenne at det er vanskelig å regulere seg frem til gode idéer. Derfor bør myndighetene være tilbakeholdne med å spesifisere *hvor* miljøforbedringene skal skje, men i stedet konsentrere seg om *hvilke resultater* de ønsker oppnådd. Ved å stille krav om et konkret resultat ("funksjonskrav") i stedet for å si hva som skal gjøres ("spesifikasjonskrav") vil man kunne få konkurrerende løsninger, og aktørene vil kunne drive hverandre til forbedring. I den sammenheng må det utvises tålmodighet og fleksibilitet for å teste ut nye løsninger.

Såkalte "frivillige avtaler" om miljøforbedringer, der industriaktørene og myndighetene blir enige om ambisiøse miljøforbedringsmål, men der industrien til gjengjeld får økt forutberegnelighet i fremtidig myndighetsutøvelse, kan være gode virkemidler for å frembringe nye ideer. Gjennom slike avtaler kan man skape rom for innovasjonsprosesser som f.eks. frembringer ny forebyggende teknologi, eller som legger til rette for å gjøre store, kostnadskrevende gjennombrudd innen renseteknologi. En forutsetning for et slikt samarbeid er imidlertid at man finner fremgangsmåter som sikrer at utenforstående parter får anledning til å uttale seg på vanlig vis.

I gjeldende forvaltningsrett og også i statsrettslig sammenheng er man tilbakeholden overfor avtaler om forhåndsbinding av forvaltningsmyndighet – som regel med rette. Det som imidlertid gjør "frivillige avtaler" tilrådelige innen miljøforbedringsarbeidet, er at forbedringene samfunnet kan oppnå ved slike avtaler er kvalitativt annerledes, og bedre enn de man kan oppnå med tradisjonelle virkemidler. Etter min oppfatning er det foreldet å se spørsmålet om forhåndsbinding som en kon-

flikt mellom samfunnets interesser og hensynet til en privat avtalemotpart. Det er selve hensynet til forbedring av miljøkvaliteten som gjør at forhåndsbinding i denne sammenheng er hensiktsmessig.

- 3.) Utslippsgrenser og pålagte miljøtiltak må ha naturvitenskapen og sammenhengen mellom utslipp og deres faktiske effekt på naturen som basis, selv om vi selvfølgelig må erkjenne at det i en del tilfeller må brukes praktisk skjønn. Dette er anerkjent i Rio-erklæringen, der det heter at ”...*Der hvor det foreligger trussel om alvorlig eller uopprettelig skade, skal ikke mangel på full vitenskapelig visshet kunne brukes som begrunnelse for å utsette kostnadseffektive tiltak for å hindre miljøforringelse*”¹. Basiskunnskapen, både om trusler og tiltaksmuligheter, må imidlertid hentes fra det beste i naturvitenskapen.

Jeg finner grunn til å understreke dette, fordi vi ofte ser at også vitenskapsmenn nærmer seg rollen som politikere, og vi ser til tider at pressgrupper krever dramatiske tiltak mot produkter eller virksomhet uten at det er påvist noen seriøs, vitenskapelig basis for behovet. Jeg erkjenner at det i praktisk arbeid og i den offentlige debatt er behov for flere innfallsvinkler. Vi trenger den logiske, rasjonelle og analytiske tilnærmingen, på samme måte som det også er behov for den emosjonelle og mer politisk orienterte argumentasjoner. Poenget er at det står store samfunnsverdier på spill, og at vi må tenke helhetlig ressursanvendelse når beslutninger fattes og begrensede ressurser allokeres.

- 4.) Vi må sørge for at de vanlige samfunnsmessige spilleregler blir fulgt også på miljøområdet. Fordi miljøspørsmålene engasjerer oss alle følelsesmessig, ser man ofte at det er stort press for å handle raskt, og til tider ugjennomtenkt. Imidlertid er det også i miljøsammenhengen lett å handle på feilaktig grunnlag, og konsekvensen kan bli tapt verdiskapning og suboptimale miljøløsninger. Det er derfor bekymringsfullt at det også blant dem som har tenkt mest på de rettslige sider av miljøproblemene, som ekspedisjonssjef Inge Lorange Backer, synes å være grobunn for teorier om at spørsmål om miljøtiltak bør behandles etter lempeligere regler enn andre områder forvaltningen griper inn i ². Det er

¹ Sitert etter oversettelsen i St. Meld. nr. 13 (1992-93) der Rio-erklæringen er tatt inn som vedlegg.

² Se Inge Lorange Backer, *Naturressurs og miljørett* (Oslo 1995), kommentarer om legalitetsprinsippet på miljørettens område s. 119, og om krav til vitenskapelig begrunnelse, s. 64.

for å hindre gale beslutninger, og sørge for at forvaltningen treffer sine vedtak ut fra gode grunner at vi har rettssikkerhetsgarantier som legalitetsprinsippet og forvaltningsrettslige prinsipper om begrunnelse, proporsjonalitet og likebehandling. Det er intet grunnlag for å hevde at miljøområdet skiller seg fra andre viktige forvaltningsområder, og dermed er særlig egnet for uavhengig forvaltningsutøvelse uten støtte i lovgivningsprosessen.

- 5.) Politiske myndigheter må tenke igjennom de samlede samfunnskonsekvenser før de innfører nasjonale skatter på konkurranseutsatt virksomhet. I Norge la den såkalte "Grønn skattekommisjon" nylig frem sin innstilling, der ønsket om at Norge skulle være en "pådriver" i internasjonalt miljøarbeid har fått en fremtredende rolle. Et flertall i kommisjonen foreslo som et første steg å innføre en avgift pr. tonn CO₂ som slippes ut fra norsk industri, i tillegg til den avgift som i dag eksisterer for slike utslipp i offshoresektoren. Forslaget om en avgift på 50 NOK/tonn utslipp tilsvarer årlig ca. 15.000 NOK pr. arbeidsplass i Hydro Aluminiums smelteverk i Norge, en virksomhet som har meget begrensede muligheter til å redusere sine CO₂-utslipp. Denne ensidige norske avgiften er derfor i realiteten et rent fiskalt tiltak, men den vil gi betydelige omstillingskostnader og tap av arbeidsplasser, kompetanse og industriell infrastruktur. Vi kan komme til å måtte fase ut eller stoppe videre utvikling av virksomhet som i et rasjonelt og samordnet internasjonalt miljøregime ville ha god konkurransekraft ved å være lokalisert i Norge. Det er en kjensgjerning at det internasjonale marked for olje og aluminium vil bli forsynt uansett norske særtiltak, og ved å innføre særlig skattebelastning på norsk eksport risikerer man derfor at slik virksomhet flyttes til andre områder med dårligere miljø som resultat.
- 6.) Man bør sette inn tiltakene mot det omsetningsleddet som har reell beslutningsmyndighet over de forhold som påvirker miljøet – i tråd med prinsippet "Polluter Pays". Dersom det er et produkt man ønsker mindre brukt, bør sanksjoner eller avgifter legges på sluttbrukerleddet. På den måten får alle produsenter av det uønskede produkt samme press fra kundene om forbedring, ikke bare de produsentene som har produksjon i landet som ønsker forandring.

CO₂-avgiften som pålegges oljeproduksjon på norsk sokkel er et typisk eksempel på en avgift som angriper galt omsetningsledd. Så lenge CO₂-utslipp er uløselig knyttet til forbruk av energi fra fossile kilder, er det ikke noe poeng å ramme produsentleddet direkte. Potensialet for energi-effektivisering i produksjonen er langt på vei utnyttet. De som

virkelig kan gjøre noe med utslippsnivået er forbrukerne, gjennom å redusere sitt forbruk. Ved å legge avgiften på bensinprisen, i stedet for på produksjonen i Nordsjøen, vil forbrukerne selv måtte foreta avveiningen mellom energiforbruk og klimapolitikk. Hvis de reduserer forbruket, betyr det at produsenten indirekte straffes, uansett om han sitter i Bergen, i Texas eller i Tripoli.

5. Internasjonale problemstillinger

Det er et overordnet mål å finne hensiktsmessige fremgangsmåter for samarbeid om internasjonale løsninger på miljøproblemene. Dette er viktig, både fordi de største miljøproblemene har konsekvenser ut over utslippslandets grenser, men også for å fremme ressurseffektivitet i miljøarbeidet.

Etter min mening fortjener to internasjonale problemstillinger særlig omtale: Lokal forurensning i industrialiserte land utenfor OECD-landene og spørsmålet om klimaforandringer.

Noen av de største *lokale* forurensningsproblemene globalt i dag finnes i Russland og Øst- og Sentral-Europa og deler av Asia. Vi vet også at landene der ikke har økonomisk evne til å foreta opprydding i sine "gamle synder", og heller ikke til å ta i bruk den teknologi som skal til for å hindre nye problemer. I mange områder er det arbeidet som ovenfor omtales som Fase 1 og 2 i realiteten knapt nok påbegynt. I tråd med tommelfingerregelen om å rette innsatsen inn der man kan få uttelling for den, bør man derfor undersøke i hvilken grad midler som går til marginal forbedring i Skandinavia kan utnyttes bedre lenger øst og sør. Dette bør skje systematisk og være organisert av det offentlige, slik at det ikke blir en sovepute for skandinavisk industri at det er verre forhold andre steder enn hjemme.

En kanskje enda nyttigere angrepsvinkel vil være å legge forholdene til rette for bytte av ren teknologi fra vest mot forretningsmuligheter i øst. Vi ser for eksempel for tiden på flere prosjekter innen landbruksvirksomheten i Sentral-Europa, der Hydros teknologi og prosesskompetanse kan bidra sterkt til forbedringer, og vi har allerede innledet samarbeid med det slovakiske aluminiumsselskapet Slovalco på lignende premisser, med store forbedringer for det lokale miljø som resultat. En forutsetning for at bedrifter bruker ressurser på dette arbeidet er imidlertid at det representerer en realistisk forretningsmulighet.

De ovennevnte miljøproblemene er sterkt knyttet til befolkningsutvikling og fattigdom. Ressursmessig, politisk og moralsk vedrører de imidlertid også oss, og vi bør bidra til å løse dem der problemene er. I Skandinavia

overskygges disse problemene imidlertid av diskusjonen om det mange i vår del av verden oppfatter som den største *globale* miljøutfordringen, nemlig klimaspørsmålet. Etter min mening må vil ikke la klimaproblemet hindre en konstruktiv holdning til de akutte forurensningsproblemene både i utviklingslandene og i industrialiserte land. En bedring i lokale utslipp fra kjemiske anlegg, gasstransport, kullbasert energiforsyning o.s.v. er i dag blant de mest effektive tiltak som kan gjennomføres, og hovedutfordringen vil være å bringe til veie de nødvendige finansielle og teknologiske ressurser. Ny økonomisk vekst er også i virkeligheten det viktigste redskapet for over tid å begrense befolkningsveksten.

Vitenskapelig er det som kjent fremdeles en del uklarhet rundt sammenhengen mellom CO₂ og mulige klimaforandringer. For dette formål, og i dette forum, kan vi imidlertid ta det for gitt at norske myndigheter ser det som et mål å redusere globale CO₂-utslipp. Myndighetene må da ha som ambisjon at de internasjonale virkemidlene i klimapolitikken utformes i et helhetlig perspektiv som tar hensyn til både global kostnadseffektivitet, byrdefordeling, harmonisering og globale miljøeffekter.

Når reduksjonsmål skal fastsettes, betyr kravet til kostnadseffektivitet at nasjonale grenser ikke kan anses som tette skott ved fastsetting av reduksjonsmål og utslippskvoter. Dersom et land kan bidra til reduksjon i et annet land, bør det få uttelling for det i sitt klimaregnskap, såkalt "felles gjennomføring". Kravet til byrdefordeling innebærer likeledes at det må tas hensyn til miljøstatus i de ulike land ved utforming av tiltak. Et land som har lave per capita utslipp kan ikke pålegges krav om samme prosentvise reduksjon som land som har høye utslipp, siden det normalt vil være mye dyrere for land med lave utslipp å redusere sine ytterligere enn å skjære ned i land med store utslipp. På samme måte må man ta hensyn til individuelle, geografiske forskjeller i transport- og oppvarmingsbehov.

6. Oppsummering

1. Det er all mulig grunn til å ta miljøutfordringen som en av de store samfunnsmessige utfordringer i årene som kommer. Jeg er optimistisk med hensyn til industriens evne til å håndtere problemer knyttet til fase 1 og 2, lokal opprydding og utvikling og bruk av ren teknologi.

Den største utfordringen er knyttet til befolkningsveksten og økt behov for bruk av ressurser, også naturressurser. Vi kan ikke tillate oss et valg mellom enten miljø eller økonomisk effektivitet, vi må si ja takk til begge deler, fordi de står i en helt nødvendig sammenheng: Behovene

må dekket med minst mulig ressursforbruk innen de rammer miljøet setter.

2. Selv om vi i Norden er kommet langt med opprydding og bruk av ren teknologi, er det fremdeles mange steder i verden hvor det er behov for oppryddingsaksjoner og ny teknologi, eksempelvis i det østlige Europa. Teknologi og teknologierfaring er viktig for å få oppnå de ønskede resultater. Det bør legges til rette for å gjøre teknologi tilgjengelig i bytte mot forretningsmuligheter.
3. Bruken av virkemidler bør bestemmes av hvor på den miljømessige utviklingsskalaen nasjoner og industri befinner seg.
For opprydding, fase 1, vil bruk av administrative virkemidler (direkte reguleringer, konsesjoner) være hensiktsmessig, forutsatt at utformingen skjer i dialog med den regulerte part for å få løsninger som er realistiske, både teknisk og økonomisk.
I fase 2, hvor utslipp fra produksjonen først og fremst reduseres ved bruk av moderne teknologi og økt driftskompetanse, bør virkemidlene utformes for å stimulere teknisk nyskapning, bl.a. gjennom frivillige avtaler.
Fase 3 har produktfokusering gjennom hele dets livsløp som et kjennetegn, fra vugge til vugge. Dette innebærer at brukeren og markedet står i sentrum, og miljøproblemer blir globale og svært krevende kompetansemessig. Virkemidlene må utformes i et internasjonalt, helhetlig perspektiv som tar hensyn til både kostnadseffektivitet, byrdefordeling og globale effekter.
4. Felles for alle tilnærmingene er at vi ikke kan slå oss til ro med et syn om at det er en fundamental motsetning mellom miljøforbedring og økonomisk effektivitet. Det vil gjøre oss til miljømessige tapere. Vi må søke løsninger som gir en vekst som skaper økonomiske ressurser, slik at vi kan fortsette å løse de åpenbare miljøproblemer i mange land. Først når vi ser miljøproblemer i et internasjonalt, helhetlig perspektiv, og innretter våre ressurser på en måte som tar hensyn til verdens samlede behov, kan vi i Skandinavia med rette kalle oss for miljøpådrivere.

Bilaga

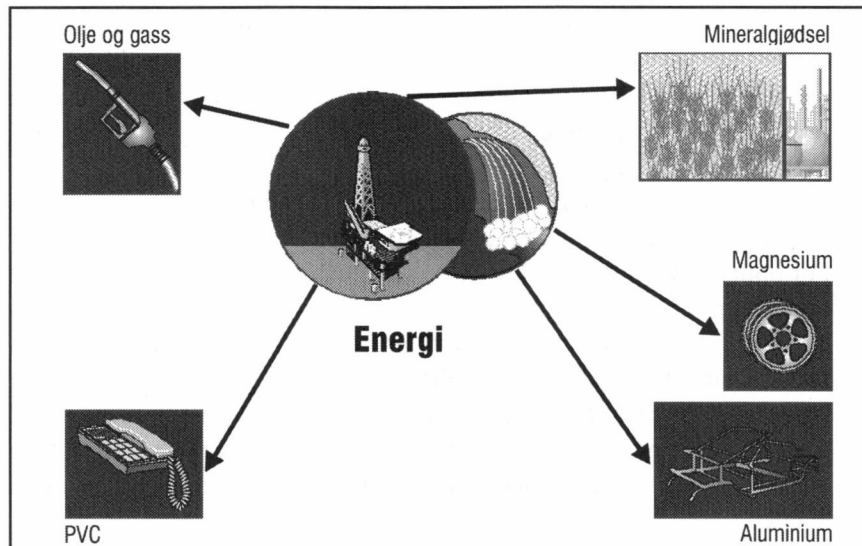

Fig. 1. Hydros produkter

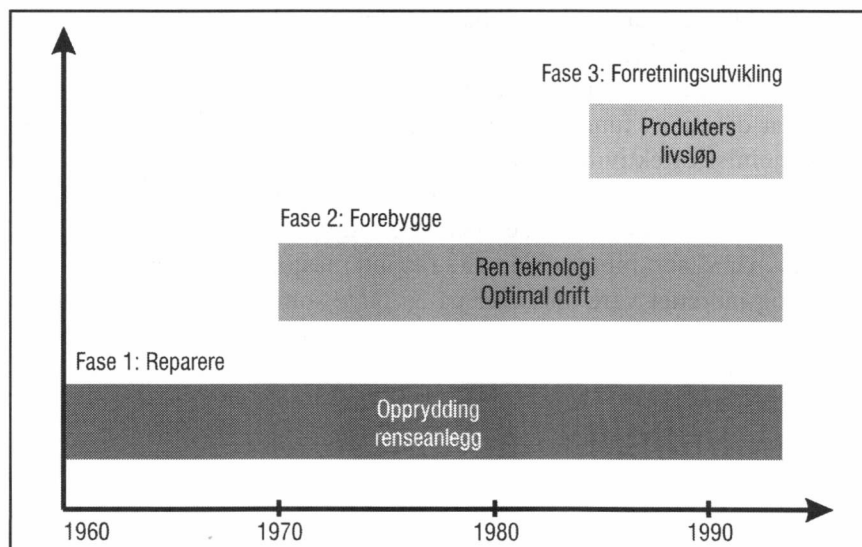

Fig. 2. Faser i miljøarbeidet

Miljökrav och ekonomisk effektivitet

Plenarmöte

Referatskrivare: Doktoranden, tingsfiskalen *Henrik Matz*, Sverige

Juristmötets ordförande, rektorn, professorn *Stig Strömholm*, Sverige: Härmed förklaras plenarmötet öppnat. Jag hälsar alla deltagare välkomna till mötet, som inleds med en paneldebatt över ämnet miljökrav och ekonomisk effektivitet. Därefter vidtar föreningsangelägenheter, varefter juristmötet avslutas. Ordet går nu till referenten, riksdagsmannen, hovrättsrådet Paavo Nikula.

Referenten, riksdagsmannen, hovrättsrådet *Paavo Nikula*, Finland, inleder varvid han i huvudsak uppehåller sig till vad som återfinns i hans tryckta bidrag.

Referenten, generaldirektören *Egil Myklebust*, Norge ges därefter ordet. I sitt anförande uppehåller han sig i huvudsak till vad som återfinns i hans tryckta bidrag.

Lektorn *Peter Pagh*, Danmark: Paavo Nikula anför i sitt inlägg den centrala tesen "Miljön för inte fram krav, utan ställer dem". Miljökrav är således först och främst ett vetenskapsteoretiskt problem; att bedöma vilka ingrepp vår omgivning tål utan att kommande generationer går miste om sina livsbetingelser. Med den kunskap vi har idag är det mycket som är osäkert - men en sak förefaller klar: en hållbar utveckling fordrar en radikal omläggning av vårt sätt att leva i den västliga kulturkretsen. Jag kan här inledningsvis ansluta mig till Paavo Nikula, som menar att man varken kan bagatellisera människans ingrepp i miljön eller möta de ekologiska utmaningarna genom att reducera den ekonomiska aktiviteten och ge upp kravet på ekonomisk effektivitet. I likhet med Paavo Nikula menar jag, att juristernas uppgift är att ange på vilket sätt den grundläggande principen om en hållbar

utveckling påverkar vår rättsordning. Jag är däremot inte helt enig med Paavo Nikula om att detta förutsätter, att vi sänker oss ned från den principiella nivån och börjar söka praktiska metoder för att lösa det dilemma som vi står inför. Tvärtom finns det alltså en rad principiellt olösta juridisk-teoretiska problem, som hindrar de praktiska lösningarna. Det är denna ståndpunkt som jag i det följande vill försöka att utveckla närmare.

Principen om en hållbar utveckling innebär som vetenskapsteoretiskt begrepp betraktat att man accepterar att *naturresurserna är knappa*. Naturresurserna är varken absolut eller relativt outtömliga. De knappa resurserna, principen om en hållbar utveckling, kräver att vi tar ställning till människans rättsliga relation till miljön. Jag tror att utmaningarna här är mycket större än de flesta kan föreställa sig, eftersom miljön tidigare låg inom den s.k. handlingsfriheten. Ross har i boken *Om ret og retfærdighed* beskrivit handlingsfriheten så, att om man går i en park och hittar en ledig bänk, så kan man sätta sig där, men om däremot någon annan har hunnit före, så kan man inte sätta sig där. Rätten till naturresurser kan inte baseras på principen "først i tid, først i ret". En hållbar utveckling förutsätter en ny *prioritetsordning i tid och rum* - ett rättsligt ställningstagande till vilken form av resursutnyttjande som skall prioriteras. En *prioritetsordning i tid* skall garantera kommande generationer samma möjligheter som vi har idag. En *prioritetsordning i rum* skall avse kvalitativt skilda sätt att använda vår omgivning (som recipient, för olika former av yrkesmässigt utnyttjande, för rekreation). En *prioritetsordning i tid och rum* förutsätter, så vitt jag kan bedöma, dels att man identifierar de viktigaste förutsättningarna för hur *avvägningen* skall gå till, dels att man identifierar människans rättsliga förhållande till miljön.

Med utgångspunkt i Rio-deklarationens principer om miljö och utveckling är det möjligt att närmare beskriva de hänsyn som skall avvägas mot varandra. Även om principerna inte är några egentliga rättsregler och följaktligen i sig själva varken kan utgöra grund för skadeståndsansvar eller offentlighetsrättsliga ingrepp, är vissa av principerna inte bara politiska utan också rättsliga. Såväl principen *förearen betalar* som *försiktighetsprincipen* ger uttryck för ett ökad generalisering. Den förstnämnda principen är en kodifiering av den internationellt vedertagna ståndpunkten att produktionen skall bära kostnaden för de egna utsläppen. Principen sätter internaliseringen i ett miljömässigt sammanhang. Man kan ange fem rättsliga aspekter av principen: (1) företagen skall bekosta förebyggande åtgärder - en ersättningsfri reglering av äganderättens gränser; (2) företagen får inte uppnå konkurrensfördelar - den kommersiella (EU-rättsliga) aspek-

ten; (3) hänsynen till omgivningen - den skadeståndsrättsliga aspekten; (4) hindra externa effekter över statsgränserna - den folkrättsliga grannelagsrättsliga principen; (5) hindra övervältring av miljökostnader på framtiden - den tidsmässiga aspekten. Försiktighetsprincipen är en utvidgning av principen om förebyggande åtgärder. Principens formella sida innebär, att verkningar på miljön undersöks innan beslut fattas. Principens materiella sida innebär bl.a. att en påvisbar, konkret och betydande risk är tillräcklig för att hindra en verksamhet. Man kan härutöver förvänta sig, att principen kommer att påverka den rättsliga regleringen av orsakskrav och bevisbörda. *Medborgarnas rättsmedel*; i den tionde principen i Rio-deklarationen anförts: "Environmental issues are best handled with the participation of all concerned citizens [...] each individual shall have appropriate access to information concerning the environment [...] and the opportunity to participate in decision making processes. States shall facilitate and encourage public awareness and participation by making information widely available. Effective access to judicial and administrative proceedings, including redress and remedy, shall be provided." Såvida inte de nordiska länderna vill lägga sig på en rättsskyddsnivå under Rio-deklarationen, följer härav flera väsentliga rättsliga implikationer: (a) medborgarna skall ha tillgång till information om miljön; (b) medborgarna har ett rättsligt skyddat intresse i att kunna delta i beslutsfattande om den miljö som de kommer i kontakt med; (c) medborgarna skall ha tillgång till adekvata rättsmedel när deras rättsliga intressen avseende miljön har kränkts. På grundval av principerna i Rio-deklarationen är det möjligt att närmare ange vilka hänsyn som måste tas när avvägningen mellan miljökrav och ekonomisk effektivitet skall göras. Samtidigt skapar de nämnda principerna en naturlig utgångspunkt för en analys av miljöns rättsliga ställning.

Det finns anledning att i rättsliga termer ta ställning till relationen mellan människan och miljön - eller annorlunda uttryckt: att identifiera *miljöns rättsliga ställning*. Denna kan bara bestämmas om det är entydigt vad begreppet miljö rätt refererar till: Einstein sägs ha definierat miljön som "everything that isn't me". Denna definition är språkligt korrekt, men juridiskt oanvändbar, eftersom all juridik i så fall vore miljö rätt. Som rättsområde tycks miljö rättens fysiska skyddsobjekt röra människans livsvillkor - naturresurserna i vidaste mening. Den moderna miljö rätten verkar ha definierat den rättsliga relationen mellan människa och miljö på följande sätt: *Miljön tillhör allmänheten. Staten får som den enda representanten för allmänheten hindra enskilda människor, eller företag, från att förstöra miljön.* Medborgarnas relation till miljön är härvid definierad som "får inte".

Bara i de fall miljön medför skada eller hot härom på människans hälsa, egendom eller förmögenhet, vänds relationen för medborgarna till "har krav på". Rättsordningen värnar härvid inte medborgarnas rättsliga relation till miljön, utan medborgarnas hälsa, egendom eller förmögenhet. Det är staten, eller lokala myndigheter, som uppträder som representant för *allmänna intressen* - eller, enligt en ekocentrisk uppfattning, för naturen. Miljöskydd innebär följaktligen att staten är *berättigad* och att omvänt medborgarna och företagen är *förpliktade*. I vår rättsordning uttrycks detta bl.a. på det sättet att förorening av luft, vatten eller mark kräver *tillstånd* från staten, och att yrkesmässigt utnyttjande av icke förnyelsebara resurser kräver *tillstånd* från staten. Som en reaktion på de problem som denna "command and control approach" medför, har det i Danmark och i andra västländer uppstått en ny tendens, nämligen den *marknadsorienterade miljöregleringen*, som ligger till grund för införandet av ett mycket stort antal miljöavgifter, med vilka en minuspost i miljön konverteras till en pluspost i statsfinanserna. Men är det förenligt med en hållbar utveckling att staten (eller lokala myndigheter) har rådigheten över miljön eller kan det tänkas att också medborgarna har, eller bör ha, en av rättsordningen skyddad rådighet över miljön?

Med utgångspunkt i de folkrättsliga rättskällorna kan tre argument framföras *mot en statlig rådighet över miljön*: (1) en rad globala konventioner begränsar staters rådighet över naturresurser på sitt eget område; (2) staters rådighet över miljön begränsas av hänsynen till kommande generationer, försåvitt detta erkänns som ett rättsligt skyddat intresse; (3) medborgarnas möjligheter att delta i beslut och tillgång till rättsmedel för att skydda sina intressen i miljön förutsätter en begränsad statlig rådighet över miljön. I EU-rätten begränsas medlemsstaternas rådighet ytterligare. Bl.a. har gränsvärden för vissa farliga ämnen i luften slagits fast av EU, och dessa miljö kvalitetsnormer grundar rättigheter för enskilda medborgare. De nämnda bestämmelserna anger bara ett minimiskydd - de begränsar dock ostridigt medlemsstaternas och myndigheternas rådighet. Också rättspolitiskt kan det - enligt min mening - framföras tungt vägande skäl mot en ensidig statlig eller kommunal rådighet över miljön. På ett principiellt plan kan man fråga sig dels vem som skall kontrollera staten eller de kommunala myndigheterna, dels hur en avvägning av kvalitativt skilda intressen i miljön skall garanteras när det inte finns några rättsmedel. På det konkreta planet är i dansk rätt betänkligheterna inte mindre. Rättstillämpningen är oförutsebar. Den decentraliserade miljökontrollen politiserar miljöretten - i motsats till den internationella trenden, där danskarna vill skydda den bengaliska tigern, har skyddet av den lokala miljön till viss del överlåtits till lokal

reglering. "Stricter approach" har blivit det politiska svaret på hur lagstiftaren skall möta de utmaningar som kravet på en hållbar utveckling ställer: strängare straff, bestämmelser om vem som skall ansvara för återanvändning av papper och glas etc. Det tycks mig som om man använder metoder som ur rättssäkerhetssynpunkt är betänkliga och vars generalpreventiva effekter är mycket tveksamma.

Utmaningen. Om miljöskydd bara kan anförtros myndigheter, förutsätter bättre skydd logiskt sett fler befogenheter för myndigheterna. De senaste årens rättsutveckling i Danmark - där möjligheter till administrativa besvär på stora områden helt har försvunnit, och där miljömyndigheternas avgöranden är mycket "avslappnade" i förhållande till kraven på rättslig grund - ger enligt min uppfattning anledning till oro för en samhällsutveckling i riktning mot en alltmer totalitär stat i miljön namn. En sådan utveckling tror jag inte att man kan möta enbart genom att framhålla hänsynen till företagets konkurrenskraft i förhållande till miljökrav. Det är nödvändigt att få fram andra parter "på banan". Som Paavo Nikula påpekar, är det rättsliga *partsbegreppet* emellertid problematiskt på miljörettens område, varför det finns anledning att överväga om miljöorganisationer skall ges tillfälle att föra fram miljöfrågor vid domstolar och vid administrativa besvärskamrader. I Danmark finns en lång praxis såvitt angår administrativa besvär. I en dom från Østre Landsret år 1994 har det slagits fast, att en miljöorganisation hade det nödvändiga rättsliga intresset för att få prövat om den av Folketinget antagna lagen om bro till Sverige stod i strid med EU:s direktiv 85/337 om miljökonsekvensutredningar (U.1994.780). Frågan är emellertid hur man skall definiera de rättsliga intressen som miljöorganisationerna har. Enligt min uppfattning är det missvisande att hävda att organisationerna har ett självständigt rättsligt intresse i miljön som grundar tale rätt. Tvärtom kan miljöorganisationernas rättsliga intresse betraktas som ett intresse för ett upprätthållande av lagarna, dvs. som en extra garanti för att lagstiftningen iakttas. Att utveckla sådana självständiga befogenheter i lagstiftningen är antagligen ganska nyttigt på detta område. Enligt min mening löser detta emellertid inte den för rättsvetenskapen mera principiella uppgiften: att identifiera och beskriva vilka av medborgarnas intressen i miljön som rättsordningen skyddar och hur dessa skall prioriteras - utifrån principen om en hållbar utveckling. En ytterligare reglering av medborgarnas rättsskydd i förhållande till miljön förutsätter bl.a. en närmare specificering av de olika intressena i miljön och en bedömning av vilka av dessa som kan betecknas som rättsliga.

Enligt min mening har den teoretisk-juridiska diskussionen under flera år förts med en alltför stor vördnad för de natur- och samhällsvetenskapligt påvisade utmaningarna inom miljöområdet. Fokus i den miljörättsliga debatten har väsentligen varit riktad på *styrmedel* - som om det var en modern management-uppgift som rättsvetenskapen stod inför. Det är det inte. Rättens uppgift bör främst vara att bestämma medborgarnas och myndigheternas inbördes position - och därefter att värna om den. En betydande del av de formullarrättsliga principerna i den romerska rätten har förvisso en förmåga att överleva, t.ex. principen *pacta sunt servanda*. På ett något annorlunda sätt förhåller det sig med kunskapen om den moderna miljörätten. Till och med experter som yrkesmässigt ägnar sig åt området betecknar miljörätten som oöverskådlig och osammanhängande.

Ämnet för denna debatt är miljökrav och ekonomisk effektivitet. Många andra samhällsvetenskaper kan bidra med att belysa ämnet. Rättsvetenskapens erfarenheter stipulerar emellertid vissa grundläggande krav, för det fall båda dessa hänsyn skall tillgodoses: (a) Rättstillämpningen måste vara förutsebar - ingen investerar i ny teknologi, om man allvarligt fruktar att nya krav gör investeringen värdelös ett fåtal år senare. (b) Rättsreglerna måste vara "ärlig og retfærdig, tålelig efter landets sædvane, passende og nyttig og tydelig, så att alle kan vide og forstå, hvad loven siger", som det uppmanade sägs i Valdemar Sejrs företal till den Jylländska lagen år 1241. (c) Maktfördelningen mellan lagstiftare, myndigheter och domstolar, liksom de grundläggande mänskliga rättigheterna, skall respekteras. Ett förslag till lag om förorenad mark i Danmark ger anledning till betänkligheter i flera av dessa hänseenden.

Hæstaréttardómari *Hjörtur Torfason*, Island: Sett ur historisk och juridisk synvinkel kan man väl påstå, att dagens problem med miljö och effektivitet inte är någon nyhet. Vi har haft miljöproblem över hela världen åtminstone sedan Prometheus gav människan elden för att öka hennes effektivitet, och detta har inverkat på juridiken från tid till annan. Den största nyheten är den globala omfattningen på de krav, som vi nu ställs inför. För att på ett enkelt sätt belysa detta kan jag hänvisa till att det i min barndom för 50 år sedan var vanligt att våra föräldrar sa till oss, när vi inte vill äta vår gröt: "Säg inte att maten inte är god - tänk i stället på de fattiga barnen i Kina, som svälter för att de inte har någon mat." I dag får man höra från Kina att den stora frågan inte är om man har mat till barnen utan om man överhuvudtaget skall kunna ha barn som vi andra. Detta exempel visar att man inte längre kommer undan miljö- och effektivitetsproblem, såsom man gjorde

för ungefär 100 år sedan, då man kunde utvandra till en annan kontinent. Idag måste vi lösa problemen på hemmaplan, dvs. i varje land, i varje kommun och inte minst i varje hem.

För Islands del kan man kortfattat säga, att utvecklingen i riktning mot moderna metoder för att komma till rätta med miljöproblem startade för 25-30 år sedan, dvs. mot slutet av 1960-talet. Vi fick då vår första stora industri, med vilken följde en utbyggnad av vattenkraften. Vi fick också ett starkt och levande intresse för miljöskydd. Som exempel kan nämnas, att medan man år 1968 på andra håll fick uppleva studentuppror, fick vi på Island bevittna ett uppror av bönderna vid sjön Mývatn och älven Laxá, vilka med hjälp av en stor del av lokalbefolkningen hindrade höjningen av vattennivån i en damm, som var avsedd för ett vattenkraftverk. Vi har skaffat oss mer kunskap om utbyggnaden av våra många varma källor. Vidare skall nämnas att både jordbruket och fisket på Island har ställts inför nya stora utmaningar, som gäller styrning och skydd av resurser och miljö. Beträffande fisket är kraven förbundna med det faktum att vår 200-mils fiskezon har erkänts, vilken å ena sidan har mer än fördubblat Islands storlek, å andra sidan har inneburit en plikt att värna tillgången på fisk. Om det sistnämnda kan man säga, att om vi inte uppfyller denna plikt så kommer vår självständighet som nation att vara i fara.

Den starka och snabba utvecklingen på dessa områden har inneburit många nyheter och ändringar både i lagstiftning och förvaltning, såväl nationellt som internationellt. Såvitt gäller fisket, vill jag bara peka på att det är underkastat en omfattande styrning av centrala myndigheter, i första hand fiskeriministeriet, och att man försöker utnyttja havets resurser på ett vetenskapligt sätt.

På land har vi en annan bild, men en av de viktigaste nyheterna är att vi sedan år 1990 har ett självständigt miljöministerium, som har varit mycket aktivt i sitt arbete med att konsolidera sin ställning och främja bl.a. nya målsättningar i arbetet med miljöproblem. Förutom miljöskydd sköter detta ministerium även kontrollen av miljön på arbetsplatser. Miljöministeriet ansvarar även för regler om fridlysning och jakt på vilda djur samt med viss kontroll av föroreningar i havet. På det internationella planet har Island deltagit aktivt i Rio-kongressen år 1992 och samtyckt till Rio-deklarationen och dess bestämmelser om en hållbar utveckling. Genom medlemskapet i EES har Island fått del av EU:s miljöregler.

Island har ännu inte någon allmän miljölag, men det har antagits ett antal nya lagar på viktiga områden. Detta gäller först och främst 1993 års lag om miljökonsekvensbedömning. För det andra har vi en lag från samma år om

information om miljöförhållanden, enligt vilken envar skall ha rätt till upplysningar från myndigheter. För det tredje har år 1996 antagits en lag om skatt på avfall, vilken täcker ett trängande behov av miljökontroll genom beskattning eller avgifter. För det fjärde har vi fått en lag år 1994 om skydd, fridlysning och jakt på vilda djur och fåglar. Enligt denna lag skall alla dessa djur och fåglar vara fridlysta med mindre något annat bestäms genom lag eller förordning. Tidigare var huvudregeln den motsatta.

Inom den närmaste framtiden väntar vi på att få nya materiella bestämmelser i naturskyddslagen, men det är möjligt att regeringen i stället föredrar att stifta en helt ny lag om det inre isländska höglandet och utnyttjandet av dess resurser, som i dag endast är reglerade genom rättspraxis och lagbestämmelser på enskilda områden.

Regeringen arbetar för övrigt med ett omfattande handlingsprogram för miljöåtgärder för åren fram till sekelskiftet, och vi förväntar oss att se detta program inom en nära framtid.

Emellertid bör det även framhållas att miljöministeriet inte ännu har kunnat förverkliga alla sina önskemål om ny lagstiftning. Så är fallet med bl.a. ett förslag från år 1993 om att lagfästa vissa principer på miljörettens område, enligt vilket man försökte få direkt lagstöd för målsättningarna i Rio-deklarationen.

Det bör också nämnas att ändringar gjordes år 1994 i den del av grundlagen som handlar om grundläggande mänskliga rättigheter. Frågan huruvida rätten till miljön är en mänsklig rättighet togs inte upp till någon seriös diskussion vid detta tillfälle, och vi får förmodligen vänta några år innan denna rättighet skrivs in med gyllene bokstäver.

Generellt sett kan man slå fast, att Island befinner sig i ett övergångsskede. Vi har redan utfört det viktigaste och mest grundläggande arbetet för att ge kraven på en god miljö och på ett försvarligt utnyttjande av naturens resurser den plats som dessa krav förtjänar med hänsyn till miljöns betydelse för mänskligheten som en förutsättning för ekonomisk utveckling och levnadsstandard - för att låna några ord från Paavo Nikulas inlägg. Man kan förvänta sig att lagstiftaren kommer att se det som ett angeläget önskemål att föra detta arbete vidare inom den närmaste framtiden.

Under tiden tror jag att det är riktigt och legitimt att domstolarna intar en miljövänlig hållning på olika rättsområden i syfte att främja miljökraven som en nödvändig motvikt till kraven på ekonomisk effektivitet. Jag menar bl.a. att vi bör betrakta rätten till miljön och de därtill hörande skyldigheterna som en grundläggande mänsklig rättighet, även om den inte finns i grundlagen. Det är möjligt att motivera detta utifrån uppfattningen, att män-

niskans längtan efter miljö och mark i grunden är kopplad till längtan efter frihet och rörlighet. Man kan även anföra våra internationella förpliktelser till stöd för denna inställning.

I övrigt vill jag i allt väsentligt ansluta mig till Paavo Nikulas teser om juridikens viktigaste uppgift idag. Eftersom jag tidigare har varit bolagsjurist, och eftersom jag nu sitter bredvid generaldirektören för Norsk Hydro, vill jag gärna avsluta med att säga att jag är imponerad av det engagemang som industrin har visat de senaste åren i sin strävan efter att finna lösningar på miljöproblemen.

Professorn *Bertil Bengtsson*, Sverige: Det bjuder mig i viss mån emot att dra ned diskussionen till en mer konkret nivå. Den fråga som bekymrar mig är om detta är ett juridiskt ämne i vanlig mening. Vi jurister känner oss ofta maktlösa inför de avgöranden på högre nivå som Egil Myklebust talat om - vad har vi att bidra med? Är inte detta något som bör lämnas åt naturvetare, ekonomer och praktiskt arbetande industrifolk?

Vad som vi i varje fall kan göra och som jag vill betona i det här sammanhanget, det är att vi här liksom vid andra intressekonflikter kan klara ut begreppen, så att man vet vad det är vi talar om. Miljö är som bekant ett mångtydigt begrepp. Bland företagare och i den politiska debatten, jag talar då om den i Sverige, utnyttjar man ofta just begreppets mångtydighet - man talar vagt om "miljö" och hoppas kunna plocka en och annan poäng på sitt miljöintresse utan att precisera vad man närmare bestämt menar. Just denna vaghet hos begreppet "miljö" gör det också möjligt att kompromissa i miljölagstiftning och i andra politiska miljöbeslut samtidigt som man egentligen lägger in helt olika saker i begreppet. Det ligger i linje med detta att politikerna i Sverige vill få fram en allmän miljöbalk för att visa sitt miljöintresse; sedan gör det tydligen mindre vad som står i balken. Liknande önskemål har man tydligen haft också i Norge.

Det verkar viktigt att betona att "miljö" och "miljökrav" beskriver flera olika problem och flera typer av konflikter. Det kan gälla markägares och andra företags konflikter med omgivningen, framför allt genom föreningar och andra störningar. Detta är ju en väsentlig sida av miljöproblemen och det är att märka att här råder någorlunda enighet om att hänsyn till miljön väger tungt i förhållande till företagarintressena. Här står också människors hälsa ofta på spel. Dessutom är det ju också ekonomiska intressen på *båda* sidor - skogsägarna kan t.ex. göra gemensam sak med miljövännerna. Något helt annat gäller markägarens konflikt med mera abstrakta, närmast ideella miljöintressen - naturvård, kulturminnesvård, friluftsliv. Skall en

företagare få förfoga fritt över naturmiljön på sin mark? Här kommer miljöintresset i konflikt med markäganderätten, och hur man skall göra avvägningen mot ekonomiska intressen är betydligt mera kontroversiellt. Bl.a. gäller inte principen *förorenaren betalar* på samma vis när förorenaren fördärvar naturmiljön på sin egen fastighet; hindrar man honom från det är det ofta rentav han som får betalt, vilket ofta förbigås i debatten. Ännu en konflikt av litet annat slag gäller mellan mera långsiktiga miljöhänsyn och företagarens intressen när det är fråga om miljöfarliga produkter och avfall. Och dessutom är det så att allemansrätten ofta anges som ett viktigt miljöintresse fast just hänsyn till friluftslivets krav kan vara ett hot mot naturmiljön och naturresurserna; turismen står mot miljön.

Det är väsentligt att skilja på dessa frågor. Det går inte att lösa konflikten mellan miljö och ekonomi efter samma linjer i alla sammanhang. Vidare är det tydligt att just det mångskiftande och lösliga miljöbegreppet ger möjlighet att kringgå särskilt skyddet för naturmiljön och kulturmiljön och gynna ekonomiska intressen. Man kan ju ändå säga att man kämpar för miljön och att man vill minska föroreningarna eller uppmuntra friluftslivet. Såvitt jag förstår är det just juristernas sak att vara på sin vakt så att inte lagstiftaren handlar emot de intressen som han påstår sig främja. Det är ju inte så att man har miljökonsekvensbeskrivningar i lagstiftningen, fast det kunde behövas. Det finns ett par vackra exempel som visar hur man i den ekonomiska effektivitetens intresse handlar i strid med det miljöintresse som lagstiftaren påstår sig sätta så högt. Den svenska regeringen lade år 1994 fram en proposition med förslag till miljöbalk, som framhölls vara ett stort och miljövänligt steg framåt. Där fanns bl.a. ett antal centrala bestämmelser, s.k. aktsamhetsregler om hänsyn till miljön. Men förslaget slutade med en reservation som inte miljöskyddskommittén föreslagit: reglerna skulle tillämpas bara i den utsträckning det var ekonomiskt rimligt. Man tog alltså tillbaka en stor del av den miljövänliga regleringen; ekonomiska hänsyn skulle vara avgörande när allt kom omkring, och bevisbördan för rimligheten skulle enligt bestämmelsen ligga på myndigheterna, inte på företaget. Det var tydligen en kompromiss med näringslivet fast man bagatelliserade den i motiven. En ny regering tog tillbaka propositionen av olika skäl. I ett senare förslag till miljöbalk är regeln visserligen ändrad, men hur det slutligen går vet man inte. Man försökte alltså på ett diskret sätt kompromissa med ekonomiska hänsyn.

Vidare: samtidigt som miljöbalken lades fram kom de fyra stora partierna överens om en grundlagsändring med förslag till förstärkning av äganderätten - partier som alla gjort väsen av sin miljövänlighet. Man slog fast i

grundlagen att mera omfattande ingrepp i pågående markanvändning och en del andra rådighetsinskränkningar alltid ger markägaren rätt till ersättning; ingrepp kommer att kosta pengar, hur angeläget ingreppet än är från miljösynpunkt. Det är väl oklart om alla parter visste vad de gjorde - man trodde att man kunde skydda äganderätten och samtidigt vara miljövänlig. När man slog larm från miljövardshåll var det ingen som brydde sig om saken; kompromissen var viktig, vad den än gick ut på. Det har i varje fall ställt till stora bekymmer när nu en miljöbalk skall genomföras; grundlagen skyddar markägaren på bekostnad av miljön. Så kan det gå när man inte preciserar vad miljöreglerna innebär. Jag tar inte parti i konflikten och det här är ingen invändning mot de stora perspektiv som inledarna har dragit upp. Jag menar bara att när vi kommer till de konkreta frågorna är det från juridisk synpunkt väsentligt att analysera vad de i själva verket gäller och viktigt att skilja på olika miljöintressen, liksom på olika ekonomiska intressen. Det vore tilltalande från vissa synpunkter om man kunde slå vakt om att främja naturvärden och kulturminnesvärden på samma sätt som om att hindra föroreningar; en ornitolog kunde t.ex. glädja sig åt att den vitryggiga hackspettens bevarande skulle i princip bedömas på samma sätt som ozonskiktets bevarande. Men det är naturligtvis en fiktion att tala om samma miljöintresse i de båda fallen. Man får räkna med att de ekonomiska problemen kommer att tvinga oss att behandla olika miljöintressen olika. Marknadsekonomi kommer att ta hänsyn till människors hälsa och till att naturresurserna inte fördärvas så att de inte kan ekonomiskt utnyttjas, men ideella intressen som naturvård och kulturvård kommer nog att sitta trångt.

Alltså: vad vi miljöintresserade jurister kan göra, är främst att klargöra vad lagstiftaren egentligen gör, oavsett vad han säger om sitt miljöintresse, samt tvinga politiker, företagare, markägare och ekonomer att precisera sig när de talar om miljön. Det kan tyckas som en blygsam målsättning. Men då håller vi oss till vad vi egentligen kan, så får naturvetarna göra resten.

Referenten, riksdagsmannen, hovrättsrådet *Paavo Nikula*, Finland: Jag vill kommentera vad Egil Myklebust sade inledningsvis, nämligen att jordens befolkning kommer att fördubblas under de kommande 50 åren. Detta är kanske det svåraste globala miljöproblemet. Det bästa vore nog att lära flickorna i u-länderna att läsa och skriva. På det viset finge de den kunskap de behöver för att själva kunna bestämma över sin tillvaro.

Bertil Bengtssons inlägg gav en mycket god beskrivning av politiska ställningstaganden på miljöns område. I Finland finns inte något förslag till miljöbalk. Redan i Magnus Erikssons landslag fanns dock både jordabalk

och byggningsbalk. Dessa lagar gällde miljö och ekonomisk effektivitet utifrån den aspekten hur mark och vatten kan utnyttjas. Sedermera har frågan kommit att bli hur man skall kunna bevara de icke förnyelsebara naturresurserna för framtiden. Den bestämmelse om ansvar för miljön som skrivits in i Finlands grundlag kan tolkas emot ett skydd för äganderätten. I samband med ett förslag till ny naturvårdslag ansåg riksdagens grundlagsutskott att inskränkningar i markägares rättigheter kan stadgas med enkel majoritet just på grund av grundlagens bestämmelse om miljön.

Referenten, generaldirektören *Egil Myklebust*, Norge: För det första, juridiska problemställningar avseende miljökrav knyts alltmer till den internationella rätten på området. Det är där de grundläggande problemen kommer att finnas och det är också där som arbetet med lagstiftning, lagtolkning och internationella konventioner kommer att stå inför sina största utmaningar. För det andra, en tendens som jag tror kommer att präglade framtiden, inte minst för lagstiftaren och myndigheterna, är att man kommer att lägga allt mindre vikt vid direkta regleringar och allt större vikt vid att lagar och administrativa bestämmelser utformas på ett sätt som skapar klarhet för aktörerna på marknaden. För det tredje så är jag enig med Bertil Bengtsson om att man måste ha ordning på begreppen. Man bör använda de juridiska begreppen även på miljörettens område, inte minst i syfte att klarlägga vad politikerna egentligen menar.

Lektorn *Peter Pagh*, Danmark: Jag delar den uppfattningen att man bör ha färre regler och en mer överskådlig lagstiftning, i vilken bör uttryckas grundläggande principer som företag, myndigheter och medborgare kan inrätta sig efter. Den nuvarande danska miljölagstiftningen är emellertid inte uppbyggd som en sådan omfattande lag med många detaljbestämmelser, utan som en nästan oändlig mängd regler om befogenheter för myndigheterna. Med en sådan ordning blir det ytterst myndigheterna och, i viss mån, kommunpolitikerna som avgör vad som skall ske. Detta kan innebära att rättstillämpningen blir osäker. En rättsordning inrättad på det sättet måste, vilket en rad rättsvetenskapsmän i Norden har pekat på, präglas av att myndigheterna tillvaratar allmänna intressen och får stora befogenheter, dock inte fullständig frihet. Det krävs vidare att de gör en *likvärdig tolkning* när de skall väga olika intressen mot varandra. Enligt min mening synes dock en sådan tolkning svår att göra.

Om man vill skapa en lämplig avvägning mellan olika intressen och samtidigt undgå de problem som jag nu har nämnt måste man, såvitt jag kan se,

släppa in även andra parter ”på banan”. Jag anser således att man bör behandla olika miljöintressen på skilda sätt, och i den omfattning som de låter sig identifieras som rättssubjekt, så accepterar man dem också till fullo. På det viset kan man få en avvägning som är mer ändamålsenlig och mindre detaljreglerad än dagens.

Hæstaréttardómari *Hjörtur Torfason*, Island: Jag är övertygad om att vi står inför stora problem, speciellt vad gäller frågan om makt som det har talats om här. När det gäller kampen för en bättre miljö, så tror jag att den bör inledas i hemmet för att få den nödvändiga förankringen, och att miljöarbetet därifrån kan sprida sig ut i landet. Folk som bor i städerna kan inte ställa krav på andra om de inte har rent hos sig själva. Vi måste enligt min mening göra på detta sätt om vi vill uppnå några resultat.

Ekspedisjonsjefen, dr. juris *Inge Lorange Backer*, Norge: Jag skall ta upp två frågor. Den första frågan är om det finns en motsättning mellan miljökrav och ekonomisk effektivitet. En central del av begreppet ekonomisk effektivitet är att man skall uppnå högsta möjliga resultat med lägsta möjliga insats, bl.a. av naturresurser. Sätillvida drar miljökrav och ekonomisk effektivitet åt samma håll. Det är inte fråga om någon fundamental motsättning. Detta skall likväl inte få oss att tro att det aldrig finns motsättningar. Som Paavo Nikula har pekat på kräver beslut som beaktar miljön ofta att man tar tid på sig i beslutsfattandet utan hänsyn till att tidsåtgången reducerar den ekonomiska effektiviteten. Regler om miljökonsekvensutredningar har nu kommit i nordisk rätt lika mycket som i EG-rätten. Hittills har, som Bertil Bengtsson var inne på, sådana miljökonsekvensutredningar först och främst varit knutna till projekt och enskilda företag. Men ekonomiska effektivitetskrav leder till att nya produktionsformer och strategier introduceras i näringslivet. Ett exempel är begreppet *just in time*, som tar sikte på att reducera lagerhållningen i företagen och därmed minska kapital- och rörelsekostnader. Paavo Nikula pekade i sitt referat på att samfärdsel och transport är en av de största miljömässiga utmaningarna som vi står inför. Men begreppet *just in time* skapar ett ökat transportbehov med mindre transportvolymer per transport. Varje morgon går det, såvitt jag vet, en stor lastbilstransport från fabriken i Vik i Norge med aluminiumprodukter till Volvos fabrik i Göteborg. Som exempel kan även nämnas träförädlingsindustrin; kunderna efterfrågar bestämda produktkvaliteter och företagens behov av att reducera utgifterna för lagerhållning skapar en efterfrågan på kontinuerliga timmerleveranser och därmed behov av en jämn avverkning

av skogen. Detta betyder att avverkning inte längre kan ske enbart på vintern, såsom har varit brukligt, utan måste ske även under andra årstider med ökade miljöskador som följd. Jag har inte sett att miljökonsekvenserna har blivit utredda i samband med sådana förändringar, t.ex. sedan begreppet *just in time* introducerades. Med hänsyn till principen om en hållbar utveckling borde kanske begreppet *just in time* aldrig ha införts. Måhända väger dock fördelarna med *just in time* tyngst. Frågan är följaktligen hur vi skall kunna försäkra oss om att miljökonsekvenserna utreds innan det träffas strategiska beslut i näringslivet.

Den andra frågan som jag vill ta upp är om de traditionella juridiska principerna kan användas utan modifieringar på miljöområdet. Egil Myklebust säger i sitt referat att det i miljösammanhang är lätt att handla på felaktiga grunder och att konsekvensen kan bl.a. suboptimala miljölösningar. Det är så sant som det är sagt. Det är just det som alltför ofta har skett i den industrialiserade världen och som har givit oss många av miljöproblemen. Traditionella rättsliga synpunkter kan, om de används okritiskt och utan modifieringar, enligt min mening förstärka denna tendens. Här tar jag alltså i viss mån avstånd från vad Egil Myklebust och Peter Pagh har framfört. En okritisk likabehandling av ansökningar om miljöfarlig verksamhet kan leda till felaktiga resultat. Om sju ansökningar beviljas, så kan den åttonde, som betraktad isolerad för sig inte skiljer sig från de sju första, vara just den droppe som får bägaren att rinna över och recipienten att bryta samman. Proportionalitetsprincipen, om den nu är en grundläggande princip i vår rättsordning, är svår att tillämpa och kan lätt missbrukas beträffande inkommensurabla värden och olika tidsperspektiv som skall ställas mot varandra - så som ofta är fallet när miljöhänsyn står mot ekonomisk effektivitet. Egil Myklebust har i sitt referat även pekat på förvaltningsrättsliga principer om att ett beslut skall ha en tillräcklig motivering, men jag är något osäker på om han menar ett krav på vetenskaplig motivering som grund för förvaltningens myndighetsutövning. Det vore i så fall uppseendeväckande. Inom naturvetenskapen kräver man kanske 95 procents sannolikhet för att acceptera en hypotes, men varje domare vet att man inom juridiken ibland får nöja sig med drygt 50 procent. Och gäller det skadeverkningar som är viktiga att undvika, bör vi föranstalta om förebyggande åtgärder även om sannolikheten för att de inträffar är väsentligt lägre. Om Egil Myklebust däremot tar sikte på det förvaltningsprocessuella kravet på en utförlig redogörelse för de grunder som förvaltningen bygger sitt avgörande på, är jag enig med honom. Enligt min mening bör vi lägga tyngdpunkten på de processuella rättsäkerhetsgarantierna, t.ex. kommunikering

och beslutsmotivering, och inte på den traditionella legalitetsprincipen. Offentligrättslig forskning har visat att legalitetsprincipens krav på rättslig grund måste nyanseras. Rättsliga miljökrav kan, som *Peter Pagh* har varit inne på, betraktas inte bara som myndighetsingrepp i medborgarnas rättsfär, utan kanske, enligt min mening, snarare som ett skydd mot miljöbelastningar för enskilda rättssubjekt till nytta för medborgarna i övrigt. Kanske bör man formulera en allmän rättsgrundsats om plikt och ansvar för envar att ta hänsyn till miljön. Jag är här enig med Hjörtur Torfason, som pekat på betydelsen av grundlagsbestämmelser och internationella förpliktelser i detta sammanhang, och jag tror att legalitetsprincipen kan förstås mot den bakgrunden. Jag vill därför vidhålla att miljörätten inte bör inrymma en sträng legalitetsprincip. Den kunde lätt innebära att långsiktiga allmänna intressen åsidosattes till fördel för enskilda personers kortsiktiga intressen.

Avslutningsvis vill jag instämma i att en viktig utmaning för oss som Nordens jurister är att utveckla rättsliga instrument som kan främja en miljövänlig och hållbar utveckling. Bland de många instrument som har pekats på tvivlar man likväl på om avtal kombinerat med förhandsbinding av myndigheter alltid är den rätta vägen att gå. Det kunde kanske vara lika naturligt att fastställa bindande miljömål för framtiden i lagar och förordningar med ikraftträdande om ett visst antal år. Dessutom vill jag betona den betydelse som utvecklingen av infrastrukturen i samhället kan ha för att riktiga beslut skall fattas i den privata sektorn.

Professorn, dr. juris *Hans Petter Graver*, Norge: Jag skall kommentera Egil Myklebusts och Peter Pagh's uttalanden om generella rättsprinciper och vikten av att inte avvika från dessa på miljöområdet. Enligt min mening är en sådan inställning inte den allra bästa utgångspunkten för de konkreta värderingar som företas i miljöärenden. Rättssäkerhetshänsyn är inte en objektiv standard med ett likadant innehåll på alla områden, utan man måste företas mer konkreta juridiska värderingar i det enskilda fallet. Beträffande t.ex. legalitetsprincipen, så torde det råda enighet om att myndigheter måste ha rättslig grund för ingrepp, men den fråga som oftast blir aktuell i rättstillämpningen är ju hur reglerna om ingrepp skall tolkas och hur klar och tydlig man kräver att den rättsliga grunden för ingreppet skall vara. Det finns inte någon allmän princip om inskränkande tolkning av myndigheternas kompetensregler. Det är väl snarare så att vi kräver en klar och tydlig rättslig grund endast i de fall det blir tal om mer omfattande ingrepp i den enskildes rättsfär. På andra områden får det bli en helhetsvärdering där

styrkan på eller arten av ingreppen får vägas mot vikten av de allmänna hänsyn som myndigheterna måste tillgodose. Enligt min mening är det uppenbart att miljön är en särskilt viktig faktor att ta hänsyn till, varför kravet på rättslig grund i den praktiska tillämpningen inte bör vara fullt så starkt som när myndigheterna främjar andra och mindre viktiga samhällsliga intressen. Detta betyder inte att vi använder olika rättssäkerhetsstandarder på olika områden, utan att de allmänna utgångspunkterna leder till något skilda resultat på de olika områdena.

Referenten, riksdagsmannen, hovrättsrådet *Paavo Nikula*, Finland: Jag skall citera vår tidigare president Juho Paasikivi. Han hade en mycket berömd sentens som ofta upprepas i Finland. Den lyder: "Kännedom om fakta och verkligheten är början till all klokhets och visdom i världen." Man måste noga betrakta den kunskap som finns om miljön och om naturresurserna och om förhållandena i olika delar av världen. På grundval därav bör de politiska besluten fattas, varefter det är juristernas sak att skriva nya lagar och bestämmelser. Jag hänvisar i min skriftliga uppsats till principen om balans mellan rättigheter och skyldigheter. När det gäller miljön och naturresurserna tror jag att principen borde vara att den som har de bästa resurserna och de bästa möjligheterna till alternativa produktionsätt skall bära det största ansvaret för miljön; inte den enskilde producenten eller de fattiga människorna i u-länderna utan de stora företagen, stormakternas regeringar och de regerande politiska partierna. Ju mera resurser och alternativ, desto större ansvar.

Avslutningsvis skulle jag vilja ta upp det kanske största problemet vad gäller de icke-förnyelsebara naturresurserna, nämligen oljan. Världens oljeresurser kommer så småningom att ta slut. Den finska oljebranschen producerar årligen en s.k. oljebalans för hela världen och av den framgår att USA har olja för tio år framåt. Frågan om oljan och dess produktion kommer att ha stor betydelse för hela världssamfundet och skapa uppfattningar om vänner och fiender på ett sätt som vi inte är vana vid.

Referenten, generaldirektören *Egil Myklebust*, Norge: Jag kan hålla med Paavo Nikula om att världens oljereserv är ett långsiktigt problem, men det är synnerligen långsiktigt. Det har presenterats prognoser om när världens oljeresurser skulle vara förbrukade, och man kan bara konstatera att sedan dessa prognoser lades fram år 1973 har mycket olja konsumerats och ändå finns det idag större kända oljereserver än det fanns då. Det ligger således en mycket utpräglad dynamik i dessa frågor.

När det gäller de problemställningar som är knutna till s.k. allmänna rättsprinciper, så medger jag att det inte är helt konsekvent att, som jag har gjort, å ena sidan anse de allmänna rättsprinciperna viktiga, å andra sidan anse att man i större utsträckning än nu bör acceptera s.k. frivilliga avtal. Vad gäller dessa avtal, står det dock så stora möjligheter för dörren, att det vore väldigt riskabelt att inte utnyttja dem.

Att dessa frågor är dynamiska illustreras även av att Volvo skall övergå till att ha sin av Inge Lorange Backer omtalade produktion i Göteborg i stället för i Norge. Knappa resurser och miljöproblem kommer sålunda att leda till att produktionen förläggs till platser där det är mest rationellt. Jag tror därför att det i grund och botten är ett positivt samband mellan miljö och ekonomisk effektivitet. Om detta samband är tillräckligt starkt för att lösa miljöproblemen är en annan sak, men det är inte främst i teknologin och industrin som problemen finns, utan de finns i svårigheterna att hitta de internationella politiska lösningarna. Detta kommer att vara den största utmaningen i framtiden.

Lektorn *Peter Pagh*, Danmark: Jag är enig med Inge Lorange Backer om att juridiska principer skall tillämpas på miljörettens område. Jag menar vidare att man främst bör tillämpa de principer som har utvecklats på miljörettens område, t.ex. principen *förorenaren betalar*, *försiktighetsprincipen*. Jag anser inte att man bör sträva efter en rättsutveckling som ger myndigheterna större befogenheter utan att man samtidigt ställer krav på att lagarna tydligt anger de rättsliga grunder som myndigheterna skall tillämpa. Detta måste också beaktas när man talar om ett effektivt miljöskydd. I Danmark är det ett problem att tillstånd för utsläpp av spillvatten kan återkallas av myndigheterna med nästan en dags varsel. Man får inte långsiktiga investeringar i teknologi med en sådan osäkerhet. Det finns många exempel på överträdelser av den danska lagstiftningen om spillvattenanläggningar. Miljöstyrelsens egen undersökning visade att de flesta och allvarligaste överträdelserna kom just från de kommunala spillvattenanläggningarna. Vem skall kontrollera dem? De danska kommunala avfallsförbränningsanläggningarna överträder idag EU:s regler om avfallsförbränningsanläggningar. De har inte respekterats vid ett enda tillfälle. Jag är därför inte övertygad om att man kan lösa dessa frågor enbart genom att överlåta dem till politiker och tjänstemän.

Professorn *Bertil Bengtsson*, Sverige: Jag skall avslutningsvis säga något om vilka de juridiska konsekvenserna av de globala perspektiven bör bli på

ett lägre plan. Man framhåller ofta, särskilt i den svenska debatten, att miljö- rätt kräver en speciell juridisk metod och att man inte riktigt kan resonera i miljörättsliga sammanhang som i andra sammanhang. Enligt min mening är det utmärkande för rättsområdet snarare att det är så stora värden som står på spel. Men just därför får vi räkna med att *i vissa fall* få gå ifrån vanliga förvaltningsrättsliga principer. Det kan bli fråga, kanske inte om nödregler, men om regler i kritiska undantagssituationer. Det är inget konstigt i det, men det visar att miljöintresset inte är något enhetligt.

Juristmötets ordförande, rektorn, professorn *Stig Strömholm*, Sverige: Jag vill tacka alla närvarande för deltagandet i plenarmötet. Ett särskilt tack riktas till paneldeltagarna.

Fredagen den 23 augusti 1996

Mötets avslutande

Efter det att plenardebatten avslutats underrättade mötets ordförande rektor, professor *Stig Strömholm* resultatet av de styrelseval som de nordiska lokalavdelningarna förrättat tidigare på förmiddagen. (Vilka som då valdes är redovisat i förordet till berättelsen.)

Ordföranden lämnade därefter ordet till den norska lokalstyrelsens ordförande, høyesterettsadvokaten *Else Bugge Fougner*:

Kjære Nordiske venner, Alt har en slutt - så også det trettifjerde Nordiske juristmøte her i Stockholm. Atskillelsen øyeblikk inntreer dog ikke straks - i aften skal vi først feste og danse!

Fag og fest har fra første møte vært karakteristisk for de Nordiske juristmøter. Slik også i år. Det er meg en kjær plikt, men også rett som formann i det norske lokalstyre å takke våre svenske verter for et strålende arrangement. Først og fremst rettes vår takk til møtes President Stig Strömholm. Denne mannen synes ikke å ha noen begrensning i noen retning eller på noe område. Allviter og perfeksjonist, stappfull av energi og humor, og med en helt sjelden formuleringsvene. Alt synes å lykkes for denne mannen. Selv været har han hatt kontroll med. Etter uker med regn i Stockholmsområdet kom solen, varmen og den svale aftens- og nattebris til denne for mange av oss Nordens vakreste hovedstad og derigjennom til oss.

Et arrangement for over 1400 deltagere og ledsagere kan dog ikke skapes av en person alene. de gode hjelpere må være på plass. Møtets generalsekretær Erik Brattgård og assisterende generalsekretær Ingemar Persson har på en bemerkelsesverdig måte alltid vært på riktig sted til riktig tid når vi har hatt bruk for dem. Gjennomføringen av møtet har oppfylt våre forventinger. Det er ikke enkelt å ha full innsikt i hvilket enormt arbeid dere sammen med det svenske lokalstyret har utført uten selv å ha hatt ansvar for et tilsvarende arrangement. Nå er det slik at arrangementet går på rundgang. Ta derfor imot vår innsiktsfulle: Tusen, tusen takk!

Hvordan er det mulig å få så mange fremtredende og opptatte mennesker til å bruke så mye av sin tid hvert tredje år for å forberede og avholde kongress for nordiske jurister? Denne vilje til utøvelse av engasjement har vært tilstede i mange generasjoner av jurister, ja, i snart 125 år. Motivet for engasjementet har naturligvis variert. Den omstendighet at 3 av landene har sagt ja og er i EU mens de to minste m.h.t. folketall har valgt å holde seg utenfor, tilsier et særlig behov for et felles nordisk juridisk forum. Et forum hvor jurister med ulik faglig erfaringsbakgrunn får anledning til å tilkjenne oppfatninger på «retts- og lovgivningsspørsmål» slik det heter i våre lover.

Min overbevisning er at det vil kreve mye arbeid og et sterkt felles nordisk engasjement for å verne om og rydde tilstrekkelig plass for de fellesnordiske juristmøter i fremtiden.

Kvinnens plass som faglig deltager i de Nordiske juristmøter har ikke vært sentral før i de senere år.

En gjennomgang av referatene fra de første hundre år frem til 1972 ga et magert resultat. De kvinnelige deltagere er ikke omtalt hverken direkte eller indirekte med et eneste ord. Til møtet i København i 1928 brakte for første gang som det heter «de mange festkleddede herrer med sine damer». Dernest står det å lese: «Damene og herrerne hadde foretrukket at dinere hver for seg».

Betegnelsen «deltagere med damer» går igjen i referatene helt frem til og med møtet i København i 1963. Forandringen skjedde for 30 år siden - under Stockholms-møtet i 1966. Her heter det - dristig nok «deltagere med ektefeller». Siden den gang har det gått fort. På dette møtet er i underkant av 1/3 av deltagerne kvinner, og 3 av de 5 lokalstyrenes formenn det samme.

På vegne av det norske lokalstyre vil jeg få ønske «deltagere og ledsagere» velkommen til det trettifemte Nordiske juristmøte i Oslo i 1999 - det siste møtet ikke bare i dette århundre, men i dette årtusen!

Det tidsskille som vi står foran kan gi ekstra grunn for refleksjon blant annet m.h.t. møtenes form og innhold. I det felles styremøte i Stockholm hvor det 5 lokalstyrene bestemte innholdet på dette møtet var det enighet om at vi til Oslo-møtet skulle se på om noe bør endres. Dere kan dog være helt trygge - de nyvalgte lokalstyrene synes ikke å være sammensatt av medlemmer som alene vil forandring for forandringens skyld. Men heller av medlemmer som har påbegynt den forsiktige tanke - kan det tenkes at noen forandringer må til for at nordiske jurister i nye 125 år skal få oppleve og ta del i de Nordiske juristmøter.

Enda en gang, takk til våre svenske verter. Hvil dere på laurbærene. Det er 15 år til neste gang dere igjen skal ha hovedansvaret. For vel er det

spännande å skape - men det er heller ikke helt uten glede å nyde fruktene av det andre har skapt.

Juristmötets ordförande rektor, professor *Stig Strömholm*: Juristmötet har nu att ta ställning till om den norska lokalstyrelsens inbjudan till Det 35:e nordiska juristmötet i Oslo år 1999 skall antas.

Inbjudan antogs med acklamation.

Stig Strömholm: Jag finner att mötet har antagit inbjudan. Vi tackar för inbjudan. Det skall bli ett nöje att få komma till Oslo år 1999.

Jag vill erinra om de tre juridiska fakulteternas program denna eftermiddag.

Det 34:e nordiska juristmötet förklaras härmed avslutat.

Bilaga 1

**Stadgar för de nordiska
juristmötena**

STADGAR FÖR DE NORDISKA JURISTMÖTENA

Antagna 1872, ändrade 1919, 1934, 1948 och 1960.

§ 1.

De nordiska juristmötena hava till ändamål att genom anordnade förhandlingar mellan danska, finska, isländska, norska och svenska jurister verka till utbildande av ett på sakkunskap grundat och såvitt möjligt sammanstämmande omdöme angående rätts- och lagstiftningsfrågor, som äro av vikt för de nordiska rikena.

§ 2.

Vid varje juristmöte bestämmes tid och plats för nästa sammankomst.

§ 3.

Vid varje juristmöte väljes för varje rike av deltagarna från det riket en lokalstyrelse, som fungerar till slutet av nästa möte. Den utgöres av högst tio ledamöter. Lokalstyrelserna bilda tillhoppa en gemensam styrelse.

§ 4.

Det tillkommer lokalstyrelsen i det land, varest möte skall hållas, att vidtaga nödiga åtgärder för dettas förberedande och anordnande. Alla förslag till överläggningsämnen, betänkanden, utlåtanden o.dyl., som önskas förelagda mötet, avgivas till densamma.

§ 5.

Såvitt möjligt är, skola de muntliga förhandlingarna på juristmötena förberedas därigenom, att förslagen till överläggningsämnen, försedda med en kortfattad motivering eller utveckling, utdelas till deltagarna lämplig tid före mötet. Om så finnes ändamålsenligt, kunna över de inkomna förslagen inhämtas skriftliga betänkanden eller utlåtanden, vilka, likaledes tryckta, före mötet utdelas.

§ 6.

När en fråga icke anses vara tillräckligt debatterad på ett juristmöte, kan densamma vidare behandling uppskjutas till ett följande, och kan då åt en eller flera deltagare i mötet lämnas uppdrag att i ämnet avgiva skriftliga betänkanden eller utlåtanden, vilka skola tryckas och utdelas lämplig tid före nästa möte.

Förhandlingarna om en på ett möte förekommande fråga kunna, när ordföranden finner det lämpligt, avslutas med omröstning över föreslagna resolutioner.

§ 7.

Förhandlingarna på juristmötena ledas av en för varje möte utsedd ordförande, vilken tillika bestämmer, i vilken ordning ämnena skola företagas till behandling.

Ordföranden väljes vid förhandlingarnas början av och bland deltagarna i mötet.

På samma sätt väljas fyra vice ordförande och fem sekreterare, en för varje rike.

§ 8.

Förhandlingarna äga rum å de fem nordiska språken. Göres under mötets offentliga muntliga förhandlingar diskussionsinlägg på finska eller isländska, bör inlägget omedelbart genom den finska resp. den isländska lokalstyrelsens försorg översättas till danska, norska eller svenska och även på detta språk upptagas i den tryckta berättelsen över förhandlingarna.

§ 9.

Över förhandlingarna på varje juristmöte utgives en tryckt berättelse.

§ 10.

Var och en deltagare i de nordiska juristmötena erlägger en avgift som för varje möte fastställs av den gemensamma styrelsen. Den som en gång har antecknat sig anses som deltagare till dess han anmäler sitt utträde. Deltagarna äga rätt att erhålla de tryckta meddelanden, som utdelas före mötet, och den tryckta berättelsen om förhandlingarna, vilken sedermera utgives.

§ 11.

Lokalstyrelsen i det land, där mötet skall hållas, har att föra räkenskaper över samtliga inkomster och utgifter rörande mötet. Avgiften för mötet upp bäres i varje land av lokalstyrelsen därstädes, vilken senast en månad efter det mötet ägt rum, till lokalstyrelsen i det land, där mötet hållits, inbetalar vad sålunda uppburits med avdrag av vad enligt åtföljande räkning utgivits för mötets förberedande. Avgifter, som därefter erläggas i annat land, än det där mötet hållits, skola efter hand som de inflyta översändas utan avdrag.

Bilaga 2

**Reglemente för
Gunnar Swensons fond
för de nordiska juristmötena**

REGLEMENTE FÖR GUNNAR SWENSONS FOND FÖR DE NORDISKA JURISTMÖTENA

fastställt av den gemensamma styrelsen för de nordiska juristmötena den 2 november 1920, ändrat av den gemensamma styrelsen den 25 augusti 1948.

Sedan e.o. hovrättsnotarien Gunnar Swenson i Malmö lämnat den svenska lokalstyrelsen för det elfte nordiska juristmötet ekonomisk garanti för mötesutgifterna intill ett belopp av 100 000 kronor samt vid mötet förklarat sig vilja, efter det beloppet till erforderlig del tagits i anspråk för sagda ändamål, överlämna återstoden till styrelsen för de nordiska juristmötena att användas såsom en fond för framtida möten, har styrelsen jämlikt bemyndigande av nämnda juristmöte för den sålunda bildade och sedermera till styrelsen överlämnade fonden, vars grundkapital den 1 januari 1920 utgjorde 82 303 kronor 50 öre, fastställt följande reglemente:

§ 1.

Fondens avkastning användes i den ordning nedan sägs till bestridande av organisations- och tryckningskostnader samt andra utgifter för de nordiska juristmötena.

§ 2.

Fonden förvaltas av den svenska lokalstyrelsen.

Lokalstyrelsen är beslutför när minst fem av dess ledamöter äro tillstädes.

§ 3.

Fondens medel skola, i den mån de icke böra hållas tillgängliga för bestridande av utgifter för det med fonden avsedda ändamålet eller för gäldande av löpande utgifter, anbringas i :

- 1) obligationer, utfärdade eller garanterade av svenska staten;
- 2) obligationer, utfärdade av Sveriges Allmänna Hypoteksbank eller Konungariket Sveriges Stadshypotekskassa;

- 3) andra statsobligationer eller värdehandlingar, som till sin art och säkerhet anses jämförliga med någon av de under 1) och 2) nämnda;
- 4) av svenska institutioner eller aktiebolag utfärdade obligationer och förlagsbevis, som anses erbjuda fullgod säkerhet;
- 5) börsnoterade aktier i svenska aktiebolag, vilka överförmyndaren i Stockholm regelmässigt godkänner för placering av omyndigs medel;
- 6) insättning å depositionsräkning eller därmed jämförlig räkning i svensk bank, vars reglemente blivit av Konungen fastställt.

§ 4.

För ändamål, som i § 1 säges, må styrelsen i det land där juristmöte skall hållas uppbära den behållna avkastningen för de tre år som närmast föregå juristmötets år. Hälften av beloppet får lyftas tidigast den 1 mars, återstoden tidigast den 1 juli.

§ 5.

Behållen avkastning, som icke tages i anspråk för bestridande av utgifter för juristmötena, skall läggas till fonden.

§ 6.

Fondens räkenskaper avslutas för kalenderår.

§ 7.

Vid varje juristmöte utser styrelsen två revisorer jämte lika många suppleanter. Revisionsberättelsen avgives å nästföljande möte till styrelsen. Berättelsen inflyter i mötets tryckta förhandlingar.

I val av revisorer och beslut om ansvarsfrihet deltaga ej den svenska lokalstyrelsens ledamöter.

§ 8.

Ändring av detta reglemente må beslutas av styrelsen. För beslutets giltighet erfordras, att det biträts av minst hälften av de röstande inom varje lokalstyrelse och att de, som sålunda förenat sig om beslutet, tillika utgöra två tredjedelar av samtliga röstande.

Bilaga 3

**Förvaltnings- och revisionsberättelse för
Gunnar Swensons fond
för de nordiska juristmötena**

GUNNAR SWENSONS FOND FÖR DE NORDISKA JURISTMÖTENA

FÖRVALTNINGSBERÄTTELSE 1993 - 1995

Beträffande förvaltning av Gunnar Swensons fond för De Nordiska Jurist-
mötena under åren 1993 - 1995 avges härmed följande berättelse

RESULTATRÄKNING

1 JANUARI 1993 - 31 DECEMBER 1995

<u>Intäkter</u>	(Perioden 1993-1995)	(Perioden 1990-1992)
<i>Räntor</i>	923.719:18	611.864:88
<i>Aktieutdelningar</i>	<u>507.830:41</u>	<u>673.899:75</u>
Kronor	1.431.549:59	1.285.764:63

Kostnader och överskott

<i>Räntor</i>	142.181:25	
<i>Förvaringsavgifter och revisionsarvoden</i>	45.992:00	37.535:00
<i>Resekostnadsersättningar och övriga kostnader vid delegatmöte</i>	100.409:38	98.000:66
<i>Överskott</i>	<u>1.142.966:96</u>	<u>1.150.228:97</u>
Kronor	1.431.549:59	1.285.764:63

<u>TILLGÅNGAR</u>	31.12.1995	31.12.1992
Banktillgodohavande		
Notariaträkning nr 5851-3039403 SEB	458.052:58	1.131.728:14
Diverse personer	691.164:38	22.250:83
Obligationer och fonder		
Nordbanken Kred AB 11% obl lån 1992/98-09-16 nr 5507 nom 1.000.000 not 1	1.001.630:00	
SE-bankens Bolån AB 10% obl lån 1993/98-08-19 nr 541 nom 980.000 not 2	976.434:68	
SE-bankens Penningmarknadsfond f d räntefond, andelar 33.342,380	313.180:00	313.180:00
SE-bankens obligationsfond andelar 8.864,6790	98.460:00	98.460:00
Sv bostadsfinansierings AB Bofab 11,50% obl lån 10.2.1974/1994 nr 12 certifikat nom 450.000 not 3	0	458.153:00
SE-bankens Bolån AB, Sv Fastighetskredit AB 14,5% obl lån 1990/1995-12-15 nr 528 nom 50.000 not 4	0	51.949:00
Svensk Fastighetskredit AB 15% obl lån 1990/1995-02-01 nr 527 nom 50.000 not 5	0	55.525:00
Svensk Fastighetskredit AB 10,5% obl lån 1991/1996-10-10 nr 533 nom 125.000	122.173:00	122.173:00
Svensk Fastighetskredit AB 12,5% obl lån 1992/1994-12-21 nr 538 nom 500.000 not 6	0	513.048:83
SE-bankens Bolån AB 11% obl lån 1995/2000-02-09 nr 548 nom 500.000 not 7	517.317:89	
SE-bankens Bolån AB 11% obl lån 1992/97-03-19 nr 536 nom 470.000 not 8	487.789:67	
Sveriges Allm Hypoteksbank 12,0% obl lån 1993-1995-01-20 nr 205 nom 450.000 not 9	0	456.546:00
<i>Transport</i>	4.666.202:20	3.223.013:80

NOTER

Not 1-22 förändring av aktieinnehav mm 1993-1995

	Innehav 1995	Tillkommit gm fond o nyem mm 1993,1994,1995	Utlottn och inlösen	Innehav 01-01 1993
Nordbanken Kred AB 11% obl lån 1992/98-09-16 nr 5507 (1)	1.000.000:-	köpt 1995		0
SE-Bankens Bolån AB 10% obl lån -08-19 nr 541 (2x)	480.000:-	köpt 1995		0
SE-Bankens Bolån AB 10% obl lån 1993/1998-08-19 nr 541 (2x)	500.000:-	köpt 1995		0
Bostadsfinansieringskredit AB Bofab 11,5% obl lån 1974/94-02-10 nr 12 (3)	0		458.153:-/94	458.153:-
Svensk Fastighetskredit AB 14,5% obl lån 1990/95-12-15 nr 528 (4)	0		51.949:-/95	51.949:-
Svensk Fastighetskredit A 15% obl lån 1990/95-02-01 nr 527 (5)	0		55.525:-/95	55.525:-
Svensk Fastighetskredit AB 12,5% obl lån 1992/94-12-21 nr 538 (6)	0		513.048:-/94	513.048:-
SE-Bankens Bolån AB 11% obl lån 1995/2000-02-09 nr 548 (7)	500.000:-	köpt 1995		0
Svensk Fastighetskredit AB 12,5% obl lån 1992/97-03-19 nr 536 (8)	470.000:-	köpt 1994		0
Sveriges Allm Hypoteksbank 12% obl lån 1993/95-01-20 (9)	0		456.546:-/95	456.546:-
Astra ser A (10)	3200	köpt 1994		0
Scribona ser A fr (12)	0	sålt 1994		4000

Not 1-22 förändring av aktieinnehav mm 1993-1995 forts

		Innehav 1995	Tillkommit gm fond o nyem mm 1993,1994,1995	Utlottn och inlösen	Innehav 01-01 1993
Cardo Inv AB (11)	0	sålt 1994		700	
Skanska AB ser B (13)	2600	köpt 1995		0	
LM Ericsson Tel AB ser B fr (14)	9636	-95 gm spli6570 nys 876 år 1995		2190	
Investor AB ser B (15)	3500	köpt 1994		0	
SE-Banken ser A bu (16)	3408	nyem 1993/1204 st		2204	
SE-Banken ser C fr (17)	232	116 st nyem/1993		116	
Stora Kopparbergs Bergslags AB ser A fr (18)	0	sålt 1994	4250		
Stora Kopparbergs Bergslags AB ser B (19)	13800	2760 st gm konv 11040/split/1995		0	
Incentive AB ser B fr + ser A fr (20)	0	sålt 1995		1656	
Stora Kopparbergs Bergslags AB 8,5% konv lån 1987/95 nom 552.000:- (21)	0	se ovan not 20		nom 552.000:-	
LM Ericsson Tel AB 4,25% konv lån ser 2B 1993/2000-06-30 (22)	21900	tecknat 1993		0	

Not 22 kapitalbehållning

Ökning av kapitalbehållning har uppkommit genom vinster mm

1993	Överskott försäljning tecknr SE-Banken	+	24.340:00
1994	Underskott inlösen Sv Bostadsfinansiering 11,50% obl lån	./.	8.153:00
1994	Överskott vid försäljning av Cardo Investment AB	+	350.898:13
1994	Överskott vid försäljning av tr Orrefors Kosta Boda	+	2.161:00
1994	Överskott vid försäljning av Stora Kopparbergs Bergslags AB	+	1.766.822:29
1994	Överskott vid försäljning av Scribona AB ser A	+	204.164:00
1994	Underskott vid inlösen av SE-Banken Bolån AB 12,5% obl lån (f d Svensk Fastighets Kredit AB)	./.	48.050:14
1995	Underskott vid inlösen av Sveriges Allm Hypoteksbank	./.	6.546:00
1995	Underskott vid inlösen av SE-Bankens Bolån AB 15% obl lån (f d Svensk Fastighets Kredit AB)	./.	5.525:00
1995	Överskott vid försäljning av Incentive AB ser A	+	486.377:00
1995	Överskott vid försäljning av Volvo AB	./.	8.128:00
1995	Överskott vid försäljning av Skanska AB	+	5.157:00
1995	Underskott vid inlösen av SE-Bankens Bolån AB 14,5% obl lån (f d Svensk Fastighets Kredit AB)	./.	1.949:00
			+ 2.761.568:28
	Ingående balansen 1993-01-01		+ 2.269.242:33
	Utgående balansen 1995-12-31	Kronor	5.030.810:61

Granskningsberättelse

Efter granskning av räkenskaperna 1993-1995 för Gunnar Swensons fond för de nordiska juristmötena, får jag lämna följande berättelse.

Jag har granskat fondens räkenskaper och förvaltningsberättelse samt kontrollerat upprättade bokslut för respektive år. Aktieutdelningar och räntor har kontrollerats ävensom förändringarna i aktieinnehavet genom köp, försäljningar och emissioner. Redovisade tillgångar den 31 december 1995, obligationer kronor 3 516 985:24, aktier kronor 2 204 989:75 samt fordran å notariaträkning kronor 458 052:58 överstämmer med värdepappersförteckning från SE-banken per samma datum.

Den företagna granskningen har icke givit anledning till anmärkning.

Stockholm den 27 juni 1996

Bengt Verlestam

Auktoriserad revisor

Revisionsberättelse

Undertecknande revisorer, utsedda vid trettioandra nordiska juristmötet att granska förvaltningen från och med 1 januari 1993 till och med den 31 december 1995 av Gunnar Swensons fond för de nordiska juristmötena, får härmed avge följande berättelse.

Fondens räkenskaper har siffergranskats av auktoriserade revisorn Bengt Werlestam, som härom lämnat berättelse.

Fondens räkenskaper och böcker samt kassaförvaltarens förvaltningsberättelse, dagtecknad i juni 1996, har genomgått och granskats. De i årsboken och förvaltningsberättelsen redovisade tillgångarna per den 31 december 1995 överensstämmer med depåbevis från Skandinaviska Enskilda Bankens notariatavdelning av samma datum.

Räkenskaperna är förda med ordning och reda och granskningen har ej givit anledning till anmärkning.

Vi föreslår, att styrelsen för de nordiska juristmötena beviljar den svenska lokalstyrelsen ansvarsfrihet för dess förvaltning under ovan angivna tid.

Stockholm den 27 juni 1996

Carl Holmberg

Birgitta Alexanderson

Bilaga 4

**Medlemmar i det 34:e
nordiska juristmötet
i Stockholm**

DANMARK

- * = deltagare i mötet
 ** = deltagare i mötet med ledsagare

- Adamsen, John, advokat, 1965, Nyrops-gade 45, 1602 København V
- * Agersnap, Henrik, dommer, 1952, Retten i Odense, Albanigade 28, 5100 Odense
- Akhøj, Christian, advokat, 1957, Mågevej 6, 2970 Hørsholm
- Alsted, Peter, advokat, 1934, St. Regne-gade 12, 1110 København K
- Andersen, Ejler Munch, landsretssagfører, 1929, Jul. Bechgaardsvej 7, 8000 Århus C
- Andersen, Henrik, advokat, 1942, Øster-gade 38, Postboks 2256, 1019 Køben-havn K
- * Andersen, Jakob Skaadstrup, advokat, 1968, Hjejle, Gersted & Mogensen, Amagertorv 24, 1160 København K
- * Andersen, Jørgen Als, dommer, 1953, Københavns Byret, Domhuset, Nytorv, 1450 København K
- Andersen, Lennart Lynge, lektor, lic.jur., 1948, Paludan Müllers Vej 2, 1815 Frederiksberg C
- * Andersen, Mads Bryde, professor, dr.jur., 1958, Københavns Universitet, Det Retsvidenskabelige Institut A, Studiestræde 6, 1455 København K
- Andersen, Ole Stig, direktør, 1940, Grøn-dalsvej 60, 2000 Frederiksberg
- * Andersen, Pernille Asgaard, advokatfuld-mægtig, 1971, Hjejle, Gersted & Mogen-sen, Amagertorv 24, 1160 København K
- Andersen, Poul Lundbæk, departements-chef, 1937, Spurvevej 13, 4000 Roskilde
- Andersen, Stig, kontorchef, advokat, 1952, Ankenævnet for Forsikring, Anker Heegaardsgade 2, 1572 København K
- Andrés, Eiler Johan, retsassessor, 1944, Sdr. Allé 20, Laurbjerg, 8870 Langå
- Appel, Peter, advokat, 1961, H.C. Ander-sens Boulevard 12, 1553 København V
- Arildsen, Knud, retspræsident, 1927, Montanusvej 5, 9000 Ålborg
- Árnadóttir, Ragna, udvalgssekretær, Nor-disk Råd, Postboks 3043, 1021 Køben-havn K
- Asmussen, Johan A., advokat, 1942, Vi-rumvej 75 C, 2830 Virum
- * Bach, Mogens, advokat, 1942, Rådhus-pladsen 4, 1550 København V
- * Bach, Charlotte Friis, advokat, 1964, Rådhuspladsen 4, 1550 København V
- Bagger, Tuk, retsassessor, 1957, Mose-bakken 15, 2830 Virum
- Bangert, Kaare, cand.jur., 1950, Wolfson College, GB-OX2 6UD Oxford, England
- Basse, Ellen Margrethe, professor, dr.jur., 1948, Århus Universitet, Langelandsgade 121, 8000 Århus C
- Battrup, Gerd, lektor, 1956, Lindevangs Allé 6-12, 2000 Frederiksberg C
- Beier, Mogens, dommer, 1936, Wingsvej 27, O. Hornbæk, 8900 Randers
- * Bender, Hanne, lektor, 1959, Bartholins Allé 340, 8000 Århus C

- Bentzon, Agnete Weiss, professor, dr.jur., 1918, Engelstedsgade 54, 2100 København Ø
- Berg, Henrik, advokat, 1963, Vimmelskiftet 47, 1161 København K
- Berning, Jesper, advokat, dr.jur., 1944, Berning Schlüter Hald, Bredgade 6, 1260 København K
- Bigaard, Esben, advokat, 1947, Lett & Co. Advokater, Borgergade 111, 1300 København K
- Bigaard, Pernille, advokat, 1953, Trondhjems Plads 3, 2100 København Ø
- Bigaard, Stig, advokat, 1952, Berning Schlüter Hald, Bredgade 6, 1260 København K
- * Binzer, Tove, statsadvokatfuldmægtig, 1945, Hjortemarksvej 4, Kisserup, 4330 Hvalsø
- * Bisgaard, Otto, dommer, 1947, Vester Allé 10, 8000 Århus C
- Bjarup, Jes, lektor, 1940, Århus Universitet, 8000 Århus C
- Bjerre, Christian, dommer, 1917, Røllikevænget 6, Dyrup, 5250 Fruens Bøge
- Blok, Peter, højesteretsdommer, professor, dr.jur., 1942, Kvædevej 97, 2830 Virum
- Boe, Jørgen, advokat, 1946, Kromann & Münter, Rådhuspladsen 14, 1550 København V
- * Boesgaard, Jytte, EU-konsulent, 1941, Nørregade 49, 1165 København K
- * Bojsen, Marie Mygind, retsassessor, 1950, Vedelsgade 1, 7100 Vejle
- **Bojsen-Møller, Christian, advokat, 1944, Esplanaden 34, 1263 København K
- **Bondesen, Ditlev, advokat, 1943, Emiliekildevej 6 B, 2930 Klampenborg
- Bondrop, Torben, advokat, 1958, Plesner & Lunø Advokater, Esplanaden 34, 1263 København K
- Boye, Flemming, advokat, 1952, Vestergade 34, 4930 Maribo
- * Breum, Peter, advokat, 1960, Elmer, Kroman & Partnere, Dronningens Tværgade 16, 1302 København K
- Brockenhuus-Schack, Erik, advokat, 1946, Bernstorffsvej 228, 2920 Charlottenlund
- **Bruhn, Hans Ulrik, dommer, 1942, Klostervejen 12, 9550 Mariager
- Bruun, Ejler, dommer, 1950, Niels Andersens Vej 88, 2900 Hellerup
- * Bruun, Jørgen Rønnow, advokat, 1954, Elmer, Kroman & Partnere, Dronningens Tværgade 16, 1302 København K
- Brydesholt, Hans Henrik, landsdommer, 1932, Høibergsgade 18, 4.th., 1056 København K
- Brøns, Joachim, advokat, 1965, Fabriksparken 7-9, 2600 Glostrup
- Brøns, Ole, advokat, 1934, Kronprinsensgade 5, 1114 København K
- * Buhl, Jon Palle, højesteretssagfører, 1917, Valkendorfsvej 16, 1151 København Ø
- Bülow, Franz, højesteretssagfører, 1910, Bredgade 3, 1260 København K
- * Bundgaard, Birgitte, fuldmægtig, 1963, Jægervej 10, 2791 Dragør
- Busck-Nielsen, Kim, kontorchef, 1947, Schlegels Allé 6, 1807 Frederiksberg C
- Bøggild, David, advokat, 1951, Lindegårdsvej 51, 2920 Charlottenlund
- Bøghof, Preben, advokat, 1935, Nørrebrogade 34, 2200 København N
- Caravadossi, Cristina, advokat, 1954, Østergade 16, Postboks 1051, 1007 København K
- Carstensen, Vagn, professor, 1939, Florasvej 19, 8462 Harlev J
- Ceplitis, Nils, sprogrevisor, cand.jur., 1946, 5, R. Couronne de Chene, L-1361 Luxembourg, Luxembourg
- Christensen, Bent, professor, dr.jur., 1921, Soldalen 3, 2100 København Ø
- **Christensen, Gerda Rump, forskn. biblio-

- tekar, 1940, A.N. Hansens Allé 12, 2900 Hellerup
- Christensen, Jan Schans, advokat, dr.jur., 1957, Nørre Farimagsgade 3, 1364 København K
- * Christensen, Mette, vicepræsident, 1945, Bredgade 70, 1260 København K
- Christensen, Peter, fhv. højesteretspræsident, 1921, Damstien 3, 2720 Vanløse
- Christrup, Henrik, advokat, 1936, H.C. Andersens Boulevard 12, 1553 København V
- Clasen, Carl J., advokat, 1933, Havnegade 21, 3600 Frederikssund
- Clausen, Nis Jul, lektor, lic.jur., 1953, Thorsgade 17, 5000 Odense C
- Dahl, Børge, højesteretsdommer, 1944, Henningsens Allé 39, 2900 Hellerup
- **Dahl, Frantz, advokat, 1929, Postbox 6, 2830 Virum
- Dahl, Henrik Marstrand, direktør, 1942, Skindergade 7, 1159 København K
- **Dahl, Tove Hovgaard, advokat, 1952, Hjejle, Gersted & Mogensen, Amagertorv 24, 1160 København K
- Dalskov, Per, advokat, 1951, Norsker & Jacoby, Kvæsthusgade 3, 1251 København K
- Damsbo, Ole, advokat, 1947, Nørre Farimagsgade 3, 1364 København K
- * Danielsen, Svend, landsdommer, 1934, Parcelvej 28 A, 2840 Holte
- **Danielsen, Kjeld, advokat, 1946, Mageløs 12, 5000 Odense
- **de Jonquières, Christian, advokat, 1948, Fredericiagade 15, 1310 København K
- * de la Cour, René, kontorchef, 1945, Helgeshøj Allé 61, 2630 Tåstrup
- Degerbøl, Jens, direktør, 1926, Rosenvængets Hovedvej 6, 2100 København Ø
- Dichman, Henrik, advokat, 1960, Frederiksholms Kanal 20, 1220 København K
- Dittmer, Nils, direktør, 1939, Julie Sødrings Vej 5, 2920 Charlottenlund
- Djurhuus, Håkun, advokat, 1963, Nyropsgade 45, 1602 København V
- Dübeck, Inger, professor, dr.jur., 1933, Skippervænget 9 A, 2791 Dragør
- **Due, Ole, retspræsident, 1931, Mørdrupvej 116, 3060 Espergærde
- Dybdahl, Ole, sekretariatschef, 1960, St. Kongensgade 1 4., 1264 København K
- Dyckjær-Hansen, Karen, advokat, 1940, Plesner & Lunøe Advokater, Esplanaden 34, 1263 København K
- Eberth, Ole C., landsretssagfører, 1911, Tuborg Parkvej 2, 4., 2900 Hellerup
- Egan, Poul Kejlskov, dommer, 1952, Auroravej 32 A, 2610 Rødovre
- Eilschou Holm, Niels, kabinetssekretær, kammerherre, dr.jur., 1937, Kabinetssekretariatet, Amalienborg, 1257 København K
- * Ekstrand, Hanne Anne-Lise, byrettsdommer, 1944, Buddingevej 33 B, 2800 Lyngby
- Elmer, Michael B., generaladvokat, 1949, 2-4, Rue du Palais de Justice, L-1841 Luxembourg
- * Elmer, Annette B., advokat, 1949, Elmer, Kroman & Partnere, Dronningens Tværgade 16, 1302 København K
- Engel, Dorrit, advokat, 1938, Jon Palle Buhl, Valkendorfsgade 16, 1151 København K
- **Engell, Oluf, advokat, 1945, Hjejle, Gersted & Mogensen, Amagertorv 24, 1160 København K
- * Eriksen, Katrine B. Buemann, dommer, 1953, Retten i Varde, Frisvadvej 3, 6800 Varde
- Erlich-Eriksen, Ole, advokat, 1951, Rådhuspladsen 4, 1550 København V
- Ertbøll, Torben, advokat, 1935, Nordstensvej 11, 3400 Hillerød

- Espersen, Lars, advokat, 1949, Advokatfirmaet Espersen A/S, Tordenskjoldsgade 6, 9900 Frederikshavn
- Farup, Flemming, personalechef, 1943, Danmarks Nationalbank, Havnegade 5, 1093 København K
- Federspiel, Thomas, advokat, 1935, H.C. Andersens Boulevard 12, 1553 København V
- * Fejø, Jens, professor, dr.jur., 1942, Handelshøjskolen i København, Juridisk Institut, Nansensgade 19, 1366 København K
- **Fisch-Thomsen, Niels, advokat, 1939, Frederiksholms Kanal 20, 1220 København K
- Fischer, Hans Henrik, advokat, 1950, Bakkevej 59, 2830 Virum
- Fode, Carsten, advokat, 1949, Kromann & Münter, Rådhuspladsen 3, 8000 Århus C
- * Fode, Henning, rigsadvokat, 1948, Rigsadvokaten, Christians Brygge 28, 3.tv., 1559 København V
- Fogtdal, Elisabeth Nøjgaard, advokat, 1963, Gorrissen Federspiel Kierkegaard, H.C. Andersens Boulevard 12, 1553 København V
- Foighel, Isi, fhv. skatteminister, professor, dr.jur., 1927, Nyhavn 35, 1051 København K
- Foldberg, Niels, dommer, 1948, Retten i Roskilde, Helligkorsvej 7, 4000 Roskilde
- Fosdal, Peter, afdelingschef, 1949, Dansk Industri, H.C. Andersens Boulevard 18, 1787 København V
- * Frandsen, Jørgen, advokat, 1956, Dragsted & Helmer Nielsen, Rådhuspladsen 4, 1550 København V
- * Frederiksen, Kai, direktør, 1935, Nordisk Flyforsikringsgruppe, Gl. Kongevej 3, 1610 København V
- Fusager, Preben, dommer, 1942, Retten i Århus, Vester Allé 10, 8000 Århus C
- * Gammeljord, Anne Birgitte, advokat, 1956, Gorrissen Federspiel Kierkegaard, H.C. Andersens Boulevard 12, 1553 København V
- * Gammeltoft-Hansen, Hans, Folketingets ombudsmand, dr.jur., 1944, Gl. Torv 22, 1457 København K
- Gangsted-Rasmussen, Niels, advokat, lic.jur., 1941, Gammeltorv 6, Postboks 2004, 1011 København K
- Garde, Jens, lektor, 1947, Grøfthøjparken 60, 8260 Viby J
- * Garde, Peter Svane Friboe, dommer, 1938, Kriminalretten i Hillerød, Torvet 3-5, 3400 Hillerød
- Gawinetski, Jørgen, forsikringsdirektør, 1939, danmark Sygeforsikring, Palægade 5, 1261 København K
- * Geiger, Barbro, dommer, 1945, Chr. Winthersvej 30, 6700 Esbjerg
- * Gersing, Benedikte, dommerfuldmægtig, 1960, Sø- og Handelsretten, Bredgade 70, 1260 København K
- * Gjedde-Nielsen, Marianne, vicepolitimester, 1955, Politimesteren i Gentofte, Kildegårdsvej 71, 2900 Hellerup
- **Gjedde-Nielsen, Michael, advokat, 1952, Viltøft & Høberg-Petersen, Gothersgade 109, 1123 København K
- * Gjørtler, Peter, advokat, 1956, Dragsted & Helmer Nielsen, Rådhuspladsen 4, 1550 København V
- Goeskjær, Michael, advokat, 1960, Horten & Partnere, Kongens Nytorv 20-22, Postboks 2034, 1012 København K
- * Gomard, Bernhard, professor, dr.jur., 1926, Handelshøjskolen i København, Juridisk Institut, Nansensgade 19, 1366 København K
- Gorrissen, Jørgen, landsretssagfører, 1925, Gorrissen Federspiel Kierkegaard, H.C. Andersens Boulevard 12, 1553 København V

- Graae, Per, advokat, 1941, IBM DK A/S, Nymøllevej 91, 2800 Lyngby
- * Gramstrup, Gitte, fuldmægtig, 1962, Direktoratet for Kriminalforsorgen, Klareboderne 1, 1115 København K
- * Greby, Ilse, notar, 1935, Københavns Byret, Domhuset, Nytorv, 1450 København K
- Greve, Vagn, professor, lic.jur., 1938, Nurdugsvej 9, 2670 Greve Strand
- * Grünfeld, Jakob, advokatfuldmægtig, 1968, Hjejle, Gersted & Mogensen, Amagerterv 24, 1160 København K
- * Grunnet-Jepsen, Ole, advokat, 1963, Dansk Industri, Erhvervsjuridisk Afdeling, 1787 København V
- Grützmeier, Kitty, retsassessor, 1943, Åvang 90, 3400 Hillerød
- Grønberg, Jørgen, advokat, 1936, Appellbys Plads 1, 1411 København K
- Grønberg, Jørgen Ulrik, advokat, 1946, Advokaterne, Sankt Knuds Torv, Ryesgade 31, 8000 Århus C
- * Gudmand-Høyer, Morten, fuldmægtig, 1964, Direktoratet for Kriminalforsorgen, Klareboderne 1, 1115 København K
- Hansen, Anders Oreby, advokat, 1965, Hjejle, Gersted & Mogensen, Amagerterv 24, 1160 København K
- Hansen, Enver, advokat, 1956, Valkendorfsvej 16, 1151 København K
- * Hansen, Erik Bruun, Afdelingschef, 1953, Postbox 1040, Nikolaj Plads 6, 1007 København K
- Hansen, Flemming Kragh, advokat, 1951, Advokatfirmaet Norsker & Jacoby, Kvæsthusgade 3, 1251 København K
- **Hansen, Hans Lykke, advokat, 1947, Viltoft & Høberg-Petersen, Gothersgade 109, 1123 København K
- Hansen, H.P. Drisdal, advokat, 1944, Trondhjems Plads 3, 2100 København Ø
- Hansen, Jan Steen, advokat, 1968, Hjejle, Gersted & Mogensen, Amagerterv 24, 1160 København K
- Hansen, Kaj Egon, kontorchef, cand.jur., 1948, Røglebakken 3, 4320 Lejre
- Hansen, Lisbeth Victor, landsretssagfører, 1923, Knabrostræde 14, 1210 København K
- Hansen, Poul Flemming, advokat, 1947, O. Bondo Svane, Trondhjems Plads 3, 2100 København Ø
- * Hansen, Søren Friis, adjunkt, 1967, Juridisk Institut, Nansensgade 19, 1366 København K
- Hansen, Søren Søndergård, retsassessor, 1956, Box 40, 3900 Nuuk
- Hansen, T. Ingemann, advokat, 1936, Amaliegade 42, 1256 København K
- **Hansen, Mogens, direktør, 1944, Entreprenørforeningen, Nørre Voldgade 106, 1358 København K
- * Hansen, Mette Aaboe, fuldmægtig, 1963, Frederikssundsvej 378, 2700 Brønshøj
- **Hasselbalch, Ole, professor, jur.dr., 1945, Skolebakken 5, 3050 Humlebæk
- Haulrig, Kurt, retspræsident, 1924, Hjorthøj 4, 2800 Lyngby
- * Have, Knud, dommer, 1943, Vester Allé 10, 8000 Århus C
- Havemann, Michael Christiani, advokat, 1961, Vesterbrogade 33, 1620 København V
- Hemmer, Per, advokat, 1957, Aros Advokater, Frue Kirkeplads 4, 8000 Århus C
- Hertz, Hans Henrik, advokat, 1941, Nikolaj Plads 26, 3., 1067 København K
- * Hesselbjerg, Torsten, afdelingschef, 1950, Slotsholmsgade 10, 1216 København K
- Hjetting, Jesper, chefkonsulent, 1962, A/S Forsikringsselskabet Codan, Gl. Kongevej 60, 1790 København V
- Holm-Jørgensen, Finn, advokat, 1942, Ny Vestergade 1, 1471 København K

- Holm-Nielsen, Henrik, advokat, 1938, Esplanaden 34, 1263 København K
- Holmstrup, Arne, landsdommer, 1920, Søterrassen 15, 2840 Holte
- Holst, Jørgen, advokat, 1949, Aros Advokater, Frue Kirkeplads 4, 8000 Århus C
- Holten-Rasmussen, Henrik, politiassessor, 1952, Askepottevej 36, 4200 Slagelse
- Hornslet, Mogens, højesteretsdommer, 1933, Solbakken 37, 2840 Holte
- Hougaard, Helle, advokat, 1949, Kristianiagade 8, 2100 København Ø
- Hove, Fritse, landsdommer, 1949, Ravnsbjerg Krat 13 B, 7400 Herning
- **Hovgaard, Erik, advokat, 1951, Esplanaden 6, 1263 København K
- Husfeldt, Arne Platou, fuldmægtig, 1934, Hagens Allé 11, 2900 Hellerup
- * Høberg-Petersen, Bjørn, advokat, 1942, Gothersgade 109, 1123 København K
- Høegh, Katja, advokat, 1965, Plesner & Lunøe Advokater, Esplanaden 34, 1263 København K
- Højlund, Ole, landsretssagfører, 1929, Valkendorfsgade 16, 1151 København K
- Hørlyck, Erik, advokat, lic.jur., 1942, Klostergade 28, 8000 Århus C
- Iversen, Bent, universitetslektor, lic.jur., 1939, Nedergade 61, st.th., 5000 Odense C
- Iversen, Torsten, adjunkt, LL.M., 1963, Århus Universitet, Bartholins Allé, 8000 Århus C
- Jacobsen, Christen Boye, adm. direktør, 1942, Bakketoppen 39, Bløvsstrød, 3450 Allerød
- Jacobsen, Jørgen, advokat, 1919, Solbjergvej 3, 2000 Frederiksberg
- Jensen, Erik, administrationschef, 1924, Grønnevej 280, 2830 Virum
- Jensen, Gert Storkborg, advokat, 1959, Tordenskjoldsgade 6, 9900 Frederikshavn
- Jensen, Henning Funch, højesteretsdommer, 1924, Slagelsevej 74, 4180 Sorø
- Jensen, Inga Steen, fuldmægtig, 1940, Kajasvej 16, 3460 Birkerød
- * Jensen, Poul Dahl, kontorchef, 1956, Slotsholmsgade 10, 1216 København K
- Jensen, Sven-Erik, underdirektør, 1957, Backersvej 91, st.th., 2300 København S
- Jensen, Søren Stenderup, advokat, ph.D., 1961, Esplanaden 34, 1263 København K
- Jensen, Torben, højesteretsdommer, 1920, Frederikssundsvej 121 B, 8. sal, 2700 Brønshøj
- * Jensen, Gitte Top, Undervisningsassistent, 1960, Stutmestervej 8, 3400 Hillerød
- **Jensen, Lars Ove Rand, politimester, 1939, Politigården, Hans Mules Gade 1-3, 5100 Odense C
- Jensen, Birger, afdelingschef, 1959, Tryg-Baltica Forsikring, Klausdalsbrovej 601, 2750 Ballerup
- **Jepsen, Jørgen Bjerg, advokat, 1945, Kromann & Münter, Rådhuspladsen 3, 8000 Århus C
- * Jespersen, Halfdan Krag, professor, dr.jur., 1934, Bartholins Allé, Bygning 340, 8000 Århus C
- * Jespersen, Flemming, advokat, 1967, H.C. Andersens Boulevard 12, 1553 København V
- * Johansen, Christian, stipendiat, 1968, Juridisk Institut/Afdeling for Privatret, Bartholins Allé, Bygn. 340, 8000 Århus C
- * Jónsson, Sigurdur Helgi, advokat, 1934, St. Kannikestræde 15, 1169 København K
- Juul, Henning, advokat, 1928, Esbern Snaresvej 4, 2960 Rungsted Kyst
- Juul, Jakob, advokat, 1966, Viltoft & Høberg-Petersen, Gothersgade 109, 1123 København K

- Juul, Niels, advokat, 1940, Postbox 86, 4450 Jyderup
- Juul, Steffen, advokat, 1941, Vallerødgade 8 B, 2960 Rungsted Kyst
- Jønsson, Henning, direktør, 1946, Ankenævnet for Forsikring, Anker Heegaardsgade 2, 1572 København V
- * Jørgensen, Bent Nyløkke, adm. direktør, 1938, Tuborg Boulevard 3, 2900 Hellerup
- * Jørgensen, Lotte Nyløkke, kontorchef, 1937, Christians Brygge 28, 1559 København V
- Jørgensen, Niels Bolt, underdirektør, 1948, Taarbæk Strandvej 53 F, 2930 Klampenborg
- Jørgensen, Svend Aage, advokat, 1925, Nørregade 27, 3300 Frederiksværk
- Kahlke, Wilh., landsretssagfører, 1921, Købmagergade 3, 1150 København K
- Kallehauge, Holger, landsdommer, 1935, C.F. Richs Vej 68, 2000 Frederiksberg
- Kardel, Hans, højesteretsdommer, 1930, Brogårdsvej 5, 2820 Gentofte
- * Kastrup, Mona, dommer, 1947, Sct. Mathiasgade 19, 1., 8800 Viborg
- Kaufmann, Karen, advokat, 1955, Amaliegade 7, 1256 København K
- Kielland, Karsten, advokat, 1955, Pedersen & Jantzen, Advokatfirma, Nyropsgade 45, 1602 København V
- Kierkegaard, Axel, advokat, 1940, H.C. Andersens Boulevard 12, 1553 København V
- Kiil, Palle, højesteretsdommer, 1929, Tordenskjoldsvej 44, 3000 Helsingør
- Kistrup, Preben, landsdommer, 1931, Ørnebakken 40, 2840 Holte
- **Kjellerup, Carsten, underdirektør, 1948, Jørgen Knudsens Vej 2, Postboks 282, 3520 Farum
- Kjær, Victor, kontorchef, 1957, Slotsholmegade 10-12, 1216 København K
- **Kjærgaard, Niels Wive, advokat, 1959, Viltøft & Høberg-Petersen, Gothersgade 109, 1123 København K
- **Kjærsgaard, C.J., landsdommer, 1932, Højsgaards Have 5, 2900 Hellerup
- **Klein, Steen, advokat, 1949, Hammerensgade 1, 1267 København K
- Klett, Julianna, advokat, 1939, Box 62, Bringsnag. 17, FR-110 Tórshavn
- Knudsen, Knud A., landsdommer, 1942, Aldershvilevej 141, 2880 Bagsværd
- Knudsen, Lars Erik, advokat, 1937, H.C. Andersens Boulevard 40, 1553 København V
- Knudsen, Mogens Yde, advokat, 1958, Løber & Lauritsen, Kannikegade 18, 8000 Århus C
- Kobbernagel, Jesper, advokat, 1943, Ny Vestergade 1, 1471 København K
- Kobæk, Helen, direktør, 1949, Pen-Sam, Jørgen Knudsens Vej 2, Postboks 282, 3520 Farum
- Kock-Petersen, Nils, advokat, 1934, Gråbrødretorv 14, 2., 1154 København K
- Koefoed, Ejvind, advokat, 1932, Frederiksgade 19, 1256 København K
- Kofoed, Knud Wegener, dommer, 1921, Ellekrattet 12, 4800 Nykøbing F
- Koktvedgaard, Mogens, professor, dr.jur., 1933, Emiliekildevej 29, 2930 Klampenborg
- * Konow, Lennart, sekretariatschef, 1936, Postboks 1144, 1010 København K
- * Kornerup, Niels Jørgen, advokat, 1960, Rådhuspladsen 4, 1550 København V
- * Krakauer, Eva Agnes, politiadvokat, 1944, Prøvestensvej 1, 3000 Helsingør
- * Krenchel, Jens Valdemar, ph.D.-stipendiat, 1971, Retsvidenskabeligt Institut A, Studiestræde 6, 1455 København K
- Kristiansen, Jens, lektor, 1962, Nordborggade 12, 1.th., 2100 København Ø

- * Kroman, Mogens, advokat, 1950, Elmer, Kroman & Partnere, Dronningens Tværgade 16, 1302 København K
Kryger, Dorthe, advokat, underdirektør, 1944, Dronninggårds Allé 91, 2840 Holte
- Ladefoged, Anders, advokat, 1960, Dansk Industri, H.C. Andersens Boulevard 18, 1787 København V
- Lando, Ole, professor, dr.jur., 1922, Skovloden 26, 2840 Holte
- Lang-Jensen, Carsten, advokat, 1964, Viltoft & Høberg-Petersen, Gothersgade 109, 1123 København K
- Langebæk, Steen, landsretssagfører, 1927, Skovvangen 14, 2920 Charlottenlund
- Langholz, Ulla, dommer, 1952, Amaliegade 4 B, st., 1875 Frederiksberg
- Langkjær, Lars, advokat, 1946, Boks 7097, 3905 Nuussuaq
- Langsted, Lars Bo, lektor, advokat, 1957, Handelshøjskolen i Århus, Det erhvervsretlige Institut, Fuglesangs Allé 4, 8210 Århus V
- * Larsen, Claus, retspræsident, 1937, Københavns Byret, Domhuset, Nytorv, 1450 København K
Larsen, Finn, politimester, 1933, Politimesteren i Aalborg, Dag Hammarskjølds Gade 1, 9000 Ålborg
Larsen, Jørgen Dines, advokat, 1940, Torvet 12, Postboks 139, 4600 Køge
- * Larsen, Michael Gregers, kammeradvokat, 1944, Kammeradvokaten, Vimmelskaftet 47, 1161 København K
Larsen, Steen Ole, advokat, 1946, Trondhjems Plads 3, 2100 København Ø
- * Larsen, Lars Bay, afdelingschef, 1953, Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10, 1216 København K
- * Lassen, Erik, landsretssagfører, 1922, Vestergade 31, 1456 København K
- * Lassen, Nanna Eriksdatter, advokat, 1956, Vestergade 31, 1456 København K
- * Lau, Pui Ling, 1. ambassadesekretær, 1968, Kongelige Danske, Ambassade i Stockholm, Box 1638, 111 86 Stockholm
Lau Pedersen, Bjarne, afdelingschef, BG Bank A/S, Silkegade 8, 1113 København K
Lauritsen, Poul Halfdan, advokat, 1933, Løber & Lauritsen, Kannikegade 18, 8000 Århus C
Lauritzen, Bent, advokat, 1940, Ny Vestergade 1, 1471 København K
Lemche, Annelise, advokat, 1939, Niels Hemmingsens Gade 10, 1153 København K
Lett, Georg, advokat, 1946, Borgergade 111, 1300 København K
Lett, Hannah, fuldmægtig, 1947, Toldbodgade 87, 1253 København K
Lett, Hanne, fuldmægtig, 1946, Ørehøj Allé 4 B, 2900 Hellerup
- * Lett, Jesper, advokat, 1941, Advokatfirma Lett & Co, Borgergade 111, 1300 København K
Lett, Ulrik, advokat, 1938, Bredgade 3, 1260 København K
Lilholt, Peter, landsdommer, 1942, Vestre Landsret, Gråbrødre Kirkestræde, 8800 Viborg
Lindberg, Ole, juridisk konsulent, 1943, Sømarksvej 8, 2900 Hellerup
- * Lindgreen, Nicolai, advokat, 1967, Bredgade 26, 1260 København K
Lindgren, Ture, advokat, 1936, Gråbrødretorv 14, 1154 København K
Lindgård, Jytte, advokat, 1947, Niels Hemmingsens Gade 10, 5., 1153 København K
Linkis, Kaspar, statsadvokat, 1954, Rigsadvokaturen, Christians Brygge 28, 1559 København V
- **Linnemann-Schmidt, Ole, advokat, 1940, Fuglager, Fuglagervej 6 B, 4173 Fjenneslev

- Lorenzen, Peer, landsretspræsident, 1944, Vestre Landsret, Gråbrødre Kirkestræde, 8800 Viborg
- Lund-Andersen, Kjeld, retsformand, 1945, Landsskatteretten, Vester Farimagsgade 7, 1604 København V
- Lund-Nielsen, Terkel, advokat, 1935, Frederiksgade 7, 1265 København K
- * Lundblad, Christian, dommerfuldmægtig, 1966, Poppelhøj 12, 2900 Hellerup
- * Lundblad, Charlotte, konsulent, 1967, Poppelhøj 12, 2900 Hellerup
- Lundgren, Christian, advokat, 1966, Falkoner Allé 110, 2000 Frederiksberg
- * Lunn, Michael, departementschef, 1944, Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10, 1216 København K
- * Lykkegaard, Finn, politiassessor, 1941, Nyrupvej 16, St. Ebberup, 4180 Sorø
- Lyngesen, Arne, landsdommer, 1942, Østre Landsret, Bredgade 59, 1260 København K
- Lynæs, Birte, dommer, 1947, Grøndalsvej 24, 2000 Frederiksberg
- Madsen, Christian Kruse, advokat, 1952, Rådhuspladsen 4, 1550 København V
- * Madsen, Christian Schow, advokat, 1963, Hjejle, Gersted & Mogensen, Amagervej 24, 1160 København K
- Madsen, Claus Høeg, advokat, 1945, Advokatfirmaet Jonas Bruun, Bredgade 38, 1260 København K
- Madsen, Jørgen Kjergaard, advokat, 1956, Kromann & Münter, Rådhuspladsen 14, 1550 København V
- Madsen, Niels, departementschef, 1916, Sverigesvej 16 A, 2800 Lyngby
- * Madsen, Palle Bo, professor, lic.jur., 1951, Århus Universitet, Bartholins Allé 340, 8000 Århus C
- **Magid, Per, advokat, 1943, Advokatfirma Jonas Bruun, Bredgade 38, 1260 København K
- Marstrand-Jørgensen, Mads, advokat, 1947, Kvæsthusgade 3, 1251 København K
- * Martens, Jan, advokat, 1946, Dragsted & Helmer Nielsen, Rådhuspladsen 4, 1550 København K
- Mayer, Bente, cand.jur., 1960, Skovvej 93, 2920 Charlottenlund
- Mejnertz, Elisabeth, dommer, 1952, Byagervej 217, 8330 Beder
- * Melchior, Jeanette, advokat, 1961, Det Danske Advokatsamfund, Kronprinsessegade 28, 1306 København K
- * Merlung, Erik, statsadvokat, 1936, Anklagemyndigheden, Jens Kofods Gade 1, 1268 København K
- Mersing, Erik Mohr, advokat, 1939, Kromann & Münter, Rådhuspladsen 14, 1550 København V
- Michelsen, Kai, advokat, 1939, Bredgade 38, 1260 København K
- Michelsen, Aage, docent, bestyrer, 1940, Skåde Højgårdsvej 47, 8270 Højbjerg
- * Mikkelsen, Ib, direktør, 1933, Ørnebakken 74, 2840 Holte
- Mikkelsen, Mette, kontorchef, 1937, Ørnebakken 74, 2840 Holte
- Mogensen, Christian, direktør, 1926, Bregentved Allé 31, 2820 Gentofte
- **Mogensen, Kristian, landsretssagfører, 1926, Hjejle, Gersted & Mogensen, Amagervej 24, 1160 København K
- Mols, Else, højesteretsdommer, 1931, Nordborggade 3, 2100 København Ø
- Monberg, Niels, landsretssagfører, 1928, Frederiksberggade 2, 1459 København K
- **Monberg, Andreas, sekretariatschef, 1961, Justitsministeriet, Erstatningsnævnet, Store Kongensgade 1, 1. sal, 1264 København K
- Mosbæk, Holger, landsretssagfører, 1905, Otto Mønstedsgade 1, 1571 København V

- **Mosgaard, Jens Oscar, advokat, 1956, Nyropsgade 45, 1602 København V
- Münter, Erik, advokat, 1920, Rådhuspladsen 14, 1550 København V
- Mygind Vermeij, Helle, advokat, 1944, Adelgade 102 A, 8660 Skanderborg
- Møhring-Andersen, H., højesteretssagfører, 1911, C.L. Ibsensvej 19, 2820 Gentofte
- Møller, Jens, retschef, 1950, Folketingets Ombudsmand, Gl. Torv 22, 1457 København K
- Nathan, Michael, advokat, 1959, Åbrinken 64, 2830 Virum
- Németh, K.L., advokat, 1942, Frederiksgade 21, 1265 København K
- Neumann, Peter, legal Officer, 1938, Industrial Development Organization, Vienna, International Center, R.E. 0640, United Nations, A-1400 Wien
- Nielsen, Carl Christian Munksgaard, afdelingsdirektør, 1928, Vallerød Banevej 22 A, 2960 Rungsted Kyst
- Nielsen, Dan, advokat, 1941, Vestergade 6, 1456 København K
- Nielsen, Ebbe, retspræsident, 1940, Retten i Århus, Vester Allé 10, 8000 Århus C
- Nielsen, Dorrit Sylvest, afdelingschef, 1950, Roskildevej 102, 1. th., 2000 Frederiksberg
- Nielsen, Eskil, advokat, 1958, Sankt Annæ Plads 28, 1250 København K
- Nielsen, Jørgen Ulrik, advokat, 1937, Skindergade 32, 1159 København K
- Nielsen, Lars Nordskov, professor, 1924, Nørre Søgade 25 A, 3. th., 1370 København K
- * Nielsen, Mette Mie, kontorchef, 1963, Gentofte Kommune, Bernstorffsvej 161, 2920 Charlottenlund
- Nielsen, Ole Finn, advokat, 1942, Frederiksberggade 16, 1459 København K
- **Nielsen, Steen Helmer, advokat, 1944, Rådhuspladsen 4, 1550 København V
- Bech-Nielsen, Susanne, advokat, 1959, Bang & Regnarsen, Dr. Tværgade 16, 1302 København K
- **Nielsen, Svend Frey, dommer, 1937, Langelinie 3 B, 1., 5330 Odense M
- * Nielsen, Søren Lehmann, advokat, 1966, Hjejle, Gersted & Mogensen, Amagervej 24, 1160 København K
- Nilas, Lise-Lotte, kontorchef, 1958, Hellerupvej 58, 4. th., 2900 Hellerup
- Norrbom, Mariann, advokat, 1949, Bech-Bruun & Trolle Advokatfirma, Nørre Farimagsgade 3, 1364 København K
- Nørager-Nielsen, Jacob, advokat, 1941, Frederiksberggade 16, 1459 København K
- Nørgaard, Irene, lektor, 1945, Moltkesvej 7, 2000 Frederiksberg
- Nørgaard, Jørgen, højesteretsdommer, 1939, Moltkesvej 7, 2000 Frederiksberg
- Nørgaard, Margrethe, lektor, 1948, Vester Boulevard 29, 8900 Randers
- Olrik, Iakob Baden, advokat, 1936, Stengade 70, 3000 Helsingør
- Olsen, Ole, advokat, 1927, Rådhuspladsen 59, 1550 København V
- Olsson, Allan, advokat, 1946, Tølløsevej 7, 4340 Tølløse
- Oppenheim, Sv., landsretssagfører, 1920, Esplanaden 6, 1263 København K
- Otken, Bent, landsdommer, 1930, Sanskevej 2, 2960 Rungsted Kyst
- * Otken, Peter, Ph.D. stipendiat, 1965, Gøgevang 11, 2970 Hørsholm
- * Otken, Ulla Meinertz, dommerfuldmægtig, 1962, Gøgevang 11, 2970 Hørsholm
- Overgaard, Finn, advokat, 1958, Frederiksberggade 2, Postboks 1008, 1006 København K

- Overgaard, Niels, underdirektør, 1944, Dansk Industri, 1787 København V
- Overgaard-Hansen, Knud, advokat, 1934, Egehaven 112, 2980 Kokkedal
- * Pagh, Peter, lektor, 1953, Københavns Universitet, Retsvidenskabelige Institut C, Studiestræde 6, 1455 København K
- Palludan, Henning, forsikringsdirektør, 1920, Havnegade 21, 5. tv., 1058 København K
- * Panild, Bodil Norup, statsamtmand, 1934, Vestsjællands Statsamt, Slagelsevej 7, 4180 Sorø
- Paulsen, Jul., dommer, 1918, Øxenbjergvej 42, 5700 Svendborg
- * Pedersen, Bjarne, dommer, 1944, Retten i Svendborg, Tinghusgade 43, 5700 Svendborg
- Pedersen, Claus Kaare, advokat, 1946, Vognmagergade 7, Postboks 2227, 1018 København K
- * Pedersen, Gunver Nørskov, dommer, 1949, Korsørgade 46, 6000 Kolding
- Pedersen, Inger Margrethe, civildommer, 1921, Nygårdsvænget 4, 2970 Hørsholm
- * Pedersen, Karsten Havkrog, advokat, 1949, Hjejle, Gersted & Mogensen, Amagertorv 24, 1160 København K
- Pedersen, Lisbeth Steen, underdirektør, 1950, C.F. Richsvej 93, 2000 Frederiksberg
- Pedersen, Bente Møll, advokat, 1954, Hjejle, Gersted & Mogensen, Amagertorv 24, 1160 København K
- * Pedersen, Birgitte Holmberg, dommer, 1949, Københavns Byret, Domhuset, Nytorv, 1450 København K
- * Pedersen, Jesper Bøge, advokatfuldmægtig, 1969, Hjejle, Gersted & Mogensen, Amagertorv 24, 1160 København K
- * Pedersen, Mogens, dommer, 1951, Kriminalretten i Frederikshavn, Dommergården, Nytorv 23, 9900 Frederikshavn
- * Peschke-Køedt, Marianne, retsassessor, 1960, Retten i Store-Heddinge, Østergade 3, 4660 Store-Heddinge
- Petersen, Henning Kruse, direktør, 1947, Nykredit A/S, Nykredit Industri, Bredgade 40, 1260 København K
- * Petersen, Lars Lindencrone, dommer, 1954, Sø- og Handelsretten, Skifteretten, Hammerensgade 4, 1267 København K
- Petersen, Magnus S., advokat, 1950, Postbox 6, FR-100 Tórshavn
- * Petersen, Preben Albæk, adm. direktør, 1943, Transport og Service, Rosenørns Allé 1, 1970 Frederiksberg C
- * Petersen, Niels-Jørgen, dommerfuldmægtig, 1956, Kriminalretten i Helsingør, Bjergegade 22, 3000 Helsingør
- Peytz, Henrik, advokat, 1959, Kromann & Münter, Rådhuspladsen 14, 1550 København V
- **Philip, Allan, landsretssagfører, dr.jur., 1927, Pontoppidan, Philip & Partnere, Vognmagergade 7, 1120 København K
- Philip, Robin, advokat, 1965, Hjejle, Gersted & Mogensen, Amagertorv 24, 1160 København K
- Plesner, Mogens, højesteretsagfører, 1920, Plesner & Lunø Advokater, Esplanaden 34, 1263 København K
- **Pontoppidan, Niels, højesteretspræsident, 1930, Højesteret, Prins Jørgens Gård 13, 1218 København K
- Posner, Bernhard J., 1935, Avenue J. & P. Carsoel 131, B-1180 Bruxelles
- Poulsen, Bjørn, kontorchef, 1946, Den Danske Bank, Juridisk Afdeling, Holmens Kanal 2-12, 1092 København K
- * Poulsen, Frank, retspræsident, 1927, Sø- og Handelsretten, Bredgade 70, 1260 København K
- Poulsen, Halgir W., advokat, 1938, Postbox 6, FR-100 Tórshavn

- Poulsen, Jan, advokat, 1946, Ågade 8, 9620 Ålestrup
- **Poulsen, Sven-Erik, advokat, 1944, Advokatfirmaet Norsker & Jacoby, Kvæsthusgade 3, 1251 København K
- Qviste, Jørn, advokat, 1943, Amaliegade 22, 1256 København K
- Randrup, Michael, advokat, 1959, PFA-Skade, Marina Park, Sundkrogsgade 4, 2100 København Ø
- Ranners, Jan, advokat, 1943, Gammel Strand 42, Postboks 1142, 1010 København K
- Rasmussen, Jens Loft, underdirektør, 1950, Finansrådet, Amaliegade 7, 1256 København K
- Rasmussen, Vagn, landsdommer, 1931, Søndertoften 224, 2630 Taastrup
- * Ratjen, Torben, advokat, 1943, Advokaterne i Bysøhus, Bysøplads 1, 4300 Holbæk
- **Raunholt, Svend, dommer, 1945, Retten i Assens, Toftevej 31, 5610 Assens
- * Ravn, Jesper, advokatfuldmægtig, 1968, Dragsted & Helmer Nielsen, Rådhuspladsen 4, 1550 København V
- * Reiersen, Nina, advokat, 1949, Advokatfirmaet Ness & Co., Skovveien 2, N-0257 Oslo
- Reimann, Johan, kommitteret, 1953, Bolbrovej 2 P, 2960 Rungsted Kyst
- Reimers-Lund, Kirsten, advokat, 1949, Sankt Peders Stræde 36, 1453 København K
- Rekling, Michael, advokat, 1958, Applebys Plads 1, 1411 København K
- Retoft, Ole, advokat, 1930, Banegårdspladsen 1, 1570 København V
- Richter, John, advokat, 1928, Algade 48, 4500 Nykøbing S
- Riis, Erik, højesteretsdommer, 1933, Ved Bommen 20, 2820 Gentofte
- Riis, Thomas, ph.D.-stipendiat, 1966, Langøgade 22, st.tv., 2100 København Ø
- Rochat, Paul, advokat, 1939, Herlev Torv 1, 2730 Herlev
- * Rode, Anne, dommerfuldmægtig, 1965, Retten i Vejle, Vedelsgade 1, 7100 Vejle
- Roed, Tine, kontorchef, 1964, Finansrådet, Amaliegade 7, 1256 København K
- Roepstorff, Poul, advokat, 1933, Hovedvagtsgade 8, 1103 København K
- **Rosenmeier, Hans Peter, retspræsident, 1936, Retten i Odense, Albanigade 28, 5000 Odense C
- * Rosted, Cathrine Luja, advokat, 1966, Advokatfirmaet Kromann & Münter, Rådhuspladsen 14, 1550 København V
- Rubin, Marcus Nicolaj, fuldmægtig, 1970, Vendersgade 14, 1363 København K
- **Rubinstein, Ulla, landsdommer, 1939, Østre Paradisvej 21, 2840 Holte
- Ryefelt, Erik, direktør, 1920, Trendetoften 7, 2840 Holte
- Ryhave, Lars, dommer, 1938, Lillemøllevej 12, 5800 Nyborg
- Rønne, Finn, advokat, 1940, Advokatfirmaet Rønne & Lundgren, Postbox 889, Midtermolen 1, 2100 København Ø
- * Rørdam, Thomas, advokat, 1952, Advokatfirmaet Nyborg & Rørdam, Store Kongensgade 77, 1264 København K
- Saaby, Lisbeth, fuldmægtig, cand.jur., 1941, Engbakken 64, 2830 Virum
- Saltorp, Bente, vicedirektør, 1936, Hagens Allé 38, 2900 Hellerup
- Sanvig, Jens, advokat, 1938, Rosenvængets Allé 42, 9700 Brønderslev
- Schack, Aksel, landsretssagfører, 1922, Slotsgade 32, 3400 Hillerød
- Schack, Birgitte, advokat, 1923, Slotsgade 32, 3400 Hillerød
- **Scharling, Jytte, dommer, 1947, Køben-

- havns Byret, Domhuset, Nytorv, 1450 København K
- Schaumburg-Müller, Peer, juridisk konsulent, 1960, Teleselskabernes Forhandlingsorganisation, Nørregade 21, 1199 København K
- Schierbeck, Steen, advokat, 1941, St. Kongensgade 118, 1264 København K
- Schlüter, Johan, advokat, 1944, Berning Schlüter Hald, Bredgade 6, 1260 København K
- Schmidt, Per, advokat, 1930, Lett, Vilsttrup & Partnere, Bredgade 3, 1260 København K
- Schmidt, Per Håkon, advokat, dr.jur., 1953, Esplanaden 34, 1263 København K
- * Schmidt, Niels, politimester, 1945, Politimesteren i Vordingborg, Københavnsvej 47, 4760 Vordingborg
- * Schmidt, Hanne, kontorchef, 1960, Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10, 1216 København K
- Schovsbo, Jens, adjunkt, 1965, Retsvidenskabeligt Institut A, Studiegården, Studiestræde 6, 1254 København K
- Schwartz, Benny, advokat, 1944, Advokatfirmaet Rønne & Lundgren, Midtermolen 1, Postboks 889, 2100 København Ø
- Sevaldsen, Erik, chefjurist, 1948, Den Danske Bank, Juridisk Afdeling, Holmens Kanal 2-12, 1092 København K
- Skaaning, Erik, landsretssagfører, 1920, Banegårdspladsen 1, 1570 København V
- Skaaning-Jørgensen, Poul Erik, underdirektør, 1946, Københavns Fondsbørs A/S, Postboks 1040, Nikolaj Plads 6, 1007 København K
- Skat-Rørdam, Jørgen, politimester, 1933, Skovbrynet 31, 2800 Lyngby
- Skipper-Pedersen, Mogens, advokat, 1940, Advokatfirmaet Kromann & Münter, Rådhuspladsen 14, 1550 København V
- Skjødt, Hans Henrik, advokat, 1952, Bredgade 26, 1260 København K
- Skodborggaard, Ellen, advokat, 1961, Advokatfirmaet Jonas Bruun, Bredgade 38, 1260 København K
- * Skov-Madsen, Jens Olaf, vicepolitimester, 1941, Holbæk Politi, Bysøstræde 5, 4300 Holbæk
- Skovby, Lise, lektor, 1948, 2-4, Rue du Palais de Justice, L-1841 Luxembourg
- Skovsberg, Holger, dommer, 1938, Oden-sevej 19, 4000 Roskilde
- Smidt, Margrethe, ekspeditionssekretær, 1914, Sankt Annæ Gade 17, 5. th., 1416 København K
- Smith, Eva, professor, dr.jur., 1942, Københavns Universitet, Det retsvidenskabelige Institut A, Studiegården 6, 1455 København K
- * Sommer, Birgit, politiassessor, 1940, Glad-saxe Politi, Fremtidsvej 1, 2860 Søborg
- * Sommer, Carsten, direktør, 1938, Forsikringssselskabet, for Erhvervs sygdomme, Strandboulevarden 122, 2100 København Ø
- **Spang-Hanssen, Aage, landsretssagfører, 1930, Hjejle, Gersted & Mogensen, Amagertorv 24, 1160 København K
- Spliid, Ulrik, advokat, 1969, Strandboulevarden 77 B, 1.tv., 2100 København Ø
- Springborg, Hans Chr., advokat, 1935, Amaliegade 33, 1256 København K
- Stampe, Erik, højesteretssagfører, 1918, Dronningens Tværgade 16, 1306 København K
- Stavnstrup, Ip, advokat, 1924, Enehøjvej 258, 4900 Nakskov
- Stigel, Ole, statsadvokat, 1935, Borupvej 53, 9240 Nibe
- Stoltenberg, Anders, advokat, 1962, Københavnsvej 28, 4760 Vordingborg
- Stolzenbach, Tom, politiadvokat, 1946, Adelgade 15, 4400 Kalundborg

- * Strange, Henning, fuldmægtig, 1967, J.P.E. Hartmanns Allé 35, 2500 Valby
- Suenson, Ebbe, højesteretssagfører, 1920, Dantes Plads 3, 1556 København V
- Suhr, Jacob, konsulent, 1968, Danmarks Jurist- og Økonomforbund, Gothersgade 133, 1123 København K
- Svanholm, Michael, advokat, 1959, Hjejle, Gersted & Mørgensen, Amagertorv 24, 1160 København K
- Søgaard, Kjeld, underdirektør, 1946, Østerled 26, 2100 København Ø
- * Søgaard, Poul, landsdommer, 1947, Vestre Landsret, Gråbrødre Kirkestræde, 8800 Viborg
- Søgaard-Christensen, C., advokat, 1950, Aros Advokater, Frue Kirkeplads 4, Postboks 312, 8100 Århus C
- Søndergaard, Jens, bibliotekar, 1917, Søager 24, 2820 Gentofte
- Sørensen, Britta Moll, advokat, 1965, Randersgade 11, 3.tv., 2100 København Ø
- Sørensen, Poul, højesteretsdommer, 1939, Gøngehusvej 255, 2970 Hørsholm
- Sørensen, Henrik Dahl, underdirektør, 1961, Udlændingestyrelsen, Ryesgade 53, 2100 København Ø
- * Sørensen, Allan, kadet, cand.jur., 1968, Hærens Officersskole, Frederiksberg Slot, 2000 Frederiksberg
- * Sørensen, Bente Lykke, advokat, 1962, Advokatfirmaet Hørlyck & Partnere, Klostergade 28, 8000 Århus C
- * Sørensen, Karsten Engsig, lektor, 1965, Handelshøjskolen i Århus, Fuglesangs Allé 4, 8210 Århus V
- * Sørensen, Thomas, ph.D-stipendiat, 1964, Handelshøjskolen i Århus, Juridisk Institut, Fuglesangs Allé 4, 8210 Århus V
- Sørensen, Ivan, lektor, 1949, Københavns Universitet, Det Retsvidenskabelige Institut C, Studiestræde 6, 1455 København K.
- * Talevski, Oliver, fuldmægtig, 1964, Slotsholmsgade 10, 1216 København K
- Tamm, Ditlev, professor, dr.jur. & phil., 1946, Det Retsvidenskabelige Institut A, Studiestræde 6, 1455 København K
- **Thalbitzer, Anne, fuldmægtig, 1963, Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10, 1216 København K
- Thaysen, Jørn, advokat, 1937, Amaliegade 7, 1256 København K
- Theilgaard, Søren, advokat, 1944, A/S Forsikringselskabet Codan, Gl. Kongevej 60, 1850 Frederiksberg C
- * Thiesen, Hans Henning, vicepolitimester, 1953, Rigspolitechefen, Afdeling A, Polititorvet 14, 1780 København V
- Thomsen, Finn, advokat, 1945, Vimmelskiftet 41 A, 1161 København K
- Thomsen, Marianne, vicekontorchef, 1941, Godthåbsvej 140, 2. th., 2000 Frederiksberg
- * Thomsen, Karin, fuldmægtig, 1968, Direktoratet for Kriminalforsorgen, Klareboderne 1, 1115 København K
- Thorup, Hellen, advokat, 1941, Gammeltorv 6, 1457 København K
- Thorup, Poul, advokat, 1945, Vingårdsgade 22, 9000 Ålborg
- Thorup, Vagn, advokat, 1950, Advokatfirmaet Kromann & Münter, Rådhuspladsen 14, 1550 København V
- Thranow, Hans, direktør, 1919, Zoarparcken 14, 3480 Fredensborg
- Thuesen, Elisabeth, docent, 1936, Evans-tonevej 8 C, 1. tv., 2900 Hellerup
- Thulstrup, Niels, advokat, 1943, Østergrave 4, 8900 Randers
- Thylstrup, Asger, advokat, 1937, Ny Vestergade 17, 1471 København K
- Thyregod, Ib, højesteretssagfører, 1921, Vimmelskiftet 43, 1161 København K
- Troldborg, Anders, direktør, 1941, Bøgehøj 23, 2900 Hellerup

- Troldborg, Mariane, dommerfuldmægtig, 1941, Bøgehøj 23, 2900 Hellerup
- Trolle, Eskil, advokat, 1938, Nørre Farimagsgade 3, 1364 København K
- Tvede-Møller, Carsten, advokat, 1935, Esplanaden 34, 1263 København K
- Tørsløv, Jytte, dommer, 1953, Vidarsvej 6, 9700 Brønderslev
- Ulfbeck, Vibe, stipendiat, 1966, Retsvidenskabeligt Institut A, Studiegården, Studiestræde 6, 1254 København K
- * Vestberg, Adam, underdirektør, 1930, Vældegårdsvej 67, 2820 Gentofte
- * Vestberg, Birgitte, statsadvokat, 1942, Vældegårdsvej 67, 2820 Gentofte
- Vesterdorf, Peter, lektor, 1947, Institut for Privatret, Århus Universitet, 8000 Århus C
- Vilner, Klaus, fuldmægtig, 1946, Pormestarinrinne 4 F 44, SF-00160 Helsinki
- * Vilsgaard, Bo, advokatfuldmægtig, 1966, Dragsted & Helmer Nielsen, Rådhuspladsen 4, 1550 København V
- **Viltoft, Henrik, advokat, 1939, Viltoft & Høberg-Petersen, Gothersgade 109, 1123 København K
- Viltoft, Marianne, administrationschef, 1944, Stavangergade 3, 4.tv., 2100 København Ø
- Vinding Kruse, Sysette, advokat, dr.jur., 1954, Advokatfirmaet Nebelong & Partnere, Østergade 16, Postboks 1051, 1007 København K
- Vistisen, Torben, advokat, 1947, Købmagergade 3, 1150 København K
- Voldby, Kirsten, fuldmægtig, 1944, Risslundvej 5, 8240 Risskov
- * Vollmond, Bertil, adm. dommer, 1945, Retten i Svendborg, Engvej 37, 5230 Odense M
- von Eyben, Bo, professor, dr.jur., 1946, Bellisvej 8, 2720 Vanløse
- von Eyben, W.E., professor, dr.jur., 1912, Ordrup Have 20, 2920 Charlottenlund
- Walsøe, Per, højesteretsdommer, 1943, Højesteret, Prins Jørgens Gård 13, 1218 København K
- Wandel, Lisbet, landsdommer, 1943, Bakkehave 16, 2970 Hørsholm
- **Warring, Otto, byretspræsident, 1929, Retten i Roskilde, Postboks 169, 4000 Roskilde
- Weber, Frans, højesteretsdommer, 1922, Strandvej 417 E, 2930 Klampenborg
- Wedell-Wedellsborg, Henrik, advokat, 1942, Hjejle, Gersted & Mogensen, Amagervej 24, 1160 København K
- Wehner, A.F., landsdommer, 1940, Tryggevej 9, 2720 Vanløse
- Weidekamp, Birgitte, fuldmægtig, 1954, Åboulevarden 3, 1635 København V
- Wenning, Phillip George, kontorchef, 1959, GiroBank A/S, Juridisk Sekretariat, Girostrøget 1, 0800 Høje-Tåstrup
- Wenzel, Birgitte Refn, advokat, 1951, Sankt Peders Stræde 36, 1453 København K
- Werner, Helge, advokat, 1957, Dansk Arbejdsgiverforening, Vester Voldgade 113, 1790 København V
- Westerbye-Juhl, Karen, 1937, Dronninggårds Allé 39, 2840 Holte
- **Wied, Susanne Skotte, retsassessor, 1961, Parkvej 17, 3450 Allerød
- Wiisbye, Dorthe, dommer, 1959, Garderhøjvej 10, 2820 Gentofte
- Wiisbye, Michael S., advokat, 1961, Garderhøjvej 10, 2820 Gentofte
- * Willadsen, Olav, advokat, 1954, Tunnelvej 7, 2600 Glostrup
- Winther-Sørensen, Niels, lektor, 1964, Handelshøjskolen i Århus, Juridisk Afdeling, Fuglesangs Allé 4, 8210 Århus V
- * Worm-Petersen, Anne, advokat, 1960,

Plesner & Lunøe Advokater, Esplanaden
34, 1263 København K

****Ziegler, Sven, præsident, 1935, Østre
Landsret, Bredgade 59, 1260 Køben-
havn K**

Østerborg, Bent, landsdommer, 1945,
Vesterled 12, 2100 København Ø

Øvlisen, Mads, direktør, 1940, Dronning-
gårds Allé 70, 2840 Holte

FINLAND

- * Aalto, Johan, advokat, 1962, Advokatbyrå Hannes Snellman Ab, PB 333, 00131 Helsingfors
- * Aarola, Markku, hovrättsråd, 1942, Åbo hovrätt, Tuulensuunkatu 19 b 10, 21100 Nådendal
- * Adlercreutz, Gustav, general counsel, 1957, Ahlström Paper Group OY, PL 169, 00130 Helsingfors
- **af Hällström, Esbjörn, avdelningsdirektör, 1957, Industrieförsäkring AB, PB 12, 00211 Helsingfors
- * af Schultén, Gerhard, advokat, 1938, Advokatbyrå Peltonen, Örndahl, Ruokonen & Itäinen, 76 Val Ste Croix, 1370 Luxembourg
- * Airaksinen, Manne, lagstiftningsråd, 1966, Justitieministeriet, PB 1, 00131 Helsingfors
- **Airisto, Kari-Matti, VD, 1941, Kauppa-kaari-yhtymä Oy, Uudenmaankatu 4-6 A, 00120 Helsingfors
- * Alkiora, Petri, överlärare, 1964, Polis-institutet, Karlavägen 2, 02151 Esbo
- * Aspelin, Mikael, advokat, Advokatbyrå Castrén & Snellman Ab, PB 233, 00131 Helsingfors
- **Backström, Peter, advokat, 1947, Advokatbyrå Backström & Co AB, S Magasinsgatan 4, 00130 Helsingfors
- **Berglund, Hans, advokat, 1952, Advokatbyrå Niinikangas, Berglund & Fjellström, Vasaesplanaden 14 A 19, 65100 Vasa
- **Blomqvist, Ralf, vicehäradshövding, 1945, Advokatbyrå Backström & Co AB, S Magasinsgatan 4, 00130 Helsingfors
- * Brunila, Teuri, lagman, 1937, Åbo tingsrätt, PB 376, 20101 Åbo
- * Båsk, Marianne, referendarieråd, 1940, Högsta förvaltningsdomstolen, Juhani Aho's väg A 6, 00150 Helsingfors
- Bärlund, Johan, överassistent, 1964, Mannerheimvägen 104A 25, 00250 Helsingfors
- Degener, Elina, förvaltningsråd, 1936, Immersby, 011509 Söderkulla
- * Eerola, Risto, överassistent, 1965, Åbo universitet, Juridiska fakulteten, 20500 Åbo
- * Ekblom-Wörlund, Anne, justitiesekreterare, 1958, Högsta domstolen, Kaptensgatan 20-22 B 24, 00140 Helsingfors
- **Ekman, Christer, advokat/vicehäradshövding, 1942, Parkgatan 5, 00140 Helsingfors
- * Eskelin, Kaj-Kristian, vicehäradshövding, 1942, Parkgatan 5, 00140 Helsingfors
- **Fjellström, Peter, advokat, 1963, Advokatbyrå Niinikangas, Berglund & Fjellström, Vasaesplanaden 14 A 19, 65100 Vasa
- Grönqvist, Henrik, justitieråd, 1927, Fabriksgatan 1A 7, 10600 Ekenäs
- **Haarmann, Pirkko-Liisa, justitieråd, 1938, Unionsgatan 6 A 1, 00130 Helsingfors
- * Haataja, Helinä, assessor, 1950, Rovaniemi hovrätt, Ristontie 20, 96300 Rovaniemi
- **Hagman, Björn, hovrättsråd, 1941, Gerbyvägen 29, 65230 Vasa
- * Halila, Heikki, jur.dr, 1952, Helsingfors universitet, Tegelbacken 19, 00330 Helsingfors

- **Hallberg, Pekka, president, 1944, Högsta förvaltningsdomstolen, Unionsgatan 16, 00130 Helsingfors
- * Heikonen, Anja Irmeli, referendarieråd, 1935, Högsta domstolen, Lingonvägen 1, 02160 Esbo
- **Hellgrén, Tiina, jurist/direktör, 1960, Livförsäkringsaktiebolaget Retro, Lönnrotsgatan 19, 00120 Helsingfors
- **Helminen, Klaus, kanslichef, 1937, Justitiekanslersämbetet, Täljvägen 9 B 13, 00350 Helsingfors
- * Hidén, Kati, justitieråd, 1947, Högsta domstolen, Lognäs vägen 3 D 32, 00350 Helsingfors
- * Hidén, Mikael, professor, 1939, Helsingfors universitet, Lognäs vägen 3 D 32, 00350 Helsingfors
- * Hirvonen, Jorma, utbildningschef, 1948, Justitieministeriet, PB 1, 00131 Helsingfors
- * Hirvonen, Juhani, lagman, 1947, Forssatingsrätt, Kaukjärventie 458, 30100 Forssa
- * Hollo, Erkki, förvaltningsråd, Förvaltningsdomstolen, PB 180, 00131 Helsingfors
- **Holmberg, Tomas, bitr. jurist, 1965, Advokatbyrå Hannes Snellman Ab, PB 333, 00131 Helsingfors
- **Homén, Carl-Olof, vicehäradshövding, 1936, Industrieförsäkring AB, Forsbacka, 02780 Esbo
- **Hurme, Teppo, hovrättsråd, 1945, Huvi-majankatu 18, 20780 Kaarina
- * Hyvärinen, Anna-Liisa, justitiesekreterare, 1956, Högsta domstolen, Sepänkatu 19 B 41, 00150 Helsingfors
- * Högström, Ann-Sofie, hovrättsauskultant, 1963, Jakobstads tingsrätt, PB 60, 68600 Jakobstad
- * Ihto, Marja, förvaltningssekreterare, 1945, Högsta förvaltningsdomstolen, PB 180, 00131 Helsingfors
- **Ikonen, Martti, advokat, 1934, Advokatbyrå Heikki Haapaniemi Kb, PB 232, 00101 Helsingfors
- **Ilveskero, Mika, advokat, 1966, Advokatbyrå Castrén & Snellman Ab, PB 233, 00131 Helsingfors
- * Jalli, Risto, avdelningschef, 1944, Justitieministeriet, PB 1, 00131 Helsingfors
- * Jauhainen, Jyrki, lagstiftningsråd, 1960, Justitieministeriet, PB 1, 00131 Helsingfors
- * Johansson, Gert, vicehäradshövding, 1946, Juristbyrå Gert Johansson & Co, Björknäs gatan 2, 10600 Ekenäs
- * Kartio, Leena, professor, 1938, Åbo universitet, Suovavägen 63 K, 203 Åbo
- * Kauppinen, Ilkka, förvaltningschef, 1952, Helsingfors universitetcentr sjukhus, Stenbäcksgatan 9, 00290 Helsingfors
- **Ketokoski, Anna-Riitta, ambassadråd, 1943, Utrikesministeriet, Sjötullsgatan 20 A 10, 00170 Helsingfors
- Ketola, Reino, justitieråd, 1928, Lästmakarvägen 16A, 00620 Helsingfors
- * Kiiänlinna, Liisa, Master of Laws, Kuopio länsrätt, PB 1744, 70111 Kuopio
- Kilpeläinen, Esko, president, 1932, Östra Finlands hovrätt, PB 1158, 70101 Kuopio
- **Kiuru, Hannu, referendarieråd, 1937, Högsta domstolen, Freesegatan 5 A 10, 00100 Helsingfors
- **Kivikari, Pirkko, jurist, 1951, Finlands advokatförbund, Simonsgatan 12 B 20, 00100 Helsingfors
- * Kivinen, Jussi, justitieråd, Högsta domstolen, PB 301, 00171 Helsingfors
- * Korpiola, Päivi, sekreterare, 1958, Konsumentklagonämnden, PB 306, 00531 Helsingfors
- * Korpisaari, Päivi Hannele, hovrättsfiskal, 1971, Helsingfors hovrätt, Nauriskaski 7 A, 02340 Espoo

- **Koskinen, Seppo, förvaltningsråd, 1926, HFD, Riistavuorenkuja 6 S 28, 00320 Helsingfors
- **Krogerus, Mikael, hovrättsråd, 1944, Östra Finlands hovrätt, Kontutie 9, 70620 Kuopio
- **Krook, Ingvar, justitieråd, 1941, Högsta domstolen, Kyrkoesplanaden 8 C 49, 65100 Vasa
- * Kunnas, Sanna, projektsekreterare, 1971, Åbo universitet, Juridiska fakulteten, 20500 Åbo
- * Kurkinen, Mirja, äldre regeringssekreterare, 1949, Justitieministeriet, PB 1, 00131 Helsingfors
- * Könkkölä, Mikko, lagstiftningsdirektör, 1952, Justitieministeriet, PB 1, 00131 Helsingfors
- * Laakso, Kristiina, referendarieråd, 1939, Högsta domstolen, Museigatan 34 B 34, 00100 Helsingfors
- * Lahti, Matti, hovrättsråd, 1946, Helsingfors hovrätt, Kungavägen 22, 02400 Kyrkslätt
- * Lahtinen, Ilkka, föredragande, 1967, Konsumentklagonämnden, PB 306, 00531 Helsingfors
- * Lehtonen, Asko, bitr. professor, 1945, Vasa universitet, Bratislavagatan 1 A 10, 20320 Åbo
- * Lehtonen, Harri, föredragande, 1963, Konsumentklagonämnden, PB 306, 00531 Helsingfors
- **Leistén, Martti, hovrättspresident, 1930, Rovaniemi hovrätt, Valtakatu 10-12, 96200 Rovaniemi
- **Liesivuori, Pertti, hovrättsråd, 1944, Åbo hovrätt, Brahegatan 6 A 19, 20110 Åbo
- * Liljenfeldt, Robert, hovrättsråd, 1950, Vasa hovrätt, PB 217, 65101 Vasa
- **Lindholm, Per-Johan, justitieråd, 1938, Högsta domstolen, Salongsvägen 17, 02940 Esbo
- * Lindholm, Tomas, advokat, Advokatbyrå Roschier-Holmberg & Waselius Ab, Centralgatan 7 A, 00100 Helsingfors
- * Lindström, Annika Charlotte, vicehäradshövding, 1968, Åbo hovrätt, Berggatan 7 a B 48, 20700 Åbo
- * Lönnfors, Henry, juris dr, 1939, Åbo akademi, Puolalaparken 4 a A 17, 20100 Åbo
- * Malmsten, Ann-Marie, bitr. chef, 1960, Statsrådets translatorsbyrå, Unionsgatan 15, 00130 Helsingfors
- **Mattson, Robert, advokat, Advokatbyrå Hannes Snellman Ab, PB 333, 00131 Helsingfors
- * Mikkola, Kimmo, justitiesekreterare, 1951, Högsta domstolen, Norra esplanaden 3, 00170 Helsingfors
- * Molander, Helena, barnombudsman, Mannerheims Barnskyddsförbund, PB 141, 00531 Helsingfors
- * Mäntyranta, Tiina, jurist, 1966, Livförsäkringsaktiebolaget Retro, Lönnrotsgatan 19, 00120 Helsingfors
- * Möller, Gustaf, justitieråd, 1941, Högsta domstolen, PB 301, 00171 Helsingfors
- * Möller, Marjatta, hovrättsråd, 1949, Helsingfors hovrätt, Riddaregatan 7 A 7, 00100 Helsingfors
- **Niinikangas, Vesa, advokat, 1946, Advokatbyrå Niinikangas, Berglund, Fjällström, Vasaesplanaden 14 A 19, 65100 Vasa
- * Nikula, Paavo, riksdagsman, 1942, Riksdagen Finland, 00102 Helsingfors
- Norros, Tapio, advokat, 1925, Runebergsgatan 37A, 00100 Helsingfors
- * Nuutila, Ari-Matti, bitr. professor, 1962, Helsingfors universitet, Åbo universitet, Juridiska fakulteten, 20500 Åbo
- * Nygård, Kenneth, jur. lic. 1957, Pargas tingsrätt, Karelengatan 15, 20740 Åbo
- * Nykvist, Björn, vicehäradshövding, 1966, Procopé & Hornborg Advokatbyrå, PB 1077, 00101 Helsingfors

- * Nyman, Olof, jurist, 1948, Helsingfors universitetscentr sjukhus, Stenbäcksgatan 9, 00290
- * Ojantakanen, Sakari, hovrättsråd, 1929, Snellmansgatan 16 A 7, 00170 Helsingfors
- **Olsson, Curt, fd president, 1919, Granfeltsvägen 8 B, 00570 Helsingfors
- * Olsson, Olof, förvaltningsråd, 1944, Högsta förvaltningsdomstolen, Unionsgatan 16, 00130 Helsingfors
- * Ormio, Hanna, tf stadssekreterare, 1966, Grankulla stad, Kaptensgatan 4-6 B, 00140 Helsingfors
- **Palin, Karl-Erik, chefsjurist, 1944, A Ahlström Osakeyhtiö, Kasabergsvägen 14 F 25, 02770 Grankulla
- * Pellinen, Markku, justitieråd, 1942, Högsta domstolen, PB 301, 00171 Helsingfors
Pietiläinen, Seppo, 1937, viceverkställande direktör, Mörtvägen 11-13 bost.5, 02170 Esbo
- **Pihlanto, Pirjopäivi, länsrättsdomare, 1942, Länsrätten i Åbo och Björneborgs län, Österlångsgatan 82 B 30, 20810 Åbo
- * Pirinen, Marja Helena, hovrättsfiskal, 1961, Rovaniemi hovrätt, PB 8210, 96101 Rovaniemi
- **Portin, Göran, justitieråd, 1929, Forsellesvägen 18 F, 02700 Grankulla
- **Pousette, Magnus, advokat, 1953, Advokatbyrå Hannes Snellman Ab, PB 333, 00131 Helsingfors
- * Ramm-Schmidt, Marja, advokat, Ramm-Schmidt & Co, Mannerheimsvägen 16 A 4, 00100 Helsingfors
- * Rauste, Olli, jurist, 1963, Advokatbyrå Heikki Haapaniemi Kb, PB 232, 00100 Helsingfors
- * Rautiainen, Hannu, vicehäradshövding, 1952, Industrins och Arbetsgivarnas Centralförbund, PB 30, 00131 Helsingfors
- **Rewell, Erkki, advokat, 1934, Advokatbyrå Erkki Rewell, Estnäsngatan 6 A, 00170 Helsingfors
- * Rissanen, Kirsti, kanslichef, 1943, Justitieministeriet, PB 1, 00131 Helsingfors
- * Rissanen, Pentti, vicehäradshövding, 1943, Law office Pentti Rissanen, Kaivokatu 8, 00100 Helsingfors
- **Roos, Sven Ole, hovrättspresident, 1934, Köpmansgatan 15 A 2, 20100 Åbo
- * Salminen, Timo Ilmari, advokat, 1951, Advokatbyrå Salminen & Snellman Ab, Lönnrotsgatan 33 A 10, 00180 Helsingfors
- * Sarin Grufberg, Ritva, stadsdirektör, 1944, Mariehamns stad, Stadshuset PB 5, 221 01 Mariehamn
- * Sarvilinna-Heimonen, Eeva-Liisa, justitisekreterare, 1945, Högsta domstolen, Rantakiventie 5 A, 00960 Helsingfors
- * Sevon, Aira, jur.kand., 1963, Lakiasiaintoimisto Aira Sevon Ky, Mannerheimintie 43 A, 00260 Helsingfors
- * Sevon, Leif, domare EG-domstolen, 1941, 31 Blvd Pierre Dupong, 1430 Luxembourg
Sipilä, Helvi, vicehäradshövding, dr jur. h.c., 1915, Österstranden 14, 02110 Esbo
Sipilä, Sauli, bergsråd, 1914, Österstranden 14, 02110 Esbo
- * Sirviö, Pekka, advokat, 1945, Advokatbyrå Castrén & Snellman Ab, Skillnads-gatan 5 A, 00130 Helsingfors
- * Sisula-Tulokas, Lena, bitr. professor, 1945, Åbo akademi, Svenska handelshögskolan, PB 479, 00101 Helsingfors
- * Stadigh, Irmeli, advokat, 1964, Advokatbyrå Hannes Snellman Ab, PB 333, 00131 Helsingfors
- * Ståhlberg, Pauli, ordförande, 1959, Konsumentklagonämnden, PB 306, 00531 Helsingfors
- * Suhonen, Riitta, justitieråd, 1941, Högsta

- domstolen, Norra esplanaden 3, 00170 Helsingfors
- * Suominen, Kari, chefsjurist, 1948, Merita Ab, PB 84, 00101 Helsingfors
  - **Supponen, Heikki, hovrättsråd, 1944, Rovaniemi hovrätt, Mäkirananta 2-4 B 11, 96200 Rovaniemi
  - **Suvanto, Mikko, hovrättsråd, 1949, Åbo hovrätt, Rantaluikkiontie, 21110 Naantali
  - **Suviranta, Antti, jur. dr, 1923, Bergmangatan 19 A 8, 00140 Helsingfors
  - * Swanljung, Kaj, advokat, 1957, Advokatbyrå Roschier-Holmberg & Waselius, Centralgatan 7 A, 00100 Helsingfors
  - * Taiha, Hannu, överlärare, 1950, Polisinstitutet, Karlavägen 2, 02151 Esbo
  - * Taipale, Erkki-Juhani, justitieråd, 1937, Klubbvägen 28 D, 01650 Vanda
  - * Takala, Hannu, generalsekreterare, 1946, Delegationen för Brottsförebyggande, PB 1200, 00101 Helsingfors
  - * Takki, Pekka O T, bitr. jurist, 1966, Advokatbyrå Heikki Haapaniemi Kb, Kapstensgatan 4-6 B 9, 00140 Helsingfors
  - * Takki, Tapio, jur. dr, 1936, Tallvägen 4 A 7, 00270 Helsingfors
  - * Takkunen, Eero, referendarieråd, 1947, Högsta domstolen, Kytöniityntie 61, 00670 Helsingfors
  - * Tams, Eva, yngre regeringssekreterare, 1949, Justitieministeriet, PB 1, 00131 Helsingfors
  - * Tarasti, Lauri, förvaltningsråd, 1941, Högsta förvaltningsdomstolen, Unionsgatan 16, 00130 Helsingfors
  - * Tarkka, Olli, vicehäradshövding, 1941, Finlands Advokatförbund, Näshöjdsvägen 3 K 81, 00350 Helsingfors
  - * Taskinen, Sirpa, fil. dr, 1941, STAKES, PB 220, 00531 Helsingfors
  - * Tenhunen, Taina, jur.kand., 1967, Advokatbyrå Hannes Snellman Ab, PB 333, 00131 Helsingfors
  - * Tikka, Kari S, professor, 1944, Helsingfors universitet, Rödbergsgatan 23 G 163, 00150 Helsingfors
  - * Tuominen, Annaliisa, föredragande, 1961, Konsumentklagonämnden, PB 306, 00531 Helsingfors
  - * Tulenheimo-Takki, Anja, justitieråd, 1937, Tallvägen 4 A 7, 00270 Helsingfors
  - * Wallgren, Carita, advokat, 1953, Advokatbyrå Roschier-Holmberg & Waselius, Centralgatan 7 A, 00100 Helsingfors
  - * Wallin, Carl-Henrik, advokat, 1967, Advokatbyrå Hannes Snellman Ab, PB 333, 00131 Helsingfors
  - * Vihermaa, Kyösti, vicehäradshövding, 1950, Pohjola-Bolagen, Labbackavägen 1, Helsingfors, 00013 Pohjola
  - * Viitanen, Klaus, forskare, 1957, Helsingfors universitet, Puolipäivänkatu 1 E 41, 00160 Helsingfors
  - * Wiklund, Mats, referendarieråd, 1944, Svinhufvudsvägen 11 E 45, 00570 Helsingfors
  - **Vuori, Eeva, justitieråd, 1945, Jenseninkatu 19, 33610 Tampere
  - * Vänniä, Leena, allmänt rättshjälpsbiträde, 1957, Tavastehus stad, Cajanderintie 4 B 28, 13200 Hämeenlinna
  - * Wörlund, Göran, advokat, 1955, Advokatbyrå Göran Wörlund, Kaptensgatan 20-22 B 24, 00140 Helsingfors
  - **Ylönen, Markku, generalsekreterare, 1950, Finlands Advokatförbund, Simonsgatan 12 B 20, 00100 Helsingfors
  - **Ylöstalo, Matti, professor emeritus, 1917, Riddaregatan 9 B, 00170 Helsingfors
  - * Äimä, Harri, lagman, 1945, Lovisa tingsrätt, PB 20, 07901 Lovisa
  - * Äimä, Maria Kristina, hovrättsauskultant, 1969, Skötsundsvägen 10 C, 00830 Helsingfors
  - * Äimä, Marina, referendarieråd, 1943, JO-

kansliet, Riksdagen, 00102 Helsingfors

* Äimälä, Markus, vicehäradshövding, 1961,
Industrins och Arbetsgivarnas Centralför-
bund, PB 30, 00131 Helsingfors

* Ämmälä, Tuula, tf professor, 1940, Åbo
universitet, Calonia, 20500 Åbo

ISLAND

- Anna Guðrún Björnsdóttir, deildarstjóri, 1956, Brekkuland 4A, 270 Mosfellsbær
- Arnljótur Björnsson, prófessor, 1934, Kjarrvegur 6, 108 Reykjavík
- Atli Gíslason, hæstaréttarlögmaður, 1947, Laugalækur 23, 105 Reykjavík
- Auður Þorbergsdóttir, héraðsdómari, 1933, Þórukot, 225 Bessastaðahreppur
- Áslaug Þórarinsdóttir, deildarstjóri, 1948, Tjarnargata 4, 101 Reykjavík
- **Ármann Snævarr, fyrrv. hæstaréttardómari, 1919, Aragata 8, 101 Reykjavík
- Árni Kolbeinsson, ráðuneytisstjóri, 1947, Hryggjarseli 18, 109 Reykjavík
- Ásta Magnúsdóttir, lögfræðingur, 1963, Eskihlíð 22A, 105 Reykjavík
- * Ásta Valdimarsdóttir, deildarstjóri, 1964, Fornhagi 15, 107 Reykjavík
- * Baldur Dýrfjörð, bæjarlögmaður, 1962, Kotargerði 11, 600 Akureyri
- Baldur Möller, fyrrv. ráðuneytisstjóri, 1914, Sólvallagata 6, 101 Reykjavík
- Benedikt Bogason, fulltrúi, 1965, Reykjavíkurvegur 50, 101 Reykjavík
- Benedikt E. Guðbjartsson, bankalögfræðingur, 1941, Víðivangur 6, 220 Hafnarfjörður
- Bergþóra Sigmundsdóttir, fulltrúi, 1950, Dalsbyggð 10, 210 Garðabær
- Bjarni K. Bjarnason, fyrrv. hæstaréttardómari, 1926, Einimelur 18, 107 Reykjavík
- **Björn Þ. Guðmundsson, prófessor, 1939, Bakkavör 42, 170 Seltjarnarnes
- Bogi Hjálmtýsson, fulltrúi, 1963, Miðvangur 13, 220 Hafnarfjörður
- Bogi Nilsson, rannsóknarlögreglustjóri, 1940, Giljalandi 21, 108 Reykjavík
- * Bragi Björnsson, lögfræðingur, 1968, Bakkavör 42, 170 Seltjarnarnes
- Bragi Steinarsson, vararíkissaksóknari, 1936, Safamýri 59, 108 Reykjavík
- * Börkur Hrafnsson, lögfræðingur, 1969, Granaskjól 84, 107 Reykjavík
- * Davíð Þór Björgvinsson, prófessor, 1956, Skipasund 53, 104 Reykjavík
- * Eiríkur Tómasson, prófessor, 1950, Brekkugerði 26, 108 Reykjavík
- Elfar Rúnarsson, lögfræðingur, 1963, Ofanleiti 23, 103 Reykjavík
- * Elin Árnadóttir, lögmaður, Lagmannsstofan, P O Box 787, 121 Reykjavík
- Elín Pálsdóttir Flygenring, forstöðumaður, 1957, Víðihlíð 30, 105 Reykjavík
- * Erla Jónsdóttir, hæstaréttarritari, 1944, Sæbraut 9, 170 Seltjarnarnes
- Eyrún Guðmundsdóttir, fulltrúi, 1960, Kaplaskjólsvegur 53, 107 Reykjavík
- * Fanney Óskarsdóttir, deildarsérfræðingur, 1958, Þrastarlundur 2, 210 Garðabær
- Friðgeir Björnsson, dómstjóri, 1940, Granaskjól 76, 107 Reykjavík
- Garðar Garðarsson, hæstaréttarlögmaður, 1944, Hafnargata 31, 230 Keflavík
- * Garðar Gíslason, hæstaréttardómari, 1942, Baldursgata 21, 101 Reykjavík
- Gaukur Jörundsson, umboðsmaður Alþingis, 1934, Rauðarárstígur 27, 105 Reykjavík

- * Georg Kristinn Lárusson, sýslumaður, 1959, Sólhlíð 17, 900 Vestmannaeyjar
- Gestur Jónsson, hæstaréttarlögmaður, 1950, Grófarsel 28, 109 Reykjavík
- Gísli Baldur Garðarsson, hæstaréttarlögmaður, Pósthússtræti 13, 101 Reykjavík
- Gísli G. Ísleifsson, hæstaréttarlögmaður, 1926, Háaleitisbraut 36, 108 Reykjavík
- Gréta Baldursdóttir, fulltrúi, 1954, Fanna-fold 54, 112 Reykjavík
- * Guðjón Erling Friðriksson, bæjarlögmaður, 1954, Sveinatungu, 211 Garðabær
- Guðmundur Þór Guðmundsson, fulltrúi, 1962, Barmahlíð 12, 105 Reykjavík
- Guðmundur Jónsson, fyrrv. hæstaréttardómari, 1925, Bólstaðarhlíð 4, 105 Reykjavík
- Guðný Björnsdóttir héraðsdómslögmaður, 1938, Meðalholt 6, 105 Reykjavík
- * Guðrún S. Arnardóttir, lögfræðingur, 1966, Blikanes 3, 210 Garðabær
- Guðrún Margrét Árnadóttir, hæstaréttarlögmaður, 1954, Bjargarstígur 12, 101 Reykjavík
- * Guðrún Erlendsdóttir, hæstaréttardómari, 1936, Blikanes 3, 210 Garðabær
- * Gunnar Ármannsson, lögfræðingur, 1967, Tollstjórinn í Reykjavík, 150 Reykjavík
- Gunnar G. Schram, prófessor, 1931, Frostaskjól 5, 107 Reykjavík
- * Gunnlaugur Claessen, hæstaréttardómari, 1946 Hálsasel 46, 109 Reykjavík
- Gunnlaugur Þórðarson, hæstaréttarlögmaður, dr. jur., 1919, Bergstaðastræti 74A, 101 Reykjavík
- Hafsteinn Hafsteinsson, hæstaréttarlögmaður, 1939, Viðjugerði 7, 108 Reykjavík
- Halla Bachmann Ólafsdóttir, dómara-fulltrúi, 1957, Espigerði 14, 108 Reykjavík
- **Hallvarður Einvarðsson, ríkissaksóknari, 1931, Ríkissaksóknari, Hverfisgötu 6, 150 Reykjavík
- Haraldur Henrysson, hæstaréttardómari, 1938, Máshólum 15, 111 Reykjavík
- * Hervör Lilja Þorvaldsdóttir, héraðsdómari, 1957, Bjarnarbraut 8, 310 Borgarnes
- **Hjörtur Torfason, hæstaréttardómari, 1935, Búland 3, 108 Reykjavík
- * Hrafn Bragason, hæstaréttardómari, 1938, Granaskjól 84, 107 Reykjavík
- Hrefna Friðriksdóttir, héraðsdómslögmaður, 1965, Nóatún 25, 105 Reykjavík
- Hreinn Pálsson, hæstaréttarlögmaður, 1942, Brekkugata 30, 600 Akkureyri
- * Hrund Hafsteinsdóttir, lögmaður, 1964, Viðjugerði 7, 108 Reykjavík
- Ingibjörg Bjarnadóttir, lögmaður, 1943, Álftamýri 35, 108 Reykjavík
- Ingibjörg Þorsteinsdóttir, fulltrúi, 1964, Háteigsvegur 17, 105 Reykjavík
- Ingólfur Hjartarson, hæstaréttarlögmaður, 1942, Ægisíða 78, 107 Reykjavík
- Ingveldur Einarsdóttir, dómara-fulltrúi, 1959, Rekagrandi 1, 107 Reykjavík
- Jóhann Halldór Albertsson, lögfræðingur, 1958, Blönduhlíð 6, 105 Reykjavík
- Jón Finnbjörnsson, dómara-fulltrúi, 1957, Giljaland 7, 108 Reykjavík
- Jón Skaftason, sýslumaður, 1926, Sunnubraut 8, 200 Kópavogur
- Jón H. Snorrason, deildarstjóri, 1954, Silungakvísl 31, 110 Reykjavík
- **Jón Thors, skrifstofustjóri, 1932, Meistaravellir 7, 107 Reykjavík
- **Jón G. Tómasson, ríkislögmaður, Hverfisgötu 6, 150 Reykjavík
- Jón Ragnar Þorsteinsson, héraðsdómari, 1942, Hjarðarholt 13, 800 Selfoss
- * Jörundur Gauksson, lögfræðingur, 1966, Reynimel 88, 107 Reykjavík
- Kristjana Jónsdóttir, héraðsdómari, 1947, Hraunteigur 10, 105 Reykjavík

- * Kristján G. Valdimarsson, skrifstofustjóri, 1964, Fornhagi 15, 107 Reykjavík
Lára Hansdóttir, héraðsdómslögmaður, 1951, Fannafold 169, 112 Reykjavík
- * Magnús H. Magnússon, lögmaður, 1957, Lagastoð, Lágmúli 7, 108 Reykjavík
- * Margrét Gunnarsdóttir, lögfræðingur, 1965, Húsnæðisstofnun, Suðurlandsbraut 24, 108 Reykjavík
- * Margrét Hauksdóttir, deildarstjóri, 1962, Karfavogur 37, 107 Reykjavík
Margrét Heinreksdóttir, héraðsdómari, 1936, Hrísmóar 4, 210 Garðabær
Markús Sigurbjörnsson, hæstaréttardómari, 1954, Tjarnargata 45, 101 Reykjavík
Ólafur Ólafsson, héraðsdómari, 1957, Austurbyggð 13, 600 Akureyri
Ólafur Walter Stefánsson, skrifstofustjóri, 1932, Hrefnugata 10, 105 Reykjavík
Othar Örn Petersen, höjesteretsadvokat, 1944, Borgartún 24, 105 Reykjavík
Páll Arnór Pálsson, hæstaréttarlögmaður, 1948, Sæbólsbraut 42, 200 Kópavogur
Páll Skúlason, lögmaður, 1940, Sólvallagata 41, 101 Reykjavík
Pétur Kr. Hafstein, hæstaréttardómari, 1949, Einimelur 11, 107 Reykjavík
Ragnar Aðalsteinsson, hæstaréttarlögmaður, 1935, Borgartún 24, 105 Reykjavík
- * Ragnar Tómas Árnason, lögfræðingur, 1970, AP lögmenn, Borgartún 24, 105 Reykjavík
Ragnar Halldór Hall, hæstaréttarlögmaður, 1948, Sefgarðar 26, 170 Seltjarnarnes
Ragnheiður Bragadóttir, lektor, 1956, Starmýri 6, 108 Reykjavík
Ragnhildur Benediktsdóttir, lögfræðingur, 1943, Markarflöt 29, 210 Garðabær
Ragnhildur Helgadóttir, fyrrv. Alþingismaður, 1930, Stigahlíð 73, 105 Reykjavík
- **Reinhold Kristjánsson, bankalögfræðingur, 1939, Þrastarlundur 12, 210 Garðabær
Sif Konráðsdóttir, héraðsdómslögmaður, 1960, Ljósvallagata 14, 101 Reykjavík
Sigfús Gauti Þórðarson, hæstaréttarlögmaður, 1946, Háaleitisbraut 111, 108 Reykjavík
- * Sigríður Björk Guðjónsdóttir, fulltrúi, 1969, Ríkisskattanevnd, Laugavegur 166, 150 Reykjavík
Sigríður Stefánsdóttir, lögfræðingur, 1961, Þórsgata 18A, 101 Reykjavík
- * Sigrún Guðmundsdóttir, hæstaréttarlögmaður, 1956, Hvassaleiti 41, 103 Reykjavík
- * Sigrún Jóhannesdóttir, fulltrúi, 1959, Kjalarland 25, 108 Reykjavík
Sigurður Jónsson, lögfræðingur, 1956, Þingás 11, 110 Reykjavík
- * Sigurður Tómas Magnússon, skrifstofustjóri, 1960, Birkihlíð 40, 105 Reykjavík
Sigurður Hallur Stefánsson, héraðsdómari, 1940, Selvogsgata 2, 220 Hafnarfjörður
Sigurður G. Thoroddsen, lögfræðingur, 1944, Gerðakot 4, 225 Bessastaðahreppur
Skúli Th. Fjeldsted, hæstaréttarlögmaður, 1948, Ingólfsstræti 5, 101 Reykjavík
Steinunn Guðbjartsdóttir, fulltrúi, 1964, Hraunteigur 7, 105 Reykjavík
Steinunn Lárusdóttir, héraðsdómslögmaður, 1951, Frostaskjól 81, 107 Reykjavík
- * Svala Ólafsdóttir, lögfræðingur, 1956, Skipasund 53, 104 Reykjavík
Sveinbjörn Hafliðason, lögfræðingur, 1939, Logaland 2, 108 Reykjavík
Tryggvi Gunnarsson, hæstaréttarlögmaður, 1955, Borgartún 24, 105 Reykjavík
Unnur Gunnarsdóttir, héraðsdómslögmaður, 1957, Hlíðarbyggð 11, 210 Garðabær
Valborg Kjartansdóttir, lögfræðingur, 1958, Sigurjonsson & Thor, Skolavörðstigur 16, 101 Reykjavík

- Valborg Þóra Snævarr, héraðsdómslögmaður, 1960, Aragata 8, 101 Reykjavík
- Valgeir Pálsson, héraðsdómslögmaður, 1953, Boðagrandi 10, 107 Reykjavík
- Valtýr Sigurðsson, héraðsdómari, 1945, Árbæjarbletti 4, 110 Reykjavík
- Viðar Már Matthíasson, prófessor, 1954, Háskóli Íslands, 101 Reykjavík
- Þorleifur Pálsson, sýslumaður, 1938, Aragata 12, 101 Reykjavík
- Þór Vilhjálmsson, hæstaréttardómari, 1930, Stigahlíð 73, 105 Reykjavík
- Þórdís Bjarnadóttir, lögfræðingur, 1959, Breiðvangur 5, 220 Hafnarfjörður
- Þorsteinn Geirsson, ráðuneytisstjóri, 1941, Ásbúð 88, 210 Garðabær
- Þorsteinn A. Jónsson, deildarstjóri, 1951, Dómsmálaráðuneytið, Arnarhvali, 150 Reykjavík
- Þórhildur Línal, umboðsmaður barna, 1951, Brekkugerði 26, 108 Reykjavík
- Þórunn Guðmundsdóttir, hæstaréttarlögmaður, 1957, Lágmúli 7, 108 Reykjavík
- Örn Clausen, hæstaréttarlögmaður, 1928, Blikanes 3, 210 Garðabær

NORGE

- * Aarbakke, Ingunn, byrettsdommer, 1942, Oslo byrett, Postboks 8023 Dep, 0030 Oslo
- ** Aasland, Gunnar, høyesterettsdommer, 1936, Høyesterett, Trosteveien 9, 1340 Bekkestua
- * Akerlie, Eirik, lovrådgiver, 1958, Justisdepartementet, Postboks 8005 Dep, 0030 Oslo
- ** Almås, Knut, førstebyfogd, 1947, Joh. Minsaas vei 18 B, 7053 Ranheim
- Andenæs, Ellen Holager, lagdommer Ullernveien 17, 0280 Oslo
- Andenæs, Kristian, førsteamanuensis, dr. philos, Giskehagen 19, 0376 Oslo
- Andenæs, Mads Henry, professor, Ullernveien 17, 0280 Oslo
- Andenæs, Johs., professor dr. jur, Generallunden 23, 0381 Oslo
- * Andenaes, Barbro, rådgiver, 1959, Bystyrels sekretariat, Rådhuset 0037 Oslo
- * Andenaes, Ellen Holager, konstit lagdommer, 1947, Borgarting Lagmannsrett, Ullernveien 17, 0280 Oslo
- Andersen, Per Erik, advokat, Boks 724, 4601 Kristiansand
- Andreassen, Ole Martin, amanuensis Maristua 9, 9000 Tromsø
- Angell, Harald, advokat, Boks 163, 8000 Bodø
- Apenes, Georg, direktør, Harald Hårfagerstgt. 11, 1607 Fredrikstad
- Arff-Pettersen, John, advokat, Stortingsgaten 30, 0161 Oslo
- Argel, Nils-Petter, advokat, Postboks 727 Sentrum, 0105 Oslo
- ** Arnesen, Finn, advokat, 1934, Advokatene Haavind & Haga DA, Postboks 2338 Solli, 0201 Oslo
- Arnkværn, Harald, advokat, Advokatene Haavind & Haga DA Postboks 2338 Solli 0201 Oslo
- Arnkværn, Betten, fylkesnemndleder, Kongleveien 43, 0860 Oslo
- Arntsen, Carl, advokat, Gladvollveien 16, 1158 Oslo
- * Arntzen, Wenche Elizabeth, advokat, 1959, Regjeringsadvokaten, Postboks 8012, 0030 Oslo
- Arnø, Ketil, advokat, Akersgt. 16, 0158 Oslo
- Astrup, Nils, advokat, Postboks 759, 4610 Kristiansand
- * Aukrust, Magnar, avdelningsdirektør, 1942, Kildeveien 23 B, 0590 Oslo
- * Austbø, Anne, herredsrettsjustitiarius, 1946, Montebello Terrasse 3 0379 Oslo,
- * Austbø, Hjalmar, lagdommer, 1934, Montebello Terrasse 3, 0379 Oslo
- Austenå, Torgeir, Grusveien 3, 1430 Ås
- * Bache, Sissel, advokat, 1944, Stasjonskaugen, 3340 Amot
- Bachke jr., Ole A., advokat, Postboks 400 Sentrum, 0103 Oslo
- ** Backer, Finn, høyesterettsdommer, 1927, Mariesgt. 8, 0368 Oslo
- * Backer, Inge Lorange, ekspedisjonssjef,

- 1946, Dr. jur., Jensmessveien 18, 0376 Oslo
- * Bakkevig, Marit Aasen, statsadvokat, 1950, Oslo statsadvokatembeter, Postboks 8021 Dep., 0030 Oslo
- Baumann, Elizabeth, advokat, Boks 24, 4001 Stavanger
- * Bech, Alexandra, direksjonssekretær, 1965, Norsk Hydro, Bygdøy alle, 20240 Oslo
- Bendiksby, Hans, h.r.advokat, Postboks 1494 Vika, 0116 Oslo
- * Berdal, Mimi Kristine, advokat, 1959, Advokatfirma Amtzen, Underland & Co, Karl Johans gate 39, 0162 Oslo
- **Berg, Paal Olav, advokat, 1946, Haakon VII's gate 5, 0161 Oslo
- * Bergby, Gunnar, direktør, 1947, Moltke Moes vei 15, 0851 Oslo
- **Berge, Tor, byrettsjustitiarius, 1926, Postboks 2018, 3103 Töns-berg
- * Bergh, Jan Tore, advokat, 1963, Naeringslivets Hovedorganisasjon, Postboks 5250 Majorstua, 0303 Oslo
- Bergsland, Elsbeth, advokat, Akersgt. 20, 0158 Oslo
- Bernt, Jan Fr., professor dr.jur., Institutt for off. rett, Allégt. 27, 5007 Bergen
- Berthelsen, Elisabeth, advokat, Forbrukernes Forsikringskontor, Bygdøy Allé 19, 0262 Oslo
- Bjelke, Reidunn, advokat, Strandveien 5, 1341 Lysaker
- Bjelke, Harald, advokat, Postboks 2338 Solli, 0201 Oslo
- * Bjerke, Regine Ramm, advokat, 1949, Advokatfirmaet Hjort DA, Postboks 471 Sentrum, 0105 Oslo
- Bjerknes, Roar Inge, advokat, Kronprinsensgt. 5, 0251 Oslo
- * Bjønness, Hans Chr, advokat, 1945, Wiersholm, Mellbye & Bech, Postboks 400 Sentrum, 0103 Oslo
- * Bjørnstad, Helga, dommer, 1942, Asker og Bærum Herredsrett, Postboks 578, 1301 Sandvika
- **Bjørnstad, Helge, byrettsdommer, 1950, Sørlibakken 7A, 4070 Randaberg
- * Bjørnøy, Kari Johanne, sorenskriver, 1953, Sorenskrivaren i Gauldal, 7084 Melhus
- **Blakstvedt, Erik, herredsrettsdommer, 1941, Solbakken 1, 2600 Lillehammer
- Blanck, Lars Jacob, advokat, Postboks 1413 Vika, 0115 Oslo
- * Bloch-Hoell, Hans, dommer, 1946, Oslo Byrett, Postboks 8023 Dep., 0030 Oslo
- * Borch, Alex, lovrådgiver, 1966, Justitiedepartementet, Lovavdelingen, Postboks 8005 Dep., 0030 Oslo
- **Borchsenius, Christian, lagmann, 1927, Borgarting lagmannsrett, Postboks 8017, 0030 Oslo
- Borge, Ole, advokat, Fr. Nansens pl. 7, 0160 Oslo
- * Borge-Andersen, Lars, byfogd, 1945, Odingsgt. 34 B, 0260 Oslo
- Borgholt, Fritz, lagdommer, Eidsivating lagmannsrett, Postboks 594, 2301 Hammar
- Bratholm, Anders, professor dr.jur., Revesporet 9 A, 1347 Hosle
- Bratteli, Ole S., advokat, Postboks 24, 4001 Stavanger
- * Broch, Lars Oftedal, høyesterettsdommer, 1939, Høyesterett, Postboks 8016 Dep., 0030 Oslo
- * Brofoss, Knut, ekspedisjonssjef, 1948, Gabelsgt. 1 b, 0272 Oslo
- Bruusgaard, Christian, advokat, Postboks 413 Sentrum, 0103 Oslo
- Bruzelius, Karin M., departementsråd, Jensmessveien 18, 0376 Oslo
- Bryn, Erik, advokat, Kronprinsensgt. 5, 0251 Oslo
- Bryn, Terje, advokat, Postboks 3119 Eli-

- senberg, 0207 Oslo
- Brækhus, Sjur, prof.dr.jur., Universitetet i Oslo, Karl Johansgt. 47, 0162 Oslo
- Buer, Anne, herresrettsdommer, Ormøybakken 11, 0198 Oslo
- **Buer, Kjell, lagdommer, 1942, Frostating Lagmannsrett, Tingshuset, 7005 Trondheim**
- Bugge, Hans Chr., førsteamanuensis Universitetet i Oslo, Karl Johansgt. 47, 0162 Oslo
- Bull, Johan Christian, advokat, Boks 8, 4001 Stavanger
- Bull, Kirsti Strøm, førsteamanuensis dr. jur., Binneveien 9 b, 0387 Oslo
- Bull, Jørgen, lagdommer, Eidsivating lagmannsrett, Boks 594, 2300 Hamar
- * Bull, Randi Birgitte, advokat, 1958, Advokatfirmaet Ness & Co, Skovveien 2, 0257 Oslo
- Bøe, Hans Kr., advokat, Bærumsveien 148 b, 1342 Jar
- Børresen, Håkon, justitiarius, Koggeveien 34, 4600 Kristiansand
- Bøthun, Else Marie, rådgiver, Norges Bank, pb 1179, 0107 Oslo
- * Bårdsen, Arnfinn, amanuensis, 1966, Det Juridiske Fakultet, Universitet i Bergen, 5020 Bergen
- * Bøhn, Anders, lagdommer, 1948, Borgarting Lagmannsrett, Postboks 8017 Dep., 0030 Oslo
- * Christensen, Henrik A, advokat, 1962, Wiersholm, Mellbye & Bech, Postboks 400 Sentrum, 0103 Oslo
- **Christiansen, Arne, høyesterettsdommer, 1926, Hosleveien 122, 1340 Bekkestua**
- **Christiansen, Arne, førstelagmann, 1938. Agder lagmannsrett, Statens Hus, 3708 Skien**
- Christophersen, Jon, advokat, Grensen 3, 0159 Oslo
- **Clemetsen, Dagfinn, advokat, 1944, Postboks 2444, Solli, 0201 Oslo**
- * Coward, Kirsti, høyesterettsdommer, 1940, Postboks 8016 Dep., 0030 Oslo
- **Dahl, Jan, advokat, Advokatene Haavind & Haga DA, Postboks 2338 Solli, 0201 Oslo**
- Dahl, Christen S.I, advokat, Torggt. 72, 2300 Hamar
- Dahl, Edward, førstestatsadvokat, Agder statsadvokatembeter, 4605 Kristiansand
- Dalan, Bjørn, advokat, Stortingsgt. 30, 0161 Oslo
- * Danbolt, Eivind, byrettsdommer, Måltrostveien 17, 4022 Stavanger
- Davidson, Erik, advokat, Advokatene Haavind & Haga DA, Postboks 2338 Solli, 0201 Oslo
- Dege, Inger Elisabeth, førstekonsulent, Hemingveien 5 D, 0385 Oslo
- **Dolva, Trond, høyesterettsdommer, 1934, Rosenkrantz vei 34, 1315 Nesøya**
- **Dragsten, Sverre, førstelagmann, 1931, Pinebergsvingen 1, 7045 Trondheim**
- Duesund, Halvard, advokat, Tjore 4890 Grimstad
- **Dæhlin, Ragnhild, lagdommer, 1944, Postboks 8017 Dep., 0030 Oslo**
- * Døvre, Ann Torhild, byråsjef, 1955, Justisdepartementet, Sivilavdelingen, Postboks 8005 Dep., 0030 Oslo
- Eckbo, Finn, advokat, Kongensgt. 6, 0153 Oslo
- **Eeg, Thomas, amanuensis, 1963, Nordnesveien 119 A, 5005 Bergen**
- **Eftestøl, Eivind, lagdommer, 1932, Joachim Lampes vei 11, 5030 Låndås**
- Ege, Oddvar, byrettsdommer, Oslo byrett, Boks 8023 Dep., 0030 Oslo
- Eide, Ragnar, advokat, Postboks 1397 Vika, 0114 Oslo

- * Eide, Tom Melbye, advokat, UNI Storebrand, Postboks 1380 Vika, 0114 Oslo
- **Eidesen, Arild Oskar, lagmann, 1947, Hålogaland Lagmannsrett, Postboks 698, 9001 Tromsø
- Eidissen, Rolf Tore, sorenskriver, Lofoten sorenskriverembete, Boks 27, 8301 Svolvær
- **Eikeset, Bjarte, sorenskriver, 1937, Fjellveien 9, 6800 Førde
- * Eilertsen, Bjørnar, advokat, 1967, UNI Storebrand ASA, Pb 1380 Vika, 0114 Oslo
- Einarsen, Terje, universitetslektor, Allégt. 34, 5007 Bergen
- Einstabland, Odd K., advokat, Rådhusgt. 7-9, 4600 Kristiansand
- * Einstabland, Helle, advokat, 1959, Binneveien 11, 0387 Oslo
- * Elgesem, Frode, advokat, 1961, Advokat, Postboks 8012 Dep., 0030 Oslo
- * Endresen, Sissel, lagdommer, Frostating lagmannsrett, 7000 Trondheim
- * Engebretsen, Geir, dommer, 1952, Njølveien 11, 1320 Stabekk
- Engeness, Roald, advokat, Postboks 132, 7001 Trondheim
- Enger, Terkel Bull, advokat, Theodor Løvstads vei 52, 0286 Oslo
- * Eriksen, Jan Hein, lagdommer, 1934, Lybekkveien 12 F, 0385 Oslo
- * Eriksen, Morten, førstestatsadvokat, ØKOKRIM, Postboks 8193 Dep., 0034 Oslo
- Erikstad, Stein, advokat, Vestre Strandgt. 42, 4612 Kristiansand
- Ernø, Torkel, juridisk direktør, Postbanken, 0021 Oslo
- Eskeland, Ståle, Mr., 380 C Haleloa Pl., Honolulu, Hawaii 96821
- Evang, Fredrik, advokat, Parkvn. 55, 0256 Oslo
- Evensen, Lars Ole, advokat, Drammensveien 30, 0255 Oslo
- Evju, Stein, arbeidsrettsformann, professor, Boks 8015 Dep., 0030 Oslo
- * Fagernes, Sven Ole, regjeringsadvokat, 1945, Bernhard Herres vei 27, 0376 Oslo
- Falck, Tor, sorenskriver, Jacob Schives vei 27, 7600 Levanger
- Falkanger, Thor, professor dr.jur., Båstøjordet 87, 1322 Høvik
- * Fanebust, Arne, justitiarius, 1948, Bergen byrett, Postboks 906, 5001 Bergen
- Fjeld, Rune, lagdommer, Gulating lagmannsrett, Postboks 230, 5001 Bergen
- * Fliflet, Arne, sivilombudsmann, 1946, Anne Maries vei 16, 0371 Oslo
- **Flock, Hans, lagmann, 1940, Tessens vei 10, 7045 Trondheim
- * Flod, Jan M., lagmann, 1947, Postboks 8017 Dep., 0030 Oslo
- Flaaten, Sveinung O., advokat, Boks 471 Sentrum, 0105 Oslo
- * Forbrigid, Karen, advokat, 1952, Adv. John Elden & John C Elden, Prinsensgt. 21, 0157 Oslo
- Fosmark, Per Racin, advokat, Postboks 2624 Solli, 0203 Oslo
- Foss, Erik A., førstelagmann Gulating lagmannsrett, Boks 230, 5001 Bergen
- * Fougner, Amund, advokat, 1943, Postboks 471 Sentrum, 0150 Oslo
- * Fougner, Else Bugge, advokat, Boks 471 Sentrum, 0105 Oslo
- * Fougner, Jan, advokat, 1961, Wiersholm, Mellbye & Bech, Postboks 400 Sentrum, 0105 Oslo
- Freuchen, Jens, advokat, Vestre Strandgt. 42, 4612 Kristiansand
- * Friis-Petersen, Tove, byrettsdommer, 1930, Oslo byrett, Postboks 8023 Dep., 0030 Oslo
- Frisak, Nina, ekspedisjonssjef, Statsministerens kontor, Boks 8001 Dep., 0030 Oslo

- * Frøseth, Astrid Lærdal, byrettsdommer, 1943, Stavanger byrett, Postboks 159, 4001 Stavanger
- * Frøstrup, Anne Cathrine, justitarius, 1954, Løkkaskogen 18 A, 0387 Oslo
- Fuglesang, Einar Andr., advokat, Erik Børresens gt. 21, 3015 Drammen
- **Furustøl, Thorstein, advokat, 1940, Boks 7027 Joreholmen, 4004 Stavanger
- **Gaarder, Bård, lagdommer, 1935, Hålogaland Lagmannsrett, Postboks 698, 9001 Tromsø
- * Gaarder, Hilde M H, dommer, 1958, Oslo Skifterett, Postboks 8009 Dep., 0030 Oslo
- * Galtung, Andreas, forsker, 1958, Universitetet i Oslo, Institutt for rettsinformatik, Postboks 6702, 0130 Oslo
- Galtung jr, Vincent, advokat, Sturlas vei 1 C, 0385 Oslo
- * Gammalgård, Per, politiinspektør, 1954, Kastellbakken 9 D, 1162 Oslo
- * Gard, Torjus, byrettsdommer, 1944, Postboks 8023 Dep., 0030 Oslo
- Giertsen, Johan, førsteamanuensis, Inst. for privatrett, Universitetet i Bergen Allégt. 27, 5007 Bergen
- * Gjelsirk, Astrid, jur utreder, 1949, Høyesterett, Postboks 8016 Dep., 0030 Oslo
- * Gjelsten, Wenche F, stadsadvokat, 1951, Postboks 8021 Dep., 0030 Oslo
- Gjems-Onstad, Ole, professor. dr.jur., Bedriftsøkonomisk Institutt, Boks 580, 1301 Sandvika
- * Gjesdahl, Christen Mellbye, advokat, 1944, Advokatfirmaet Braekhus & Co, Tordenskioldsgate 6, 0160 Oslo
- Gjølme, Alf Dagfinn, advokat, Postboks 40, 4501 Mandal
- * Gjølstad, Liv, høyesterettsdommer, 1945, Høyesterett, Skådalsveien 29, 0389 Oslo
- * Gjønnes, Arnhild Dordi, advokat, 1957, Næringslivets Hovedorganisasjon NHO, Postboks 5250 Majorstua, 0303 Oslo
- * Glomlien, Gunnar, jur.rådgiver, 1958, NSB Konsernstab, Boks 1162 Sentrum, 0107 Oslo
- * Graver, Hans Petter, professor dr jur., 1955, Senter før Europarett, Karl Johansgt 47, 0162 Oslo
- * Graver, Kjersti, lagdommer, 1945, Borgarting lagmannsrett, Postboks 8017 Dep, 0030 Oslo
- Graver, Per, advokat, Postboks 6125 Etterstad, 0602 Oslo
- **Gregusson, Gaute, førstelagmann, 1934, Postboks 698, 9001 Tromsø
- Grette, Gunnar, advokat, Postboks 1397 Vika, 0114 Oslo
- Grette, Gunnar, advokat, Postboks 1397 Vika, 0114 Oslo
- Greve, Guri, byrettsdommer, Starefossvingen 17, 5019 Bergen
- Greve, Gunnar, advokat, Torgalm.5, 5014 Bergen
- * Greve, Einar J, advokat, 1960, Wikborg, Rein & Co, Pb 1513, Vika, 0117 Oslo
- * Groth, Vibecke, lagdommer, 1947, Borgarting lagmannsrett, Pb 8017 Dep., 0030 Oslo
- Grotmol, Frode, advokat, c/o Nordisk Skibsrederforening, Boks 3033 Elisenberg 0207 Oslo
- **Grünfeld, Gunhild, kst. redaktør, Kr. Augustsgt. 9, 0164 Oslo
- * Grøndalen, Randi, advokat, Skavlans v. 1 A, 7022 Trondheim
- Grønlien, Harald L., statsadvokat, Tinghuset, 4000 Stavanger
- * Gussgard, Gunvald, lagdommer, 1933, Borgarting Lagmannsrett, Mosebakken 5, 1352 Kolsås
- * Gussgard, Karenanne, høyesterettsdommer, 1940, Mosebakken 5, 1352 Kolsås
- Gustavsen, Bjørn, instituttssjef, Arbeidsforskningsinstituttene, Gydass vei 3, 0363 Oslo

- Gaarder, Bård, lagdommer, Vognmann
Olsens vei 10, 9007 Tromsø
- Gaarder, Hilde, M H dommer, Oslo ski-
fetterett, Postboks 8009 Dep., 0030 Oslo
- * Haga, Sissel Berdal, dommer, 1940, Oslo
Byrett, Postboks 8023 Dep., 0030 Oslo
- Hagelien, Per, advokat, Torvalmenning 4,
5004 Bergen
- Hagemann, Otto Christian, advokat,
Generallunden 23, 0381 Oslo
- Hagen, Gunnar, advokat, Storgaten, 2600
Lillehammer
- **Hagen, Gunnar Greger, lagdommer, 1949,
Frostating Lagmannsrett, 7005 Trond-
heim
- * Hagstrøm, Viggo, professor dr juris, 1954,
Haakon den Godes vei 21, 0373 Oslo
- * Hansen, Per Erik Hild, protokollsekretær,
1951, Høyesterett, Postboks 8016 Dep.,
0030 Oslo
- * Hanssen, Gunnar, ekspedisjonssjef, 1944,
Justisdepartementet, Domstolavdelingen,
Postboks 8005 Dep., 0030 Oslo
- Harris, Sam E., advokat, Bugge, Arentz-
Hansen & Rasmussen, Postboks 1524
Vika 0117 Oslo
- Harto, Rolf, sorenskriver, Brandsvei 13,
3109 Lofts-Eik
- Hartsang, Leif Chr., advokat, Postboks
1731 Vika, 0121 Oslo
- Haug, Agnes Nygaard, førstelagmann,
Dyrlandsveien 11, 0875 Oslo
- Haug, Bjørn, advokat, Øvre Ullern
terrasse 5, 0380 Oslo
- **Haug, Hans V, advokat, 1954, Svensson
& Co, Postboks 294, 3001 Drammen
- * Hauge, Halvard, byrettsdommer, 1946,
Postboks 8023 Dep., 0030 Oslo
- Hauge, Jens Chr., advokat, Drammens-
veien 10, 0255 Oslo
- * Hauso, Harald, advokat, 1950, Postboks
18, 8650 Mosjøen
- **Hedlund, Mary-Ann, lagdommer, 1949,
Borgarting lagmannsrett, Postboks 8017
Dep., 0030 Oslo
- Heffermehl, Jørgen Stang, advokat, Boks
727 Sentrum, 0105 Oslo
- Heggemsnes, Jens B., advokat, Akersgt.
18, 0158 Oslo
- **Hellesylt, Rolv, høyesterettsdommer, 1927,
Høyesterett, Oddenveien 12, 1322 Høvik
- Hellstenius, Erik, advokat, Boks 3033
Elisenberg, 0207 Oslo
- Hirsch, Erik, advokat, Wiersholm, Mell-
bye & Bech, Pb 400 Sentrum, 0103 Oslo
- **Hjort, Harald, advokat, 1955, Advokat-
firmaet Hjort DA, Pb 471 Sentrum, 0105
Oslo
- **Hjort, Johan, advokat, 1922, Postboks 471
Sentrum, 0105 Oslo
- * Hjort, Johan Bernard, rådgiver, 1951, Fi-
nansdepartementet, Postboks 8008, Dep.,
0030 Oslo
- Hobæk, Inge, lagdommer, Agder Lag-
mannsrett, Statens Hus, 3708 Skien
- Hoel, Øivind, advokat, Postboks 973,
7001 Trondheim
- Hoff, Hans Christian, høyesterettsdom-
mer, Ofoten herredsrett, Pb 343, 8501 Nar-
vik
- Holgensen, Gudrun, prof.dr.jur., Lyngbø-
kollen 61, 5031 Laksevåg
- Holmøy, Vera, høyesterettsdommer,
Ingiers vei 22, 1169 Oslo
- Hov, Jo, prof. dr.jur., Sollerudveien 2 D,
0283 Oslo
- Hove, Harald, advokat, Lyngbøkollen 61,
5031 Laksevåg
- * Husby, Eystein, jur utreder, 1949, Høy-
esterett, Postboks 8016 Dep., 0030 Oslo
- Huseby, Arne M., advokat, Hvitvingfoss-
veien, 3080 Holmestrand
- **Hval, Arnfinn, førstestatsadvokat, 1953,
Statsadvokatene i Vestfold og Telemark,
Postboks 668, 3701 Skien

- Høgetveit, Einar, lovrådgiver, Bjerkebakken 77 F, 0756 Oslo
- Høidahl, Jørgen L., politimester, Romerike politidistrikt, Jonas Lies gate 20, 2000 Lillestrøm
- * Høset, Anna, 1925, protokollsekretær, Høyesterett, Boks 8016 Dep.0030 Oslo
- **Høidahl, Jørgen L., politimester, 1946, Romerike politidistrikt, Jonas Liesgate 20, 2000 Lillestrøm
- * Høyer, Jon Bonnevie, herredsrettsdommer, 1943, Postboks 310, 1301 Sandvika
- * Høyer, Ruth Anker, byrettsdommer, 1945, Oslo Byrett, Postboks 8023 Dep., 0030 Oslo
- **Høyte, Erling, advokat, 1957, Advokatfirma Arntzen, Underland & Co, Karl Johans gate 39, 0162 Oslo
- Haavind, Arne, advokat, Advokatene Haavind & Haga DA Postboks 2338 Solli, 0201 Oslo
- Idsøe, Thomas, advokat, Akersgt. 35, 0158 Oslo
- Jacobsen, Arne, advokat, Leirdueveien 41, 1349 Rykkinn
- * Jahre, Brit Seim, førstebyskriver, 1946, Pb 8133 Dep., 0033 Oslo
- **Jakhelln, Olaf, lagdommer, 1944, Ilevolden 7, 7018 Trondheim
- * Jakobsen, Kjell H, lagdommer, 1940, Hålogaland Lagmannsrett, Postboks 698, 9001 Tromsø
- Jebens, Sverre Erik, lagdommer, Tyholt Allé 11, 7015 Trondheim
- Jensen, Ole Christian, advokat, Strandveien 5, 1324 Lysaker
- Jensen, Egil F., lagdommer, Borgarting lagmannsrett, Boks 8017 Dep., 0030 Oslo
- Johannessen, Espen, amanuensis, Universitetet i Tromsø, Institutt for rettsvitenskap, 9037 Tromsø
- Johnsen, Jon T., prof.dr.jur., Universitetet i Oslo, Karl Johansgt. 47 0162 Oslo
- Joys, Einar James, lagdommer, Torjusbakken 19-7, 0378 Oslo
- * Jørland, Jan B., ekspedisjonssjef, 1958, Finansdepartementet, Postboks 8008 Dep., 0030 Oslo
- * Johannessen, Espen, amanuensis, 1967, Universitetet i Tromsø, Institutt for Rettsvitenskap, 9037 Tromsø
- Keiserud, Erik, advokat, Bankveien 13 D, 1347 Hosle
- Kenworthy, Ian W., advokat, Smith, Grette, Wille, Boks 1397 Vika, 0114 Oslo
- * Kjelby, Gert Johan, stipendiat, 1968, Universitetet i Bergen, Det juridiske fakultet, 5020 Bergen
- * Kjerschow, Arild, byrettsjustitiarius, Fastingss gate 4, 0358 Oslo
- Kjos-Hanssen, Jomar, advokat, Fr. Nansens pl. 6, 0160 Oslo
- Kjønstad, Asbjørn, prof.dr.jur., Baldersgt. 20, 0263 Oslo
- * Kjønstad, Lise-Lena, byrettsdommer, 1948, Oslo Byrett, Pb 8023 Dep., 0030 Oslo
- Kleiven, Bjørn, advokat, Advokatfirmaet Selmer, Kirkegt. 15, 0105 Oslo
- * Klouman, Hans Henrik, advokat, Boks 1380 Vika, 0114 Oslo
- **Kløvstad, Finn, skifterettsdommer, 1945, Lilleåsen 2, 1362 Billingstad
- * Knudsen, Gudmund, advokat, 1946, Øvre Smestad vei 29, 0378 Oslo
- Knutsen, Øivind Feght, advokat, Ø. Slottsgt. 7, 0157 Oslo
- Kølrud, Helge Jakob, advokat, Arnebråtvn. 19 F., 0376 Oslo
- Kolvig, Tom, direktør, Verdipapirsentralen, Boks 6570 Rodeløkka, 0501 Oslo
- * Konow, Berte-Elen, førsteamanuensis, 1960, Inst. for privatrett, Allégt. 27, 5007 Bergen

- **Koppang, Saeming M., advokat, 1935, Hafslund Nycomed ASA, Postboks 5010 Majorstua, 0301 Oslo
Krabby, Ida Hjort, utreder, Postboks 8016 Dep., 0030 Oslo
- * Kristensen, Svein, byrettsdommer, 1947, Oslo Byrett, Postboks 8023 Dep., 0030 Oslo
- * Krog, Finn, advokat, 1943, Kastanjeveien 32, 3026 Drammen
Krogh-Hansen, Harald, advokat, Postboks 453, 3101 Tønsberg
Krüger, Kai, prof. dr.jur., Brakestien 5, 5071 Loddefjord
- * Kvernberg, Bjørn, advokat, 1959, Advokatfirmaet Selmer, Mauritzen & Co, Postboks 127, 4001 Stavanger
Kverneland, Wenche L., underdirektør, Dovresvingen 34, 1184 Oslo
- * Kvisberg, Torunn Elise, førstekonsulent, 1967, Justisdepartementet, Lovavd., Postboks 8005 Dep., 0030 Oslo
Kværnes, Rolf Erik, ekspedisjonssjef, Lørdagsrudvn. 20, 1472 Fjellhamar
- * Laake, Olav T, byrettsjustitiarius, 1934, Stavanger Byrett, Pb 159, 4001 Stavanger
- * Langbach, Tor, byrettsdommer, 1949, Trondheim Byrett, Tingshuset, 7005 Trondheim
Langlo, Einar, advokat, Komediebakken 9, 5010 Bergen
Langseth, Per, advokat, Bull, Løchen, Skirstad & Co., N. Vollgt. 4 0158 Oslo
Larhammer, Odd, herr, Boks 160, 6401 Molde
- * Larsen, Sven Olav, advokat, 1945, Advokatfirmaet Svensson & Co, Postboks 294, 3001 Drammen
Lassen, Birger Stuevold, prof. dr.jur., Røaknekken 9, 0754 Oslo
Lenth, Guri, amanuensis, Konglefare 32 1343 Eiksmarka
- **Lie, Nils Erik, lagmann, 1942, Fjordveien 81, 1532 Moss
- * Lie, Truls, byrettsdommer, 1944, Oslo Byrett, Postboks 8023 Dep., 0030 Oslo
- * Lied, Jan Erling, sorenskriver, 1947, Nordmore Herredsrett, Postboks 632, 6501 Kristiansund
- **Lien, Rolf, sorenskriver, 1930, Sorenskriveren i Vest-Telemark, 3850 Kvite-seid
Lindseth, Tore, sorenskriver, Sorenskriveren i Nedenes, Boks 128, 4801 Arendal
Loftsgaard, Lotte Pernille, jur. utreder, Høyesterett, Postboks, 8016 Dep., 0030 Oslo
Lossius, Harald, personalsjef, Hemingvn. 5 D, 0385 Oslo
- **Loftsgaard, Lotte Pernille, jur utreder, 1961, Høyesterett, Postboks 8016 Dep., 0030 Oslo
- * Lund, Anita Hoelstad, dommer, 1937, Haugbakken 9, 1346 Gjetlum
Lund, Astri Margaret, advokat, Postboks 1397 Vika, 0114 Oslo
Lund, Carl, advokat, Boks 123, 8001 Bodø
- * Lund, Erik Bredo, sorenskriver, 1942, Eiker, Modum og Sigdal sorenskrivere, Postboks 82, 3301 Hokksund
- **Lund, Georg, lagmann, 1929, Borgarting lagmannsrett, Postboks 8017 Dep., 0030 Oslo
- * Lund, Ketil, høyesterettsdommer, 1939, Høyesterett, Boks 8016 Dep., 0030 Oslo
- **Lunde, Henrik, byrettsdommer, 1933, Marieroparken 5, 4017 Stavanger
- * Lunde, Tore, stipendiat, 1963, Universitetet i Bergen, Det Juridiske Fakultet, 5020 Bergen
Lundgaard, Hans Petter, lagdommer, Borgarting lagmannsrett, Boks 8017 Dep. 0030 Oslo

- Lærdal, Astrid, byrettsdommer, Pb 159, 4001 Stavanger
- Løchen, Torvald, advokat, N. Vollgt. 4, 0158 Oslo
- * Lødrup, Peter, prof. dr jur., Blomsterkroken 15, 1344 Haslum
- Laake, Trygve O., advokat, EFTA Surveillance Authority, Rue des Trèves 74, B-1040 Brussels, Belgia
- Laake, Olav T., byrettsjustitiarius, Fjellstigen 4, 4026 Stavanger
- **Maeland, Henry John, professor, 1949, Universitetet i Bergen, Institutt for offentlig rett, Magnus Lagabøtes Plass 1, 5010 Bergen
- Malm, Egil, advokat, Postboks 295, 8501 Narvik
- Martens, Ditlef, advokat, Torggt. 8, 3724 Skien
- Mathiassen, Ivar Martin, advokat, Postboks 1514 Vika, 0117 Oslo
- Matningsdal, Magnus, førstelagmann, Gulating lagmannsrett, Boks 230, 5001 Bergen
- * Matningsdal, Magnus, førstelagmann, 1951, Gulating lagmannsrett, Postboks 230, 5001 Bergen
- * Matre, Hugo P, amanuensis, 1963, Inst. for privatrett, Universitetet i Bergen Allégate 27, 5007 Bergen
- Mehl, Tor, lovrådgiver, Gimle Terrasse 3, 0264 Oslo
- Melander, Erik, lagdommer, Borgarting lagmannsrett, Boks 8017 Dep., 0030 Oslo
- * Mellin-Olsen, Brita, byråsjef, 1959, Justisdepartementet, Sivilavdelingen, Postboks 8005 Dep., 0030 Oslo
- **Melsom, Per, cand jur, 1923, UNI Storebrand ASA, Pb 1380 Vika, 0114 Oslo
- **Melsom, Sigrid, direksjonssekretær, 1957, Postbanken, 0021 Oslo
- Meltvedt, Arne, advokat, Haakon VII's gt. 2, 0161 Oslo
- **Meltvedt, Bård Racin, advokat, 1958, Advokatfirma Stabell, Pb 1364 Vika, 0114 Oslo
- **Meyer, Fredrik, sorenskriver, 1947, Sorenskriveren i Rana, Postboks 160, 8601 Mo i Rana
- * Michelsen, Hans M, høyesterettsdommer, 1920, Aspeveien 20, 1343 Eiksmarka
- Mjøhus, Kari, byrettsdommer, Conrad Holmboes vei 25, 9000 Tromsø
- * Mo, Ellen, advokat, 1951, Advokatfirma Hauge & Co, Drammensvn 10, 0255 Oslo
- * Moe, Nils, høyesterettsadvokat, 1940, Boks 317, 8001 Bodø
- * Moen, Jørgen Fr, lagdommer, 1935, Kringsjøgrenda 37, 0861 Oslo
- * Moksness, Inger Kristine, byrettsdommer, 1938, Olav Kyrresgt. 7 B, 0273 Oslo
- * Moseid, Cornelia, siviløkonom, 1967, UNI Storebrand ASA, Pb 1308 Vika, 0114 Oslo
- Myhre, Jonas W., advokat, Gabelsgate 21 A, 0272 Oslo
- * Myhrer, Berit Aresvik, protokollsekretær, 1946, Høyesterett, Postboks 8016 Dep., 0030 Oslo
- Myhrvold, Jan Erik, advokat, Postboks 229, 2201 Kongsvinger
- **Myklebust, Egil, generaldirektør, 1942, Norsk Hydro ASA, Bygdøy Allé 2, 0240 Oslo
- Mæland, Henry John, professor, Universitetet i Bergen Institutt for offentlig rett, 5020 Bergen
- Møse, Erik, lagdommer, Borgarting lagmannsrett, Boks 8017 Dep., 0030 Oslo
- **Nafstad, Dag, lagdommer, 1953, Hålogaland lagmannsrett, Postboks 698, 9001 Tromsø
- Nerdrum, Gunnar, advokat, Fiskergt. 6, 9008 Tromsø
- * Netteland, Odd, advokat, 1954, MNA, Postboks 490, 4001 Stavanger

- * Nilsen, Ingmar Nestor, underdirektør, 1960, Justisdepartementet, Domstolavdelingen, Postboks 8005 Dep., 0030 Oslo
- * Nordby, Thomas, vitenskapelig ass, 1969, Senter for Europarett, Karl Johans gate 47, 0162 Oslo
Nordhus, Alf, advokat, Storgt. 10 B, 0155 Oslo
- * Nordrus, Synnøve, lagdommer, 1950, Hålogaland Lagmannsrett, Postboks 698, 9001 Tromsø
- **Nordstrand, Gisle, ssorenskriver, 1945, Tore Hundsgt. 24, 8500 Narvik
- * Nordtveit, Ernst, professor, 1953, Universitetet i Bergen, Det juridiske fakultet, 5020 Bergen
- * Norum, Unni, førstekonsulent, 1962, Justisdepartementet, Postboks 8005 Dep., 0030 Oslo
- **Nygaard, Nils, prof. dr jur., 1932, Årstadveien 17 A, 5009 Bergen
- * Nygard, Lars-Jonas, lagdommer, 1932, Borgarting Lagmannsrett, Postboks 8017 Dep., 0030 Oslo
Nyhagen, Bermt, lovrådgiver, Ruglandsveien. 68, 1342 Jar
- * Oftedahl, Ivar Axel, lagdommer, 1943, Frostating lagmannsrett, 7005 Bergen
Olsen, Leif Oscar, førstemanuensis, Huldertun 14, 4638 Kristiansand
Olsson, Jan Erik Aarsland, justitiarius Indre Follo herredsrett, Postboks 64, 1401 Ski
Olsson, Anne-Brit, advokat, Kjøpmannsgaten 10, 7013 Trondheim
- **Omsted, Wilhelm, lagdommer, 1939, Borgarting lagmannsrett, Postboks 8017 Dep., 0030 Oslo
- * Omtvedt, Per, juridisk utreder, 1952, Høyesterett, Boks 8016 Dep., 0030 Oslo
Opdahl, Arve, advokat. Kjøpmannsgaten 10, 7013 Trondheim
- * Opperud, Haakon, advokatfullmektig, 1968, Lowzow & Co, Boks 359, 0101 Oslo
- * Ottesen, Eva Nygaard, førstebyfogd, 1945, Hyllveien 6, 0274 Oslo
- * Ottesen, Jan Fredrik, advokat, 1942, Hyllveien 6, 0274 Oslo
- * Palmer, Odd Hugo, advokat, 1950, Skavlands veg 1 A, 7022 Trondheim
- * Paulsen, Siri Berg, jur. utreder, 1950, Høyesterett, Postboks 8016 Dep., 0030 Oslo
- * Pedersen, Björn Halvor, amanuensis, 1967, Universitetet i Tromsø, Juridisk Fakultet, 9037 Tromsø
Persen, Morten, juridisk direktør, Pb 1423 Vika, 0115 Oslo
Pettersen, Mette Cecilie Greve, lagdommer, Pb 230, 5001 Bergen
- * Pharo, Lise Gro, vit. ass., 1968, Universitetet i Bergen, Det Juridiske Fakultet, 5020 Bergen
- * Poulsen, Christian, advokatfullmektig, 1965, Norsk Hydro ASA, Postboks 200, 1321 Stabekk
Prebensen, Thorvald, advokat, Parkveien 43, 0258 Oslo
- * Ramm, Kristin Jahre, lovrådgiver, 1961, Justisdepartementet, Lovavdelingen, Postboks 8005 Dep., 0030 Oslo
- * Ramm, Nils Ihlen, advokat, 1958, Bryn, Bjerknes, Wahl-Larsen & Co, Kronprinsengate 5, 0251 Oslo
Rasmussen, Ørnulf, amanuensis, Det juridiske fakultet, Universitetet i Bergen, 5020 Bergen
- * Rege, Einar, byfogd, 1936, Oslo Byfogdembete, Postboks 8003 Dep., 0030 Oslo
- * Reiersen, Nina, advokat, 1949, Øvre Smestad vei 29, 0378 Oslo
- * Reiersrud, Jon Andreas, justitiarius, 1927, Nedre Romerike herredsrett, Postuttak Jonas Lies gt 20, 2000 Lillestrøm

- Rein, John A., advokat, Wikborg, Rein & Co., Postboks 1513 Vika, 0117 Oslo
- Reinholdt, Terje, byfogd, Vesthellinga 20 B, 1315 Nesøya
- Rekve, Tor Norløff, advokat, Postboks 520, 9001 Tromsø
- Renberg, Berit, byråsjef, Boks 8005 Dep., 0030 Oslo
- Rieber-Mohn, Georg Fredrik, riksadvokat, Postboks 8002 Dep., 0030 Oslo
- Riisa, Knut, advokat, Boks 3119 Elisenberg, 0207 Oslo
- * Robertsen, Robert, advokat, 1940, Advokatfirma Robertsen, Postboks 2495 Solli, 0203 Oslo
- * Rodin, Kate, advokat MNA, 1950, Statkraft SF, Postboks 494, 1322 Hövik
- Rognlien, Knut, advokat, Boks 8741 Youngstorget, 0028 Oslo
- * Rognstad, Ole-Andreas, universitetsstip, 1962, Universitetet i Oslo, Senter for Europarett, Karl Johans gate 47, 0162 Oslo
- * Roll-Matthiesen, Ingebjørg, advokat, 1940, Postboks 61, 2750 Gran
- Romsaas, Jan Petter, advokat, Havna-
bakken 30, 0874 Oslo
- **Rossum, Kjell Ellef, advokat, 1924, Løkkalia 14 B, 0391 Oslo
- **Rundberget, Aage, lagdommer, 1947, Frostating Lagmannsrett, 7005 Trondheim
- Ruud, Morten, lovrådgiver, Postboks 8005 Dep., 0030 Oslo
- **Rye, Odvar, justitiarius, 1928, Hubrovejen 13 B, 3726 Skien
- * Ryel, Marius, advokat, 1958, Wikborg, Rein & Co, P O Box 1513 Vika, 0117 Oslo
- Ryel, Anne Lise, likestillingsombud Austlivn. 32, 0752 Oslo
- Rygg, Ola, lagmann, Agder lagmannsrett, Statens Hus, 3708 Skien
- Ryssdal, Rolv, høyesterettsjustitiarius, Øvre Ullern Terrasse 34, 0380 Oslo
- Ryssdal, A.C. Stray, advokat, Adv. Wiersholm, Mellbye & Bech Boks 400 Sentrum, 0103 Oslo
- * Ryssdal, Kristine E S, advokat, 1960, Regjeringsadvokaten, Postboks 8012 Dep., 0030 Oslo
- Røer, Christian, advokat, Rosenkrantzgt. 11, 0159 Oslo
- Røer, Inger-Lise, Advokat, Rosenkrantzgt. 11, 0159 Oslo
- Røkke, Mona S., fylkesmann, Postboks 2076, 3103 Tønsberg
- Rønneberg, Anne Lise, lagdommer, Stenfeltbakken 22, 1405 Langhus
- **Røsæg, Bård Olav, sorenskriver, 1931, Trøaveien 16, 7700 Steinkjer
- * Røsæg, Erik, lovrådgiver, 1958, Justisdepartementet, Pb 8005 Dep., 0030 Oslo
- * Samuelson, Anne Margrethe, utredningsleder, 1950, Høyesterett, Postboks 8016 Dep., 0030 Oslo
- Sand, Andreas, spesialrådgiver, Eiksveien 78, 1345 Østerås
- Sandborg, John Petter, advokat, Tordenskioldsgt. 6, 0160 Oslo
- Sandvik, Per, advokat, Bjarne Skausvei 71, 1347 Hosle
- **Sandvik, Knut, sorenskriver, 1941, Kirkegate 4, 2600 Lillehammer
- Sanne, Bjørn, Advokat, Postboks 127, 4001 Stavanger
- * Sannerud, Pål, dommer, Oslo byrett, Boks 8023 Dep., 0030 Oslo
- * Schea, Trond Eirik, rådgiver, 1965, Finansdepartementet, Postboks 8008 Dep., 0030 Oslo
- Schei, Kristine, advokat. Heyerdahls vei 7, 0386 Oslo
- Schei, Tore, høyesterettsdommer, Heyerdahls vei 7, 0386 Oslo

- Scherdin, Bror Oscar, lagdommer, Prof., Dahlsgt. 31 B, 5. inng., 0353 Oslo
- **Schjøtz, Cato, advokat, 1948, Advokatfirmæt Schjødt AS, Postboks 2444 Solli, 0201 Oslo
- Schjotvet, Jan, advokat, Storgt. 11, 2000 Lillestrøm
- Schjoldager, Harald, advokat, Boks 400 Sentrum, 0103 Oslo
- **Schjølberg, Stein, byrettsjustitiarius, 1940, Moss byrett, Postboks 338, 1502 Moss
- * Seim-Haugen, Odd, advokat, 1937, Postboks 1731 Vika, 0121 Oslo
- * Seim-Haugen, Vibeke K, Postboks 1348 Vika, 0113 Oslo
- Sejersted, Nils J., advokat, Boks 400 Sentrum, 0103 Oslo
- * Sellæg, Peter, lagdommer, 1959, Hålogaland Lagmannsrett, Postboks 698, 9001 Tromsø
- Selvig, Erling, prof.dr.jur., Karl Johansgt. 47, 0162 Oslo
- * Semner, Brit D, advokat, 1946, Teknologibedriftenes landsforening, Postboks 7072 Majorstua, 0306 Oslo
- **Sibbern, Tor J, advokat, 1940, Advokatfirmæt Sibbern, 6 Fr Nansens Plass, 0160 Oslo
- Siewers, Wenche, advokat, Den Norske Advokatforening, Kr. Augustus gate 9, 0164 Oslo
- **Sigmond, Frithjof B, advokat, 1930, Stortingsgt 30, 0161 Oslo
- * Simonsen, Nils Ole, lagdommer, 1952, Agder lagmannsrett, Statens hus, 3708 Skien
- * Skage, Torleif, byrettsdommer, 1945, Trondheim Byrett, Jørgen Hegstads vei 21, 7080 Heimdal
- Skarpnes, Oluf, fylkesmann, Kuholmveien 113, 4632 Kristiansand
- * Skaug, Haakon, advokat, 1945, Landsorganisasjonen i Norge, Youngsgaten 11, 0181 Oslo
- * Skjæggestad, Wenche, dommer, 1943, Oslo byrett, Postboks 8016 Dep., 0030 Oslo
- Skjørshammer, Jon, advokat, Boks 476 Sentrum, 0105 Oslo
- **Skoghøy, Jens Edvin A, professor dr jur, 1955, Institutt for rettsvitenskap Universitetet i Tromsø, 9037 Tromsø
- Skogly, Alf, advokat, Erik Børresensgt. 21, 3015 Drammen
- Skålnes, Svein Åge, herredsrettsdommer, Liarfjell 112, 4250 Kopervik
- **Skåre, Jan, høyesterettsdommer, 1929, Kyrres vei 23C, 1320 Stabekk
- Slettan, Svein, førsteamanuensis, Rødbergveien 90 B, 0593 Oslo
- Slettebøe, Axel, byrettsdommer, Gråkamveien 5 G, 0389 Oslo
- Slettvold, Roy, advokat, Boks 476 Sentrum, 0105 Oslo
- * Smedsrud, Ingrid, advokat, 1957, UNI Storebrand ASA, Postboks 1380 Vika, 0114 Oslo
- Smit, Johannes, avdelingsdirektør, Hømanns vei 16, 1310 Blommenholm
- Smith, Eivind, prof.dr.jur., Institutt for offentlig rett, Universitetet i Oslo Karl Johans gt. 47, 0162 Oslo
- * Smith, Carsten, høyesterettsjustitiarius dr. jur., 1932, Nils Collett Vogts vei 17 b, 0765 Oslo
- * Smith, Lucy, rektor dr.jur., 1934, Nils Collett Vogts vei 17 b, 0765 Oslo
- * Smith, Merete, avd.direktør, 1960, Hoffsvn. 64 B, 0377 Oslo
- * Smukkestad, Øyvind, justitiarius, Bergstien 16 B, 7015 Trondheim
- * Soknes, Bjørn K, statsadvokat, 1951, Norges Juristforbund, Kristian Augusts gate 9, 0164 Oslo
- **Solbakken, Bjørn, sorenskriver, 1944, Søre Stemhaug 25, 5500 Haugesund

- * Solberg, Ellen C, advokatfullmektig, 1964, UNI Storebrand ASA, Pb 1380 Vika, 0114 Oslo
- **Solli, Ragnar, sorenskriver, 1929, Romsdal Sorenskriverembete, Fylkeshuset, 6400 Molde
- Sperre, Per Norvald, advokat, Postboks 342, 6001 Ålesund
- Spilde, Magne, advokat, Postboks 218, 7001 Trondheim
- * Stabel, Ingse, lagdommer, 1946, Odinsgt. 23, 0266 Oslo
- **Stang, Karin, lagdommer, 1946, Borgarting lagmannsrett, Postboks 8017 Dep., 0030 Oslo
- Stedal, Birger, sorenskriver, Haugesund sorenskriverembete, Boks 20, 5500 Haugesund
- Steinberg, Geir, advokat, Boks 359 Sentrum, 0101 Oslo
- Steintveit, Gunnar, sorenskriver, Nordfjord sorenskriverembete, Boks 114, 6771 Nordfjordeid
- **Stenberg-Nilsen, Hans, advokat, 1930, Boks 359 Sentrum, 0101 Oslo
- * Stenersen, Karsten, advokat, 1952, Scharffenbergsv. 10, 0694 Oslo
- * Stensrud, Mats, lagdommer, 1950, Hjalmar Johansens vei 17, 7020 Trondheim
- Stenvik, Are, universitetsstip., Universitetet i Oslo Karl Johansgt. 47, 0162 Oslo
- **Stenwig, Elisabeth, advokat, 1953, Damstredet 2, 0177 Oslo
- * Stenvik, Are, universitetsstip, 1966, Universitetet i Oslo, Karl Johans gate 47, 0162 Oslo
- Stoltz, Anne Marie, byrettsdommer, Moss byrett, Boks 338, 1502 Moss
- Stordrage, Bjørn R., advokat dr.jur., Postboks 1397 Vika, 0114 Oslo
- * Strandbakken, Asbjørn, amanuensis, 1964, Universitetet i Bergen, Allégt. 27, 5007 Bergen
- Støle, Ole Bjørn, lagdommer, c/o Hauge & Co., Drammensveien 10, 0255 Oslo
- **Staalesen, Ulf-Einar, advokat, 1945, Kongsgårdbakken 3, 4005 Stavanger
- **Sundet, Olav, advokat, 1930, Helle vei 23, 1430 Ås
- **Sundquist, Knut, lagdommer, 1929, Luleåvn. 18, 9001 Tromsø
- * Sundt-Ohlsen, Karl Eilert, lagdommer, 1935, Solliveien 23, 1324 Lysaker
- * Surlien, Rakel, departementsråd, 1944, Justisdepartementet, Postboks 8005, Dep., 0030 Oslo
- * Svarva, Helge Morten, advokat, 1954, Boks 400 Sentrum, 0103 Oslo
- * Syrstad, Helge, konsulent, Norges Bank, Boks 1179 Sentrum, 0107 Oslo
- Sæveraas, Njål, byrettsdommer, Postboks 906, 5001 Bergen
- * Sørensen, Ingrid Skaanes, advokat, Advokatfirmaet Kluge ANS Fridtjof Nansens plass 7, 0160 Oslo
- * Sørensen, Ole Christian Wenstøp, hjelpe-dommer, Sorgenfrigt. 11, 0365 Oslo
- Sørnum, Per, advokat, Postboks 265, 7601 Levanger
- * Søvig, Karl Harald, vitenskaplig assistent, 1969, Universitetet i Bergen, Det juridiske fakultet, 5020 Bergen
- * Søyland, Trond, rådgiver, 1964, Finansdepartementet, Postboks 8008 Dep., 0030 Oslo
- * Taraldsrud, Liv Synnøve, fung lovrådgiver, 1967, Justisdepartementet, Lovavdelingen, Postboks 8005 Dep., 0030 Oslo
- * Teigum, Siri, advokat, 1961, Gaustadveien 183, 0372 Oslo
- * Tennøe, Janne, byrettsdommer, 1952, Dagaliveien 52D, 0391 Oslo
- Thallaug, Johannes, advokat, Storgaten 2600 Lillehammer

- **Thomassen, Steinar, lagdommer, 1938, Agder lagmannsrett, Statens Hus, 3708 Skien
- **Thorp, Svein, advokat, 1939, St Olavs gt 28, 0166 Oslo
- * Thue, Grete, lagdommer, 1947, Hålogaland lagmannsrett, Postboks 698, 9001 Tromsø
- Thune, Sverre, advokat, Postboks 313, 3500 Hønefoss
- Tjaum, Arne, amanuensis, Universitetet i Oslo, Jur. fakultet, Karl Johans gt. 47, 0162 Oslo
- * Tjomsland, Steinar, høyesterettsdommer, 1948, Normannsgaten 34 c, 0655 Oslo
- Tofte, Helge, advokat, Postboks 759, 4601 Kristiansand
- Torkildsen, Karsten H., advokat, Konventveien 18 A, 0377 Oslo
- Torkildsen, Kjell, advokat, Advokatene Haavind & Haga DA, Boks 2338 Solli, 0201 Oslo
- Torkildsen, Vera von Koss, førstekonsulent, Helleveien 5, 0376 Oslo
- * Torvund, Olav, professor, 1955, Universitetet i Oslo, Postboks 6702, 0130 Oslo
- Torvund, Olav, førsteamanuensis, Fr. Stangsgt. 31 C, 0264 Oslo
- Torvø, Ellen, rådgiver, Opplandgt. 11, 0657 Oslo
- * Trovåg, Steinar, lagdommer, 1944, St. Hanshaugvn. 17, 5200 Os
- * Truyen, Jan Mathys, rådgiver, 1963, Oslo Kommune, Rådhuset, 0037 Oslo
- * Tvedt, Ingrid, ligningssjef, 1928, Ullevålsveien 17, 0165 Oslo
- Tvedt, Leif H., advokat, Kirkegt. 3, 4001 Stavanger
- Ueland, Svein, advokat, Vågsgjerdveien 2, 4300 Sandnes
- **Unneberg, Inge, amanuensis, 1958, Universitetet i Tromsø, IRV, 9037 Tromsø
- * Valen, Sven Christian, advokat, Næringslivets Hovedorganisasjon, Postboks 5250 Majorstua, 0303 Oslo
- * Veland, Svein, advokat, 1951, MNA, Vågsgjerdveien 2, 4300 Sandnes
- Ven, Bjørg, advokat, Advokatene Haavind & Haga DA, Postboks 2338 Solli, 0201 Oslo
- * Vik, Inga Merethe, 1953, byrettsdommer, Ole Jacob Brochs gt. 1, 0454 Oslo
- Vik, Ragnar, advokat, Postboks 1397 Vika, 0114 Oslo
- * Vike, Anne Kristin, amanuensis, 1968, Universitetet i Bergen, Det juridiske fakultet, 5020 Bergen
- * Villum, Jan, lagdommer, 1932, Tinghuset, 3708 Skien
- Vinje, Anne, førstekonsulent, Fritz Kieærs vei 16, 0383 Oslo
- Vislie, Ingolf, advokat, Fr. Nansens pl. 6, 0160 Oslo
- Vogt, Edvard, førsteamanuensis Nordåsgrenda 76, 5041 Nordås
- * Vogt, Peter, byrettsdommer, Pb 8023 Dep., 0030 Oslo
- Vaage, Rolf, advokat, Vågsgjerdveien 2, 4300 Sandnes
- Våland, Tormod, advokat, Boks 24, 4001 Stavanger
- Wahl-Larsen, Karl, advokat, Kronprinsensgt. 5, 0251 Oslo
- **Webster, Ingeborg, byrettsdommer, 1940, Dammans vei 3, 0286 Oslo
- * Wegner, Jens-Sveinung, dommer, 1948, Baldersgt. 8, 0263 Oslo
- * Wesenberg, Jane, førstekonsulent, 1961, Justisdepartementet, Lovavdelningen, Box 8005 Dep., 0030 Oslo
- Wiborg, Ragnhild, insp. i Kredittilsynet, Olaf Bulls vei 38, 0765 Oslo
- **Wiig, Christian, advokat, 1944, Box 896 Sentrum, 7001 Trondheim

- Wille, Elisabeth, advokat, Boks 1514
Vika, 0117 Oslo
- Wisløff, Odd, advokat, Drammensveien
30, 0255 Oslo
- Wist, Odd, advokat, Postboks 155, 7701
Steinkjer
- With, Einar, advokat, Boks 815, 6001
Ålesund
- * Woxholth, Geir, professor dr jur, 1953,
Binneveien 11 B, 0387 Oslo
- Wyller, Christian Fr., sorenskriver, Admi-
ral Cruys gt. 8, 4012 Stavanger
- Ytterbøl, Thorer, advokat, Torvet 9, 1700
Sarpsborg
- * Zimmer, Frederik, professor, 1944, Uni-
versitetet i Oslo, Karl Johans gate 47, 0162
Oslo
- Ødegaard, Kåre, advokat, Postboks 1244
Vika, 0110 Oslo
- **Øiestad, Kjell, etterutdanningssjef, 1953,
Juristenes Utdanningscenter, Kr Augusts-
gate 9, 0164 Oslo
- Økland, Rolv, konsulent, Den norske
Bank, Boks 1171 Sentrum, 0107 Oslo
- Øslebø, Knut, advokat, Postboks 724,
4601 Kristiansand
- * Østbø, Astrid L., dommer, 1948, Oslo
Byrett, Postboks 8023 Dep., 0030 Oslo
- **Østgård, Brynjar, lagdommer, 1959,
Postboks 698, 9001 Tromsø
- Aarbakke, Ingunn, byrettsdommer, Ma-
jorstuveien 28 A, 0367 Oslo
- Årstad, Eddie, advokat, Østervåg 9, 4013
Stavanger
- Aas, Arne Gunnar, advokat, Olleveien 27,
1182 Oslo
- Aasland, Gunnar, høyesterettsdommer,
Trostevien 9, 1340 Bekkestua

SVERIGE

- * Abrahamsson, Charlotte, tf hovrättsassessor, 1962, Huldegränd 10, 191 75 Sollentuna
- * Adlercreutz, Carin, rådmann, 1938, Frösunda Prästgård, 186 95 Vallentuna
- * Adlercreutz, Thomas, verksjurist, 1944, Frösunda Prästgård, 186 95 Vallentuna
- * Adolfson, Katarina, hovrättsassessor, 1963, Departementets utredningsavdelning, Box 187, 201 21 Malmö
- * af Petersens, Erik, advokat, 1942, Nils Setterwalls Advokatbyrå AB, Arsenalsgatan 6, 111 47 Stockholm
- * Ahlbäck, Barbro, rådmann, 1938, Huddinge tingsrätt, 141 84 Huddinge
- * Ahnmé Kågerman, Britta, hovrättsassessor, 1952, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Alexandersson, Birgitta, advokat, 1936, Box 16116, 103 23 Stockholm
- **Almebäck, Bengt, chefsrådmann, 1945, Länsrätten i Malmöhus län, Box 4522, 203 20 Malmö
- * Anclow, Per, Kammarrättslagman, 1937, Kammarrätten, Box 2302, 103 17 Stockholm
- * Andersson, Håkan, docent, 1959, Uppsala universitet, Juridiska institutionen, Box 512, 751 20 Uppsala
- * Andersson, Margareta, advokat, 1950, Advokatfirman Wistrand HB, Lilla Bommen 1, 411 04 Göteborg
- * Andersson, Marinette, hovrättsassessor, 1963, Näringsdepartementet, 103 33 Stockholm
- * Andersson, Sten, departementsråd, 1955, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Antemar, Gudrun, kansliråd, 1958, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Arve, Magnus, advokat, 1964, Mannheimer Swartling Advokatbyrå, Box 1650, 111 86 Stockholm
- * Backlund, Ingrid, kammarråd, 1947, Kammarkollegiet, Box 2218, 103 15 Stockholm
- * Barnekow, Magnus, rådmann, 1945, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm
- * Beck-Friis, Caroline, kammarrättsassessor, 1956, Riksdagen, Konstitutionsutskottet, Riksgatan 2, 100 12 Stockholm
- **Beckman, Lars K., justitieråd, 1931, Ridargatan 60, 4tr, 114 57 Stockholm
- **Beckman, Lars Å., justitieråd, 1931, Valhallavägen 82, 114 27 Stockholm
- **Beergrehn, Ulrika, hovrättsassessor, 1961, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm
- * Bengtson Ekström, Katarina, förbundsjurist, 1959, Sveriges Civilingenjörersförbund, Box 1419, 111 84 Stockholm
- * Bengtsson, Anders, tf kammarrättsassessor, 1966, Kammarrätten i Sundsvall, Box 714, 851 21 Sundsvall
- **Bengtsson, Bertil, professor, 1926, Wallingatan 1, 752 24 Uppsala
- * Bengtsson, Petra, tf hovrättsassessor, 1965, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm
- * Berg, Ulf, chefsjurist, 1941, Rikspolisstyrelsen, Box 12256, 102 26 Stockholm
- * Bergenfalk, Erik, hovrättsråd, 1931, Kungholmstorg 3 C, 112 21 Stockholm

- * Bergenstrand, Klas, riksåklagare, 1945, Riksåklagaren, Box 16370, 103 27 Stockholm
- ** Berggren, Hans, chefsjurist, 1949, OM Gruppen AB, Box 16305, 103 26 Stockholm
- * Berggren, Nils-Olof, hovrättslagman, 1940, Doktor Allards gata 49, 5 tr, 413 24 Göteborg
- Bergholtz, Gunnar, professor emeritus, Villa Johansberg, 240 32 Flyinge
- * Berglin, Mathilda, tingsnotarie, 1970, Diligensvägen 108, 131 48 Nacka
- * Bergman, Cecilia, kansliråd, 1954, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Bergman, Petra, bitr. jurist, 1969, Statens Institutionstyrelse, Box 16363, 103 26 Stockholm
- * Bergman, Urban, försäkringsjurist, 1954, WASA Försäkring, 173 81 Stockholm
- * Bergmark, Lars, advokat, 1923, Box 1359, 111 83 Stockholm
- * Bergquist Levin, Catharina, chefsrådman, 1951, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm
- Bergström, Björn, generalkonsul, Rue du Lac 85, CH-1815 Clarens, Schweiz
- * Bergström, Margareta, högskoleadjunkt, 1952, Umeå Universitetet, Rättsvetenskapliga institutionen, 901 87 Umeå
- * Berke, Lena, lagman, 1943, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm
- * Bernitz, Ulf, professor, 1936, Stockholms Universitet, Box 62, 178 02 Stockholm
- ** Beyer, Claes, advokat, 1936, Mannheimer Swartling Advokatbyrå, Box 2235, 403 14 Göteborg
- * Bjelle Britta, generaldirektör, 1941, Brottsoffermyndigheten, Box 470, 901 09 Umeå
- * Bjelle, Gustav, chefsjurist, 1941, Länsstyrelsen i Norrbotten, 971 86 Luleå
- * Björck, Björn-Erik, förbundsjurist, 1948, Sveriges Civilingenjörsförbund, Box 1419, 111 84 Stockholm
- * Björklund, Mats, avdelningsdirektör, 1943, Datainspektionen, Box 8114, 104 20 Stockholm
- * Björkman, Per, advokat, 1951, Gunnar Lindhs Advokatbyrå, Box 7315, 103 90 Stockholm
- * Björne, Gunnar, regeringsråd, 1933, Regeringsrätten, Box 2293, 103 17 Stockholm
- * Blom, Birgitta, hovrättspresident, 1929, Åsbacken 29, 161 39 Bromma
- * Blomstrand, Severin, rättschef, 1945, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Bohlin, Inger, kammarrättsassessor, 1943, Kläppvägen 6, 904 21 Umeå
- * Bondesson, Bertil, hovrättsråd, 1947, Hovrätten för Övre Norrland, Box 384, 901 08 Umeå
- * Bondestam, Anitha, generaldirektör, 1941, Datainspektionen, Box 8114, 104 20 Stockholm
- * Borg, Krister, bankdirektör, 1942, S-E Banken, 106 40 Stockholm
- * Borg Lars, kansliråd, 1957, Utbildningsdepartementet, 103 33 Stockholm
- * Borglund, Gaby, kammarrättsassessor, Gumshornsgatan 7, 114 60 Stockholm
- * Borgsten, Lars, jur.kand. 1965, Sten Lindskog Advokatbyrå, Box 27707, 115 91 Stockholm
- * Boström, Viola, jur. kand. 1963, Umeå Universitet, Rättsvetenskapliga Institutionen, 901 87 Umeå
- * Bouvin, Åke, fd regeringsråd, 1928, Byvägen 39, 133 34 Saltsjöbaden
- Brang, Margareta, jur. kand., Tåktvägen 251A, 781 96 Borlänge
- * Bratt, Anne, revisionssekreterare, 1951, Högsta domstolen, Box 2066, 103 12 Stockholm
- * Brattgård, Erik, departementsråd, 1955, Bredmangatan 7 B, 752 24 Uppsala

- * Brattström, Margareta, universitetslektor, 1966, Uppsala Universitet, Box 512, 751 20 Uppsala
- * Brodin, Dag, 1953, Fakta Informationsförlag, Box 6430, 113 82 Stockholm
- * Brokelind, Charlotte, hovrättsassessor, 1961, Justitiedepartementet, Box 2001, 550 02 Jönköping
- * Brolin, Thore, rådman, 1952, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm
- * Broman, Claes, advokat, 1942, Nils Setterwalls Advokatbyrå AB, Arsenalsgatan 6, 111 47 Stockholm
- * Broqvist, Per-Anders, hovrättsråd, 1951, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm
- * Brorsson, Joel, hovrättsassessor, 1961, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Brorsson, Magnus, advokat, 1961, Advokatfirman Delphi, Box 1432, 111 84 Stockholm
- * Brydolf, Gunilla, lagman, 1937, Länsrätten i Älvsborgs län, Box 1060, 462 28 Vänersborg
- * Brändström, Age, försäkringsjurist, 1939, Länsförsäkringsbolagens AB, 106 50 Stockholm
- * Burgerhout, Hugo, förbundsjurist, 1962, Sveriges Civilingenjörsförbund, Box 1419, 111 84 Stockholm
- * Bylund, Bertil G., bankdirektör, 1929, Enskilda Juridik, Box 16067, 103 22 Stockholm
- * Bäck-Mirchandani, Kavita, hovrättsassessor, 1955, Justitiedepartementet, Departementets utredningsavdelning, Kronhusgatan 11, 411 25 Göteborg
- * Calissendorff, Axel, advokat, 1953, Mannheimer Swartling Advokatbyrå, Box 1650, 111 86 Stockholm
- * Celleman, Catharina, Jur. lic. 1947, Umeå Universitet, Rättsvetenskapliga institutionen, 901 87 Umeå
- * Cappelen-Smith, Hans, hovrättsassessor, 1955, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Carrick, Jan, lagman, 1947, Hallsbergs tingsrätt, Box 12, 694 21 Hallsberg
- * Carsten, Gebhard, professor, 1938, Fachhochschule Rheinland-Pfalz, Ahrensburger stieg 89, 22359 Hamburg
- * Cedhagen, Anders, kammarrättsassessor, 1959, Penningtvätsutredningen, Box 347, 401 25 Göteborg
- * Classon, Per, tf kammarrättsassessor, 1961, Kammarrätten i Stockholm, Box 2302, 103 17 Stockholm
- * Cottier, Bertil, vice-direktör, 1954, Swiss Institute of Comparative Law, Dorigny, 1015 Lausanne
- * Cronlund, Lars, 1953, SJ Stab Juridik, 105 50 Stockholm
- * Dahl, Maria, ämnessakkunnig, 1965, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Dahl, Mats, rättssakkunnig, 1963, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Dahlberg, Lill, förbundsjurist, 1944, TCO, 114 94 Stockholm
- * Dahlin, Vivecka, advokat, 1953, Advokatfirman Wennerholm och Öhman, Box 7387, 103 91 Stockholm
- * Danelius, Hans, justitieråd, 1934, Högsta domstolen, Box 2066, 103 12 Stockholm
- * Dannberg, Björn, jurist, 1950, KPA, 114 92 Stockholm
- * Déhn, Maria, hovrättsfiskal, 1964, Hovrätten för Västra Sverige, Box 40, 401 20 Göteborg
- * Dereborg, Anders, rättssakkunnig, 1961, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Dohnhammar, Monica, föredragande, 1951, Socialutskottet, Riksdagen, 100 12 Stockholm
- * Dotevall, Rolf, docent, 1953, Göteborgs Universitet, Rättsvetenskapliga Institutionen, Handelshögskolan, 411 80 Göteborg

- * Dufwa, Bill W, professor, 1937, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm
- * Dyhre, Gunnar, kammarrättslagman, 1937, Kammarrätten i Göteborg, Box 1531, 401 50 Göteborg
- * Dyhre, Monica, bankjurist, 1938, S-E-Banken, 405 04 Göteborg
- * Düring, Ann, jur.kand. 1955, Elmszell Advokatbyrå AB, Vasagatan 38, 111 20 Stockholm
- * Eckerhall, Alf, 1944, Svenska Arbetsgivareföreningen, 103 30 Stockholm
- * Edling, Birgitta, avdelningsdirektör, 1939, Kammarrätten i Stockholm, Box 2302, 103 17 Stockholm
- * Edlund, Lars, advokat, 1952, Advokatfirman Vinge KB, Box 1703, 111 87 Stockholm
- * Eilemar, Birgitta, departementsråd, 1955, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Eka, Anders, hovrättsassessor, 1961, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- **Ekeberg, K-G, lagman, 1943, Norrtälje tingsrätt, Box 5, 761 21 Norrtälje
- * Ekholm, Magnus, direktör, 1953, VJS, Box 5192, 102 44 Stockholm
- * Eklund, Jörgen, jur.kand. 1969, Lagerlöf & Leman Advokatbyrå, Box 5402, 114 84 Stockholm
- * Eklund, Ronnie, professor, 1942, Stockholms Universitet, Juridicum, 106 91 Stockholm
- * Eksborg, Ann-Louise, rättschef, 1947, Försvarsdepartementet, 103 33 Stockholm
- * Eliasson, Marianne, rättschef, 1944, Kulturdepartementet, 103 33 Stockholm
- * Engell, Lars, järnvägsjurist, 1959, Statens Järnvägar, 105 50 Stockholm
- * Engholm, Kristina, rättssakkunig, 1962, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Engström, Bengt-Åke, chefsjurist, 1944, Domstolsverket, 551 81 Jönköping
- * Erfors, Helena, försäkringsjurist, 1956, Folksam, 106 60 Stockholm
- * Ericsson, Eric, advokat, 1965, Advokatfirman Vinge KB, Box 1703, 111 87 Stockholm
- * Eriksson, Erica, tingsfiskal, 1964, Härads-hövdingegatan 13, 903 31 Umeå
- * Eriksson, Göran, bitr. jurist, 1966, Advokatbolaget Wiklund Gustavii Ohlin HB, Erik Dahlbergsgatan 36, 254 40 Helsingborg
- * Eriksson, Jan, jur.kand., 1958, Industrieförbundet, Box 5501, 114 85 Stockholm
- * Espmark, Anna, rådman, 1938, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm
- * Essén, Claes, advokat, 1941, Advokatfirman Verum, Box 7149, 103 87 Stockholm
- * Filis, Christer, länsrättsnotarie, 1966, Länsrätten i Västmanlands län, Box 1001, 721 26 Västerås
- * Flodgren, Tove, länsrättsnotarie, 1969, Brommagatan 13, 254 38 Helsingborg
- * Flodhammar, Gunnar, docent, 1932, Göteborgsgatan 22, 411 34 Göteborg
- * Flossing, Kathrin, departementsråd, 1956, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Forsberg, Christina, kronofogdeaspirant, 1967, Kronofogdemyndigheten i Gävleborgs län, Norra Köpmangatan 2, 803 11 Gävle
- * Forsberg, Hjalmar, tingsfiskal, 1964, Hansens tingsrätt, Box 27, 136 21 Haninge
- * Forsgren, Maria, försäkringsjurist, 1963, Försäkringsaktiebolaget Skandia, 103 50 Stockholm
- * Forssell, Hans, advokat, 1940, Lagerlöf & Leman Advokatbyrå, Box 5402, 114 84 Stockholm
- **Francke, Jan, kammarrättspresident, 1933, Kammarrätten i Jönköping, Box 2203, 550 02 Jönköping

- * Francke, Ulf, vice Verkst.Dir, 1945, Stockholms Handelskammare, Box 16050, 103 21 Stockholm
- * Freivalds, Laila, justitieminister, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Frennered, Hans, departementsråd, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Friberg, Hans, 1944, Fakta Informationsförlag, Box 6430, 113 82 Stockholm
- * Frick, Agneta, hovrättsassessor, 1958, Banklagskommittén, Departementens utredningsavdelning, Box 2001, 550 02 Jönköping
- * Frylén, Sture, advokat, 1949, Box 20, 391 20 Kalmar
- * Frånlund Althin, Eva, föredragande, 1960, Riksdagens ombudsmän-JO, Box 16327, 103 26 Stockholm
- * Förberg, Maja, advokat, 1938, Sveavägen 47, 5 tr, 113 59 Stockholm
- * Gabrielson Holst, Madeleine, Föredragande, 1949, Riksdagen, Jordbruksutskottet, 100 12 Stockholm
- * Georgsson, Magnus, sakkunnig, 1965, Odensgatan 4 A, 753 15 Uppsala
Gisselberg, Sten jur. kand., Klippgatan 18, 116 35 Stockholm
- * Glad, Anita, kammaråklagare, 1959, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Goodhe, Karin, fiskalsaspirant, 1966, Hovrätten för Övre Norrland, Box 384, 901 08 Umeå
- **Gotthard, Per, advokat, 1957, Gotthards Advokatbyrå, Villagatan 18-20, 114 32 Stockholm
- * Graner, Magnus G, jur.kand., 1968, Liljegatan 6 B, 753 24 Uppsala
- **Grauers, Karin, advokat, 1953, Advokatfirman Vinge KB, Box 1703, 111 87 Stockholm
- * Gregow, Torkel, justitieråd, 1935, Högsta domstolen, box 2066, 103 12 Stockholm
- * Grén, Katarina, fiskalsaspirant, 1968, c/o Svensson, Norra Dryckesgränd 4, 2 tr, 111 30 Stockholm
- * Grevesmühl, Per, rådmän, 1949, Hallsbergs tingsrätt, Box 12, 694 21 Hallsberg
- * Gripert, Christer, föredragande, 1953, Riksdagens ombudsmän JO, Box 16327, 103 26 Stockholm
- * Grufberg, Lennart, ordförande, 1945, Revisorsnämnden, Box 24014, 104 50 Stockholm
- * Grundén, Göran, advoat, 1958, Sten Lindskog Advokatbyrå, Box 27707, 115 91 Stockholm
- * Grundén, Jenny, jur.kand., 1961, Sten Lindskog Advokatbyrå, Box 27707, 115 91 Stockholm
- **Grönfors, Kurt, professor EM, 1925, Prästgårdsgatan 46, 412 71 Göteborg
- * Gullnäs, Ingvar, fd justitiekansler, 1924, Tansbo 25, 790 20 Grycksbo
- * Gunnarson, Ingvar, chefsrådmän, 1933, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm
- * Gunne, Cecilia, bankdirektör, 1951, S-E-Banken, 106 40 Stockholm
- * Gustafsson, Annica C M, förbundsjurist, 1951, Svenska Kommunförbundet, 118 82 Stockholm
- * Gustafsson, Monica, notarie, 1967, Länsrätten i Kopparbergs län, Box 45, 791 21 Falun
- * Gustafsson, Stig, chefsjurist, 1931, TCO, 114 94 Stockholm
- * Gustavson, Lotta, hovrättsassessor, 1964, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm
- * Gårdmark-Nylén, Margareta, hovrättsassessor, 1956, Näringsdepartementet, 103 33 Stockholm
- **Göransson, Karin, hovrättsassessor, 1957, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Götblad, Carin, chefsjurist, 1956, Statens

- Institutionsstyrelse, Box 16363, 103 26 Stockholm
- * Hagelroth, Mikael, hovrättsassessor, 1946, Miljödepartementet, 103 33 Stockholm
- * Haglind, Lars, kanslichef, 1948, Sveriges Riksdag, Lagutskottet, 100 12 Stockholm
- * Hall, Per, hovrättsassessor, 1962, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Hallberg, Anders, försvarsjurist, 1964, Försvarsmakten, 107 85 Stockholm
- Hallgren, Ragnar, jur. kand., Postiljonsgatan 2B, 227 36 Lund
- * Hallström, Erik, bolagsjurist, 1942, Landshypotek AB, Box 14092, 104 41 Stockholm
- * Halvorsen, Ingela, dataråd, 1950, Datainspektionen, Box 8114, 104 20 Stockholm
- * Halvorsen, Roland, hovrättsråd, 1943, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm
- * Hammarskiöld, Peder, advokat, 1955, Lagerlöf & Leman Advokatbyrå, Box 5402, 114 84 Stockholm
- * Hansson, Ulrika, hovrättsassessor, 1963, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Hartzell, Lars, advokat, 1949, Elmszell Advokatbyrå AB, Vasagatan 38, 111 20 Stockholm
- Haupt, Dirk Roland, jur. lic., Hageby Östergård 2, 592 93 Borghamn
- * Heckscher, Sten, rikspolischef, 1942, Baldersgatan 10 A, 114 27 Stockholm
- * Hedberg, Olof, kammarrättsassessor, 1949, Kommunikationsdepartementet, 103 33 Stockholm
- * Hedenmo, Jakob, föredragande, 1961, Riksdagens ombudsmän JO, Box 16327, 103 26 Stockholm
- **Hedvall, Hans, lagman, 1932, Karlskrona tingsrätt, Box 319, 371 25 Karlskrona
- * Helander, Karin, kammarrättsassessor, 1962, Kammarrätten i Stockholm, Box 2302, 103 17 Stockholm
- * Helgesson, Christina, jur.kand., doktorand, 1968, Stockholms Universitet, Juridiska fakulteten, 106 91 Stockholm
- * Helland Lagerlöf, Carsten, assistent-åklagare, 1964, Riksåklagaren/RÅM Karlstad, Berggatan 39 B, 703 64 Örebro
- * Hellberg, Maria, fiskalsaspirant, 1969, Tulegatan 25, 2 tr, 113 53 Stockholm
- * Hellner, Jan, professor, 1917, Engelbrekts-gatan 18, 114 32 Stockholm
- * Hemtke, Erica, hovrättsassessor, 1963, Justitiekanslern, Box 2308, 103 17 Stockholm
- * Hermansson, Kerstin, S-E-Banken, Divisionsstab Juridik/ST-S3, 106 40 Stockholm
- * Hertzman, Olov, VD, 1936, Stockros-vägen 5, 181 61 Lidingö
- * Hessius, Johan, advokat, 1958, Johnsson & Johnson Advokatbyrå, Strandvägen 5 A, 114 51 Stockholm
- Hessmark, Lars-Göran, kammarrättslagman, Stensholmsvägen 8, 561 39 Huskvara
- * Heuman, Jan, fd justitieråd, 1929, Slottsbacken 2, 111 30 Stockholm
- * Heuman, Maths, advokat, 1954, Gernandt & Danielsson Advokatbyrå, Box 5747, 114 87 Stockholm
- * Heuman, Sigurd, lagman, 1943, Ängelholms tingsrätt, Box 1054, 262 21 Ängelholm
- * Hirschfeldt, Johan, hovrättspresident, 1942, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm
- **Hishiki, Shohachiro, professor of law, 1929, Senshuuniversitetet, 1-18-3-8-302 Utsukushigaoka Aobaku, Yokohama
- * Hjelmtoorp, Lena, hovrättsassessor, 1957, Kulturdepartementet, 103 33 Stockholm
- * Hjelt, Richard, advokat, 1931, Advokatfirman Landahl, Box 5209, 102 45 Stockholm

- * Hobér, Kaj, advokat, Mannheimer Swartling Advokatbyrå, Box 1650, 111 86 Stockholm
- * Hoffnell, Jan, kanslijurist, 1948, Malmö stad, Stadskontoret, Juridiska avdelningen, 205 80 Malmö
- * Holmberg, Marie, advokat, 1963, Advokatfirman Lindahl, Box 14240, 104 40 Stockholm
- * Holmerson, Mats, chefsjurist, 1944, Trygg-Hansa, Div Skador, 106 26 Stockholm
- * Holmgren, Kristina, hovrättsassessor, 1962, Renstiernas Gata 46 A, 116 31 Stockholm
- * Holmgren, Martin, kansliråd, 1958, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Holmqvist, Lena, ämnessakkunnig, 1953, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Holmstrand, Anders, hovrättsråd, 1941, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm
- * Holmstrand, Ingrid, hovrättsråd, 1944, Pettersbergsvägen 17, 129 40 Hägersten
- * Holst, Tora, kammaråklagare, 1951, Justitiedepartementet, Palmekommissionen, 103 33 Stockholm
- * Horned, Owe, chefsjurist, Kriminalvårdsstyrelsen, 601 80 Norrköping
- * Hulgaard, Bodil, departementsråd, 1939, Finansdepartementet, Thorildsplan 2, 112 43 Stockholm
- * Hultmark, Christina, jur. dr, 1962, Handelshögskolan vid Göteborgs Universitet, Rättsvetenskapliga institutionen, Viktoriegatan 13, 411 25 Göteborg
- * Hultqvist, Anders, docent, 1959, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm
- **Hultstrand, Lars, kanslichef, 1936, Riksdagen, 100 12 Stockholm
- * Hübinette, Bertil, generaldirektör, 1939, Domstolsverket, 551 81 Jönköping
- * Håkansson, Göran, expeditionschef, 1943, Socialdepartementet, 103 33 Stockholm
- * Hård af Segerstad, Åsa, hovrättsassessor, 1952, Sveriges Riksdag, Lagutskottet, 100 12 Stockholm
- * Håstad, Torgny, professor, 1943, Juridiska fakulteten, Box 512, 751 20 Uppsala
- * Häckner-Gille, Ylva, chefsrådman, 1932, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm
- * Höglund, Olle, fd justitieråd, 1923, Ängsövägen 9, 182 45 Enebyberg
- * Iacobæus, Anders, rättschef, 1946, Kommunikationsdepartementet, 103 33 Stockholm
- * Ingvarson, Inger, hovrättsassessor, 1958, Marknadsdomstolen, Box 2217, 103 15 Stockholm
- * Isulander-Lindh, Lotta, advokat, Kungsgatan 4 A, 111 43 Stockholm
- * Isberg Amnäs, Katja, tingsfiskal, 1961, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm
- * Islander, Peter, jur.kand., 1967, Göteborgs tingsrätt, 404 83 Göteborg
- * Ivarsson, Lars, rådman, 1943, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm
- * Jacobson, Hans, generaldirektör, Bankstödsnämnden, Kungsgatan 38, 111 35 Stockholm
- * Jacobsson, Christina, hovrättsassessor, 1957, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Jannesson, Susanne, kammarrättsassessor, 1965, Penningtvättsutredningen, Box 347, 401 25 Göteborg
- * Janson, Bengt, kanslijurist, 1938, Malmö stad, Stadskontoret, 205 80 Malmö
- * Jansson, Lars, hovrättsassessor, 1943, Sveriges Riksdag, Lagutskottet, 100 12 Stockholm
- * Jansson, Per-Ola, VD, 1943, Svenska Fondhandlareföreningen, Box 1426, 111 84 Stockholm

- * Jarnevall, Weine, kammarrättslagman, 1933, Kammarrätten i Göteborg, Box 1531, 401 50 Göteborg
- * Jermsten, Henrik, hovrättsassessor, 1961, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- **Jermsten, Per, justitieråd, Hornsgatan 39 A, 113 49 Stockholm
- * Joelsson, Arnold, lagman, 1931, Länsrätten i Göteborgs och Bohus län, Box 2524, 403 17 Göteborg
- * Johansson, Erik, tingsfiskal, 1967, Solna tingsrätt, Box 1356, 171 26 Solna
- * Johansson, Kurt, avdelningschef, 1944, Tackelvägen 6, 865 31 Alnö
- * Johansson, Rolf, advokat, 1952, Lagerlöf & Leman Advokatbyrå, Box 5402, 114 84 Stockholm
- * Johansson, Svante, docent, 1958, Stockholms universitet, Juridicum, 106 91 Stockholm
- * Johansson, Thomas, fiskalsaspirant, 1967, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm
- * Johansson, Ulf, chef, Juridiska sektionen, 1952, Domstolsverket, 551 81 Jönköping
- * Johnson, Albert, byråchef, 1955, Riksdagens ombudsmän - JO, Box 16327, 103 26 Stockholm
- * Johnsson, Heléne, kammarrättsfiskal, 1968, Kammarrätten i Stockholm, Box 2302, 103 17 Stockholm
- * Jonasson, Hans-Erik, lagman, Länsrätten i Jönköpings län, Box 2201, 550 02 Jönköping
- * Jonsson, Kajsa, tingsfiskal, 1958, Granbacken 4, 168 69 Bromma
- * Julius, Håkan, chefsrådman, 1945, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm
- * Jäderblom, Helena, rättssakkunnig, 1958, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Järvstrand, Anna-Lena, rådman, 1950, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm
- * Jönsson, Ingela, föredragande, 1961, Riksdagens ombudsmän - JO, Box 16327, 103 26 Stockholm
- * Kallner, Bertil, 1945, Kammarkollegiet, Box 2218, 103 15 Stockholm
- * Kalmerborn, Inger, hovrättsassessor, 1947, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Kansmark, Jan, advokat, 1955, Mannheimer Swartling Advokatbyrå, Box 4291, 203 14 Malmö
- * Karlsson, Johan, 1967, Advokatfirman Vinge, Avenue Louise 475/B12, 1050 Bryssel
- * Karlsson, Per, rättssakkunnig, 1963, Näringsdepartementet, 103 33 Stockholm
- * Karlstedt, Göran, departementsråd, 1950, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Kastman Heuman, Åsa, expeditionschef, 1946, Kommunikationsdepartementet, 103 33 Stockholm
- * Kindstrand, Magnus, advokat, 1943, Mannheimer Swartling Advokatbyrå, Box 1650, 111 86 Stockholm
- * Kjelsson, Per, rådman, 1952, Justitiedepartementet, Palmekommissionen, 103 33 Stockholm
- * Kjerström, Lars Otto, advokatfiskal, 1944, Kammarkollegiet, Box 2218, 103 15 Stockholm
- * Klåvus, Catharina, förbundsjurist, 1957, Ledarna, Box 12069, 102 22 Stockholm
- * Knutsson, Anders, justitieråd, 1931, Lillängsvägen 77, 131 41 Nacka
- * Knutsson, Margit, kammarrättsassessor, 1959, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Koch, Christer, VD, 1939, JUSEK, Box 5167, 102 44 Stockholm
- * Koivuniemi, Arto, advokat, 1952, Södertörns Advokatbyrå, Box 1153, 141 24 Huddinge
- * Konradsson, Bo, kammarrättsråd, 1937,

- Kammarrätten i Stockholm, Box 2302, 103 17 Stockholm
- * Kruse, Anders, chefsjurist, 1942, Arbetsmarknadsstyrelsen, 171 99 Solna
  - * Kullgren, Sara, förbundsjurist, 1964, Ledarna, Box 12069, 102 22 Stockholm
  - * Kussak, Karin, hovrättsassessor, 1961, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
  - * Kuylentjerna, Ceccilia, länsrättsnotarie, 1969, Länsrätten i Hallands län, Bryngelshusgatan 2, 302 47 Halmstad
  - * Käll, Britt-Marie, jur. stud., 1956, KPA, 114 92 Stockholm
  - Kärrberg, Stig, Rydqvistsgatan 3, 411 32 Göteborg
  - * Lagerbrandt Torén, Eva, Kammarrättsråd, 1949, Kammarrätten i Stockholm, Box 2302, 103 17 Stockholm
  - * Lambertz, Göran, departementsråd, 1950, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
  - * Laurén, Reidunn, kammarrättspresident, Kammarrätten i Stockholm, Box 2302, 103 17 Stockholm
  - * Lavén, Håkan, byråchef, 1946, Justitiekanslern, Box 2308, 103 17 Stockholm
  - * Lavin, Rune, justitieombudsman, 1940, Riksdagens ombudsmän - JO, Box 16327, 103 26 Stockholm
  - * Lebenberg-Söderblom, Gabriella, jur. kand., 1968, Mannheimer Swartling Advokatbyrå, Box 1650, 111 86 Stockholm
  - * Leidhammar, Börje, skattedirektör, 1950, Riksskatteverket, 171 94 Solna
  - **Leijonhufvud, Madeleine, professor, 1942, Jakob Westinsgatan 3, 112 20 Stockholm
  - **Lejman, Fritjof, professor em, 1907, St Södergatan 17, 222 23 Lund
  - * Lejman, Marianne, hovrättsråd, 1946, Tunavägen 19, 223 63 Lund
  - Lennander, Gertrud, justitieråd, Badvägen 8B, 191 43 Sollentuna
  - * Lewin-Falk, Siw, förbundsjurist, 1954, TCO, 114 94 Stockholm
  - * Lidström, Ola, jur.kand., 1967, Advokatfirman Vinge, Box 1703, 111 87 Stockholm
  - * Lilliesköld, Ewa, advokat, 1956, Advokat Ewa Lilliesköld Ab, Box 4129, 102 63 Stockholm
  - * Lind, Anders, försäkringsjurist, 1953, Folksam, 106 60 Stockholm
  - * Lind, Johan, justitieråd, 1934, Högsta domstolen, Box 2066, 103 12 Stockholm
  - * Lind, Staffan, hovrättsassessor, 1962, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
  - * Lindahl, Eva, jur. kand., 1967, Stockholms Handelskammare, Box 16050, 103 21 Stockholm
  - Lindberg, Catharina, enhetschef, Rödarvsgränd 1, 162 45 Vällingby
  - * Lindencrona, Gustaf, professor, 1938, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm
  - * Lindgren, Hans, skattehandläggare, 1948, Skattemyndigheten, Rättsenheten, Box 2845, 403 20 Göteborg
  - * Lindgren, Karin, förbundsjurist, 1950, SKTF, Box 7825, 103 97 Stockholm
  - * Lindgren, Leif, chefsjurist, 1943, Datainspektionen, Box 8114, 104 20 Stockholm
  - * Lindgren, Mats, 1966, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm
  - * Lindgren, Per Anders, lagman, 1944, Kammarrätten i Stockholm, Box 2302, 193 17 Stockholm
  - **Lindh, Ove, hovrättspresident, 1932, Hovrätten för Västra Sverige, Geijersgatan 5, 411 34 Göteborg
  - * Lindquist, Ulf, fd hovrättsråd, 1924, Drottninggatan 14, 411 14 Göteborg
  - * Lindqvist, Inge, lagman, 1937, Göteborgs tingsrätt, 404 83 Göteborg
  - * Ljunggren, Nils, 1934, Halmstads tingsrätt, Box 193, 301 05 Halmstad

- * Ljunggren, Sten, försäkringsjurist, 1954, Försäkringsaktiebolaget Skandia, 103 50 Stockholm
- * Ljungkvist, Gunilla, jur.kand., 1953, KPA, 114 92 Stockholm
- * Lokrantz, Charlotta, kammarrättsfiskal, 1967, Kammarrätten i Stockholm, Box 2302, 103 17 Stockholm
- * Lowén, Annika, kammarrättsassessor, 1960, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Lundeberg, Magnus, departementsråd, 1943, Kronobergsgatan 25 4 tr ög, 112 33 Stockholm
- * Lundgren, Björn, byråchef, 1940, Socialstyrelsen, 106 30 Stockholm
- * Lundh, Lars-Gunnar, hovrättsassessor, 1958, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Lundin, Anna-Karin, hovrättspresident, 1946, Hovrätten för Övre Norrland, Box 384, 901 08 Umeå
- * Lundin, Bo, direktör, 1939, KPA, 114 92 Stockholm
- * Lundquist, Ulla, VD, 1944, Svenska Bankföreningen, Box 7603, 103 94 Stockholm
- * Lundström, Helena, jur.kand., 1964, Slätt-hult Gård, 515 93 Seglora
- * Lüning, Wilhelm, advokat, 1959, Advokatfirman Cederquist, Box 1670, 111 96 Stockholm
- * Löfgren Cederberg, Gun, hovrättsassessor, 1949, Sveriges Riksdag, Justitieu-skottet, 100 12 Stockholm
- * Lövé, Bo, rådmän, 1939, Södra Roslags tingsrätt, Box 27328, 102 54 Stockholm
- Madell, Tom, doktorand, Sand 5, 904 22 Umeå
- * Magnusson, Kerstin, länsnotarie, 1965, Länsrätten i Östergötlands län, c/o Larsson, Uvebergsvägen 27, 582 60 Linköping
- * Magnusson, Staffan, justitieråd, 1936, Högsta domstolen, Box 2066, 103 12 Stockholm
- * Malmberg, Jonas, doktorand, 1962, Uppsala universitet, Juridiska fakulteten, Box 512, 751 20 Uppsala
- * Malmqvist, Bo, departementsråd, 1945, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Malmsten, Krister, förbundsjurist, Svenska Fotbollsförbundet, Box 1216, 171 23 Solna
- * Marcusson, Lena, professor, 1946, Juridiska fakulteten, Box 512, 751 20 Uppsala
- * Martell, Stefan, 1962, Fakta Informations-förlag, Box 6430, 113 82 Stockholm
- * Mattson, Nils, professor, 1938, Uppsala universitet, Juridiska institutionen, Box 512, 751 20 Uppsala
- * Matz, Henrik, tingsfiskal, 1967, Köpings tingsrätt, Salagatan 49 A, 753 26 Uppsala
- * Mellqvist, Mikael, rättsakkunnig, 1954, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Moberg, Karin, hovrättsassessor, 1958, Utbildningsdepartementet, 103 33 Stockholm
- * Moberg, Krister, docent, 1950, Lunds universitet, Juridiska institutionen, Box 207, 221 00 Lund
- **Montgomery, Henry, president, 1927, Djurgårdsvägen 150, 115 21 Stockholm
- * Moore, Lena, departementsråd, 1949, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Morath, Camilla, förbundsjurist, 1964, TCO, 114 94 Stockholm
- * Munck-Persson, Brita, advokat, 1950, Mannheimer Swartling Advokatbyrå, Box 1650, 111 86 Stockholm
- * Mutén, Leif, professor em, 1928, Handelshögskolan i Stockholm, Box 6501, 113 83 Stockholm
- * Mårtensson, Claes, hovrättsassessor, 1961, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm

- * Möller, Agneta, kammarråd, 1940, Kammarkollegiet, Box 2218, 103 15 Stockholm
- * Möller, Christine, hovrättsråd, 1945, Svea hovrätt, Bågbägen 1 B, 181 46 Lidingö
- * Mörkenstam-Thörne, Sophie, förbundsjurist, 1962, SKTF, Box 7825, 103 97 Stockholm
- * Nelson, Niclas, advokat, 1964, Hökerberg & Söderqvist Advokatbyrå AB, Box 3206, 103 64 Stockholm
- * Nerenius, Anders, bokförläggare, 1940, Nerenius & Santérus Förlag AB, Box 6287, 102 35 Stockholm
- * Nergelius, Joakim, jur. dr, 1962, Agardhs-gatan 3, 223 51 Lund
- * Nerpin, Erik, jur.kand., 1961, Lagerlöf & Leman Advokatbyrå, Box 5402, 114 84 Stockholm
- * Nilsson, Bengt G, hovrättslagman, 1936, Furunäsvägen 8, 181 43 Lidingö
- * Nilsson, Bengt-Åke, rättschef, 1939, Statsrådsberedningen, 103 33 Stockholm
- * Nilsson, Björn, bankdirektör, 1954, S-E-Banken, 106 40 Stockholm
- * Nilsson, Edvard, justitieråd, 1938, Ankdammsgatan 36, 171 43 Lidingö
- * Nilsson, Gunilla, skattehandläggare, 1937, Furunäsvägen 8, 181 43 Lidingö
- * Nilsson, Rebecca, jur.kand., 1968, Uppsala universitet, Juridiska institutionen, Box 512, 751 20 Uppsala
- * Nilsson, Ronny, tingsnotarie, 1970, Halmstads tingsrätt, Box 193, 301 05 Halmstad
- * Nordell, Matts, försäkringsjurist, 1950, Folksam, 106 06 Stockholm
- * Nordenfelt, Cecilia, kanslichef, 1946, Sveriges Riksdag, Justitieutskottet, 100 12 Stockholm
- * Nordenson, Harald, advokat, 1946, Nils Setterwalls Advokatbyrå AB, Arsenalsgatan 6, 111 47 Stockholm
- * Nordenson, Per, advokat, 1959, Advokatfirman Cederquist, Box 1670, 111 96 Stockholm
- **Nordenson, Ulf K, fd justitieråd, 1924, Box 1650, 111 86 Stockholm
- * Nordlander, Kenneth, hovrättsassessor, 1962, Inrikesdepartementet, 103 33 Stockholm
- * Nordström, Per, chefsjurist, 1949, Patent- och registreringsverket, Bolagsavdelningen, 851 81 Sundsvall
- * Nordström, Torkel, fd justitieråd, 1910, Åbacken 25, 167 66 Bromma
- * Norin, Birgitta, jur.kand., 1948, Riksförsäkringsverket, 103 51 Stockholm
- * Norling, Thomas, rättssakkunnig, 1962, Lundagatan 42, uppg 6, 117 27 Stockholm
- * Nordqvist, Eva, kansliråd, 1955, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Norström, Tomas, kansliråd, 1953, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Nycander, Lars, advokat, 1931, Sten Lindskog Advokatbyrå, Box 27707, 115 91 Stockholm
- * Nyström, Inger, justitieråd, 1936, Flodavägen 12, 161 42 Bromma
- * Nyström, Olof, advokat, Styrbjörn Gärde Advokatbyrå, Box 5208, 102 45 Stockholm
- * Näsberg, Monica, advokat, 1953, Advokatfirman Allians, Box 7325, 103 90 Stockholm
- * Nöteberg, Rolf, chefsfädman, 1936, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm
- * Odelius, Bo, chefsjurist, 1936, Holmia Försäkrings AB, 182 83 Danderyd
- * Odhammar, Ivan, lagman, 1932, Vänersborgs tingsrätt, Box 46, 462 21 Vänersborg
- * Olausson, Carina, förbundsjurist, 1959, TCO, 114 94 Stockholm

- * Olsen, Lena, docent, 1951, Uppsala universitet, Juridiska institutionen, Box 512, 751 20 Uppsala
- * Olsson, Anna, hovrättsfiskalsaspirant, 1968, Hovrätten för Övre Norrland, Box 384, 901 08 Umeå
- * Olsson, Kjell, försäkringsjurist, 1953, Försäkringsaktiebolaget Skandia, 103 50 Stockholm
- * Olsson, Sven Anders, advokat, 1943, Advokatfirman Vinge KB, Box 1064, 251 10 Helsingborg
- * Oswald, Håkan, bolagsjurist, 1954, Atlas Copco AB, 105 23 Stockholm
- **Oswald, Per Håkan, advokat, 1928, Mannheimer Swartling Advokatbyrå, Box 1650, 111 86 Stockholm
- * Oswald, Ylva, revisionssekreterare, 1958, Terrassvägen 4, 131 41 Nacka
- * Ottling, Camilla, 1973, Stockholmsvägen 60 C, 3 tr, 181 42 Lidingö
- * Palm, Anders, lagman, 1933, Växjö tingsrätt, Måns Klockares väg 12, 352 50 Växjö
- * Palm, Elisabeth, kammarrättspresident, 1936, Kammarrätten i Göteborg, Box 1531, 401 50 Göteborg
- * Palmkvist, Ragnar, tf hovrättsassessor, 1962, Klyftvägen 1, 167 33 Bromma
- * Pehrsson, Pehr Ola, kammaråklagare, 1959, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Pennlöv, Jan, justitieombudsman, 1940, Riksdagens ombudsmän - JO, Box 16327, 103 26 Stockholm
- * Persson, Bertil, chefsjurist, 1953, Svenska Kraftnät, Box 526, 162 15 Vällingby
- * Persson, Göran, byråchef, 1945, Justitiekanslern, Box 2308, 103 17 Stockholm
- **Persson, Ingemar, hovrättsassessor, 1954, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Persson, Jan, direktör, 1949, Industrieförbundet, Box 5501, 114 85 Stockholm
- **Persson, Kjell, lagman, 1948, Finnbacksgatan 12, 921 32 Lycksele
- * Persson, Per, hovrättsassessor, 1951, Sveriges Riksdag, Lagutskottet, 100 12 Stockholm
- * Persson, Staffan, advokatfiskal, 1945, Kammarkollegiet, Box 2218, 103 15 Stockholm
- * Petri, Carl Axel, hovrättspresident, 1929, Göta hovrätt, Box 2223, 550 02 Jönköping
- * Pettersson, Ann-Sofie, tingsfiskal, 1967, Skellefteå tingsrätt, Box 398, 931 24 Skellefteå
- * Pettersson, Birgitta, kammarrättsassessor, 1957, Finansdepartementet, 103 33 Stockholm
- * Pettersson, Thomas, jur.kand., 1969, Mannheimer Swartling Advokatbyrå, Box 1650, 111 86 Stockholm
- * Pouteaux, Anne-Marie, advokat, 1951, Advokatfirmant Wistrand HB, Lilla Bommen 1, 411 04 Göteborg
- **Prom, Peter, chefsrådman, 1939, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm
- * Pålsson, Ulla, kanslichef, 1952, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm
- * Ramberg, Jan, professor, AB Intralaw, Briger Jarlgatan 23, 111 45 Stockholm
- * Regner, Göran, justitieråd, 1942, Rödarvsgränd 18, 162 45 Vällingby
- * Reinholdsson, Klas, rättssakkunnig, 1962, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Reldén, Anders, hovrättsfiskal, 1966, Trålgänd 5 A, 116 68 Stockholm
- * Rempler, Helena, advokat, 1958, Mannheimer Swartling Advokatbyrå, Box 1650, 111 86 Stockholm
- * Rennerstedt, Kristina, statssekreterare, 1952, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm

- * Ringvall, Staffan, kammarrättsfiskal, 1964, Kammarrätten i Stockholm, Box 2302, 103 17 Stockholm
- * Rislund, Olle, jur.kand., 1968, Advokatfirman Vinge KB, Box 1703, 111 87 Stockholm
- * Rolén, Thomas, kammarrättsassessor, 1959, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Rosén, Jan, professor, 1948, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm
- * Rosvall, Göran, jur.kand., 1950, Sveriges Riksdag, 100 12 Stockholm
- * Rudholm, Sten, fd riksmarskalk, Udden, Pl 2510, 762 94 Rimbo
- * Rudström, Alf, advokat, 1948, Advokatfirman Wennerholm & Öhman, Box 7387, 103 91 Stockholm
- * Ruhe, Henrik, revisionssekreterare, 1946, Finns väg 15, 665 33 Kil
- **Ruin, Olof, Bergstigen 29, 182 74 Stocksund
- * Runelöv, Ulrika, hovrättsassessor, 1957, Justitiedepartementet, Kommittéenheten, 103 33 Stockholm
- * Rustand, Håkan, byråchef, 1947, Justitiekanslern, Box 2308, 103 17 Stockholm
- * Rydén, Magnus, sakkunnig, 1967, Siden-
svansvägen 24, 191 55 Sollentuna
- * Ryding-Berg, Stefan, chefsjurist, 1948, Försvarmakten, 107 85 Stockholm
- * Rydstedt, Bo, lagman, 1941, Lidköpings
tingsrätt, Box 803, 531 18 Lidköping
- * Rylander, Ulf, advokat, 1932, Advokat-
firman Wennerholm & Öhman, Strandvä-
gen 35, 114 56 Stockholm
- * Röst-Andreasson, Barbro, hovrättsråd,
1945, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17
Stockholm
- * Saldén Ehéus, Anita, kammarrättsasses-
sor, 1955, Finansdepartementet, 103 33
Stockholm
- * Samuelsson, Ingemar, Justitiedepartemen-
tet, 103 33 Stockholm
- * Sandberg, Dan, departementsråd, 1958,
Utrikesdepartementet, Box 16121, 103 23
Stockholm
- **Sandell, Tony, advokat, 1943, Advokat-
firman Lindahl, Box 14240, 104 40 Stock-
holm
- * Sandström, Annika, utskottsföredragande,
1949, Riksdagens EU-nämnd, 100 12
Stockholm
- * Santérus, Torbjörn, bokförläggare, 1961,
Nerenius & Santérus Förlag AB, Box
6287, 102 35 Stockholm
- * Schalin, Fredrik, tingsfiskal, 1964, Norr
Mälarstrand 80, 112 35 Stockholm
- * Schéle, Carl-Otto, kammarrättsråd, 1944,
Kammarrätten i Stockholm, Box 2302,
103 17 Stockholm
- * Schulze, Annette, byrådirektör, 1965,
Odensgatan 25, 602 37 Norrköping
- * Schwalbe, Pia, försäkringsjurist, 1946,
KPA, 114 92 Stockholm
- * Schäder, Göran, rättschef, 1950, Justitie-
departementet, 103 33 Stockholm
- * Seipel, Peter, professor, 1939, Stockholms
universitet, Juridiska fakulteten, 106 91
Stockholm
- * Sigeman, Tore, professor, 1927, Övre
Slottsgatan 14 A, 753 23 Stockholm
- * Simfors, Inge, hovrättsassessor, 1961, Ut-
rikesdepartementet, Box 16121, 103 23
Stockholm
- * Singer, Anna 1957, Bronsåldersgatan 7,
589 51 Linköping
- * Sjöberg, Björn, regeringsråd, 1933, Djäk-
nevägen 2, 183 40 Täby
- * Sjöberg, Joacim, jur.kand., 1964, Man-
heimer Swartling Advokatbyrå, Box
1650, 111 86 Stockholm
- * Sjöberg, Rolf, chefsjurist, 1953, Läns-
försäkringsbolagens AB, 106 50 Stock-
holm

- **Sjöblom, Gunnar, hovrättsråd, 1940, Hovrätten för Övre Norrland, Box 384, 901 08 Umeå
- **Sjöquist, Hans, lagman, 1934, Falu tingsrätt, Box 102, 791 23 Falun
- * Sjöstedt, Lise-Lotte, förbundsjurist, 1961, TCO, 114 94 Stockholm
- * Sjösten, Mats, hovrättsassessor, 1957, Hertig Eriks väg 2, 311 37 Falkenberg
- * Sjövall, Bengt, advokat, 1947, Mannheimer Swartling Advokatbyrå. Box 1650, 111 86 Stockholm
- * Skarhed, Anna, rådmän, 1952, Annehillsgatan 5, 633 58 Eskilstuna
- * Skog, Rolf, kommittésekreterare, 1954, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Sköld, Nils, kammarrättsfiskal, 1964, Kammarrätten i Stockholm, Box 2302, 103 17 Stockholm
- * Sköllerholm, Tina, tingsnotarie, 1969, Södra Roslags tingsrätt, Box 27328, 102 54 Stockholm
- Spak, Carl-Anton, lagman, Sveavägen 61, 3 tr., 113 59 Stockholm
- * Staaf, Catharina, kansliråd, 1956, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Stenberg, Anna-Märta, socialförsäkringsombud, 1944, Riksförsäkringsverket, 103 51 Stockholm
- * Stenberg, Hans, professor, Advokatfirman Lindahl, Box 14240, 104 40 Stockholm
- **Stenberg, Kaj, bankdirektör, 1942, S-E-Banken, F M Franzés gata 3 C, 254 40 Helsingborg
- * Stiber Strömgren, Thomas, rättsakkunnig, 1961, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Stigenberg, Göran, chefsrådman, 1931, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm
- * Stoye, Helen, chefsjurist, 1960, Försäkringskassan i Stockholms län, Klara v kyrkogata 11, 105 11 Stockholm
- * Strömberg, Stefan, expeditionschef, 1950, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- **Strömholm, Stig, professor, 1931, Norra Rudbecksgatan 5, 752 36 Uppsala,
- * Ståhl, Mikael, jur.kand., 1966, Advokatfirman Vinge, Box 1703, 111 87 Stockholm
- * Stävberg, Carina, departementsråd, 1945, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Sundberg, Eric, förbundsjurist, 1947, TCO, 114 94 Stockholm
- **Sundberg, Jacob, W F, professor em, 1927, Institut för offentlig och internat rätt, Uggleviksgatan 9, 114 27 Stockholm
- * Sundberg, Per, hovrättsassessor, 1956, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Sundin, Lars, advokat, 1960, Skantzes Advokatbyrå, Box 2023, 550 02 Jönköping
- * Sundström, Olov, 1955, Fakta Informationsförlag, Box 6430, 113 82 Stockholm
- * Sundström, Per, lagman, 1937, Motala tingsrätt, Box 274, 591 23 Motala
- * Swahn, Jan-Olov, hovrättsråd, 1937, Svea hovrätt, Blekholmsterrassen 9, 111 64 Stockholm
- * Swahn, Per, kammarrättsassessor, 1955, Inrikesdepartementet, 103 33 Stockholm
- * Swahn Lindström, Gunilla, hovrättsassessor, 1958, Kulturdepartementet, 103 33 Stockholm
- * Svahn Starrsjö, Kristina, rättsakkunnig, 1961, Utrikesdepartementet, Box 16121, 103 23 Stockholm
- * Swanström, Kjell, kanslichef, 1945, Riksdagens ombudsmän - JO, Box 16327, 103 26 Stockholm
- * Swenzén, Helena, hovrättsfiskal, 1966, Hagagatan 16, 113 48 Stockholm
- **Sverne, Tor, fd justitieråd, 1925, Ekebydalsvägen 30, 182 65 Djursholm
- * Sylten, Vibeke, hovrättsassessor, 1962, Miljödepartementet, 103 33 Stockholm

- * Synnerstad, Karin, jur.kand., civ.ek., 1965, Mannheimer Swartling Advokatbyrå, Box 1650, 111 86 Stockholm
- * Söderberg, Berith, chefsrådman, 1938, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm
- * Södergren Selemark, Helen, jurist, 1966, Sveriges Industriförbund, Box 5501, 114 85 Stockholm
- **Söderlund, Börje, advokat, 1936, Börje Söderlund Advokatbyrå, Box 1194, 141 24 Huddinge
- * Tafvelin, Katarina, fiskalsaspirant, 1967, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm
- * Tamm, Lise, kammaråklagare, 1961, Åklagarmyndigheten i Stockholm, Ynglingagatan 9, 113 67 Stockholm
- * Tersmeden, Erik, hovrättslagman, 1939, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm
- * Tetzell, Tomas, bankjurist, 1952, Svenska Bankföreningen, Box 7603, 103 94 Stockholm
- * Thelin, Krister, hovrättsråd, 1947, Kyrkogatan 17, 222 22 Lund
- * Thorsson, Leif, justitieråd, 1945, Skeppsbron 6, 111 30 Stockholm
- * Tihinen, Liisa, jur.kand., 1959, Juristbyrån Tihinen, Strandvägen 7 B, entré 3, 114 56 Stockholm
- * Tollerz, Mikael, hovrättsassessor, 1957, Sveriges Riksdag, Justitieutskottet, 100 12 Stockholm
- **Tottie, Lars, regeringsråd, 1931, Trollvägen 17, 133 34 Saltsjöbaden
- Unger, Sven, advokat, Mannheimer Swartling Advokatbyrå, Box 1650, 111 86 Stockholm
- * Ullman, Harald, försäkringsdirektör, 1945, Försäkringsaktiebolaget Skandia, 103 50 Stockholm
- * Ullman, Karolina, jur.stud., 1974, Erik Dahlbergsgatan 39, 3 tr, 115 32 Stockholm
- **Ullman, Magnus, advokat, 1946, Sten Lindskog Advokatbyrå, Box 27707, 115 91 Stockholm
- * Wadstein, Margareta, rådman, 1945, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm
- * Waern, Sophie, jur.stud., 1974, Bragevägen 23, 182 61 Djursholm
- * Wahlgren, Göran, regeringsråd, 1929, Regeringsrätten, Box 2293, 103 17 Stockholm
- * Walldén, Catarina, rådman, 1950, Huddinge tingsrätt, 141 84 Huddinge
- * Wallentheim, Ulf, hovrättsassessor, 1963, Erik Dahlbergsgatan 63, 115 57 Stockholm
- * Wallin, Martin, tingsfiskal, 1964, Svea hovrätt, Rådmansgatan 80, 113 60 Stockholm
- * Wallinder, Thomas, advokat, 1964, Mannheimer Swartling Advokatbyrå, Box 1650, 111 86 Stockholm
- * Weibull, Knut, hovrättsassessor, 1957, Kulturdepartementet, 103 33 Stockholm
- * Weidenhajn, Christer, jur.kand., 1935, Petroleumhandels Riksförbund, Box 1763, 111 87 Stockholm
- * Weihe, Christina, departementsråd, 1958, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- **Wenker, Stig, lagman, 1931, Värmamo tingsrätt, Box 613, 331 20 Värmamo
- * Wennberg, Bertil, byråchef, 1944, Justitiekanslern, Box 2308, 103 17 Stockholm
- * Wennerström, Lars, kammarrättsråd, 1942, Kammarrätten i Sundsvall, Box 714, 851 21 Sundsvall
- * Wennström, Klas, bitr. jurist, 1965, Mannheimer Swartling Advokatbyrå, Box 1650, 111 86 Stockholm

- **Wentz, Nils O, fd kammarrättspresident, 1929, Förtroligheten 47, 412 70 Göteborg
- **Werner, Bertil, regeringsråd, 1933, Ringen 35, 182 74 Stocksund
- * Wersäll, Fredrik, departementsråd, 1951, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Westerlind, Magnus, chefsjurist, 1948, SJ Stab Juridik, Centralstationshuset, 105 50 Stockholm
- **Westerling, Bengt, advokat, Ängarna, Bergsjö, 681 64 Kristinehamn
- * Westlund, Bo, univ. adjunkt, 1954, Uppsala universitet, Inst. för handelsrätt, Box 513, 751 20 Uppsala
- * Westman, Per, universitetslektor, 1950, Uppsala universitet, Juridicum, Box 512, 751 20 Uppsala
- * Wickström, Anita, hovrättsassessor, 1957, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm
- * Victor, Dag, hovrättslagman, 1944, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm
- * Widebeck, Magnus, rättschef, 1957, Utbildningsdepartementet, 103 33 Stockholm
- * Widebäck, Ulf, överinspektör, 1939, Datainspektionen, Box 8114, 104 20 Stockholm
- * Widren Sandberg, Ewa, bolagsjurist, 1957, Systembolaget AB, 103 84 Stockholm
- * Wigart, Anne, jur.kand., 1957, Industrieförbundet, Box 5501, 114 85 Stockholm
- * Wigstrand, Tora, 1947, Domstolsverket, 551 81 Jönköping
- * Wikstrand, Gert, lagman, 1938, Kristianstads tingsrätt, Box 536, 291 25 Kristianstad
- * Wikstrand, Mats, jur.kand., 1937, Högskolan i Gävle/Sandviken, E-institutionen, 801 76 Gävle
- * Wilhelmsson, Lars, fd hovrättslagman, Västmannagatan 46, 3 tr, 113 25 Stockholm
- * Wilhelmsson, Arne, 1927, Dalkärnsleden 3, 162 71 Vällingby
- **Wilsson-Lantz, Anna, bolagsjurist, 1961, OM Gruppen AB, Box 16305, 103 26 Stockholm
- * Wiman, Bertil, professor, 1954, Handelshögskolan i Stockholm, Rättsvetenskapliga institutionen, Box 6501, 113 83 Stockholm
- **Winberg, Håkan, hovrättspresident, 1931, Hovrätten för Nedre Norrland, Box 170, 851 03 Sundsvall
- * Wirdemark, Kristina, kammarrättsfiskal, 1966, Kammarrätten i Stockholm, Box 2302, 103 17 Stockholm
- * Wiss Holmdahl, Kerstin, förbundsjurist, 1954, Svenska Kommunförbundet, Civilrättssektionen, 118 82 Stockholm
- * Wittkull, Joakim, länsrättsfiskal, 1964, Valutavägen 3, 129 34 Hägersten
- **Vängby, Staffan, justitieråd, 1930, Östermalmsgatan 67, 114 50 Stockholm
- * Ydkvist, Jonas, jur.stud., 1968, Karl Gustavsgatan 61, 411 31 Göteborg
- * Zedendahl, Camilla, doktorand, 1964, Uppsala universitet, Juridicum, Börjegatan 31 A, 752 27 Uppsala
- * Zethraeus, Lena, kanslijurist, 1941, Malmö kommun, Stadskontoret, 205 80 Malmö
- * Åberg, Margareta, dataråd, 1959, Datainspektionen, Box 8114, 104 20 Stockholm
- * Åberg, Per, bolagsjurist, 1947, Pharmacia & Upjohn, Juridik, 112 87 Stockholm
- **Åbjörnsson, Rolf, advokat, 1941, Advokatfirman Lindahl, Box 14240, 104 40 Stockholm
- * Åhlén, Lars, hovrättslagman, 1931, Domstolsverket, 551 81 Jönköping
- * Åhman, Karin, doktorand, 1964, Uppsala universitet, Juridiska institutionen, St Johannesgatan 3, 753 11 Uppsala

- * Åkerdahl, Magnus, chefsrådman, 1937, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm
- * Åkerfeldt, Susanne, hovrättsassessor, 415 Åby, Läckeby, 380 30 Ronneby
- * Åkerlind, Annika, fiskalsaspirant, 1959, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm
- * Åkerman, Magnus, advokat, 1939, Advokat Magnus Åkerman, Österlånggatan 39, 111 31 Stockholm
- * Åström, Erik, jur.kand., 1963, Advokatfirman Vinge KB, Box 1703, 111 87 Stockholm
- * Öberg, Håkan, tingsfiskal, 1967, Trastvägen 10, 244 41 Kävlinge
- **Öhman, Kjell Ivar, advokat, 1929, Storgatan 28 B, 753 31 Uppsala
- * Öhman, Toivo, advokat, 1933, Elmszell Advokatbyrå AB, Vasagatan 38, 111 20 Stockholm
- * Öijerholm, Rutger, chefsjurist, 1943, Länsstyrelsen i Stockholms län, Box 22067, 104 22 Stockholm
- * Öman, Sören, hovrättsassessor, 1961, Justitiedepartementet, Datalagskommittén, 103 33 Stockholm
- * Örtegren Johanson, Ellinor, bankjurist, 1958, Trygg-Banken AB, Box 70270, 107 22 Stockholm
- * Österlund, Jonas, hovrättsassessor, 1963, Domstolsverket, 551 81 Jönköping